

Львівський державний університет
внутрішніх справ

М. П. Козирєв

Соціологія

Підручник

Львів
2016

УДК 316 (075.8)
ББК 60.5я73
К59

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 листопада 2015 року № 4)

Рецензенти:

Н. В. Коваліско, доктор соціологічних наук, професор;

М. П. Гетьманчук, доктор історичних наук, професор

Козирєв М. П.

К59 Соціологія: підручник / М. П. Козирєв. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. – 656 с.

ISBN 978-617-511-222-9

Розглянуто актуальні проблеми теорії та історії соціології, зокрема визначено сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структуру, методи і функції. Суспільство проаналізовано як соціальну систему у структурно-соціологічному вимірі. Подано основні спеціальні і галузеві соціологічні теорії, що визначаються програмою підготовки бакалаврів юридичного, економічного і психологічного напрямів: економіки, політики, культури, релігії, праці і безробіття, соціальних дій і процесів, гендерної соціології тощо. Розкрито методологію, організацію та технології проведення соціологічного дослідження.

Для студентів і курсантів, що вивчають навчальну дисципліну «Соціологія», викладачів вишів, практичних соціологів, широкого кола науковців.

УДК 316 (075.8)
ББК 60.5я73

ISBN 978-617-511-222-9

© Козирєв М. П., 2016

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2016

Зміст

Передмова	6
Частина I. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ	7
Розділ 1. Соціологія як наука про суспільство	8
1.1. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології	8
1.2. Структура соціологічної науки	15
1.3. Методи і функції соціології	28
Розділ 2. Суспільство як соціальна система	41
2.1. Суспільство як соціальний феномен	41
2.2. Типологізація суспільств	50
2.3. Характері особливості сучасного суспільства	55
Розділ 3. Соціальна структура і соціальна стратифікація суспільства	72
3.1. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи	72
3.2. Соціальна стратифікація суспільства	82
Розділ 4. Соціальна взаємодія як основа життєдіяльності суспільства	99
4.1. Сутність і механізми соціальної дії	99
4.2. Характеристика соціальної взаємодії	108
4.3. Ефекти соціальної взаємодії	116
Розділ 5. Соціальні зміни і соціальні процеси	128
5.1. Соціальні зміни як явище	128
5.2. Соціальні рухи, їх природа і типи	137
5.3. Соціальні процеси та їх різновиди	144
Розділ 6. Соціальні інститути й організації суспільства	157
6.1. Соціальні інститути й організації як суспільні феномени	157
6.2. Сім'я як соціальний інститут	168

Розділ 7. Особистість у системі соціальних зв'язків	189
7.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу	189
7.2. Соціологічна структура і типологізація особистості	208
Розділ 8. Соціалізація особистості	222
8.1. Поняття і стадії соціалізації особистості	222
8.2. Види, типи, завершеність соціалізації особистості.....	240
Частина II. ОСНОВНІ ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	255
Розділ 9. Соціологія культури	256
9.1. Соціальна сутність культури	256
9.2. Структурні елементи та форми вияву культури	266
Розділ 10. Соціологія політики	289
10.1. Соціологія політики як наука	289
10.2. Електоральна соціологія	298
Розділ 11. Соціологія економіки	320
11.1. Поняття економіки. Соціологія економіки як наука	320
11.2. Основні поняття і категорії соціології економіки	332
Розділ 12. Соціологія праці, зайнятості і безробіття	351
12.1. Соціологія праці	351
12.2. Зайнятість і безробіття як соціальні явища	365
Розділ 13. Соціологія права	383
13.1. Право як соціальний інститут	383
13.2. Правова культура сучасного українського суспільства	395
Розділ 14. Гендерна соціологія	411
14.1. Сутність, основні категорії гендерної соціології	411
14.2. Фемінізм: сутність, етапи, напрями	428
Розділ 15. Соціологія релігії	442
15.1. Релігія, її природа і класифікація	442
15.2. Релігія як соціальний інститут	454
Розділ 16. Соціологія девіантної поведінки	478
16.1. Девіантна поведінка як соціальне явище	478

16.2. Теорії девіантної поведінки і злочинності	490
16.3. Організована злочинність	496
Розділ 17. Соціологія конфлікту	510
17.1. Предмет і природа соціального конфлікту	510
17.2. Структура, причини та механізм соціального конфлікту	515
17.3. Типологія конфліктів	523
Розділ 18. Соціологія громадської думки	540
18.1. Громадська думка як соціальний інститут	540
18.2. Вплив та маніпулювання громадською думкою	551
Частина III. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА СОЦІОЛОГІЧНОГО	
ДОСЛІДЖЕННЯ	571
Розділ 19. Методологія і методика соціологічного	
дослідження	572
19.1. Організація соціологічних досліджень	573
19.2. Програма конкретного соціологічного дослідження	577
19.3. Методи збору соціологічної інформації	584
Глосарій	605
Список використаної літератури	645

Передмова

Для початку XXI ст. характерні зміни суспільно-економічних систем у країнах Східної й Центральної Європи, зміщення геополітичного світового тяжіння на Схід, загострення економічних, фінансових, екологічних, демографічних тощо проблем. Сьогоднішньому суспільству властиві виклики і загрози, які полягають у зростанні соціальної ролі індивіда, появі нових ідеологій, виникненні нових типів соціальної поведінки, форм соціальної організації, неефективності наявного соціального договору та недієвості соціальних ліфтів, надлишковій концентрації влади і капіталу в руках обмеженого кола глобальних супереліт, зростанні соціальної нерівності тощо.

Зміни, що відбуваються, висувають високі вимоги до спроможності сучасної людини адаптуватися до нових реалій, зробити необхідний внесок у процеси оновлення та стабілізації суспільного життя. Студенти, майбутні професіонали у відповідних сферах діяльності повинні бути не тільки фахово підготовленими, а й соціально компетентними людьми, здатними на відповідному рівні знати закони і тенденції соціальної організації, суспільних перемін, адекватно оцінювати соціальні явища та події, не тільки зберігати, а й збагачувати створені цивілізаційні надбання.

Розглянуто специфіку соціологічного знання, його структуру, методи і функції, подано уявлення про історичний шлях виникнення і становлення соціології як науки про суспільство. Подано характеристику, основні концепції, типологізацію, аналіз сучасного суспільства. Розкрито соціальну структуру суспільства, його інститути та організації, проаналізовано соціальні зміни, взаємодії, процеси та рухи, в соціологічному аспекті висвітлено такі сфери, як економіка, політика, культура, праця і безробіття, релігія, право. Через соціологічну призму досліджено проблеми девіантної поведінки, злочинності, громадської думки. Показано методологію і методику соціологічного дослідження.

Автор сподівається, що підручник сприятиме набуттю студентами глибоких соціологічних знань, формуванню соціологічного бачення світу, аналізу соціальних явищ, процесів і фактів.

Частина I

**ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ
ТА ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ**

Розділ 1

Соціологія як наука про суспільство

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- висвітлити суть і зміст соціології як сфери наукового знання;
- визначити об'єкт і предмет соціології як науки;
- пояснити основні категорії загальної соціології;
- окреслити структуру і види соціологічних законів;
- розкрити охарактеризувати структуру соціологічного знання;
- проаналізувати методи і функції соціології.

1.1. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології

1.2. Структура соціологічної науки

1.3. Методи і функції соціології

Найкращі мислителі людства здавна намагалися пізнати, осмислити та відповісти і для себе, і для широкого загалу, що таке суспільство, в чому його суть, чим зумовлений нерозривний зв'язок між людиною і суспільством, як вони взаємопов'язані? Відповіді на ці та багато інших запитань намагаються знайти у соціології, яка почала формуватися у 30-х р. XIX ст. як наука про функціонування і розвиток суспільства та його структурних елементів. Зосереджуючись на дослідженні та вивченні соціальних явищ і фактів, відносин та процесів, що притаманні суспільству, соціологію зі самого початку виявили як самостійну наукову дисципліну серед інших суспільних наук.

1.1. Передумови, поняття, предмет і об'єкт соціології

Поява соціології як самостійної науки спричинена розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII на початку XIX ст. У цей час світ переживав головні соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, зумовлені потребами капіталістичного суспільства, що формувалося і розвивалося, заклали об'єктивні передумови, які стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної

галузі наукового знання. Серед них дослідники виділяють *три групи чинників* (або передумов), що сприяли виникненню сучасної соціології. Завдяки наявності відповідних умов, властивості речей переходять з можливості в дійсність. Умова – ставлення предмета до навколишніх явищ, без яких він існувати не може. Умови є тим середовищем, у якому явище виникає, існує та розвивається.

1. *Економічні чинники*, такі як індустріальна революція, технічні інновації, наукова організація праці, ринок вільної праці, безробіття, міграція населення, урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини тощо.

2. *Політичні чинники*, серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, право, державна бюрократія, нова політична система, виборче право, політичні партії, громадянські рухи, права і обов'язки громадянина і т. ін.

3. *Інтелектуальні чинники*, такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами, гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання, ідеями Вольтера (М. Ф. Аруе), Ж.-Ж. Руссо, Ж. О. де Ламетрі, К. А. Гельвеція, Д. Дідро, П. А. Гольбаха і багатьох інших, основні відкриття у різноманітних галузях наукового знання і техніки, поширення освіти і науки серед широких верств населення [181, с. 13–15].

Нові форми соціального, економічного, політичного, культурно-духовного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від абстрактних філософських міркувань про суспільство, тенденції його розвитку до науки про суспільство як живе функціональне утворення.

Зазвичай, виклад суті певної науки у навчальному курсі починають з визначення етимології (тобто походження слова). Термін «соціологія» походить від латинського слова «*societas*» (суспільство) та грецького «*logos*» (слово, вчення). Впровадив його до наукового вжитку у 30-х рр. XIX ст. французький філософ, соціолог О. Конт (1798–1857), який ототожнював

соціологію зі суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Наукові погляди О. Конта, будучи одним із провідних напрямів тогочасного суспільствознавства, отримали назву «позитивізм», представники якого єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані. Соціологія знаменувала перехід до позитивної стадії розвитку людського пізнання, перемогу над схоластикою і містицизмом минулого. Суспільство варто досліджувати в його цілісності та історичній конкретності, людину розглядати як продукт навколишньої соціальної реальності, яка розвивається за природними законами.

До засновників соціології відносять видатного англійського мислителя Г. Спенсера (1820–1903). Ідея еволюції – головне положення його вчення – виділяє такі види еволюції: неорганічний, органічний, що стосується живої природи, і надорганічний, який відбувається в суспільстві. Останній (надорганічний) розумів як стадійний процес розвитку від простого до складного, як зростання і диференціацію суспільства. Він першим обґрунтував функціональний аналіз, узагальнив системний підхід до соціальних процесів, зробив внесок в аналіз соціальних інституцій, методологію соціальних досліджень, інші напрями теоретичної соціології.

Е. Дюркгейм (1858–1917), який першим запропонував «вузьке» значення соціології, відомий як видатний представник так званого соціологізму – специфічної соціологічної концепції, суть якої полягає у визнанні соціальної реальності як діяльності особливого роду. У соціології Е. Дюркгейма важливими є поняття «норма» й «патологія». Значну увагу він приділяв аналізу конкретних суспільних форм, структур і механізмів, з'ясуванню природи соціальної солідарності тощо.

А. де Токвілю (1805–1859) належить розроблення таких важливих на сьогоднішній час проблем, як демократизація суспільного життя, забезпечення громадянських прав і свобод, соціальної рівності та справедливості тощо. Основні праці вченого присвячені народженню нового суспільства, яке він називав демократичним, протиставляючи його старому аристократичному (феодальному) суспільству.

Помітний внесок у становлення і розвиток соціології як науки зробили: Г. Зіммель (1858–1918), К. Маркс (1818–1883), М. Вебер (1864–1920), Ф. Енгельс (1820–1895), М. Драгоманов (1841–1895), М. Грушевський (1866–1934), В. Липинський (1882–1931), В. Федеріко Парето (1848–1923), Т. Парсонс (1902–1972), П. Сорокін (1889–1968), Р. Мертон (1910–2003) та ін.

Різноманітність поглядів на соціологію як науку про суспільство існує й донині, свідченням чого є майже сто її визначень. Наведемо деякі з них:

– Л. Брум, Ф. Селзнік: «Мета соціології – відкриття структур суспільства, які зміцнюють чи ослаблюють сили, що об'єднують групи. Соціологія вивчає умови, що трансформують соціальне життя».

– Г. Ходжес: «Соціологія – концепція соціальної організації у межах соціальних систем».

– Н. Смелзер: «Соціологія – це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, що спирається на дані чи факти реального буття».

– Е. Гіденс: «Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільства».

– М. Вебер: «Соціологія ... є наука, яка прагне зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес і вплив».

– А. Кравченко: «Соціологія – система наукового знання, яка пояснює основи поведінки людей як представників великих соціальних груп».

– Г. Осіпов: «Соціологія вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, соціальних груп, які взаємодіють між собою, тобто соціальні структури суспільства».

– В. Ядов: «Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот і соціальних процесів, наука про соціальні відносини як механізм взаємодії між цими спільнотами, між спільнотами та особистістю».

Попри відсутність однастайності в цьому питанні, наведемо найпоширеніше у вітчизняній науці трактування соціології, в якому, на наш погляд, досить чітко описано предмет її дослідження.

Соціологія – наука про становлення, розвиток та функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і процесів, про механізми та принципи їх взаємодії.

Предмет та об'єкт соціології мають свої відмінності. Об'єктом будь-якої науки є все, на що спрямоване відповідне дослідження. Суспільство як об'єкт у всіх його виявах вивчають різні науки. Предмет завжди має чітко окреслену сферу і мету дослідження. Тому предметом соціології є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Соціологія є наукою не про всю сукупність суспільних відносин, а лише про соціальні відносини як один із їхніх різновидів. Соціальні відносини – це не всі наявні в суспільстві відносини, а лише ті, які виникають між історично та об'єктивно сформованими спільнотами людей: класовими, етнічними, демографічними тощо. Виокремлені на основі їхніх суб'єктів, соціальні відносини виникають через різні об'єкти: виробництва, власності, політичної влади, цінностей культури тощо і слугують відповідно як соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-культурні та інші відносини. Сучасне розуміння предмета соціології виходить насамперед з того, що вона є цілісним науковим знанням про суспільство, що і відрізняє її від інших суспільних наук.

На теоретичному рівні, ґрунтуючись на узагальненні соціальних фактів, процесів, тенденцій, соціологія визначає свій предмет на рівні загальнотеоретичного аналізу. Окрім нього, соціологія представлена соціологічними теоріями, які вивчають окремі сфери суспільства, особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, економіку, політику, соціальні інститути й організації, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани й форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає і індивідуально неповторні особистості, і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість – не

тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Як сукупність усіх суспільних відносин, вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно зі соціальними цінностями, правилами, законами.

Отже, *предметом соціології* є соціальні дії, явища, зв'язки, відносини і процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності, оточуючого нас соціального життя.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним чи соціальним явищем суспільного життя, оскільки він може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Об'єктом соціологічного пізнання є суспільство, соціетальні і соціальні системи, спільноти, інститути, групи, соціальні процеси в їх конкретному стані й взаємодії, сукупність соціальних зв'язків та відносин.

Об'єктом соціології, як це видно із її назви, є суспільство. Суспільство, також як фізичні або біологічні явища та процеси, існує незалежно від волі і свідомості людей. І в цьому сенсі об'єкт соціології, як і фізики, біології та інших наук є об'єктивним. Але об'єкт соціології має досить суттєві відмінності. Якщо весь різноманітний фізичний світ, всі його процеси та явища цілком є незалежними від свідомості людини, тобто є абсолютно об'єктивними, то процеси, що відбуваються в суспільстві, певною мірою пов'язані з її свідомістю та діяльністю. Ці процеси відбуваються тільки через діяльність людей, через їх переважно усвідомлені вчинки, докладаючи вольових зусиль, і які пов'язані з їх бажаннями, надіями, потребами, цілями. І це означає, що, на відміну від явищ і процесів фізичного світу, які є абсолютно об'єктивними, процеси і дії, що вивчає соціологія, характеризують як об'єктивно-суб'єктивні характер, де об'єкт і суб'єкт дії, взаємопов'язані. Крім того, якщо суспільство загалом не залежить від волі і свідомості однієї людини, то її свідомість, розвиток, дії та вчинки залежать від суспільства.

Саме за цими відмінними рисами і визначають своєрідність об'єкта соціології.

Основними джерелами соціологічного знання про суспільство і життєдіяльність людей є:

- *історичний досвід*, саме в ньому акумулюється мудрість і окремих індивідів, і соціальних спільнот – сімейних, територіальних, професійних, релігійних, етнічних та ін.;

- *реальні факти соціального життя* – і сьогоденного, і минулого, тому що тільки, порівнюючи їх, можна виявити тенденції суспільного розвитку;

- *виявлені взаємовідносини і взаємодії соціальних фактів один з одним*, тому що через ті взаємодії розкривається реальне їх значення в житті суспільства, індивідів, соціальних спільнот;

- *тенденції і закономірності соціального розвитку*. З огляду на розмаїття людських бажань, потреб, дій, що видаються, випадковими, іноді хаотичними, в життєдіяльності окремих індивідів, асоційованих в соціальні групи, простежується певна спрямованість та повторюваність. Тобто в суспільстві формуються та розвиваються відносно стійкі і систематичні соціальні взаємодії, що відтворюються між окремими людьми та їх спільнотами. Отже, діяльність та поведінка людей, їх соціальних груп і соціальних інститутів має не тільки певні тенденції розвитку. На них впливають об'єктивні, незалежні від свідомості і волі людей соціальні закони [9, с. 10–11].

У вивченні суспільства, соціальних явищ та соціальних процесів соціологія ґрунтується на основних *наукових принципах*. Передусім ідеться про *принцип історизму*. Це означає, що, по-перше, всі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Принцип соціального детермінізму відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є «кінцевою причиною» всіх соціальних явищ і процесів, а й інших підсистем –

політичної, соціальної, культурно-духовної тощо. Соціальний детермінізм означає також зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад економічними відносинами, які і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур, конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, характеризують як діалектичний.

Соціологія ґрунтується також на *діалектичному принципі* наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Його суть полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває у постійному розвитку, для його вивчення потрібний об'єктивний аналіз суспільних відносин, що становлять певну соціальну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку [88, с. 13–14].

Отже, в соціології органічно поєднуються генетичний (конкретно-історичний) та структурно-функціональний підходи до аналізу і різних соціальних систем, їх сукупності, окремо, і загалом.

1.2. Структура соціологічної науки

Сучасна соціологія є складною та структурованою галуззю наукового знання про основні тенденції і закономірності становлення, розвитку та функціонування різних за масштабами, особливостями й формами вияву соціальних систем, про механізми дії і вияву цих закономірностей в діяльності і взаємовідносинах окремих індивідів, соціальних груп та спільнот.

Суспільство як найскладніше соціальне утворення, якому притаманні різноманітні процеси, явища, взаємодії між структурними елементами, що здійснюють свою діяльність та зумовлюють його функціонування і розвиток, потребує відповідної та багаторівневої системи соціологічного пізнання, соціальної реальності. Досить часто соціологічне знання поділяють на фундаментальне та прикладне. Тобто визначається його мета, загальна спрямованість. Якщо фундаментальне знання

має зміцнювати основи соціологічної науки – створювати нові методи, концепції, теорії тощо, то прикладне знання – це практичне знання про реальний стан у тій чи іншій сфері суспільного життя, про можливості змін тощо.

Залежно від завдань, які поставлені перед соціологічним дослідженням, його можна віднести до теоретичних або прикладних. Відповідно у структурі соціології виділяють теоретичну та прикладну соціологію. Завдання теоретичної соціології полягає в тому, щоби, ґрунтуючись на різноманітних наукових методах, формувати знання про процес соціального розвитку в його загальних рисах. Теоретична соціологія збагачує наукові знання, орієнтуючись на потреби розвитку самої науки.

Прикладна соціологія – це сукупність методологічних принципів, методів і процесів дослідження, а також соціальних технологій, конкретних програм та рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення соціального ефекту.

Іншим різновидом структури соціологічного знання є його поділ на емпіричний та теоретичний. У цьому контексті йдеться про теоретичну та емпіричну соціологію. Він фіксує рівень абстракції та узагальнення знань про певні об'єкти наукового пізнання. Якщо результатом пізнавальних процесів є формулювання нового теоретичного знання (концепцій, гіпотез, понять, категорій тощо), то йдеться про теоретичну соціологію. Якщо пізнавальні процеси орієнтовано на певні дії із соціальними фактами (збирання, опис, систематизація тощо), що не мають на меті зміну теоретичних уявлень про об'єкти пізнання (тобто про спосіб тлумачення реальних процесів та явищ) і характеризуються як «конкретні знання», то маємо емпіричні дослідження. Варто пам'ятати, що цей поділ завжди умовний, оскільки реальне соціологічне пізнання ніколи не дає прикладів теоретичного чи емпіричного дослідження.

Здебільшого учені вважають, що структура соціології передбачає такі рівні соціологічного знання: *теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження*. Автор гадає, що вони дали найбільш повну їхню характеристику.

Теоретична соціологія. На цьому рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи увагу на його глобальних проблемах, універсальних закономірностях та принципах життєдіяльності суспільства, соціальних спільнот і людини. Це велика кількість різноманітних течій, шкіл, напрямів, які з власних методологічних позицій пояснюють специфіку соціальних процесів. Найпоширенішими з них, як вважає С. Ф. Фролов, є *мікросоціологічна школа* (Л. Морено та інші), яка намагається поширити теорію малих груп на розвиток усього суспільства. Представники цього напрямку вважають, що основні принципи, моделі поведінки, які застосовуються індивідами в первинних соціальних групах – сім'ї, трудовому колективі тощо реалізуються і у життєдіяльності великих соціальних суб'єктів – класів, страт, націй, суспільства загалом; *природничо-наукова школа* (Г. Л. Андберг та інші) пояснює соціальні процеси через пізнання законів, відкритих природничими науками; *аналітична школа* (Ф. Знанецький та інші) надає вирішальне значення під час пояснення суспільних процесів індивідуальній психіці їх учасників; *функціоналістична школа* (Т. Парсонс та інші) розглядає суспільство як взаємозв'язок та взаємодію соціальних структур та їх функцій; *інституціональна школа* (С. Ліпсет та інші) акцентує на тому, що поведінка людей у суспільстві достатньо жорстко визначають наявні соціальними нормами; *економічна школа* (У. Ростоу та інші) пов'язує розвиток суспільства передусім з технічним та економічним прогресами як найважливішими чинниками соціального життя; *конфліктологічна школа* (Дж. Тьорнер, Л. Козер та інші), представники якої вважають, що основою всіх соціальних процесів є неспівпадіння інтересів їх учасників, а отже конфлікт, взаємне поборювання; *школа символічного інтераціоналізму* (Дж. Г. Мід та інші), яка розглядає життєдіяльність людей та соціальних спільнот у суспільній системі як постійну взаємодію за допомогою створеної ними системи знаків, символів [185].

Спеціальні соціологічні теорії вивчають закономірності розвитку соціальних сфер суспільства, окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів. Їх значення зумовлене багатьма чинниками:

– постають як самостійний рівень соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, своєю чергою, зумовлює особливості вироблення й застосування конкретної методики. Все це збагачує соціологічні знання;

– дають змогу своєчасно опанувати, осмислити конкретні соціальні механізми, передбачити їх розвиток. Із цим завданням загальнотеоретична соціологія, навіть маючи певний зв'язок із соціальною практикою, справитися не може, адже сучасний стан суспільства характеризується винятковим динамізмом, складністю, суперечливістю, а тому потребує застосування конкретного наукового інструментарію.

Якщо прикладні функції загальнотеоретичної соціології полягають у поясненні, прогнозуванні, виробленні наукових засад для регулювання масштабних соціальних процесів у тривалій перспективі, то функції спеціальних соціологічних теорій – це вироблення науково обґрунтованих рекомендацій для управління соціальними процесами у короткостроковій перспективі та в окремих сферах суспільного життя.

Виникнення теорій середнього рівня відіграло позитивну роль у боротьбі з емпіризмом, загострило інтерес соціології до теоретичних пошуків, привернуло до неї увагу авторитетних учених, широких верств населення, які виявили можливості цієї науки у вивченні їх проблем, інтересів, поглядів, життя загалом.

Поняття «теорії середнього рівня» нерідко вживають за аналогією до поняття «спеціальні соціологічні теорії», під яким розуміють установлення логіко-емпіричних зв'язків між окремими групами змінних, що вивчаються. Ці теорії ідентифікують з навчальними дисциплінами. Водночас вони є не стільки теоріями, скільки диференційованою сукупністю узагальнень емпіричних досліджень різних сфер життя.

Нещодавно спеціальні соціологічні теорії набули бурхливого розвитку. Це зумовлено різким розширенням кола проблем, які вивчає соціологія, завдяки чому, наприклад, виокремилися такі соціальні теорії, як електоральна соціологія, соціологія життя, соціологія девіантної поведінки, соціологія влади тощо.

Позначилося і відгалуження від основних соціологічних теорій нових спрямувань. Наприклад, своєрідним напрямом соціології праці є соціологія організацій, професій, підприємництва, соціологія економіки тощо.

Значна кількість нових соціологічних теорій виникла внаслідок інтеграції соціології з іншими науками міждисциплінарної взаємодії. Так постали економічна соціологія, медична тощо, які належать до галузевої соціології.

Особливе місце в науковій характеристиці спеціальних соціологічних теорій займає їх класифікація, щодо критеріїв якої є розбіжності в поглядах. Найвдалішою у теоретичному і практичному аспектах вважають *класифікацію спеціальних соціологічних теорій*.

Галузеві соціологічні теорії. Назва умовною і свідчить, що критерієм диференціації в цьому разі є окремі сфери суспільного життя та форми масової свідомості (соціологія економіки, праці, політики, культури, науки, освіти, соціологія релігії тощо).

Особлива група соціологічних теорій (соціологія особистості, молоді, мистецтва, моралі, соціологія дозвілля тощо).

Соціологічні теорії вузького значення (теорія бюрократії, референтних груп, теорія мотивації та ін.) [161, с. 22–28].

Таке розуміння має об'єктивне право на існування, оскільки класифікує соціологічні теорії більш логічно і просто та дає можливість створити надійну і зручну теоретичну основу для дослідження соціальної реальності, особистості, всіх сфер людської діяльності.

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко їх сприймають як щось тимчасове, випадкове. Насправді всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називають законами.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають унаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціологічні закони діють у всіх сферах людської діяльності і можуть різнитися сферою свого поширення. Так,

є закони, дія яких поширюється на малу групу, на визначену соціальну страту, соціальний прошарок чи клас і, нарешті, на все суспільство. Тобто, у сфері дії закону може перебувати суспільство загалом або його частини.

Як і всім науковим законам, *соціологічним законам притаманні такі основні ознаки*: 1) закон може набувати чинності тільки за наявності визначених, чітко застережених умов; 2) за цих умов закон чинний завжди і всюди без будь-яких винятків (виняток, що лише підтверджує закон, – нісенітниця); 3) умови, за яких чинний закон, реалізуються не цілком, а частково.

Із соціологічними законами люди стикаються постійно й або підкоряються їхній дії, або намагаються їх уникати, поведуться відповідно до цих законів чи протестують проти них. Але очевидно одне: приймаючи будь-який соціологічний закон, людина не відкриває ще невідомі, ніким не пізнані явища. Навпаки, вони завжди знаходять у законах те, що стоїть у повсякденного життя, завжди зіставляють їхні вияви з власним досвідом.

Принципова схема дії соціологічного закону досить відрізняється і проста, його вияви завжди видимі для членів суспільства. Заразом, дослідники однакові в тому, що соціальні закони вкрай важко виявляти і вивчати. Це пояснюють створенням безлічі умов, їх складністю, а також тим, що вони накладаються один на одного, переплітаються, ускладнюючи дослідження. Саме тому повторюваність поведінки людей у соціальних групах, а значить – і дії соціологічного закону часто важко виокремити через надмірність деталей, вихідних даних і припущень.

Досліджувати соціологічні закони і закономірності – значить установити важливі, необхідні та стійкі зв'язки між різними елементами соціальної системи (сфери), що, своєю чергою, допускає виявлення соціальної генези (походження чи виникнення) того чи іншого явища чи процесу (соціальної обумовленості і залежності між явищами чи процесами), їхні ролі й місця в розвитку та функціонуванні соціальної сфери (системи), суспільного життя загалом.

Соціологічні закони не створюються свідомо членами суспільства чи групами як, наприклад, культурні норми чи правові закони. Люди діють відповідно до соціологічних за-

конів несвідомо і навчаються такій «узаконеній» поведінці в процесі спілкування з іншими людьми та соціальними інститутами, зважаючи на свої потреби.

Необхідно також зазначити, що соціологічним законам притаманне різноманіття властивостей, що містяться у таких поняттях і термінах, як вид, природа, зміст та структура закону; механізм, характер, сфера і спрямованість його дії; форма вияву, вимоги (умови) закону й ін.

Однак, незважаючи на різноманіття властивостей, головним в характеристиці соціологічних законів є те, що вони:

1) виражають процес об'єктивної людської діяльності у структурі певного типу суспільних відносин, а також зв'язок цієї діяльності з визначальними її умовами і результатами, завдяки чому ці закони характеризують і власне людську діяльність, і ту чи іншу систему суспільних відносин;

2) на відміну від економічних та інших видів законів, соціологічні відображають функціонування та розвиток і усього суспільства, і окремих соціальних груп (об'єктів) усередині суспільства як цілісної системи, утворюючи в цій цілісності системоутворюючі зв'язки;

3) виражають взаємозв'язок економічних, політичних, демографічних, психологічних, виховних, соціокультурних та інших сторін суспільного життя як компонентів конкретної соціальної системи суспільства;

4) мають статистичне значення, обумовлене виявом соціальної причинності, тобто вони виражають і загальну спрямованість розвитку суспільства та його підсистем, і панівну тенденцію зміни масових явищ за визначений проміжок часу і тому часто виступають як закони-тенденції;

5) виконують функцію стабілізації і соціального організму (об'єкта), і суспільства загалом, забезпечуючи його цілісність;

6) діють у сукупності з іншими соціальними законами, насамперед економічними, психологічними, педагогічними і т. ін.;

7) реалізуються і виявляються не взагалі, а в конкретній формі у процесі практичної діяльності людей, у взаємодії всіх сил, що беруть участь у соціальному процесі – як особистостей, так і різних соціальних груп.

Варто зазначити, що в суспільстві діють соціологічні закони різних видів і структурних рівнів. За *ступенем спільності і тривалості дії* в соціології виділяють закони:

- *загальні* (чи загальносоціологічні) закони, що виявляються упродовж усієї історії розвитку людства, діють у всіх суспільних системах і характеризують функціонування всього суспільства. Наприклад, закон соціалізації, суспільного поділу праці, соціальної гармонії, соціальної мобільності, вартості, товарно-грошових відносин, закон детермінації соціального явища станом матеріальних продуктивних сил суспільства й ін.;

- *специфічні* (чи особливі) закони, дія яких обмежена однією чи декількома суспільними системами. Наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого, закони первинного накопичення капіталу, закони класової боротьби і т. ін.;

- *часткові* (чи частково соціологічні) закони, що діють упродовж часу існування якої-небудь суспільної системи і характеризують функціонування окремих елементів соціальної сфери (соціальних спільнот, класів, груп тощо) у їхньому взаємозв'язку із суспільством. Наприклад, закони організації і життєдіяльності колективу, родини, тієї чи іншої соціальної групи і т. ін.

Крім того, за *способом вияву* в соціології розрізняють також динамічні і статистичні закони.

За допомогою *динамічних* законів визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Динамічні закони поділяють на причинні і функціональні. Причинні динамічні закони фіксують визначені зв'язки розвитку соціальних явищ. Наприклад, значення способу виробництва під час переходу з одного типу суспільних відносин до іншого. Що стосується функціональних динамічних законів, то вони відображають зафіксовані емпірично і чітко повторювані взаємозалежності між соціальними явищами.

Динамічні закони охоплюють усі без винятку соціальні об'єкти і виражають причинні та функціональні зв'язки соціальних явищ. До них, наприклад, можна віднести закон обу-

мовленості (залежності) соціального стану людини (соціальної групи) від характеру розподілу праці в суспільстві й ін.

Статистичні закони, на відміну від динамічних, не детермінують соціальні явища, а відображають основні напрями змін, їх тенденції в разі збереження стабільності цього соціального цілого. Тобто, вони обумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не точно, а з визначеним ступенем імовірності. Сутнісною характеристикою статистичних законів є те, що вони виражають властивості системи, цілого на основі вірогіднісного зв'язку елементів певної системи. Ці закони розкривають необхідні внутрішні зв'язки між масовими випадковими явищами характеру, що мають загальну підставу. Прикладом вияву статистичних законів можуть бути демографічні процеси, плинності робочої сили, процеси товарного виробництва і багато ін.

За *специфікою соціальних систем* можна виділити три групи соціологічних законів.

1. Закони, що діють на рівні соціальних інститутів (наприклад, діалектичної єдності людини і соціальної сфери).

2. Закони, що відображають розвиток компонентів соціальної структури суспільства (наприклад, постійного збільшення самозайнятого населення; прискореного зростання міського населення й ін.).

3. Закони, що діють на рівні конкретних суспільних систем (наприклад, закон самовдосконалення соціальних систем, їхнього пропорційного і планомірного розвитку й ін.).

У разі *управління соціальними процесами* в суспільстві, а також під час розроблення прогнозів і планів його розвитку важливо враховувати дію таких соціологічних законів.

1. Закону соціального порівняння, що виражає суспільні зв'язки між індивідами (соціальними групами) на основі реального життєвого становища і його сприйняття, що виникає завдяки зіставленню.

2. Закону вільного часу, який полягає в тому, що для підвищення ефективності виробничої діяльності суспільство повинно виділяти із сукупного часу частину вільного.

3. Закону зростання потреб, що характеризує об'єктивні динаміки людських потреб (участь одних, виникнення

нових, їх розвиток, заміщення і таке інше) із удосконаленням матеріального виробництва, зміною умов, якості і способу життя.

4. Закону великих чисел, що виражає логіку кількісних змін у суспільних системах. Соціальні процеси і дії людей (попит, народжуваність, міграція, задоволеність, суспільна думка), будучи явищами масовими, підкоряються статистичним закономірностям, соціологічний зміст яких – у варіативності вибору, розходженні (збігу) інтересів, мотивів, переваг, матеріальних можливостей тощо.

За *формами соціальних зв'язків* виділяють такі групи соціологічних законів.

1. Закони, що відображають інваріантну наявність спеціальних зв'язків або пов'язаних з ними явищ. Відповідно до них, якщо є явище А, то обов'язково повинно бути і явище Б. Наприклад, у будь-якому суспільстві, заснованому на системі тоталітарного управління, наявна латентна (прихована) опозиція.

2. Закони, що відображають тенденції суспільного розвитку. Вони обумовлюють динаміку структури соціального об'єкта, перехід від одного типу взаємин до іншого.

3. Закони, що встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. Вони забезпечують стан відносної стійкості тієї чи іншої соціальної системи.

4. Закони, що відображають причинно-наслідкові зв'язки між соціальними явищами (наприклад, найважливішою і необхідною умовою соціальної інтеграції є раціональне поєднання суспільних і особистих інтересів).

5. Закони, що встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами (так, імовірність правопорушень серед сільської молоді зростає через її міграцію в місто і т. ін).

Велике значення в соціології мають закони перетворювальної діяльності людей, спрямованої на зміну (вдосконалення) певного соціального явища чи процесу відповідно до його законів. Цю діяльність виконують свідомо відповідно до розроблених прогнозів, соціальних проектів чи планів і за законами, властивими їй.

Отже, соціологія як наука ґрунтується на складній ієрархічній системі законів, що характеризують особливість соці-

ального буття в його різних виявах – від загальносоціологічної сутності явища чи процесу до його індивідуального одичного здійснення – і його свідоме перетворення в інший, досконаліший стан. Пізнаючи соціологічні закони, людина може свідомо використовувати їх у своїй перетворювальній діяльності, а також видозмінювати форму й умови їх дії. Більше того, соціологічні закони мають велике значення в дослідженні суспільних явищ, в управлінні соціальними процесами. Саме їх наявність і дія забезпечують можливість застосування наукового підходу в соціології.

Категорії соціології. *Поняття «категорія»* виражає універсальні особливості дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття, воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

Категорії та поняття в соціології відображають передусім особливості об'єктивної реальності, яка, виокремлена практикою людей, стала об'єктом цієї науки. У категоріях соціології поєднуються якісна конкретність і цілісність, суттєві риси та характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості розвитку й вдосконалення досліджуваного об'єкта.

Розрізняють дві основні групи категорій соціології.

Категорії, що пояснюють статичу суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «соціальна спільність», «соціалізація», «особистість», «соціальна група», «соціальна верства», «соціальна стратифікація», «соціальний контроль», «соціальна поведінка» та ін.

Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – причини, особливості, етапи тощо. Ці категорії вказують, як змінюється соціальний об'єкт, його розвиток. Серед них такі категорії, як «соціальний розвиток», «соціальний протест», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність» та ін.

Поширенішим є підхід, за яким виділяють такі групи категорій [161, с. 15–16].

1. Соціологічні категорії, що розкривають *сутність соціальних зв'язків* («суспільство», «соціальна система», «соціальний

інститут», «соціальні відносини», «соціальні дії», «соціальна залежність», «соціальний факт» тощо).

2. Соціологічні категорії, що розкривають *зміст соціальних спільнот* («суспільство», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальний шар», «соціальна група», «особистість» тощо).

3. Категорії, що розкривають *сутність соціальних процесів* («соціальний процес», «соціалізація», «соціальна адаптація», «соціальна мобільність», «соціальний конфлікт», «соціальна інтеграція», «соціальна дезінтеграція» тощо).

4. Соціальні категорії, що розкривають *суть соціального розвитку* («соціальний прогрес», «соціальна дія», «соціальний рух», «соціальна діяльність», «соціальний розвиток», «соціальна інновація» тощо).

5. Соціальні категорії, що розкривають *тип використання соціологічних знань* у практиці суспільного життя («соціальне проектування», «соціальне прогнозування», «соціальне планування», «соціальна технологія» тощо).

Окремо розрізняють категорії, які діють під час *проведення емпіричних соціологічних досліджень* (програма, інструментарій, опитувальник, соціограма, гіпотеза тощо).

Однією з особливих і найуживаніших у соціології є категорія «соціальне».

Соціальне (товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Поняття «соціальне» (соціальні зв'язки, відносини, способи їх організації) є вихідним для розкриття особливостей об'єкта соціологічного пізнання, а поняття «соціальні закономірності» – для визначення предмета соціології. Необхідність розрізняти поняття «суспільне» та «соціальне» є передумовою точного й адекватного розкриття предмета соціології. Складність проблеми в тому, що і «суспільне», і «соціальне» стосуються взаємодії як способу організації життєдіяльності суспільства. Таке розрізнення відбувається не через виділення реальних типів взаємодії (певних груп

феноменів, явищ, процесів тощо), а через визначення «способу» їх бачення у процесі дослідження. Соціальне – це сукупність тих чи інших ознак або особливостей суспільних відносин, що освоєна (інтегрована) індивідами чи іншими суб'єктами у процесі їх спільної діяльності (взаємодії) у конкретних умовах та виявляється в їх особливих відносинах. Тому будь-яка система суспільної взаємодії є водночас і способом соціальної взаємодії, і системою соціальних відносин. Соціальне виникає завжди, коли на поведінку будь-якої особи (групи, спільноти) впливає (прямо чи опосередковано) інший суб'єкт. Соціальне характеризує певний аспект суспільних відносин. Воно входить до всіх видів суспільних відносин (економічних, політичних та інших), але не охоплює їх і не зводиться до їх суми. Тобто соціальні відносини – це один із різновидів суспільних відносин. Їх характеристики відображають основні риси соціального як певної сукупності властивостей суспільства. Серед цих характеристик основними є такі:

1) соціальне – це загальна характеристика, яка властива різним групам індивідів і відображає інтеграцію тих чи інших властивостей суспільних відносин;

2) соціальне відображає обумовлене сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними та іншими) взаємне розташування індивідів. У зв'язку з цим характер та зміст відносин між різними індивідами та їх групами залежить від місця, яке вони займають у різних соціальних структурах, та від тієї ролі, яку вони в них виконують;

3) соціальне виявляється у відносинах різних індивідів та груп індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

4) соціальне – продукт спільної діяльності представників різних соціальних груп, що виявляється у їх спілкуванні та взаємодії.

Отож, соціальне виникає у процесі взаємодії людей, що своєю основою має відмінності їх місця і ролі у конкретних суспільних структурах та виявляється у різному ставленні індивідів і груп до явищ і процесів суспільного життя.

1.3. Методи і функції соціології

Дослідницька діяльність є неможливою без використання певних методів. *Метод* (з грец. *methodos* – букв. «шлях до чогось», у широкому розумінні – шлях, спосіб дослідження) – це спосіб, сукупність прийомів та процесів практичного і теоретичного пізнання дійсності, технологічний принцип вивчення об'єкта.

Методи – це правила, за якими здійснюється дослідницька діяльність. Вони мають бути стандартними й однозначними; якщо немає стандартизації й однозначності – немає правил, а отже методу і логіки. У соціологічних дослідженнях розрізняють методи теоретичні й емпіричні (практичні).

Теоретичні методи. Їх ще називають загальнонауковими, оскільки ними послуговуються усі без винятку наукові дисципліни. Вони охоплюють основні процедури логіки, вимоги до обґрунтування знання, правила виведення висновків і т. ін. Розглянемо теоретичні методи пізнання, які найчастіше застосовують у соціологічній практиці дослідження.

Аналіз (від грец. *analysis* – метод дослідження, в результаті якого предмет вивчення в думках практично розчленовується на складові елементи (частини об'єкта або його ознаки, властивості, відносини), і кожна з частин досліджується окремо. Застосовують як в реальній (практика), і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленування, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії елементів цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівнів знань і його структури тощо.

Синтез (від грец. *synthesis* – з'єднання) – цей метод дослідження дає змогу поєднувати елементи (частини) об'єкта, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – це такий метод пізнання, в разі якого за окремими чинниками та явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загального твердження). Загальний висновок про ознаки сукупності елементів роблять на основі дослідження частини елементів цієї сукупності.

Дедуція (від лат. *deductio* – виведення) – це метод пізнання, в разі якого окремі положення виводяться із загальних. Висновки про окремий елемент деякої сукупності роблять на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто він є методом переходу від загальних уявлень до часткових.

Аналогія (від грец. *analogia* – відповідність, схожість) – метод, за допомогою якого досягаються знання про одні предмети або явища на основі їх подібності з іншими, коли знання про будь-який об'єкт поширюються на інший менш вивчений, але схожий із першим за суттєвими властивостями, якостями.

Моделювання (від лат. *modulus* – міра, зразок) – цей метод полягає в заміні об'єкта його спеціально створеним аналогом або моделлю, за якими визначаються або уточнюються характеристики аналогу. Модель повинна містити вагомі риси реального об'єкта. На моделюванні ґрунтується практично будь-який метод наукового дослідження – і теоретичного, і експериментального, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять логічні, уявні (логічно-математичні) і математичні моделі.

Абстрагування – процес уявного відвернення від низки властивостей і відносин явища, яке вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкта; результат абстрагуючої діяльності мислення. Цей метод охоплює три способи застосування: 1) абстрагування за допомогою відволікання (розгляд окремих рис або властивостей об'єкта без зв'язку з іншими і з об'єктом в цілому); 2) абстрагування за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на основі обмеженого набору його ознак); 3) абстрагування за допомогою ідеалізації (уявне створення ідеальних об'єктів).

Узагальнення – процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальне – це категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які належать декільком одиничним явищам або всім предметам певного класу, що повторюються. Одиничне – категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме певного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Розрізняють такі види узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне), виділення

суттєвих ознак (конкретно-загальне), узагальнення від окремих фактів, подій до їх вираження в думках (індуктивне узагальнення), від однієї думки до іншої, більш загальної (логічне узагальнення).

Системно-структурний метод – розгляд об'єкта пізнання як системи, що складається зі структурних елементів з визначеними функціями. Кожне соціальне явище є складною системою, яка одночасно є структурним елементом іншої, більш широкої системи і складається з елементів, що, своєю чергою, є системами з іншими структурними елементами.

Емпіричні методи (практичні). Саме ці методи складають науковий апарат для вивчення конкретних соціальних подій, явищ і процесів. Під час збору первинних даних застосовують такі основні методи: опитування (бесіда, анкетування, інтерв'ю), аналіз документів (якісний і кількісний (контент-аналіз)), спостереження (невключене і включене), експеримент (природний і штучний), метод експертних оцінок (детальніше див. розділ 19).

Функції (від лат. *funktio* – виконання, призначення) соціології. Будь-яка гуманітарна наука виконує специфічні й універсальні функції, які можна об'єднати у дві групи – пізнавальну (гносеологічну) та соціальну. Завдяки реалізації пізнавальних функцій, стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а соціальна функція дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. Синтезувавши різні підходи, доцільно говорити про такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція. Спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

1. Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, обґрунтовує висновки про закономірності еволюції суспільства,

розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів та явищ.

2. Соціологічні теорії наводять науково обґрунтовані висновки щодо розуміння перспектив розвитку суспільства загалом і його окремих сфер, визначають реальні шляхи та методи наукової перебудови світу.

3. Соціологія теоретично аналізує пізнавальну діяльність суспільства, виявляє нові закономірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.

4. Соціологічні дослідження виконують інформаційні завдання, що дає змогу одержати первинні дані про індивіди та спільноти, їх потреби, інтереси, цінності, орієнтації, мотиви, факти реальної поведінки, громадську думку тощо, тобто створюють інформаційну основу для пізнання соціальної дійсності.

Практико-перетворювальна функція. Тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, позаяк єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо. Особливості соціологічного прогнозування полягають у тому, що воно цілісним і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, виробляє практичні рекомендації щодо вирішення різноманітних соціальних проблем – і суспільства загалом, і конкретних регіонів. Відповідно до специфіки соціологічного дослідження, практичні рекомендації соціологів ґрунтуються на двох групах соціальних чинників: об'єктивних і суб'єктивних.

Об'єктивні соціальні чинники – умови людської життєдіяльності: соціальна структура суспільства, політичний лад, конкретні умови праці, побуту тощо і реальна поведінка суб'єкта в цих умовах. Вивчаючи вплив цих чинників на систему соціальних відносин, соціолог посилається на конкретну інформацію, здобуту за допомогою соціологічного дослідження. Суб'єктивні соціальні чинники – мотиви, прагнення, інтереси, ціннісні орієнтації, різноманітні уявлення, громадська думка тощо.

Вивчення цих феноменів дає важливу інформацію про світ окремої людини, конкретної спільноти (трудового колективу, професійної групи, класу тощо).

Світоглядно-ідеологічна функція. Спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології. Важливу роль у реалізації цієї функції мають соціологічні дослідження. Наукове знання, здобуте за їх допомогою, сприяє політологічній та соціологічній освіті населення, допомагає людям виконувати трудові та громадські функції. Винятково важливу роль відіграють соціологічні дослідження громадської думки, ефективності функціонування засобів масової інформації, політичних і правових інститутів суспільства тощо.

Гуманістична та культурна функції. Пов'язані з роллю соціології у культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія пов'язана з великою масою людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям та увагою – ніколи загальне не повинно затінювати особисте й індивідуальне. Тому сучасного соціолога характеризують: загострене почуття соціальної дійсності, відповідальність, альтруїзм, використання своїх знань на благо людства.

Різноманітними є зв'язки соціології з культурою, адже соціологія вивчає культурні цінності, засоби вдосконалення та ушляхетнення звичаїв, традицій, норм поведінки, сприяючи нагромадженню, збереженню та переданню культурної спадщини. А одна зі спеціальних соціологічних теорій (соціологія культури) безпосередньо займається вивченням культури, процесів та відносин у цій сфері.

Описова функція. Зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу

у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються на основі цих досліджень, робляться висновки та приймаються відповідні рішення щодо правління різними галузями суспільства. Ці матеріали є також джерелом виміру, відліку та порівняння, основою для прогнозування розвитку соціальних явищ та процесів, дають змогу простежити динаміку їх функціонування.

Інформаційна функція. Стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація – один із найоперативніших видів соціальної інформації. Її застосовують: соціологи – для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження – для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада). У зв'язку з ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме, її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція. Реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершують не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз ґрунтується на встановленні тенденції розвитку соціального явища, довгостроковий – на ті самі, а також зафіксовані закономірності й відкриті чинники, які вирішально впливають на прогнозований об'єкт. Виявлення таких чинників і наступне моделювання досліджуваного процесу – один із найскладніших видів наукової праці.

Критична функція. На Заході давно існує своєрідний напрям – соціальна критика. Соціологія, даючи об'єктивне знання, попереджує соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізує про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю. Полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою: вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління. Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим воно більше посиляється на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

Сучасна соціологія дедалі більшого значення надає *соціальній інженерії*. Ця тенденція пов'язана зі зростанням потреб у соціальному проектуванні, об'єктом якого стають зв'язки і відносини у різних сферах суспільного життя на всіх рівнях: суспільство загалом, регіон, трудовий колектив тощо.

Отже, ці функції соціології не вичерпують усіх можливостей їх класифікації. Результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків соціології з життям суспільства, професійної підготовки соціологічних кадрів.

Резюме

1. Термін «соціологія» походить від латин. слова *societas* (суспільство) та грец. *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив у науковий обіг французький учений О. Конт наприкінці 30-х рр. XIX ст.

2. Багатоманітні дефініції соціології зводять до того, що соціологію визначають як науку про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.

3. Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства.

4. Предметом соціології є різноманітні дії, зв'язки, відносини, явища і процеси, що відбуваються у суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя.

5. Соціологічні закони – це вагомі, необхідні, стійкі і повторювані, причинно-наслідкові зв'язки між явищами і процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах так і в суспільстві загалом. Вони виникають, виявляються і реалізуються внаслідок масової практичної діяльності та діяльності людей.

6. Соціологічні закони класифікують за наступними критеріями: специфікою соціальних систем, стосовно яких діють закони; характером управлінських дій і процесів; формами соціальних зв'язків, що відображаються законами; перетворювальною діяльністю людей.

7. Соціологічні категорії – це основні і найзагальніші поняття соціології, що відображають об'єктивну соціальну дійсність в узагальненому вигляді, у її становленні, розвитку й утвердженні. Основною для соціології визнають категорію «соціальне», яка відображає і виражає специфіку буття суспільства як суб'єкта життєвого процесу загалом, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і суб'єктів.

8. Система соціологічного знання має складну структурну будову: загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знань; соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загально-концептуальних питань до операціональних; особливу групу соціологічних теорій; теорії вузького значення; конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

9. Дослідницьку діяльність у соціології здійснюють завдяки застосуванню певних методів як способів, сукупності прийомів і процесів практичного та теоретичного пізнання дійсності. Розрізняють теоретичні й емпіричні методи. До теоретичних методів відносяться: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію, моделювання, абстрагування, узагальнення, системно-структурний метод. До емпіричних: опитування (бесіда, анкетування, інтерв'ю), аналіз документів (якісний і кількісний (контент-аналіз)), спостереження (невключене і включене), експеримент (природний і штучний), метод експертних оцінок тощо.

10. Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу її спрямованість та коло діяльності.

Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «соціологія».
2. Яке місце соціології в системі сучасних наук?
3. Чим відрізняється соціологія від інших наук про суспільство?
4. Дайте визначення об'єкта і предмета соціології. В чому полягає їх відмінність?
5. Що Ви розумієте під терміном «соціальне»?
6. Що таке «соціальний закон»? За якими критеріями здійснюють типологізацію соціальних законів?
7. Класифікація функцій соціології. У чому суть основних функцій соціології?
8. Якими основними категоріями оперує соціологія?
9. Якою є структура соціологічного знання?
10. Які основні методи застосовуються в соціології? Охарактеризуйте їх.
11. Чим відрізняється теоретична соціологія від емпіричної?
12. Чим відрізняється макросоціологія від мікросоціології?
13. Що дає знання соціології сучасній людині?
14. Чому зростає значення соціології в наш час?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Предметне поле соціології.
2. Структура соціологічного знання.
3. Сутність, зміст та класифікація соціологічних законів і категорій.
4. Методи і функції соціології.

Теми рефератів

1. Передумови і причини виникнення соціології.
2. Суспільство і соціологія.
3. Закони і категорії соціології.
4. Основні риси, що характеризують специфіку соціального.

Рекомендована література

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

3. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Рущенко І. П. Загальна соціологія: підручник / І. П. Рущенко. – Харків: ХНУВС, 2004. – 524 с.
5. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник / Є. В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
6. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.
7. Соціологія: підручник / за ред. В. Г. Городяненка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 544 с.
8. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посібник / за ред. В. Є. Пилипенко. – 2-ге вид. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.
9. Танчин І. Соціологія: навч. посібник / І. Танчин. – Львів: УАД, 2005. – 360 с.

Тести

1. Яка з названих наук вивчає суспільство?
 - а) соціальна психологія;
 - б) політологія;
 - в) соціологія;
 - г) економіка.
2. До якої групи наук відносять соціологію?
 - а) до соціальних;
 - б) до природничих;
 - в) до гуманітарних;
 - г) до математичних.
3. Соціологія як наука виникла:
 - а) після Другої світової війни;
 - б) на початку XX ст.;
 - в) у першій половині XIX ст.;
 - г) у XVIII ст.
4. Яке із наведених визначень належить П. Сорокіну?
 - а) *«соціологія – це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних»;*
 - б) *«соціологія мусить діяти, ґрунтуючись на тому, що людські істоти є одночасно і біологічними індивідами, і соціальними агентами»;*
 - в) *«якщо коротко, то соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин»;*

г) «соціологія – суспільна наука, предметом якої є соціальні інститути».

5. У якій з відповідей найповніше й найглибше розкрито предмет соціології?

а) це наука, що вивчає і аналізує соціальні факти;

б) це наука, що вивчає специфіку соціального;

в) це система наукового знання, яка пояснює поведінку людей як представників великих соціальних груп;

г) це наука про суспільство як єдину соціальну систему, про тенденції, закони її функціонування і розвитку, про вияви певних законів і закономірностей в діяльності соціальних суб'єктів малих і великих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

6. Що є вихідним для розуміння особливостей об'єкта соціологічного пізнання і визначення предмета соціологічної науки?

а) поняття політичного;

б) поняття культурологічного;

в) поняття соціального;

г) поняття психологічного.

7. Яке з наведених визначень не є об'єктом соціологічного аналізу?

а) суспільство як цілісна соціальна реальність;

б) емпірично надана реальність, що відображає ту чи іншу сторону соціального життя;

в) такі об'єктивні явища суспільства як відносини економічної власності, продуктивні сили, засоби праці;

г) сукупність соціальних відносин, соціальні зв'язки, соціальні організації, соціальні інститути тощо.

8. Які з положень не розкривають риси соціального?

а) це загальна якість, притаманна різним групам індивідів;

б) це становище людини в світі та її самовизначення;

в) це розмірковування людини про смерть;

г) це характер і зміст відносин між різними індивідами і групами в залежності від місця, яке вони займають у різних суспільних структурах, від тієї ролі, яку вони виконують у них.

9. На Ваш погляд, коли виникає соціальне?

а) коли людина розмірковує про сенс свого життя;

б) коли вона задовольняє свої вітальні потреби;

в) коли поведінка одного індивіда піддається під вплив іншого або групи незалежно від того, чи присутні фізично індивід або спільнота;

г) коли діяльність людини спрямована на зміцнення власного здоров'я.

10. Які з положень неправильно характеризують соціальний закон?

- а) це взаємодія двох індивідів;*
- б) це взаємодія між природою і суспільством;*
- в) це відносно сталі і систематично відновлювальні відносини між соціальними спільнотами;*
- г) це відносини між суспільством і соціальною організацією.*

11. Зазначте положення, в яких правильно характеризується дія соціальних законів:

- а) дія соціальних законів свідомо задається людьми;*
- б) люди завжди підпорядковуються діям соціальних законів і не можуть їх уникнути;*
- в) соціальні закони діють завжди і всюди без будь-яких винятків;*
- г) дія соціальних законів має епізодичний характер.*

12. Зазначте неправильну відповідь про сфери дії соціальних законів:

- а) соціальні закони діють лише в процесі споживання;*
- б) соціальні закони діють у всіх сферах людської діяльності;*
- в) у сфері дії соціальних законів може знаходитися лише суспільство загалом, а не окремі його частини (підсистеми);*
- г) дії соціальних законів поширюються як на все суспільство, так і на його складові групи, соціальні страти, соціальні верстви, класи тощо.*

13. Закони соціальної статистики відображають:

- а) напрям, форми, чинники розвитку соціального об'єкта;*
- б) особливості зміни, еволюції соціального об'єкта;*
- в) тенденцію до збереження стабільності соціальної системи;*
- г) суспільний спокій, стабільність у суспільстві.*

14. Закони соціальної динаміки відображають:

- а) стабільність соціальної структури суспільства;*
- б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;*
- в) процеси соціалізації та стратифікації.*

15. До якого типу категорій належить поняття «суспільство»?

- а) до категорій дисциплін суміжних із соціологією;*
- б) до безпосередніх соціологічних категорій;*
- в) до загальнонаукових категорій у соціологічному розумінні;*
- г) до категорій, що розкривають сутність соціального.*

16. Під структурою соціологічного знання розуміють:

- а) орієнтацію соціологічного дослідження;*
- б) рівні соціологічного пізнання;*

в) ступінь узагальнення соціологічного знання;
г) певною мірою упорядковану систему знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм.

17. Загальнотеоретична соціологія займається:

- а) первинним аналізом та узагальненням емпіричних даних;
- б) вивченням окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів;
- в) глибокими, сутнісними аспектами розвитку суспільства загалом і місця в ньому людини;
- г) аналізом соціальних змін і процесів у суспільстві.

18. Яка із наведених теорій належить до соціологічних теорій вузького значення?

- а) соціологія малих груп;
- б) соціологія міста;
- в) етносоціологія;
- г) теорія бюрократії.

19. Яка із наведених теорій належить до галузевих соціологічних теорій?

- а) соціологія медицини;
- б) соціологія сім'ї;
- в) соціологія злочинності;
- г) соціологія масової комунікації.

20. Під функціями соціології розуміють:

- а) зв'язок соціології з іншими науками;
- б) мету і завдання соціології;
- в) суспільне призначення, роль соціології, яку вона виконує в суспільстві;
- г) ефективність упровадження результатів соціологічних досліджень.

Розділ 2

Суспільство як соціальна система

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- розкрити суть поняття «суспільство» та охарактеризувати його риси;
- проаналізувати загальні концепції походження суспільства;
- розкрити соціологічні концепції походження суспільства;
- пояснити основні підходи до типологізації суспільств та охарактеризувати їх;
- проаналізувати основні ознаки сучасного суспільства;
- охарактеризувати новітні виклики сучасного суспільства;
- розкрити модернізацію як об'єктивний процес переходу від одного до іншого стану суспільства;
- проаналізувати соціальні аспекти глобалізації.

2.1. Суспільство як соціальний феномен

2.2. Типологізація суспільств

2.3. Характерні особливості сучасного суспільства

Для розуміння історії, природи, соціальної суті суспільства, його типів і форм існує безліч поглядів, концепцій, теорій, які намагаються здійснити це, ґрунтуючись на відповідних світоглядних, наукових, релігійних, природничих тощо позиціях. У сучасному розумінні суспільства тією чи іншою мірою переважає підхід до його аналізу як до цілісної системи елементів, що перебувають у взаємозумовленій взаємодії. Такий підхід називають системним. Основним завданням його є дослідження і окремих сфер, соціальних інститутів, організацій, взаємозв'язків між ними, і суспільства як цілісної системи та об'єднання різних знань у систему, яка могла б стати основною теорією суспільства.

2.1. Суспільство як соціальний феномен

Упродовж усього історичного періоду формування та розвитку соціологічного знання багато видатних учених і соціальних мислителів намагалися знайти відповіді на ті

головні питання, що їх хвилювали, а саме: що являє собою людське суспільство? Як воно існує, яка його структура? Які механізми соціальної інтеграції забезпечують у суспільстві визначений порядок, у супереч величезному розмаїттю інтересів індивідів та різних соціальних груп?

Так, античні філософи, зокрема Платон (бл. 427–347 рр. до н. е.), Арістотель (201–120 рр. до н. е.), ототожнювали суспільство з державою. Основною ідеєю держави була гармонія (пропорційність), справедливість життя всіх її громадян. Саме це є єдиною силою суспільства. Немає нічого кращого для людини, ніж мати роботу і бути здатною її виконувати, і нема нічого кращого для інших людей та для всього суспільства, ніж можливість кожного посідати те місце в суспільстві, на яке він має претендувати, вважали вони.

У праці «Держава» Платон обґрунтовував стабільність ідеальної держави-суспільства (абсолютної монархії), за основу якої взяв поділ населення на три верстви (класи): керманичі – філософи, що керують державою; стратеги – воїни, завдання яких бути на сторожі безпеки держави, утримувати її від хаосу; виробники – землероби і ремісники, які забезпечують задоволення життєвих потреб. Належність до певного класу не успадковувалась. Навпаки, ідеалом було суспільство, де кожній дитині надавалась можливість здобути той найвищий ступінь освіти, який вона могла здобути відповідно до своїх природних можливостей, і де кожний індивід міг обійняти певну посаду в державі, в міру своїх досягнень (здібностей, освіти та досвіду).

У Середньовіччі панував теоцентризм, відповідно до якого Бога проголосили абсолютним началом і центром Усесвіту, що зумовило буття, смисл та організацію (суспільство) всього живого на планеті, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом.

У Нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство. Так, Дж. Локк, виводячи цивільне суспільство зі згоди його громадян, писав, що «суспільство – втілення єдиного договору, укладеного чи такого, що має бути укладеним, між індивідами, які входять у державу чи створюють її». Хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Т. Гоббс (1588–1679) уважав суспільство штучним утворенням, що постає зі спільного життя людей – плід їх спільної дії і взаємного реагування. Умовою тривкого єднання між ними є несправедливість і чесний розподіл чи якісь моральні ідеї, а людська поведінка, яка мотивується корисливістю. Звідси і твердження про суспільство як «штучне» утворення, як мету групових прагнень через те, що люди вважають його особисто вигідним для обміну товарами та послугами.

Якісно нове розуміння категорії пропонувала соціологія в середині XIX–на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер уважали його динамічним утворенням, яке, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання.

Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях.

Для М. Вебера суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій.

Г. Тард (1843–1904) розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо.

За К. Марксом, суспільство – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності.

В. Парето, як автор однієї з перших цілісних концепцій соціальної системи, вважав, що суспільство складається із сукупності соціальних атомів-людей. Соціальна система подібна до природної системи, яка збудована з атомів і молекул. Суспільство – це система, що перебуває у стані рівноваги («еквілібріума», від лат. *aequilibrium* – те, що перебуває у рівновазі), але рівноваги відносної, бо вона постійно порушується і відновлюється. Всі частини соціальної системи тісно взаємопов'язані й механічно впливають одна на одну.

Т. Парсонс визначав суспільство як систему відносин між людьми, засновану на нормах і цінностях, і яка функціонує завдяки взаємодії індивідів та соціальних інститутів.

П. Сорокін наголошував на первинності соціокультурних регуляторів (норм, цінностей, позначень).

Згідно з Н. Смелзером, суспільство – це об'єднання людей, що має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Представники сучасної американської соціології В. Каттон та Р. Данлеп акцентують, що у ХХ ст. сформувалася так звана *парадигма людської винятковості*, або глибоко антропоцентричний (тобто скерований лише на людину), надміру оптимістичний та антиекологічний підхід до вивчення суспільних явищ. Його суть полягає у трактуванні людських суспільств як таких, що нібито не підлягають екологічним обмеженням і залежностям, й формулюється так:

- люди суттєво відрізняються від усіх живих істот, над якими домінують;
- людина – господар своєї долі, вона обирає мету і може робити все, аби її досягти;
- соціальні й культурні чинники (включно з технологіями) є головними причинами людської діяльності;
- соціокультурне середовище є визначальним, тоді як біофізичним середовищем можна знехтувати;
- соціальний і технологічний поступ може тривати нескінченно, роблячи врешті всі соціальні проблеми такими, що їх можна вирішити за допомогою науки і техніки, нових технологій.

З усіх наведених визначень суспільства проглядає системний підхід до його аналізу, в якому суспільство розглядають як цілісну соціальну систему, яка складається із певних елементів, що перебувають у тісному взаємозв'язку. Ця система певною мірою впорядкована множинністю явищ, взаємозв'язаних між собою, і які водночас утворюють одне ціле.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей.

Цей термін вживають і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство). До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- *спільність території* проживання людей, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів, відбувається локалізація їх соціального життя;

– *цілісність і сталість* основних сфер, інститутів та організацій суспільства (єдине ціле), їх здатність підтримувати та відтворювати необхідну інтенсивність внутрішніх зв'язків;

– *універсальність*, тобто всеосяжний, різнобічний характер суспільства. Вона охоплює все розмаїття соціальних зв'язків, відносин, соціальних інститутів і спільнот. Універсальність суспільства дає можливість створити необхідні умови для задоволення потреб людини, самореалізації та досягнення особистої мети;

– певний *рівень розвитку* культури, соціальна пам'ять, система соціальних норм, духовних цінностей, символів тощо, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;

– *автономність*, тобто здатність до постійного відтворення соціальних зв'язків, внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм та цінностей, які утворюються всередині самого суспільства;

– *інтегративність*, тобто можливість соціалізувати нових індивідів, нові покоління, залучати їх до активного та продуктивного соціального життя;

– будь-які зміни і події, що відбуваються в суспільстві на відміну від природних процесів, *не здійснюються без свідомості, волі та діяльності людей*, їх організованими групами й соціальними інститутами;

– наявність у суспільстві *соціальної структури*. В будь-якому суспільстві існують не тільки окремі індивіди, а й їх прошарки і спільноти, які різняться наявністю чи відсутністю власності, влади, рівнем доходів і культури, належністю до певної території, культури, релігії, нації, політичної партії та інше, що у сукупності й складає соціальну структуру.

Із соціологічного погляду американський соціолог Е.-А. Шілз (1911–1995) суспільством уважав об'єднання, що відповідає таким критеріям: не є частиною будь-якої більшої соціальної системи (суспільства); шлюби укладаються між представниками лише соціального об'єднання; поповнення здійснюється переважно за рахунок дітей тих людей, що є визнаними представниками цього соціального об'єднання; має певну територію, яку вважає своєю власністю; має власну назву та історію; систему управління; існує довше середньої

тривалості життя окремого індивіда; його з'єднує власна загальна система цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо). Усе це дає змогу трактувати суспільство як складну соціальну систему, що є у стані постійного руху та трансформації [89, с. 17].

Кожен із цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, посідає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

Найважливішими елементами суспільства як соцієтальної системи виступають його *економічна, соціальна, політична й духовно-культурна структури*, взаємодія елементів яких (тобто систем менш загального порядку) інституціалізує їх у соціальні системи (економічну, соціальну, політичну, духовно-культурну тощо). Кожна із цих найбільш загальних соціальних систем посідає визначене місце в суспільстві як соцієтальній системі і виконує (добре, погано чи зовсім не виконує) у ньому чітко окреслені функції. Так, економічна система виконує функцію виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ необхідних для життєдіяльності суспільства і людини; *соціальна* – забезпечення соціальної стабільності і злагоди індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві, соціалізації особистості; *політична* – забезпечення суверенітету і незалежності держави, проведення політики в інтересах покращення добробуту народу, забезпечення прав і свобод громадян, соціального управління і контролю; *духовно-культурна* – виробництва морально-духовних цінностей, розвитку освіти і науки, літератури і мистецтва, забезпечення духовних потреб людини тощо [89, с. 92].

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні, а саме: завдяки структурі суспільство якісно відрізняється і від хаотичного скупчення людей, і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Є й цілком протилежний погляд на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує рівнів або підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до таких загальних теорій.

1. *Міфологічна*, походження людини пояснюється породженням людей тваринами або їх виникненням з якоїсь частини тіла тварин. Найтиповішим є тотемізм (тотем – «його рід»): це птах, рідко – рослина, найчастіше – тварина, від якої походить рід, це реальний предок, від якого залежить життя і добробут роду загалом та кожного його члена зокрема.

2. *Еволюційна*, характеризується тим, що праця створила людину. Виготовлення нею штучних знарядь праці зумовило розвиток її свідомості, вдосконалення органів чуття і мозку, що сприяло розвитку пізнавальних та творчих можливостей, перетворивши угруповання первісних людей на цивілізованих, культурних носіїв соціального буття.

3. *Божественна*, суть якої полягає в тому що Бог створив людину, заповівши їй матеріальний світ і моральний закон особистого та суспільного життя.

4. *Космічні*:

– у космосі знаходиться «насіння життя», яке космічним пилом, метеоритами, кометами заноситься на планети. Витоки такого підходу належать давньогрецькому мислителю Анаксагору з його ідеєю панспермії. Сьогодні, коли в метеоритах знайдені всі амінокислоти, що складають все живе, до цього припущення, вже на сучасних засадах, повертається наука;

– виходить з того, що життя і зокрема людина створені інопланетянами, які залишили на Землі своїх представників;

- життя людини є реалізацією особливої космічної енергії, тому воно унікальне за своєю природою;

- увесь осяжний Всесвіт, Метагалактика розвиваються у напрямку створення мислячої істоти на Землі (а можливо, й на інших планетах в інших зоряних системах), тобто матерія усвідомлює сама себе і свідомо регулює свій подальший розвиток;

- припущення про штучне походження людини, вони певною мірою відображають: 1) сучасні науково-технічні досягнення людства, зокрема освоєння космічного простору; 2) створення роботів; 3) вирощування зародків людини у «пробірках», клонування тощо. В їх основі – думка про створення людини високорозвиненими представниками позаземних цивілізацій, що виступають у ролі «великих експериментаторів».

Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес [161, с. 116–118].

Інструментальна концепція. Відповідно до неї, на певному етапі інтелектуального розвитку людина почала процес винаходу, впровадження та удосконалення знарядь праці і побуту. Це зумовило ефективність і якість трудових операцій, поліпшення добробуту, харчування тощо. Як наслідок, розпочався процес соціально-майнової диференціації родової общини, ускладнення соціальних зв'язків та виникнення основ соціальної організації.

Сексуальна концепція. Її суть у тому, що неконтрольований процес розмноження людини через неупорядкованість статевих відносин зумовлює народження надмірної кількості дітей, яким первісна соціальна група не може надати належну опіку, виховання і турботу, що приводить до хвороб, виснаження, передчасної смерті. Усвідомлюється необхідність контролю процесу народжуваності, формується сім'я як первинна соціальна група. Виникають норми, які регулюють сексуальні відношення, обов'язки і права батьків, відбувається планування господарського життя, що і стає основою виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. *kratos* – сила, влада) концепція. Люди як біосоціальні істоти відрізняються волею, розумом, фізичною

міццю, психічними особливостями тощо. Відповідні природні умови, ситуації в соціальній групі, дають їм змогу посісти кращі, вигідніші позиції щодо здобуття їжі, збереження здоров'я, набуття особистісного статусу в групі, привілеїв, влади. Стихійно формується система соціально-майнового розшарування. Утворюється нормативна система шанування лідерів, вождя, спадковості влади, яка є основою для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на одноплемінників та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи їй подальший розвиток та збереження свого панівного становища.

Гендерна концепція. Наголошує на відмінностях соціальних ролей представників жіночої і чоловічої статей щодо відтворення роду. На певному етапі розвитку людства біологічна монополія жінки, її особливість і важливість у процесі виношування і народжування дітей, їхнього захисту, наданні тепла, їжі, лікуванні тощо, важливіша, ніж роль чоловіків. З часом це незадоволення жіночої «монополії відтворення» змінюється чоловічою «монополією на встановлення порядку». Вони домовляються про розподіл жінок, утворюється сім'я – виникає соціальна організація. Успадкування прізвища, соціального статусу, майна тощо відбувається по чоловічій лінії. Починається епоха патріархату. Чоловіки не допускають жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних із владою, управлінням, розпорядженням ресурсів. У подальшому це зумовило масовий рух жінок за рівні права і можливості.

Семантична концепція. У первісному суспільстві фізична, психологічна, розумова слабкість людини як біологічної істоти перед силами природи, її диким світом особливо відчутна. Біологічна вразливість та необхідність виживання змушує людей до об'єднання зусиль, створення колективної організації, яка впроваджує керівництво, координацію, диференціацію та комбінування їх зусиль. Це можливо в разі узгодженості, згуртованості, сумісності спільних дій та потребує домовленостей, організованої комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Усі ці теорії розглядають певні елементи, зв'язки, структури як підґрунтя творення складної соціальної організації – суспільства, є дискусійними і потребують детального доповнення щодо «технологічної складової» цього процесу.

2.2. Типологізація суспільств

Соціологи розуміють суспільство цілком конкретно і виділяють певні ознаки, за якими усе мислиме та реальне різноманіття суспільств, що існували раніше й існують тепер, можна розподілити на визначені типи. Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство–природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити тільки до біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», варто розуміти те, що «країна» – поняття, яке переважно є географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між цими категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, як відрізняють одні суспільства від інших.

По-перше, якщо за головну ознаку обрати *наявність писемності*, то всі суспільства поділятимуться на дописемні, тобто ті, що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, що володіють алфавітом і фіксують звуки на матеріальних носіях: у клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах, комп'ютерах тощо. Хоча писемність виникла близько 10 тисяч років тому, ще й дотепер деякі племена, загублені десь у джунглях Амазонки, тропічної Африки чи Аравійської пустелі, не обізнані в ній. Винахід писемності свідчить про досягнення народом високого рівня культури. Народи, що не знають писемності, називають дикими, відсталими або нецивілізованими.

По-друге, існує й така типологізація, що поділяє всі суспільства на два класи – *прості* і *складні*. Критерієм є низка рівнів управління і ступінь соціальної диференціації (розшарування). У *простих суспільствах* не було керівників і підлеглих, багатих та бідних. Такі первісні племена подекуди збереглися й дотепер. У *складних суспільствах* декілька рівнів управління, соціальних прошарків населення, що розташовувались зверху вниз у міру зниження доходів. Не просто з'являлися керівники і підлеглі, а протилежні великі групи чи класи: панівний і не панівний. Колись стихійно соціальна нерівність тепер затверджується юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовхом до появи складних суспільств було зародження наймогутнішого інституту – держави. А відбулося це приблизно 6 тисяч років тому (близько 4 тисячі років тривав «інкубаційний» період, упродовж якого рання держава стала просто державою. Прості суспільства, що виникли 40 тисяч років тому, відносяться до протодержавних утворень. Отже, історичний період виникнення простих суспільств у чотири–п'ять разів перевищує період виникнення складних.

По-третє, типологію суспільств визначали за *способом добування засобів для існування*, тобто способом виробництва. Відповідно до цього критерію, виділяли *суспільство первісних мисливців і збирачів*. Воно складалося із локальних родинних

груп, відділених одна від одної величезним простором. За часом воно було найтривалішим – існувало сотні тисяч років. Ранній період людських утворень називають ще протосуспільством, або періодом людського стада. На зміну йому прийшли два інших типи суспільства і способу виробництва – *скотарство* і *городництво*.

Скотарство – ефективніший спосіб добування засобів існування, заснований на прирученні (одомашнюванні) диких тварин. Скотарі так само, як мисливці і збирачі, провадили кочовий спосіб життя. З полювання поступово виросло скотарство, коли люди переконалися, що приручати тварин економніше, ніж добувати їх на полюванні. Зі збирання виросло городництво, а з нього – землеробство.

Отже, *городництво* – перехід від добування з природи готових продуктів (диких рослин) до систематичного й інтенсивного вирощування окультурених злаків. Невеликі городи згодом поступилися великим полям, примітивні дерев'яні мотики (сапи) – дерев'яному, а згодом – залізному плугу. Структура їх надто проста, вона не знає, що таке додатковий продукт, соціальне життя, організоване на основі родинних зв'язків. Усім правив вождь.

Аграрне суспільство. З землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності – необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осідлого способу життя. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава в усіх її складових. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

Землеробську чи аграрну цивілізацію понад 200 років тому змінила машинна індустрія (промисловість). Наступила ера *індустріального суспільства*. Підприємства, на яких працювали сотні і тисячі людей, заводські труби, що димили, а також загазовані міські квартали і гігантські вугільні розрізи – ознаки індустріального суспільства. У другій половині ХХ ст. на зміну індустріальному прийшло *постіндустріальне суспільство* у найрозвинутіших країнах світу. У постіндустріальному суспільстві переважала не промисловість, а інформатика, сучасні

технології, сфера обслуговування. На вищій стадії розвитку це суспільство називають ще *інформаційним*.

По-четверте, за *ціннісними критеріями* виділяють такі типи суспільства:

а) *традиційне суспільство*. Функціонує на основі традиційних цінностей, являє собою суспільство з аграрним устроєм, з малорухомими соціальними структурами, заснованими на традиціях способами соціокультурної регуляції. Представлено як родоплеменне, примітивне і відстале феодальне суспільство, для якого характерні низькі темпи виробництва, що задовольняли потреби лише на мінімальному рівні, велика енергомісткість, несприйнятливість до нововведень, що обумовлено особливостями його функціонування. У традиційному суспільстві регламентуються й суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів. Соціальні утворення, освячені традиціями, вважалися непорушними і навіть думка про їх можливі зміни вважалася злочинною. Будь-який вияв свободи особи обмежувався, заборонявся культурою, соціальними інститутами, владними структурами тощо;

б) *суспільство, кероване зсередини*. Це – індустріальне суспільство, в якому поведінку індивідів зумовлюють особистісні цінності, що активізують його діяльність, ініціативність, вияви ризику, індивідуалізм тощо;

в) *суспільство, кероване ззовні*. Індивід у такому суспільстві спрямовував, оцінював свою діяльність, орієнтуючись на друзів, колег, сусідів, громадську думку.

По-п'яте, відповідно до класифікації суспільств, наприклад у термінах *мови*, виділяють такі суспільства, як французьке, німецьке, англійське, українське тощо, а у термінах *релігій* суспільства поділяються на мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.

По-шосте, за *політичними режимами* суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за *панівною релігією* – мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та ін.

По-сьоме, марксизм за *способом виробництва, виробничих відносин і класової структури* виділив первіснообщинну,

рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічну формації.

Функціонування суспільства становить постійний процес самовідтворення і саморозвитку елементів, структур, функціональних зв'язків, які визначають якісну характеристику суспільства.

Французький соціолог Ж. Гурвич (1894–1965) виділяє десять типів глобальних суспільств: харизматичні теократії (давні Єгипет, Вавилон); патріархальні суспільства; феодальні; міста-держави; суспільства становлення капіталізму (Європа XVII–XVIII ст.); суспільства конкуруючого капіталізму (XIX – поч. XX ст.); суспільства розвинутого капіталізму; фашистські суспільства на бюрократичній основі; суспільства, що ґрунтуються на принципах колективного централізованого етатизму; суспільства, що посиляються на принципи множинного децентралізованого колективізму.

Сучасні типи суспільств, своєю чергою, поділяються також на:

- суспільства «першого світу» (від XVIII ст. дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;
- суспільства другого світу (від початку XX ст. до початку 90-х рр. XX ст.) – країни колишнього СРСР, держави Східної Європи, які згодом унаслідок політичних та економічних реформ переходять до суспільств першого світу;
- суспільства «третього світу» (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;
- «нові» індустріальні країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сингапур, Малайзія, Тайвань.

Близькою до цієї є типологія, запропонована К. Поппером (1902–1994) у книжці «Відкрите суспільство та його вороги». Він розподіляє всі суспільства на відкриті (демократичного типу, з пріоритетом прав людини) та закриті (тоталітарного та авторитарного типу з утиском прав і свобод людини). Наприкінці XX ст. набула поширення макросоціологічна концепція «золотого мільярду», згідно з якою існують високо розвинуті суспільства, які здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта

суспільств, що становлять джерело дешевої сировини та робочої сили для високо розвинутих суспільств. Кожна з наведених типологій суспільства ґрунтується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний категоріальний апарат, за допомогою якого можуть бути розкриті змістовні характеристики суспільств.

Отже, можна зазначити, що формуванню людських суспільств властивий закон нерівномірності економічного, політичного, соціального і духовного розвитку, внаслідок якого одні держави і народи розвиваються швидше та інтенсивніше, ніж інші.

Окрім того, в історії людства прослідковується певна тенденція, суть якої в тому, що на кожному наступному етапі розвитку суспільства йде менше часу, ніж на попередню, вона проходить короткий час існування, в якому соціальний час ущільнюється, наповнюється новим і складним змістом.

2.3. Характерні особливості сучасного суспільства

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Д. Белл (1919–2011) запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на *стадії тертіальних промислів*, у сфері послуг якого зайнято не менше 50% працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. До інших *характеристик сучасного суспільства відносяться*: визначальна особливість взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями); поглиблений розподіл праці; формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);

складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування); секуляризація (набуття світських ознак) релігії; виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були основними елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері втрачається значення національної держави, відбувається децентралізація політичної влади. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Соціальний конфлікт спрямований не у напрямі володіння чи не володіння власністю, а в напрямі володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства загалом, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною основою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, у якому інтелектуальні технології, інформація, оброблення знань посідають дедалі важливіші місця. Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних

цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, а й його соціальна та політична важливість. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, оброблення інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління є погодження, а ідеологією – гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину – одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші – «захищеною державою», вважаючи, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, стверджуючи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, що мають владу, контролюють і підтримують дисципліну за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Системний аналіз подій початку ХХІ ст. дає можливість зробити висновок про те, що перед світовими і регіональними елітами та спільнотами гостро постало питання пошуку ефективних стратегій управління й модернізації наявних моделей державного і суспільно-політичного розвитку. Йдеться про появу нових глобальних викликів і проблем, які потребують ефективного розв'язання:

1. зростаюча роль індивіда та його активності в політичному й соціальному плані (підвищення агресивності особистості і зростання конфліктогенності громадянського суспільства);

2. вагомість середнього класу в соціальній структурі та його активізація (значне підвищення тиску на владу), посилення розриву між бідними і багатими;

3. поява нових ідеологій на основі інформаційної, комунікаційної та мультимедійної революцій (виникають нові соціальні зв'язки, типи громадянської поведінки, світоглядні установки й нові типи соціальних рефлексій, що постають потужною загрозою стабільності наявним політичним та економічним елітам світу);

4. виникнення нових форм соціальної організації та комунікації (соціальні мережі, блогосфера, флешмобінг і таке інше) – підвищення здатності громадянського суспільства тиснути на владу (новітні способи технологічного та організаційного впливу);

5. неефективність наявного соціального договору та недовіра соціальних ліфтів (посилення соціального невдоволення і висока ймовірність соціальних хвилювань);

6. демографічна криза у розвинутих країнах і країнах колишнього СРСР і, як наслідок, трудова міграція (висококваліфікованих спеціалістів та різноробочих) із країн, що розвиваються. Втрата людського потенціалу в країнах третього світу;

7. важливість значення високотехнологічних засобів комунікації та інформаційних технологій – зростання соціальної і політичної мобільності, загроза наявним політичним режимам;

8. боротьба за життєво необхідні ресурси (енергетичні, земельні, водні та ресурси, що забезпечують висококваліфікований розвиток економіки тощо) – загострення протистояння між світовими акторами у всіх частинах світу;

9. стагнація наявної гео економічної моделі (банківська, фінансова, кредитка, монетарна, валютна сфери) – зміщення центрів економічної активності з розвинутих країн у країни, що розвиваються, а також очікування нових хвиль економічної рецесії;

10. надлишкова концентрація влади та капіталу в руках обмеженого кола глобальних супереліт (ФПГ і транснаціональні корпорації) – зростання соціальної напруги, силові варіанти перерозподілу ресурсів і благ;

11. зростаюча політична та економічна важливість країн, що розвиваються – переформовування наявних глобальних коаліцій та ймовірні загрози з англосаксонським світом;

12. поява нових смертельних захворювань, епідемій та штамів вірусів – важко контрольовані пандемічні вибухи захворювань у всьому світі;

13. техногенні катастрофи нового покоління тощо.

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням та розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес удосконалення суспільства.

Модернізація (франц. *modernization* – оновлення) – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два основних види модернізації: *органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається*

завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму внаслідок промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у цьому разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х рр. XX ст., перебудова у 90-х рр. СРСР). Таку модернізацію виконують завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак в Японії за короткий час вона перетворилася в органічну. Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури, її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Модернізація суспільства представляє комплекс процесів, що охоплюють економічну, політичну, соціальну, культурну тощо модернізації.

Економічна модернізація передбачає інтенсифікацію процесу економічного відтворення, яка досягається створенням новітніх галузей економіки, ростом диференціації та ускладненням праці, техніко-технологічним оновленням традиційних галузей, перетворення науки у виробничу силу, впровадженням інновацій, сучасним управлінням, виробництвом тощо.

Політична модернізація передбачає створення, трансформацію таких політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі народу, соціальних груп, особистості у владних структурах, впливу народних мас на прийняття конкретних рішень, розвинутого громадянського суспільства.

Соціальна модернізація передбачає формування відкритого суспільства з динамічною соціальною системою, від-

критою соціальною структурою, яке розвивається на основі ринкових відношень, демократичної правової системи, дотриманням прав і свобод громадян, ставленням до людини як вищої цінності.

Культурна модернізація покликається на формування високодиференційної і водночас уніфікованої культури, яка ґрунтується на парадигмі прогресу, вдосконалення, ефективності, врахуванні світових культурних досягнень та тенденцій, збереженні й примноженні культур етнічних спільнот, природному вираженні можливостей, здатностей, почуттів індивіда.

Для ефективного проведення модернізації необхідні:

а) науково обґрунтовані стратегія і тактика суспільного оновлення, яка має мету, завдання, засоби, терміни, кадри тощо;

б) наявність зацікавленості переважної частини суспільства у її проведення та успішності;

в) згода активної частини суспільства свідомо, упродовж тривалого часу, здійснювати модернізацію;

г) стратегічно мисляча, що має політичну волю еліта, яка здатна пройти нелегкий шлях модернізації та не дискредитувати її перед суспільством.

В Україні розвиток державності відбувався одночасно із соціальним, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася однобічно – як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції перетворення суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому,

підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

Серед вітчизняних учених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряду його трансформації. За одними показниками, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму. За іншими, сутністю українського суспільства до недавня був феодалізований капіталізм, який поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалльної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та корупцією. Попри незлагодженість думок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих, європейських засад суспільного буття.

Нові зміни та тенденції світового розвитку значною мірою зумовлені сучасними процесами глобалізації, яка проникла в усі сфери політичного, соціально-економічного, культурно-духовного життя суспільства. Термін «глобалізація» з'явився у 1980-х рр. для позначення процесу об'єднання економічної сфери і для відображення загального стану планети.

Можна дати таке визначення *глобалізації* – це безперервний, історичний процес універсалізації та гомогенізації світу, кількісно-якісного зростання потоків людей, капіталу, техніки і товарів та прискорення їх обертання по всьому світу.

Одним із перших, хто порушив проблематику глобалізації у соціології, є американський дослідник Р. Робертсон (1938 р. н.). За його визначенням, глобалізація – це поєднання процесів, що роблять соціальний світ єдиним. Чому саме єдиним?

- сучасні технології дають змогу з'єднувати різні частини світу комунікативними і телекомунікативними зв'язками;

- соціальні спільноти всієї планети все більше стають залежними від економічних, фінансових, політичних, стратегічних, культурних, воєнних тощо явищ і подій, що відбуваються в різних її куточках;

- на світовій арені з'являються нові форми економічних, політичних організацій і організацій культурного спрямування,

що за своїм характером набувають рис наддержавності, тобто відірваності від якого-небудь конкретного регіону або країни;

- постійно збільшується категорії осіб, життя і праця яких не пов'язана з конкретною державою. Донедавна це були дипломати, сьогодні ж до них долучилися представники бізнесу та менеджменту, фінансисти, спортсмени, артисти та інші, які перебувають у постійному русі, багато подорожують, мають офіси і помешкання у різних куточках світу.

Предметом соціологічного вивчення глобалізації є: відображення суспільної реальності планетарного масштабу; вивчення трансформацій, що стосуються різних суспільних вимірів (культури, економіки, політики тощо) різних суспільств, порівняння цих перетворень для визначення їхнього ступеня взаємозалежності, акцентування уваги на аналізі соціальних змін; вивчення впливу макросуспільних процесів на сферу соціальних відносин.

Суттєвими рисами глобалізації є невизначений, некерований і самостійний характер усього, що відбувається в світі.

Глобалізація охоплює низку еволюційних процесів, спільних для багатьох суспільств:

- у сфері економіки й праці: прихід інформаційної революції як результат поєднання фінансових ринків та планетарного поширення капіталістичної економіки;

- у сфері політики: реалізація потреби в недоцільності існування держави-нації, позбавлення її суверенітету та необхідність урахувати інтереси різноманітних спільнот у разі дестабілізації певних релігійних груп, етнічних спільнот, груп мігрантів;

- у сфері міжнародного порядку: активне розшарування попереднього порядку на світ «обмежених суверенітетів», непевність щодо здатності до регулювання міжнародних політичних інституцій з нескоординованими завданнями;

- у культурній сфері: виникнення нової глобалізаційної системи уявлень, що посиляється на прискорення часу та звуження простору, з чого міжнародна еліта обґрунтовує свої нові привілеї у швидкоплинному, рухливому світі;

- у соціальній сфері: виведення насамперед «соціального питання», що розглядає руйнівні наслідки економіки, посилення нерівності тощо.

Доцільно визначити, в чому полягають зміст, природа й особливості глобалізаційних процесів:

а) глобалізація – це процес набуття певними тенденціями, феноменами і процесами планетарного поширення;

б) набуття людством рис певної однорідності;

в) процес зростаючої цілісності людства, його взаємозалежності і взаємозв'язку;

г) глобалізацію можна уявити як певну парадигму соціального аналізу, коли йдеться про глобальний масштаб бачення проблем, найбільш універсальний спосіб інтерпретації соціальної дійсності.

Визначальне місце суспільного розвитку людства посідають глобальні проблеми, від розв'язання яких залежить саме його існування, збереження і розвиток. Умовно їх можна виокремити у такі групи:

1) проблеми військово-політичного характеру:

– запобігання ядерної війни;

– зниження рівня гонитви озброювань через роззброювання;

– сприяння розв'язанню локальних військових конфліктів, припиненню громадянських війн та ліквідації інших «гарячих точок» планети;

– формування ненасильницького світу на підставі встановлення довіри між народами, зміцнення системи спільної безпеки;

2) глобальні соціально-економічні проблеми:

– подолання слаборозвинутості та пов'язаної з нею злиденності і продовольчої кризи;

– пошук шляхів вирішення світової енергетичної, сировинної і продовольчої кризи;

– мирне освоєння космічного простору і світового океану;

3) глобальні соціально-екологічні проблеми:

– поліпшення складу повітряно-газової оболонки атмосфери Землі;

– гармонійний розвиток і взаємодія живої та неживої природи;

– раціональне використання природного потенціалу планети;

- запобігання шкідливого впливу на природу військової діяльності;

- розвиток екології людини як головного суб'єкта ноосфери;

4) гуманітарні глобальні проблеми:

- дотримання соціальних, економічних, політичних, індивідуальних прав і свобод;

- ліквідація голоду, епідемічних захворювань, неосвіченості;

- сприяння всебічному духовному розвитку людини;

- подолання відчуженості людини від природи, суспільства, держави та інших людей і результатів власної діяльності;

- подолання маніпуляцій людиною, суспільством з боку влади, ідеології та міжнародних відносин.

Незважаючи на всі розбіжності, ці проблеми мають спільні характерні ознаки, які виділяють їх серед інших проблем сучасності. По-перше, вони мають планетарний, всесвітній характер, торкаються інтересів усіх людей, спільнот і суспільств; по-друге, погрожують всьому людству, якщо не будуть своєчасно вирішені (або послаблені); по-третє, для ефективного розв'язання ці проблеми потребують об'єднаних і невідкладних зусиль усіх спільнот і держав світу.

Резюме

1. Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

2. Характерними рисами суспільства виступають: спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою; цілісність і сталість основних сфер, інститутів і організацій суспільства (єдине ціле); їх здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків; певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми; автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток всіх складових суспільства.

3. Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

4. Загальними теоріями виникнення суспільства є: природна, божественна, космічна; соціологічними теоріями: інструментальна, сексуальна, кратична, гендерна, семантична.

5. Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших. За ознакою писемності виділяють писемні і неписемні; за наявністю промислового виробництва – промислові (традиційні) і непромислові; за способом здобуття засобів для існування – суспільство збирачів і мисливців, аграрне, садівниче, промислове суспільство (індустріальне, постіндустріальне або інформаційне); за ціннісними критеріями – традиційне, суспільство, що кероване зсередини і суспільство, що кероване ззовні; за ступенем соціального розшарування – просте і складне; за політичними режимами – демократичне, авторитарне і тоталітарне; у термінах мови виділяють такі суспільства, як українське, французьке, німецьке, англійське, польське тощо; за панівною релігією – мусульманське, християнське, буддистське, іудейське та інші; за суспільно-економічною формацією – первісне, рабовласницьке, феодальне і капіталістичне.

6. Характерними особливостями сучасного суспільства слугують: перевага сфери послуг над сферою виробництва, ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик: рольовий характер взаємодії; поглиблений розподіл праці; формальна система регулювання відносин; складна система соціального управління; секуляризація (набуття світських ознак) релігії; виокремлення різноманітних соціальних інститутів, суспільні виклики сучасності тощо.

7. Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення. Розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства. Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення більш роз-

винутих країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості.

8. Глобалізація – це безперервний, історичний процес універсалізації і гомогенізації світу, кількісного та якісного зростання потоків людей, капіталу, техніки і товарів, а також прискорення їх обертання по всьому світу.

Контрольні запитання

1. Визначте та охарактеризуйте етапи розвитку теорій суспільства.

2. Доведіть, що суспільство можна розглядати, як систему, що має власну структуру.

3. Охарактеризуйте теорії виникнення суспільства, їх слабкі та сильні сторони.

4. Охарактеризуйте типологію історичних форм суспільств та їх характерні риси.

5. Охарактеризуйте теорію модернізації, теорію посттоталітарного синдрому з погляду сучасного стану та розвитку українського суспільства.

6. Визначте характерні риси індустріального і постіндустріального суспільства на прикладі порівняння сучасного стану України з однією із розвинутих країн світу.

7. Розкрийте суть глобалізації, її основні характеристики та соціальні наслідки.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Еволюція уявлень про суспільство.
2. Теоретичні концепції виникнення і походження суспільства.
3. Класифікація суспільства як соціальної системи.
4. Основні тенденції і риси сучасного суспільства.

Теми рефератів

1. Суспільство: основні сфери і ознаки.
2. Загальні теорії виникнення суспільства.
3. Соціологічні теорії виникнення суспільства.
4. Типологічна характеристика суспільства.
5. Характеристика сучасного суспільства.
6. Громадянське суспільство.
7. Українське суспільство: стан, проблеми становлення.

Рекомендована література

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
4. Кравченко А. И. Введение в социологию: учеб. пособие / А. И Кравченко. – М.: Новая шк., 1995. – 460 с.
5. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
7. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. стереотипне. – Львів: Новий Світ-2000, 2008. – 280 с.
8. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
9. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / за заг. ред. Б. М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.
10. Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Тести

1. «Суспільство – функціонуюча система, що ґрунтується на поділі праці». Кому належить це визначення суспільства?

- а) Е. Дюркгейму;
- б) Арістотелю;
- в) М. Веберу;
- г) О. Конту.

2. «Суспільство – надіндивідуальна реальність, що ґрунтується на колективних уявленнях». Кому належить це визначення суспільства?

- а) Е. Дюркгейму;
- б) Арістотелю;
- в) М. Веберу;
- г) О. Конту.

3. «Суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій». Кому належить це визначення суспільства?

- а) Е. Дюркгейму;*
- б) Арістотелю;*
- в) М. Веберу;*
- г) О. Конту.*

4. Консолідація соціальних зв'язків у межах суспільства здійснюється за допомогою цієї головної ознаки суспільства. Про яку основну ознаку йдеться?

- а) універсальність;*
- б) автономність;*
- в) інтегративність;*
- г) територію.*

5. Багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, усі соціальні інститути та спільноти забезпечують всеосяжну, різносторонню особливість суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться?

- а) універсальність;*
- б) автономність;*
- в) інтегративність;*
- г) територію.*

6. Спроможність існувати самостійно, що досягається за допомогою високого рівня внутрішньої саморегуляції, забезпечує підтримку та постійне відтворення складної системи соціальних взаємин. Про яку основну ознаку суспільства йдеться?

- а) універсальність;*
- б) автономність;*
- в) інтегративність;*
- г) територію.*

7. Цілісність, єдність загальної системи цінностей, яку називають культурою. Про яку основну ознаку суспільства йдеться?

- а) універсальність;*
- б) автономність;*
- в) інтегративність;*
- г) територію.*

8. За цим критерієм усі наявні суспільства поділяють на прості та складні. Який критерій (критерії) є в основі подібної класифікації суспільств?

- а) наявність писемності;*
- б) чисельність рівнів управління;*

- в) ступінь соціальної диференціації;*
- г) спосіб здобування засобів для існування.*

9. За цим критерієм усі наявні суспільства поділяють на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Про який критерій класифікації суспільств йдеться?

- а) наявність писемності;*
- б) чисельність рівнів управління;*
- в) ступінь соціальної диференціації;*
- г) спосіб здобування засобів для існування.*

10. Складне суспільство – це таке:

- а) що утворене з декількох держав або країн;*
- б) у якому існують багаті та бідні;*
- в) де є декілька рівнів управління;*
- г) де є кілька рівнів управління; декілька соціальних верств населення, що схематично розміщуються зверху вниз зі зменшенням доходів.*

11. В якому (або в яких) із зазначених суспільств поєднуються головні їхні ознаки: промисловість, корпоративність, гроші як мета діяльності?

- а) протосуспільство;*
- б) індустріальне суспільство;*
- в) традиційне суспільство;*
- г) постіндустріальне суспільство.*

12. У якому (або в яких) із зазначених суспільств поєднуються головні їхні ознаки: сфера послуг, знання як мета діяльності, університет як соціальна організація?

- а) протосуспільство;*
- б) індустріальне суспільство;*
- в) традиційне суспільство;*
- г) постіндустріальне суспільство.*

13. Який учений гадає, що людство послідовно пройшло чотири формації: первіснообщинну; рабовласницьку; феодальну; капіталістичну?

- а) К. Маркса;*
- б) У. Ростоу;*
- в) І. Мауда;*
- г) Д. Белла.*

14. Простою, недиверсифікованою є соціальна структура:

- а) традиційного аграрного суспільства;*
- б) протосуспільства;*
- в) індустріального суспільства;*
- г) інформаційного суспільства.*

15. Зародження держави, міста, класів, писемності пов'язують з таким типом суспільства:

- а) протосуспільство;*
- б) традиційне суспільство;*
- в) індустріальне суспільство;*
- г) постіндустріальне, інформаційне суспільство.*

16. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, у їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами.

Про яке поняття йдеться?

- а) соціальний розвиток;*
- б) соціальний прогрес;*
- в) соціальний процес;*
- г) соціальна трансформація.*

17. Яка із соціологічних концепцій походження суспільства акцентує увагу на фізичних, розумових, соціальних тощо особливостях людини?

- а) інструментальна;*
- б) семантична;*
- в) кратична;*
- г) сексуальна.*

18. Яка із соціологічних концепцій походження суспільства акцентує увагу на роль сім'ї як чинника творення та розвитку соціальної групи?

- а) інструментальна;*
- б) семантична;*
- в) кратична;*
- г) сексуальна.*

19. Яке із перерахованих суспільств не відноситься до типологізації за критерієм «ціннісні орієнтації»?

- а) традиційне;*
- б) кероване ззовні;*
- в) кероване зі середини;*
- г) сучасне.*

20. До якого із суспільств відноситься поняття «громадянське суспільство»?

- а) постіндустріальне;*
- б) інформаційне;*
- в) демократичне;*
- г) сучасне.*

Розділ 3

Соціальна структура і соціальна стратифікація суспільства

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити термін «соціальна структура суспільства» та виділити її основні елементи;
- охарактеризувати поняття «соціальна група» та чинники, що її зумовлюють;
- проаналізувати основні складові соціальної структури суспільства;
- пояснити вплив соціальної нерівності на формування соціальної структури суспільства;
- проаналізувати зміст соціальної стратифікації, розкрити сутність її видів;
- охарактеризувати класову модель сучасного західного суспільства;
- визначити основні елементи соціально-класової структури сучасного українського суспільства.

3.1. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

3.2. Соціальна стратифікація суспільства

Суспільство, як найскладніша соціальна система, має визначену соціальну структуру, під якою розуміється сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, інститутів і соціальних відносин, зв'язків між ними. Соціальна структура суспільства є його частиною як соціальної системи, що поєднує в собі два компоненти: перший – це соціальний склад, тобто певна сукупність елементів цієї структури, серед яких виділяють різні за типами соціальні спільноти і групи людей; а другий – це соціальні зв'язки, їх певна сукупність, що розрізняються і за масштабами розповсюдження їхньої дії, і за їхнім значенням у характеристиці соціальної структури суспільства.

3.1. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні сфери, соціальні

інститути і організації. Своєю чергою, вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємозалежних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних відносин (зв'язків) між ними.

Соціальна структура має певні *властивості*, а саме: а) стійкі зв'язки і взаємозалежності між будь-якими елементами суспільства; б) регулярність, сталість та повторюваність цих взаємодій; в) наявність рівнів, або «поверхів» відповідної значимості елементів, що входять до її структури; г) регулюючий, ініціюючий та динамічний контроль за становленням, функціонуванням та розвитком складових суспільства. Тобто, це внутрішній устрій суспільства, який складається з відповідно розташованих, упорядкованих елементів, що взаємодіють між собою. Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Основою цих відмінностей є відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня і структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві є найрізноманітніші соціальні групи, *утворення яких зумовлено:*

- *спільною діяльністю* (будь-які професійні групи зайняті у сферах політичної, економічної та духовно-культурної тощо діяльності);
- *спільним просторово-часовим існуванням* (середовищем, територією, комунікацією);
- *груповими цінностями, установками та результатами діяльності.*

Характерними особливостями соціальної групи є: певний спосіб взаємодії між її членами, усвідомлення ними своєї належності до цієї групи, її єдності не тільки для себе а й для оточуючих людей і спільнот.

У соціальні групи люди об'єднуються на основі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі у суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різні, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних межах. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

У соціології, з метою продуктивнішого дослідження соціальних груп, їх поділяють на *первинні і вторинні, природні, реальні і квазігрупи, малі й великі, умовні та референтні*.

Ч. Кулі (1864–1929) під *первинними* розумів групи, що характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками і співробітництвом. Вони первинні в різних аспектах, сенсах, але головним є те, що становлять основу для формування соціальної природи та ідеалів індивіда. Результатом тісного зв'язку індивідів у групі є їх психологічне поєднання в певне цілісне утворення, найпростішим способом опису якого слугує загальне уявлення «ми», що становить певний тип співпереживання і взаємного ототожнення.

Вторинні групи утворюються людьми, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, їх взаємодія зумовлена прагненням досягти певної мети. В цих групах основне значення мають не особистісні якості людей, а їх уміння виконувати певні функції.

Умовною (номінальною) групою називають об'єднану за певними ознаками (статтю, віком, рівнем освіти, професією і іншими) спільність людей, яка є об'єктом вивчення та охоплює індивідів, які не мають прямих або побічних реальних взаємодій

один з одним і навіть можуть не підозрювати про існування одне одного, але умовно їх об'єднують в інтересах наукового дослідження – демографічного, статистичного тощо.

Природна соціальна група формується сама по собі, виникає й існує, виходячи із потреб суспільства або людей, що в неї входять. Природні групи поділяються на формальні, що створюються і функціонують лише в межах офіційно визнаних організацій, і неформальні (неофіційні), що виникають та функціонують поза межами цих організацій.

Референтна соціальна група – це будь-яка реальна або умовна (номінальна) мала група, до якої людина добровільно зараховує себе або членом якої бажає стати. У референтній групі індивід знаходить для себе мету і цінності, норми та форми поведінки, думки й почуття, судження як зразки для наслідування.

Реальною групою називають обмежену в розмірах спільність людей, що об'єднана реальними відношеннями і/або видами діяльності (студентська група, футбольна команда й ін.).

Квазігрупи характеризуються:

- 1) випадковістю, стихійністю створення;
- 2) нестійкістю взаємозв'язків;
- 3) короткостроковістю взаємодії.

Вони наявні нетривалий час, після чого або розпадаються, або перетворюються на стійкі соціальні групи.

До низки квазігруп відносять *аудиторію, натовп і соціальні кола*.

Під *аудиторією* (лат. *auditor* – слухач і *auditorium* – приміщення, де виголошують промови, читають лекції) розуміють соціальну спільність людей, які поєднані з комунікатором – індивідом або групою, що володіють певною інформацією та повідомляють її спільноті. Аудиторія може виконувати і безпосередню взаємодію з комунікатором (слухання промовця), і опосередковану, анонімну (вплив ЗМІ). Отож, найбільш характерною рисою аудиторії є практично одностороння взаємодія, слабкий зворотній зв'язок з комунікатором, а особливо – у випадку з великою аудиторією.

Аудиторія – складне та неоднорідне соціальне утворення. Це пов'язано, насамперед, з тим, що різні люди по-різному

сприймають та засвоюють інформацію. Якщо одна частина аудиторії не сприймає інформацію через певні особисті якості чи культурні переконання, то інша частина швидко засвоює ту ж саму інформацію. Тому, будь-яка аудиторія має тенденцію до розподілу на окремі спільноти, всередині яких починається взаємний обмін думками, спілкування. Це дає змогу кожній із виокремлених спільнот висловити спільну думку відносно тих чи інших подій.

Натовп – це тимчасове зібрання людей, об'єднаних у фізично обмеженому просторі спільністю інтересів. Соціальна структура натовпу проста, зазвичай охоплює лідера та решту. Натовпи різняться за характером та поведінкою. Натовп одного типу може швидко перейти у натовп іншого. Спільними для усіх видів натовпу ознаками є:

1) *сугестивність*. Люди, що перебувають у натовпі, зазвичай, більше піддаються впливу, ніж ті що, знаходяться поза ним. Вони імовірніше сприймають думки, почуття і дії більшості;

2) *анонімність*. Індивід почувається незначним і невідомим у натовпі. Натовп часто єднає, і його індивідуальні члени не виділяються та не вважають себе окремими індивідами;

3) відчуття *непоборної* власної сили і всемогутності;

4) *спонтанність, готовність до імпульсивних дій та бездумного наслідування лідерів*. Люди, що утворюють натовп, мають тенденцію до спонтанної манери поведінки, ніж у звичайних умовах. Переважно, вони не замислюються над своїми діями і їх поведінка у натовпі залежить винятково від емоцій;

5) *невразливість, втрата відповідальності*. Оскільки люди, що утворюють натовп, анонімні, то почувають себе поза соціальним контролем, розуміючи, що до них важко «дістати-ся». Наприклад, у разі здійснення актів вандалізму зухвалими футбольними вболівальниками (биття вікон, псування крісел у вагонах метро тощо) кожний із учасників не вважає, що відповідальний за це, діючи з усіма заодно.

Є кілька *видів* натовпу – залежно від способу їх формування та поведінки.

Випадковий натовп має найбільш невизначену структуру. Прикладом може бути сукупність людей на вулиці, де відбулася неординарна подія (автомобільна катастрофа, пожежа у супермаркеті тощо). В такому натовпі людей поєднує або незначна мета, або ж взагалі безцільне гаяння часу. Індивіди слабо емоційно приєднуються до такого натовпу і можуть покинути його в будь-який час.

Обумовлений натовп – зібрання людей, що планується заздалегідь та відносно є структурованим. У цьому випадку натовп «обумовлений» тим, що поведінка його членів перебуває під впливом визначених, заздалегідь обумовлених соціальних чинників (натовп, що зібрався на шоу, тощо).

Експресивний натовп – соціальна квазігрупа, що формується, зазвичай з метою задоволення певних потреб. Активність людей у такому натовпі спрямована на мету та результат (релігійні збори, рок-фестивалі тощо).

Діючий натовп. Поняття «діючий» розуміють як увесь комплекс дій натовпу. Це збіговисько чи інші форми спільностей з екстремальними типами поведінки. Діючий натовп поділяється на збіговисько (емоційно збуджений натовп, що обирає насильницькі дії) та повсталий натовп (менш структурований, ніж збіговисько).

Соціальні кола – спільноти, що формуються та функціонують з метою обміну інформацією між їхніми членами. Ці спільноти не ставлять мети, не мають виконавчого апарату. Головна функція таких квазігруп – обмін поглядами, новинами, коментарями, аргументами. Відсутність єдності робить соціальні кола нестійкими утвореннями. Індивіди, що формують такі кола, проходять відбір за двома критеріями:

- спільна зацікавленість у темі дискусії (коло футбольних вболівальників);
- приналежність до певної субкультури (ділові кола, що об'єднують бізнесменів).

Є кілька різновидів соціальних кіл:

- *контактні кола* – соціальні спільноти людей, що постійно зустрічаються на конкурсах, у транспорті чи чергах. Наявність спільних інтересів дає змогу зав'язувати короткі знайомства. Межі таких спільнот украй невизначені, їх склад

визначається просторовими контактами, вони легко утворюються та легко розпадаються;

- *професійні кола* – соціальні спільноти, члени яких збираються для обміну інформацією за професійними ознаками. Вони виникають у межах формалізованих груп на підприємствах, зустрічах, нарадах, серед учених, акторів тощо. Крім того, від учасників професійних кіл вимагається виконання певних норм, і, тому, в них збільшується ступінь соціального контролю;

- *дружні кола* – це соціальні спільноти з обміну інформацією, що виникає між індивідами, які поєднані відносинами дружби. Дружнє соціальне коло може перетворитися в дружню групу, якщо його члени будуть діяти погоджено і мати систему очікувань відносно дій один одного;

- *статусні соціальні кола* – соціальні спільноти, що виникають з приводу обміну інформацією серед індивідів, які мають приблизно однакові соціальні статуси (аристократичні кола, кола жінок, чоловіків, пенсіонерів тощо). Статусні кола формуються за принципом приналежності до однієї субкультури і є важкодоступними для осіб з іншим статусом.

Усі соціальні кола можуть мати лідерів – осіб, що акумулюють, узагальнюють різні погляди, думка яких є важливою для членів і впливає на їхню поведінку. Ці лідери зазвичай неформальні і не мають змоги контролювати поведінку представників соціального кола.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення і емоційних стосунків, і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станцій, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, взаємодія між якими, зазвичай є формально.

До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні верстви і класи тощо.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконані у суспільстві функції (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Чинників, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно враховувати. Залежно від критерію, виділяють – соціально-територіальну, соціально-професійну, соціально-класову, соціально-етнічну, соціально-демографічну та інші підструктури суспільства [161].

Соціально-територіальна підструктура охоплює територіальні спільноти міського, сільського населення, населення агломерацій, поселенських груп. Формується на основі нерівномірності розміщення виробництва й розселення людей.

Соціально-професійна підструктура окреслює сукупності наявних у суспільстві професійних груп і відносин між ними. Зумовлена професійним розподілом та трудовою спеціалізацією працівників.

Соціально-класова структура представлена соціальними класами, верствами, групами, кастами і станами. Виникає як наслідок роз'єднання людей і відображає соціальну нерівність у суспільстві.

Соціально-етнічну підструктуру формують історичні спільноти людей – рід, плем'я, народність, нація, етнос. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями, психічними особливостями.

Соціально-демографічна підструктура зумовлена статтю і віком людини (чоловіки, жінки, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери).

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – це зміна індивідом чи групою свого соціального статусу, тобто місця у соціальній структурі суспільства.

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у зміні класової належності індивідів, у переходах з однієї внутрішньокласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки. За напрямом переміщення розрізняють *вертикальну* – посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з вищим чи нижчим статусом, і *горизонтальну* – рух між соціально однорідними позиціями й категоріями населення. Недавно виділяють третю форму – *міжпоколінну мобільність* – це зміна статусів синів і дочок щодо їхніх батьків. Саме її масштаб свідчить про те, до якого рівня наявна в певному суспільстві нерівність переходить від одного покоління до іншого.

Необхідно зазначити, що вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує рівень освіти, здобуває владу, визнання, престиж, статус – соціально зростає і мобільність підвищується та *низхідною*, коли індивід втрачає власність, владу, визнання, статус, соціально занепадає, зазнає деградації і мобільність знижується. Ці види соціальних переміщень переплітаються, взаємодіють між собою.

Мобільність характеризується такими показниками:

- *швидкість мобільності* – це рух індивіда по соціоекономічній шкалі за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну–дві сходинки – «страти». Раптовий злет або падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових або перехідних суспільств;

- *інтенсивність мобільності* – це кількість індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному і горизонтальному напрямках за певний час;

- *сукупний індекс мобільності* – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці; зміни ознак і змісту суспільного розподілу праці й відносин власності; відсутність приналежності працівників до соціально та економічно нерівноцінних видів діяльності; соціально-психологічні та індивідуально-ментальні чинники тощо.

Соціальні переміщення між групами складні, супроводжуються певними соціальними наслідками, найсуттєвішою з яких є постійна наявність перехідних (маргінальних) верств щодо певних соціальних спільнот. В Україні виявлено такі *панівні тенденції в соціальній мобільності* на початку XXI ст.:

- *масово-примусова*, недобровільна міжпрофесійна мобільність, зумовлена кризовим станом суспільства у період інституціональних змін, яка знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;

- *низхідні соціальні переміщення* як домінантної тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;

- *висхідні соціальні переміщення* як характерна тенденція, переважно, для невеликих соціальних груп (панівної еліти);

- *зміна професії* як головний чинник стратегії виживання;

- *примус до самозайнятості* без надання можливостей для професійної перекваліфікації;

- *рух у низхідному напрямі* суттєво переважає рух у висхідному напрямі;

- *стратегії успіху* властиві переважно молоді, у той час коли для середнього і старшого покоління характерне виживання.

Соціальна структура ніколи не є простим описом суспільства в «горизонтальній проекції», вона передусім є відображенням соціальної неспроможності. Нерівність індивідів і соціальних груп є первинною ознакою соціальної структури. В іншому разі (за рівності, тотожності елементів системи) відсутні підстави для тверджень про суспільну організацію, структуру. Тому соціальна структура суспільства в його «вертикальній проекції» – це ієрархічно організована сукупність статусів, груп, верств, класів (нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система).

Факт нерівності, як засвідчує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей виявляється у різних аспектах їхнього буття. Але не все, що різнить їх, є соціально значущим. Про соціальну нерівність йдеться тільки тоді, коли вона за якимось критерієм закріплена інституційно, як основний принцип вертикальної класифікації

людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значущими були належність до певного роду, стать, вік, що відповідно перетворювалися в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві кількість класифікаційних ознак суттєво зросла. Соціологія соціальну нерівність розглядає як результат соціальної стратифікації.

3.2. Соціальна стратифікація суспільства

Соціальна стратифікація суспільства ґрунтується на соціальних, професійних, етнічних, військових тощо відмінностях людей. Теоретичні основи цього погляду розробляли К. Маркс, М. Вебер, Т. Парсонс, Р.-К. Мертон, П. Сорокін та інші вчені. Вони вважали, що соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): типом власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами.

Соціальна стратифікація (лат. *strata* – прошарок, нашарування, напластування) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний дохід, багатство, обсяг влади, престиж, освіту тощо.

Дохід – це кількість грошових надходжень індивіда чи родини за визначений період часу (місяць, рік). Доходом називають суму грошей, отриману у вигляді зарплати, пенсій, допомоги, аліментів, гонорарів, відрахувань від прибутку. Доходи головним чином витрачаються людьми на підтримку власного життя, але якщо вони дуже високі, то накопичуються і перетворюються в багатство.

Багатство – це накопичені доходи, тобто кількість наявних чи оприлюднених грошей. Представлено рухомим (автомобіль, яхта, цінні папери і тому подібні), або нерухомим (будинки, твори мистецтва, скарби) майном. Багатство передається у спадщину. Її можуть одержувати і працюючі, і непрацюючі, а дохід – тільки працюючі. Багаті можуть працювати і не працювати, оскільки мають багатство. Головне надбання вищого класу – не дохід, а накопичене майно. Частка зарплати

невелика. У середнього і нищого класу головним джерелом існування є дохід, тому що у першого якщо і є багатство, то воно незначне, а в другого його немає зовсім. Багатство дає змогу не працювати, а його відсутність змушує трудитись заради зарплати.

Суть *влади* полягає у здатності нав'язувати свою думку всупереч бажанню інших людей. У складному сучасному суспільстві влада інституціоналізована, тобто охороняється законами і традицією, оточена привілеями та широким доступом до соціальних благ, дає можливість ухвалювати життєво важливі для суспільства рішення, водночас – і закони, що вигідні, зазвичай, вищому класу. В усіх суспільствах люди, що володіють тим чи іншим видом влади – політичною, економічною, релігійною тощо, – формують інституціоналізовану еліту.

Престиж – це повага, якою у суспільній свідомості користується та чи інша професія, посада або вид заняття. Усі професії, заняття і посади, що наявні у цьому суспільстві, можна схематично розташувати зверху вниз за сходинками професійного престижу. Він визначається, переважно, інтуїтивно, або за допомогою спеціальних тестів, що дають змогу отримати точну шкалу престижу професій у суспільстві.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин або цілих країн, а саме їх нерівне соціальне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й «портретом» цього суспільства. Піддавши населення стратифікації, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

М. Вебер виділяє три види соціальної диференціації, які являють собою різні форми, механізми впливу соціальних груп і їх взаємодії у ставленні до політичної влади: 1) економічно-технологічна диференціація та відповідні індустріальні, професійні та комерційні організації; 2) відмінність статусів, що впливають на міжособистісні стосунки і процеси політичної соціалізації та політичної участі; 3) інституційні відмінності,

що впливають на способи взаємодії особистості і груп з різними політичними структурами.

П. Сорокін характеризує чотири групи чинників, що є критеріями соціальної нерівності: права і привілеї, обов'язки і відповідальність, багатство і злидні, влада та вплив. Соціальна стратифікація ґрунтується на трьох рівнях: 1) культура, яка утворює ціннісно-нормативний рівень регуляції поведінки людей; 2) соціальна система або система взаємодії людей, що створює різні форми групового життя; 3) поведінка особистості та її мотиваційна сфера. Конкретні форми соціальної стратифікації виникають у результаті перетинання соціальної стратифікації і конкретної системи соціальних цінностей та культурних стандартів.

Англійський соціолог Е. Гідденс (1938) розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: *рабство, касты, стани і класи* [7].

Перші три історичні типи відносяться до закритого суспільства, в якому наявні жорсткі перешкоди між верствами (стратами), що обмежують соціальні переміщення індивідів. Соціальні класи характерні для відкритого суспільства, для якого бажані і можливі переміщення з одного класу в інший.

Розглянемо основні історичні типи соціальної стратифікації.

1. *Рабство*. Воно було крайньою формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими, раби становили найнижчий прошарок суспільства, який був позбавлений усіх прав і свобод. Рабство було характерно для античної Греції і Риму, Російської імперії. Раб, як уважали греки, це – мисляча річ, фізично-матеріально начало, що втілює в матерію чиїсь ідеї. Він пасивний, не продукує ідей. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від історичного періоду чи культури: в одному випадку, раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – слугою чи солдатом, навіть вихователем нащадків аристократичних сімей.

2. *Каста* – соціальна страта, членством у якій людина зобов'язана винятково своїм народженням. У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерний він для

Індії, у цій країні ще й сьогодні наявні п'ять основних каст і 5 000 неосновних:

- вершину соціальної піраміди становили *брахмани*, яких у релігійних текстах названо «володарями всесвіту», а населення вважало земними богами. Колосальний суспільний престиж здобули завдяки тому, що вони монополізували релігійний ритуал. В Індії без брахмана не можна й кроку ступити, від дня свого народження до самої смерті й похорону людина залежить від них, бо залежить від богів. І шлях до богів – через брахманів, і жертва, й молитви – шлях до богів – залежить від них;

- *кшатрії* – були військовою елітою. Суспільний статус цієї варни був менш престижним, ніж брахманський, проте саме через кшатріїв зосереджувалися матеріальні ресурси держави й влада (раджами ставали здебільшого кшатрії);

- *вайші* займалися торгівлею, землеробством, престижними видами ремесел, служили в піхоті, обіймали дрібні адміністративні посади, проте на державну політику майже не впливали. Вони становили основну оподатковувану масу населення країни, бо брахмани й кшатрії податку не платили;

- *шудри*, їх священним обов'язком вважалося прислужування представникам вищих варн, передусім брахманам, були цілком відлучені від релігії (їм навіть заборонялося слухати Веди), що становило собою жорстоку форму дискримінації в суспільстві, де ритуально-міфологічне життя цінувалося надзвичайно високо;

- *ачхуті, або парії*, перебували на самому дні суспільства, навіть дотик до них ритуально оскверняв «двічі народженого».

Зазвичай, межі між кастами дуже різкі, вони ґрунтувались на Законах Ману у IV ст. до н. е., що практично унеможлиблює будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, забезпечує відносний соціальний спокій у суспільстві та спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. *Стан* – соціальна група, що володіє певними правами і обов'язками, ґрунтується на звичаях або законах які передаються у спадок людині, незалежно від її індивідуальних властивостей і здібностей. Властиві вони європейському

феодалізму. До першого (найвищого) стану належали аристократи і вельможі. До другого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. *Класи*. Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс уважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В. Ленін застосовував багатофункціональний аналіз класоутворювальних ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності, до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники, розглядаючи це питання, зважають не тільки на економічний капітал, що вимірюється у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація). Так, американський соціолог Б. Барбер (1918–2006) упровадив стратифікацію суспільства за такими показниками: 1) престиж професії; 2) влада і могутність; 3) дохід чи багатство; 4) освіта чи знання; 5) релігійна чи ритуальна чистота; 6) становище родичів; 7) етнічна належність.

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, то класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв.

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Цей тип стратифікації відкритіший ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його відношенням до головних контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні

життєві шанси, соціальні претензії та можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, зазвичай, три класи: вищий, середній, нижчий. Однак результати останніх соціологічних досліджень показали, що доцільно усередині кожного з цих укрупнених класів виділити ще й проміжні. Система класового розподілу західного суспільства має такий вигляд.

1. *Вищий-вищий клас* – «аристократи по крові», їх вирізняють великі статки, великосвітські манери, елітний спосіб життя. До нього входять представники впливових і багатих династій, що володіють значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави, континентів, планети. Їхнє становище настільки міцне, що практично не залежить від конкуренції, падінь курсу цінних паперів та інших соціально-економічних змін у суспільстві. Дуже часто представники цього класу навіть не знають розмірів своїх «імперій».

2. *Вищий-нищий клас* представляють банкіри, відомі політики, власники великих фірм, що досягли високих статусів у процесі конкурентної боротьби чи завдяки різним особистісним якостям. Вони не можуть бути прийняті у вищий-вищий клас, або тому що вважаються вискокочками (з погляду представників вищого-вищого класу), або не мають достатнього впливу в усіх сферах діяльності певного суспільства. Представники цього класу, зазвичай, ведуть жорстку конкурентну боротьбу і залежать від політичної та економічної ситуації у суспільстві.

3. *Середній-вищий клас* охоплює успішних бізнесменів, найманих керувати фірмами, видатних юристів, лікарів, спортсменів і наукову еліту. Представники цього класу не претендують на вплив у межах держави, однак у вузьких сферах діяльності вони користуються високим престижем. Про представників цього класу зазвичай говорять як про багатство нації.

4. *Середній-нижчий клас* становлять наймані робітники – інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники і т. ін. Віднедавна цей клас у розвинутих західних

країнах найчисельніший. Основні його спрямування – це підвищення статусу в межах певного класу, успіх і кар'єра. У зв'язку з цим для представників цього класу дуже важливими є економічна, соціальна і політична стабільність у суспільстві. Виступаючи за стабільність, представники цього класу є основним джерелом підтримки наявної влади.

5. *Нижчий-вищий клас* – середньо- та малокваліфіковані робітники, зайняті у масовому виробництві. Характерні риси: невисокий рівень освіти, пасивне дозвілля, примітивні розваги, зловживання алкоголем. Це, переважно, наймані робітники, що створюють додаткову вартість у суспільстві. Будучи в багатьох відношеннях залежними від вищих класів відносно одержання засобів для існування, цей клас постійно борюється за поліпшення умов для життя. У ті моменти, коли його представники усвідомлювали свої інтереси і згуртовувалися для досягнення мети, умови їхнього існування значно поліпшувалися.

6. *Нижчий-нижчий клас* – «соціальне дно»: це злиденні, безробітні, безхатьки, волоцюги й інші представники маргінальних груп населення, мешканці підвалів, горищ, та інших малоприсаєдбаних для життя місць. Їм властивий комплекс меншовартості через безпросвітну бідність та постійні пониження. Жебракують або мають випадкові заробітки [88, с. 118–119].

Такий класовий розподіл суспільства має достатньо критиків, котрі вважають, що рівень доходу не є головним критерієм класової належності. Важливо враховувати і форму отримання доходу (заробітна плата, дохід від акцій та інших цінних паперів, прибуток від виробництва і т. д.). Кваліфікований робітник і дрібний підприємець можуть мати приблизно однаковий за розміром дохід, але перший живе завдяки продажу своєї робочої сили, а другий займається підприємницькою діяльністю. По суті, їх відношення до засобів виробництва різні, і тому вони належать до різних суспільних класів. Між ними наявні суттєві соціально-психологічні відмінності.

Основні характеристики *робочого класу* (індустріальні і сільськогосподарські працівники, середнього і нижчого рівнів службовці) такі: працелюбність, менша задоволеність (по-

рівняно з іншими класами і соціальними групами) соціальне і моральне становище; слабкий соціальний конформізм; сильна світоглядна орієнтованість; здатність, іноді стійке прагнення до масового вираження своїх соціальних і майнових настроїв та переживань; виражена схильність до впливу ідеологічної (інформаційної, культурної, національної) пропаганди та агітації; велика ізольованість від близького спілкування з представниками інших класів і соціальних груп; висока організованість і згуртованість усередині класу та ін.

Водночас, наявні значні відмінності між робітниками і селянами, які зумовлені неоднаковими умовами життя в місці і на селі. Сільськогосподарські працівники витриманіші, наполегливіші, у них не часто виявляються перемінний настрій і переживання тощо.

До особливостей класу *буржуазії*, зазвичай, відносяться: раціональне мислення та ділова етика; самовідданість і самообмеження у виробничій діяльності; індивідуалізм; чітко виражена потреба перемагати у конкурентній боротьбі; бажання отримати максимальний виробничий і фінансовий прибуток; відданість своїй справі, яка виявляється у спрямованості щодо розширення бізнесу, постійного внеску фінансових ресурсів, прагненні її зміцнити, розширити і вдосконалити, домінувати на нових ринках збуту; висока ділова (а іноді і міжособистісна) агресивність; намагання зберегти себе у складі привілейованого класу та ін.

Середнім прошаркам населення характерні такі риси: працелюбність; відданість професії і своїй справі; висока відповідальність та почуття обов'язку; високий прагматизм та індивідуалізм; компетентність і організаційний талант; уміння перспективно мислити; наявність навичок ефективно організації своєї діяльності і праці інших людей; відчуття нестійкості (ефемерності) своєї праці та зусиль; періодична наявність почуття страху, безсилля, неспроможності впливати на події та ін.

Маргінальним прошаркам населення, зазвичай, властиво: зневіра у власних силах; переконання щодо безнадійності свого становища; моральна і духовна деградація; соціальний страх та ін.

Соціальна структура сучасного українського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, суть яких – у зміні функціональних зв'язків у суспільстві. Її основу становлять:

1. Зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів – економічних, політичних (передусім інститутів власності), культурних, освітніх; глибокий суспільний переворот і реформування тих соціальних засад і регуляторів, що формують соціальну структуру (вона стала менш жорсткою, рухливою).

2. Трансформація соціального значення основних компонентів соціальної структури – класів, груп і спільнот; відновлення їх як суб'єктів власності й влади; поява економічних класів, верств і страт із відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення наявних у суспільстві стратифікаційних обмежень. Створення нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Активізація процесів маргіналізації. Маргіналізація (лат. *margo* – край, межа) – втрата особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ ст. вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5. Зміна порівняльної ролі компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний із місцем у системі влади та управління, то в нинішньому вирішальними є власність і доходи. Раніше політичний статус визначав матеріальне становище, тепер величина капіталу визначає політичну значущість.

6. Підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного чинника у формуванні високо-статусних груп. Зумовлено це становленням ринку праці. Але

це стосується спеціальностей, які користуються попитом на ринку, насамперед економічної, юридичної та управлінської.

7. Зміна якісних і кількісних параметрів соціальної структури. Відомо, що чим прогресивніша статеві-вікова структура, то більшими можливостями розвитку вона наділена, стійкіший соціальний (трудовий, інтелектуальний, культурний) потенціал населення. Унаслідок негативних демографічних тенденцій населення України щорічно зменшується (кожна п'ята українська родина не має дітей), знижується рівень народжуваності, тривалості життя.

Можна погодитися з висновками соціологічних досліджень Н. М. Римащевської (1932), відповідно до яких соціальну структуру українського суспільства можна представити у такий спосіб [154].

1. *Загальноукраїнські елітні групи*, які поєднують володіння власністю, що прирівнюється до найбільших західних станів, а також мають владний вплив на загальнонаціональному рівні.

2. *Регіональні і корпоративні еліти*, які володіють значним за українськими масштабами станом і впливом на рівні регіонів та цілих галузей або секторів економіки.

3. *Український верхній середній клас*, який має власність і доходи, що забезпечують західні стандарти споживання, а також домаганнями на підвищення свого соціального статусу та орієнтується на сформовану практику й етичні норми господарських взаємин.

4. *Український динамічний середній клас*, який володіє доходами, що забезпечують задоволення середньо українських і більш високих стандартів споживання, а також характеризується відносно високою потенційною адаптивністю, значущими соціальними домаганнями, мотивацією, орієнтацією на легальні способи її вияву.

5. *«Аутсайтери»*, які характеризуються низькою адаптацією і соціальною активністю, невисокими доходами й орієнтацією на легальні способи їх одержання.

6. *«Маргінали»*, які визначаються низькою адаптацією, а також асоціальними й антисоціальними установками у своїй соціально-економічній діяльності.

7. «Криміналітет», який має високу соціальну активність та адаптивність, але цілком свідомо і раціонально діє всупереч легальним нормам господарської діяльності.

Щодо характеристики соціального розшарування населення України. Так, за роки незалежності розрив між багатими і бідними збільшився утричі. За даними досліджень Інституту соціології НАНУ, якщо на початку 1990-х рр. співвідношення доходів 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців становило 12/1, у 2002 р. – 30/1, у 2010 р. воно зросло до 40/1. «Дві нації, між якими немає ні зв'язку, ні співчуття, які також не знають звичок, думок та почуттів одне до одного, як мешканці різних планет: котрі вживають різну їжу і живуть за різними законами, це дві нації – багаті і бідні». Так образно писав про соціальний поділ суспільства письменник, фінансист і двічі прем'єр-міністр Великобританії Б. Дизраелі (1804–1881), ніби передбачаючи, що саме таке відбудеться в Україні через майже 140 років. Для порівняння, в сучасних Німеччині, Данії і Швеції, за інформацією Організації з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), цей показник становить 6/1. У всьому світі в середньому найзабезпеченіші люди багатші від набідніших усього у дев'ять разів.

За економічним статусом в структурі населення України, згідно з даними Центру Разумкова, можна виділити п'ять груп: багаті (0,2%), заможні (5,8%), забезпечені (38%), бідні (40%), злиденні (13%). Представники першої групи можуть реалізувати будь-які свої потреби, придбати будь-які речі, навчати дітей у престижних закордонних вузах, лікуватися у зарубіжних клініках, дарувати яхти, дорогі квартири, авто, золото з діамантами тощо. До другої групи належать люди, які можуть купити дорогі квартири, авто, переважно, в кредит. Це наймані топ-менеджери великого і середнього капіталу, програмісти, заслужені фахівці окремих галузей, представники шоу-бізнесу. Третю групу (38%) представляють люди, яким загалом вистачає на життя, але на холодильник або пральну машину необхідно збирати гроші чи брати кредит. Четверті за списком (40%) – це ті, кому вистачає на харчування і придбання недорогого одягу з ринку або секонд-хенду. П'ята група, група злидених, «ледве зводить кінці з кінцями», – цим

людям не вистачає навіть на харчування, це непрацюючі або частково зайняті пенсіонери, домогосподарки і безробітні.

Україна як держава існує завдяки бідним, які не тільки створюють своєю працею ВВП країни, а й забезпечують бюджет держави, який на 90% складається з податків із зарплат фізичних осіб.

Дослідження соціальної стратифікації українського суспільства у цей час украй утруднені через значну динаміку суспільних процесів та нестачу відповідних засобів на регулярне проведення досліджень соціальної структури.

Резюме

1. Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

2. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди) та їх групи, що займають визначені соціальні позиції (статуси) у суспільстві та виконують у ньому визначені соціальні функції (ролі). На основі статусно-функціональних ознак відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільноти.

3. Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальне значення), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Чинників, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно враховувати. Залежно від критерію, виділяють – соціально-територіальну, соціально-професійну, соціально-класову, соціально-етнічну, соціально-демографічну та інші підструктури суспільства.

4. Соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури. За напрямом переміщення розрізняють вертикальну, горизонтальну і міжпоколінну соціальну мобільність. Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці; зміни типу і змісту суспільного розподілу праці й відносин власності;

ослаблення закріпленості працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

5. Історичні типи соціальної стратифікації: рабство, було крайньою формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими, раби становили найнижчий прошарок суспільства, який був позбавлений усіх прав і свобод. Каста – соціальна страта, членством у якій людина зобов’язана винятково своїм народженням. Стан – соціальна група, що володіє певними правами та обов’язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються у спадок. Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та можливості спільно діяти.

6. Соціальна стратифікація суспільства, в контексті теоретичних засад сучасної західної соціології, розуміється як розшарування людей у статусній ієрархії за чотирма основними критеріями соціальної нерівності: неоднакові доходи, рівень освіти, доступ до влади, престиж професії.

7. Серед численних теоретичних моделей соціальної стратифікації найпродуктивніше фігурує трирівнева система класового розподілу західного суспільства: вищий середній клас, середній, нижчий клас, що доповнюються проміжними класами усередині кожного з цих рівнів.

8. Соціальна структура сучасного українського суспільства, яка внаслідок трансформаційних процесів ще не набула остаточного вигляду, може бути представлена у такий спосіб: 1) загальноукраїнські елітні групи; 2) регіональні і корпоративні еліти; 3) український верхній середній клас; 4) український динамічний середній клас; 5) аутсайтери; 6) маргінали; 7) криміналітет.

Контрольні запитання

1. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
2. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
3. Поясніть відмінності між поняттями «клас» і «страта».
4. Розкрийте сутність теорії соціальної стратифікації.
5. Охарактеризуйте історичні типи соціальної стратифікації.
6. Які особливості еволюції соціально-класової структури українського суспільства на рубежі XX–XXI ст.?
7. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні. Що спричинило їх? Які ймовірні тенденції їх розвитку?
8. Визначте основні суттєві риси феномена середнього класу, його соціальні функції.

9. Розкрийте сутність процесу соціальної мобільності.
10. Які чинники впливають на сучасні процеси структуризації українського суспільства?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Соціальна структура суспільства.
2. Історичні типи соціальної стратифікації.
3. Стратифікаційна система сучасного українського суспільства.

Теми рефератів

1. Концепція М. Вебера про сутність, джерела і тенденції розвитку соціальної нерівності.
2. П. Сорокін про форми соціальної стратифікації.
3. Основні тенденції соціальної диференціації українського суспільства.
4. Маргінальність соціальних груп на етапі трансформації українського суспільства.
5. Проблеми формування середнього класу в Україні.

Рекомендована література

1. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Б. Барбер // Американская социология. – М.: Высш. шк., 1972. – 698 с.
2. Бродська С. С. Класова самоіндетифікація населення України / С. М. Оксамитна, С. С. Бродська // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
4. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
5. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е. И. Головаха // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 37–42.
6. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
7. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под. ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
8. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: навч. посібник / Н. В. Коваліско. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.
9. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: монографія / Н. В. Коваліско. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.

10. Козирев М. П. Соціологія: навч. посібник / М. П. Козирев. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 436 с.
11. Куценко О. Д. Общество неравных. Класовий анализ неравенств в современном обществе / О. Д. Куценко. – Харьков: Издат. центр Харьков. нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
12. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. В. Туленков, М. П. Лукашевич. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
13. Римашевская Н. М. Две России – социальная поляризация постсоветского общества / Н. М. Римашевская // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / под ред. Р. В. Рывкина. – М.: Референдум, 2003. – С. 43–55.
14. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокін. – М.: Политиздат, 1981. – 554 с.

Тести

1. Основоположником теорії малих груп є:
 - а) Р. Мертон;
 - б) Е. Гіденс;
 - в) Ч. Кулі;
 - г) П. Сорокін.
2. Студентська академгрупа є прикладом:
 - а) великої соціальної групи; б) малої соціальної групи; в) соціальної агрегації; г) неформальної групи.
3. Найважливішою характеристикою малої (первинної) соціальної групи, за Ч. Кулі, є:
 - а) стабільні персоналізовані, емоційно забарвлені безпосередні контакти між членами групи;
 - б) її здатність до швидкого скорочення (збільшення) кількості членів відповідно до обставин;
 - в) чітко визначена жорстка система ієрархії, лідерства;
 - г) здатність членів групи до скоординованої і завжди ефективної діяльності.
4. Прикладом вторинної соціальної групи є:
 - а) сім'я;
 - б) перехожі, що очікують зеленого світла світлофора на вулиці;
 - в) студентська академгрупа;
 - г) колектив студентів та викладачів певного навчального закладу.
5. Яке із наведених положень не впливає на утворення соціальних груп:
 - а) спільна діяльність;
 - б) спільне просторово-часове існування;

- в) групові цінності, установки, результати діяльності;*
- г) особисті якості.*

6. Яке із наведених положень не відноситься до різновидів соціальних кіл?

- а) контактні кола;*
- б) професійні кола;*
- в) діючий наповн;*
- г) статусні соціальні кола.*

7. Яке із наведених положень не є характеристикою квазігруп?

- а) випадковість, стихійність створення;*
- б) нестійкість взаємозв'язків;*
- в) короткостроковість взаємодії;*
- г) планування майбутніх дій.*

8. Поведінка носія певного соціального статусу, яка відповідає певним соціальним очікуванням – це, з погляду соціолога:

- а) соціальне значення; б) статусно-рольовий набір індивіда;*
- в) статусна сумісність; г) особистісні характеристики індивіда.*

9. Десяток людей, які очікують автобус на зупинці, є прикладом:

- а) малої соціальної групи;*
- б) соціальної агрегації;*
- в) великої соціальної групи;*
- г) соціальної спільноти.*

10. Яке із наведених положень не відноситься до стратифікації суспільства за Б. Бернардом?

- а) престиж професії;*
- б) влада і могутність;*
- в) дохід чи багатство;*
- г) місце народження.*

11. У сучасному суспільстві релігійно-конфесійна приналежність особистості звичайно є:

- а) ранговою;*
- б) номінальною.*

12. Яке із наведених положень не відноситься до чинників соціальної нерівності за П. Сорокіним?

- а) права і привілеї;*
- б) обов'язки і відповідальність;*
- в) багатство і злидні;*
- г) освіта і компетентність.*

13. Відносно стабільні і повторювані в соціальному просторі та часі соціальні взаємодії, які регулюються соціальними нормами і цінностями та орієнтовані на задоволення соціально значущих потреб, – це:

- а) соціальна структура суспільства;*
- б) соціальна організація;*

- в) соціальний інститут;
- г) соціальна група.

14. Одне із зазначених соціальних утворень може одночасно розглядатися як соціальний інститут і як мала соціальна група:

- а) колектив Інституту соціології НАН України;
- б) церква;
- в) армія;
- г) сім'я.

15. Козацтво в українському суспільстві XVII ст. – це приклад:

- а) соціальної верстви;
- б) неформальної верстви;
- в) соціально-демографічної групи;
- г) етносоціальної групи.

16. Яке із наведених положень не відноситься до показників соціальної мобільності?

- а) швидкість;
- б) інтенсивність;
- в) сукупний індекс мобільності;
- г) поширеність мобільності.

17. Автором теорії соціальної мобільності є:

- а) П. Блау;
- б) Р. Мертон;
- в) М. Шаповал;
- г) П. Сорокін.

18. Категорія «маргінал» вживається соціологами для означення:

- а) «нетипових» представників певної соціальної групи;
- б) людей і груп, які втратили зв'язок із суспільством, дистанціюються від нього;
- в) у залежності від контексту правильними можуть бути обидві відповіді.

19. Пан «Х» був студентом, став інженером, а пізніше державним службовцем високого рангу. Це приклад:

- а) горизонтальної мобільності;
- б) вертикальних переміщень по соціально-стратифікаційній драбині;
- в) не стосується ні першого, ні другого;
- г) міжпоколінної мобільності.

20. Стан «родової аристократії»:

- а) існував у рабовласницькому та феодальному суспільствах;
- б) може зберігатися в сучасному суспільстві, яке має «змішану» систему соціальної стратифікації;
- в) його існування неможливе в сучасних суспільствах;
- г) є характерним для первісного суспільства.

Розділ 4

Соціальна взаємодія як основа життєдіяльності суспільства

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальна дія», «соціальна взаємодія» та показати їхні відмінності;
- виділити основні ідеї і принципи соціальної дії, розкрити її структурні елементи;
- проаналізувати елементи комунікативного процесу соціальної дії та перешкоди, що виникають;
- пояснити умови і принципи, що є в основі різних соціальних взаємодій;
- пояснити класифікацію основних форм соціальної взаємодії;
- проаналізувати основні теорії соціальної взаємодії;
- розкрити соціально-психологічні ефекти соціальної взаємодії.

4.1. Сутність і механізми соціальної дії

4.2. Характеристика соціальної взаємодії

4.3. Ефекти соціальної взаємодії

Соціологічні категорії «соціальна взаємодія», «соціальна дія» займають особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки. З ними пов'язане розуміння насамперед динаміки людського суспільства – його функціонування, зміна і розвиток. Ці категорії є провідними під час вивчення життєдіяльності людей у сучасному суспільстві, їх самореалізації. Багато соціологів вважають ці поняття вихідними (тобто головними, фундаментальними) у будь-яких соціологічних теоріях чи концепціях. Адже початковим моментом під час виникнення будь-якого соціального зв'язку є відносини, дії, взаємодії та супроводжувальні їх конфлікти індивідів чи соціальних груп у разі задоволення тих або інших різноманітних потреб.

4.1. Сутність і механізми соціальної дії

Соціальні дії – це система вчинків, засобів і методів, за допомогою яких особа, соціальна група змінює діяльність, поведінку інших осіб і груп.

Німецький соціолог М. Вебер визначав соціологію як науку, що вивчає соціальну дію, під котрою розумів будь-яку дію людини, орієнтовану на мотиви інших людей. Він запропонував свою типологію соціальної дії, яка охоплює такі її типи:

1) *цілераціональна* – це дія, якій властива ясність мети, раціонально співвіднесеної з осмисленими адекватними засобами її досягнення та передбачення можливих наслідків;

2) *ціннісно-раціональна* дія, що характеризується свідомою вірою, переконаністю в самоцінність певної поведінки, яка не залежить від її успіху, користі, вигоди або негативних наслідків;

3) *традиційна* дія, що виконується за звичкою, традицією, не сприймає мінливості, суперечливості соціальної ситуації, перебігає автоматично на основі прийнятого зразка, виробленого стереотипу;

4) *афективна* суб'єктивно-ірраціональна поведінка, яка зумовлена миттєвими почуттями, афективним станом людини. Перші два типи дій, як М. Вебер, можна вважати власне соціальними, а останні два – ні, тому що вони не мають мети, результату, успіху, мотиву, орієнтації на інших, тобто позбавлені головних ознак соціальної дії.

Спрямованість, значення і вибір соціальних дій визначаються потребами та ціннісними орієнтаціями людини. За ними Т. Парсонс виділяє такі *типи соціальних дій* [121, с. 287–300].

Перший – «*універсалізм-партикуляризм*» – людина здійснює свої вчинки, діяльність, з огляду на загальнолюдські норми, цінності, стандарти, звичаї, традиції тощо, або наполягає на своєму «природному» праві заперечувати, ухилятися від їх дотримання та виконання.

Другий – «*досягнення-розпорядження*» – спрямовує діючу особистість на соціальні характеристики іншого індивіда (його професію, статус, престиж) або ж на його особистісні якості (харизматичність, неординарність, багатий життєвий досвід і т. ін.).

Третій – «*афективність-нейтральність*» – полягає в тому, що індивід вибирає між безпосередньо емоційним долученням до ситуації, підпорядковується природному пориву,

або, навпаки, намагається уникнути її, відсторонитися, встояти, щоби через певний час отримати вигоду чи задоволення як наслідок поведінки невтручання.

Четвертий – *«специфічність–дифузність»* – характеризується тим, що індивід зосереджується на сили, можливостях, поведінці, головному, визначальному або не концентрує увагу, енергію, сили на другорядних, дріб'язкових речах.

П'ятий – *«орієнтація на себе – орієнтація на колектив»* – відповідно орієнтує дії індивіда на реалізацію особистісних інтересів або на розв'язання загальних проблем.

Він розробив *модель соціальної дії*, структуру якої утворюють:

- 1) діючі особи;
- 2) певна мета або майбутній стан справ, на які спрямована дія;
- 3) поточна ситуація, яка складається з умов і засобів дії;
- 4) сукупність норм, що скеровують дію і визначають вибір засобів досягнення мети.

Усе різноманіття дій Т. Парсонс групує за такими *рівнями*:

- 1) суб'єкт дії, який виявляється у виборі варіанту дії, сил, засобів і методів досягнення мети;
- 2) особистість як об'єкт впливу, який виявляється у врахуванні його цілей, мотивів, потреб, установок, ціннісних орієнтацій, діяльності тощо з боку суб'єкта дії;
- 3) соціальна система – у формі соціальних вимог та функціональних очікувань щодо дій індивіда чи соціальної групи;
- 4) культурна система – через соціальні цінності, норми, зразки, на які має орієнтуватися та враховувати у своїй діяльності людина.

Ці рівні у моделі Т. Парсонса утворюють підсистему людської діяльності, а їхня взаємодія складає «систему дії», тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, поєднаних у визначене ціле (систему) за принципами інформаційно-кібернетичної моделі. Функціонування цієї системи спрямовано, насамперед, на реалізацію таких завдань:

- 1) підтримка ціннісної системи особистості, соціальної групи, суспільства;
- 2) інтеграція, згуртованість, життєздатність соціальної системи;

- 3) досягнення цілісності соціальної системи;
- 4) адаптація соціальної системи до мінливих умов та викликів сучасності, її становлення та успішне функціонування.

Суттєвою характеристикою соціальних дій є не просто обмін інформацією, а такий обмін, в якому кожна зі сторін є активним суб'єктом.

Ефективність соціальної дії визначають такі *критерії*, як досягнення взаєморозуміння, створення єдиного інформаційного поля, спільне розв'язання проблем.

Результативність соціальної дії залежить від *комунікації*, яка представлена такими елементами.

Комунікативна особистість, адресант (автор, мовець) як джерело повідомлення. Особисті якості адресанта ґрунтуються на наявних у конкретному суспільстві стратегіях презентації інформації. Він може реалізувати свої інтенції у формі усного дискурсу, заклику, попередження, виступу, листа, скарги, зборів тощо. Адресант кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії).

Адресат. Кінцевий «споживач» повідомлення. Сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта.

Повідомлення. Це інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу комунікації. Може реалізуватися засобами мови та інших знакових (семіотичних) систем, зокрема жестами, мімікою, рухами та поставою тіла, схемами, діаграмами тощо.

Канал комунікації. Цей елемент поєднує адресанта й адресата. Кожне повідомлення вимагає адекватного і правдивого способу передавання інформації від джерела до споживача.

Комунікативний шум. Це вибіркове сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні переваження, слабкий зворотний зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок неправдивих перетворень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації, їхнім спротивом, агресією тощо.

Фільтри. Це правові, соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації.

З боку адресанта – відбір інформації для повідомлення. Фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість тощо) або зовнішніми (цензура, заборони, табу тощо). З боку адресата фільтрами можуть бути несприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього тощо.

Зворотний зв'язок (зворотна інформація). Ним є реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватись в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо. Реакція може бути словесною або несловесною (жестовою, мімічною, спонтанно руховою тощо).

Контекст і ситуація. Це місце і час здійснення комунікації; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування; наявність «чужих»; «своя» чи «чужа» територія комунікації тощо.

Успішність комунікації залежить від своєчасного виявлення та подолання *комунікативних бар'єрів* (франц. *barriere* – перешкода) – це перешкоди на шляху адекватного передання інформації між партнерами по соціальній дії. Виділяють такі бар'єри:

- *фонетичний* – становить перешкоду, створену особливостями мови того, хто говорить;

- *семантичний* – виявляється у незбіганні в системах значень партнерів по комунікації – тезаурусів, поняттєво-категорійного апарату мови з відповідною смисловою інформацією;

- *смисловий* – непорозуміння між людьми, яке є наслідком того, що одне повідомлення має для них різний сенс – суб'єктивний зміст, якого набуває слово у конкретному контексті, ситуації спілкування;

- *стилістичний* – виникає через невідповідність стилю мови комунікатора та ситуації спілкування й актуального психологічного стану індивіда;

- в основі *логічного бар'єру* є неадекватне розуміння інформації, породжене особливостями мислення партнерів під час спілкування;

– *соціально-культурний бар'єр* – зумовлений соціальними, політичними, релігійними, етнічними, професійними, віковими, гендерними тощо відмінностями, які породжують не тільки різну інтерпретацію понять, що застосовуються у процесі комунікації, а й різні світовідчуття, світогляд, світорозуміння тощо;

– *уникнення* – тип бар'єру під час спілкування, коли спостерігається уникнення джерел впливу; авторитет партнера під час спілкування, пов'язаний із довірою до нього, якщо ж партнер визнається неавторитетним, його вплив не матиме успіху;

– *бар'єри мотивів; соціальної перцепції* тощо.

У соціальній групі стосунки індивідів між собою за посередництвом інформаційних зв'язків формують її комунікативну структуру. В основі цієї структури – *комунікативні мережі*, або зв'язки, які пронизують групу у вертикальних і горизонтальних площинах, забезпечуючи інформацію від одного індивіда до іншого. Комунікативні мережі можуть набувати двох основних форм: *централізованої і децентралізованої*.

Централізована мережа має такі *види*, як фронтальна, радіальна та ієрархічна:

– *фронтальна* мережа передбачає контакт між членами групи, які перебувають поруч, бачать один одного, що дає їм змогу враховувати реакції і поведінку учасників комунікаційного процесу;

– *радіальна* забезпечує передання інформації від особи, яка займає центральну позицію в групі, усім іншим учасникам групового процесу;

– *ієрархічна* – має два і більше рівнів підпорядкованості членів групи, одні з яких можуть перебувати у процесах взаємодії, інші – ні.

У *децентралізованій* мережі всі учасники взаємодії мають рівні можливості в комунікації, можуть прямо спілкуватися, однаково приймати, передавати й опрацьовувати інформацію. Найпоширенішими є такі: *ланцюг, кругова і повна мережі*:

– *ланцюгова* мережа передбачає послідовну реалізацію інформації від одного учасника до іншого, як, наприклад, під час конвеєрної організації праці;

– *кругова мережа* – інформація поширюється по колу, причому кожен учасник займає автономну позицію і має змогу без перешкод самостійно її зважувати, опрацьовувати, інтерпретувати;

– *повна мережа* передбачає відсутність бар'єрів у міжособистісному спілкуванні, створення умов для повного залучення членів групи у комунікативний процес.

Успішність соціальної взаємодії залежить від мети, спільних цілей та інтересів, сприйняття та врахування позиції партнера по комунікації, об'єктивного обговорення завдань та проблем, вибору оптимальних шляхів досягнення результату, а також організаційних, історичних, правових, психологічних, культурних чинників. Результативність соціальної взаємодії передбачає аналіз і оцінення ситуації, вибір засобів, формування плану дій, його реалізацію та ефективність. Як свідчить соціальна практика, учасники соціальної взаємодії дотримуються певних стратегій її реалізації:

– *суперництво* – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування партнера, опонента, в екстремальних ситуаціях;

– *компроміс* – полягає у бажанні учасників соціальної взаємодії частково відступати, відмові від окремих вимог, що висувалися раніше, визнанні претензій іншої сторони; ефективності, якщо учасники соціальної взаємодії усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчують загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

– *приспосовування* – є вимушеною або добровільною відмовою від загострення ситуації взаємодії; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з партнером, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі втрати та загроза ще більших, нагнітання третьої сторони;

– *уникнення вирішення проблеми* – є спробою вийти із суперечливої взаємодії за умови мінімальних утрат. Йдеться не про вирішення, а про затухання конфліктної ситуації; застосовується за відсутності сил та часу для перебування

у суперечливій взаємодії, небажанні вирішувати проблему, прагненні виграти час, виявляється у наявності труднощів під час формування власної поведінки;

– *співробітництво* – передбачає спрямованість учасників соціальної взаємодії на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її розв'язанні; найефективнішим буває в разі сильної взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох: може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Соціальні дії являють собою системи, що поєднують у собі визначені складові елементи. В цьому зв'язку як *основні елементи системи соціальної дії виступають*: 1) діюча особа; 2) предмет дії чи особа, на котру діють; 3) метод впливу чи спосіб використання засобів дії; 4) реакція особи, на яку діють, чи результат дії.

Рушійною силою у будь-якій соціальній дії є як *об'єктивні* чинники, до яких належать риси та властивості людей, що представляють взаємний інтерес, а також речі чи цінності, що є в їхньому розпорядженні і можуть бути використані ними для задоволення власних потреб або інтересів, так і *суб'єктивні*, до яких відносять наявність установки чи твердої готовності особистості до виконання визначених дій.

Отож, соціальні дії спрямовані на таку зміну чужих установок і поведінки, що провадить до задоволення визначених власних потреб, прагнень та інтересів. Тому найважливішим у структурі соціальної дії є засоби та методи дії, від правильного вибору яких, власне, і залежить успішність та ефективність певної дії. Визначена структура дає змогу поєднувати досить широке коло соціальних дій. Однак є ціла низка схем (зразків), згідно з якими соціальні дії, власне, і перебігають. Це дає можливість *класифікувати соціальні дії за різними ознаками*.

Перша, найзагальніша класифікація дана Я. Щепанським. Вона припускає розподіл соціальних дій на дві категорії:

– першу категорію становить *негативний примус*, що виявляється найчастіше у вигляді заборон і приписів, спрямованих на профілактичні дії щодо небажаної поведінки;

– друга категорія полягає у *позитивному переконуванні* за допомогою стимулів, що викликають бажану поведінку без застосування санкцій у будь-якій формі.

Наступна класифікація описує такі категорії соціальних дій:

1) *приспонування*, до нього відносяться дії, що виникають у відповідь на прохання чи пропозиції і забезпечуються шляхом добровільного та свідомого їх дотримання та виконання;

2) *опозиція*, до якої відносяться протиставлення себе іншим у вигляді агресії, ворожості як реакції на примус;

3) проміжним варіантом між приспонуванням і опозицією є *егоїстичний компроміс*, що поєднує як добровільне підпорядкування примусу для досягнення особистих цілей, так і готовність до опозиційних дій.

Третя класифікація розділяє соціальні дії за змістом, зумовленим їх метою і спрямованістю. Виділяють *три групи соціальних дій*:

– перша – поєднує репродуктивні дії, спрямовані на *збереження і підтримку нормального функціонування* конкретного соціального інституту. До таких дій відносяться соціальний контроль, підтримка традицій, дотримання трудової дисципліни тощо;

– друга – *соціального заперечення* – поєднує дії, спрямовані на ліквідацію негативних елементів соціального життя через критику його недоліків, подолання девіантної поведінки, конформізму мислення тощо;

– третя – *соціальної творчості* – поєднує дії щодо створення нових форм соціальних відносин і розвитку суспільної свідомості. Йдеться про самоврядування, винахідництво, інновації, впровадження нових соціальних технологій і інше.

Варто зазначити, що не повний перелік типологій соціальної дії у цих класифікаціях може створити уявлення про те, що соціальна дія – найважливіша категорія соціології, за допомогою якої можна пояснити практично усі соціальні явища. Однак багато соціологів визнають визначене верховенство за іншою соціологічною категорією, хоча і тісно пов'язаною із соціальними діями. Йдеться, передусім, про таку соціологічну категорію, як соціальна взаємодія.

4.2. Характеристика соціальної взаємодії

У повсякденному житті люди виконують безліч елементарних актів соціальної взаємодії, навіть не підозрюючи про це. Зустрічаючись, вони вітаються, тиснуть руку, входячи в автобус, пропускають вперед жінок, дітей і людей похилого віку. Усе це акти соціальної взаємодії, що складаються з окремих соціальних дій.

Однак аж ніяк не все, що робимо у взаємозв'язку з іншими людьми, відноситься до соціальної взаємодії. Наприклад, якщо автомобіль збив пішохода, то це вважається надзвичайною дорожньо-транспортною подією. Водночас, вона може стати соціальною взаємодією лише тоді, коли водій і пішохід, обговорюючи цю подію, починають відстоювати свої власні інтереси, як представники двох великих соціальних груп.

Отже, під *соціальною взаємодією* в соціології розуміється взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього впливу людей одне на одного, що породжує їхню взаємну зумовленість і взаємозв'язок. Соціальна взаємодія – це будь-яка поведінка індивіда чи групи індивідів, що має значення для інших індивідів і груп індивідів чи суспільства загалом в певний момент і в майбутньому.

Категорія «соціальна взаємодія» виражає суть і зміст відносин між людьми та соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними позиціями (статусами) і соціальними ролями (функціями). Незалежно від того, у якій сфері життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, духовній тощо) має місце взаємодія, вона завжди є соціальною за своєю суттю, оскільки виражає зв'язки між індивідами і групами індивідів, тобто зв'язки, що опосередковані цілями, що їх має на меті кожна із взаємодіючих сторін. У процесі взаємодії відбувається розподіл і кооперація функцій, а отже, взаємне узгодження спільних дій.

Можна виділити такі ознаки соціальної взаємодії:

1) *предметність* – наявність визначеної мети для індивідів або груп, що взаємодіють, досягнення котрої через різні обставини зумовлює об'єднання їхніх зусиль;

2) *ситуативність* – процес взаємодії здійснюється в умовах конкретної ситуації, що має чітку й обов’язкову регламентацію дій (глядачі оперної вистави, відпочивальники на пікніку);

3) *експліцирування* – доступність для будь-якого стороннього спостерігача зовнішнього вираження процесу взаємодії (праця, танок, гра тощо);

4) *рефлексивна багатозначність* – можливість для взаємодії бути виявом і особливих суб’єктивних намірів, і неусвідомлених або усвідомлених наслідків спільної участі людей у міжіндивідуальних та групових видах діяльності.

Соціальні взаємодії мають об’єктивну і суб’єктивну сторони. *Об’єктивна сторона соціальної взаємодії* – це соціальне середовище у всіх його проявах, незалежно від окремих особистостей, яке опосередковує та контролює зміст і суть їх взаємодії. *Суб’єктивна сторона соціальної взаємодії* – це свідоме відношення індивідів один до одного, що ґрунтується на взаємних експектаціях (очікуваннях). Це міжособистісні відносини, що являють собою безпосередні зв’язки і відносини між індивідами в конкретних умовах.

У цьому зв’язку особливе значення має *механізм соціальної взаємодії*, що охоплює: а) індивідів, що виконують ті чи інші дії; б) зміни у зовнішньому світі, що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотну реакцію індивідів, на яких вплинули.

Механізм взаємодії індивіда з іншими індивідами та соціальним оточенням визначає «відбиття» соціальних норм і цінностей крізь свідомість індивіда і його реальні дії на основі осмислення цих норм та цінностей. *Спосіб взаємодії* охоплює, зазвичай, шість основних аспектів: 1) передання інформації; 2) одержання інформації; 3) реакцію на отриману інформацію; 4) перероблену інформацію; 5) одержання переробленої інформації; 6) реакцію на цю інформацію.

Під впливом німецького соціолога Г. Зімеля і, особливо американського соціолога російського походження П. Сорокіна саме соціальна взаємодія в її суб’єктивній інтерпретації була прийнята за основне поняття теорії соціальних груп, а потім стала вихідним поняттям всієї американської соціології. З цього приводу П. Сорокін зазначав, що «взаємодія двох чи більше

індивідів є родовим поняттям соціального явища: воно може служити моделлю останніх. Вивчаючи будівлю цієї моделі, можемо пізнати і будівлю усіх суспільних явищ. Розклавши взаємодію складові частини, ми розкладемо тим самим на частини найскладніші соціальні явища».

Основоположником теорії соціальної взаємодії вважають відомого американського соціолога Дж. Хоманса (1910–1989), автора *теорії соціального обміну*. Суть механізму соціальної взаємодії він бачить у прагненні людей до одержання винагород, вигод і взаємного обміну ними. Найважливіші принципи концепції соціального обміну (взаємодії) Дж. Хоманса зводяться до наступного: 1) що більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, то частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід (чи спільнота) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода велика, то людина (спільнота) готова витратити більше зусиль заради її отримання; 4) коли потреби людини близькі до насичення, то вона менше готова до взаємодій заради їхнього задоволення.

Теорія соціального обміну Дж. Хоманса поклала початок розвитку безлічі теорій соціальної взаємодії, які систематизував видний американський соціолог Н. Смерзер.

1. *Теорія символічного інтеракціонізму* (Дж. Мід (1863–1931)). Основна ідея цієї концепції полягає в уявленні про те, що поведінка індивідів по відношенню один до одного і предметів навколишнього світу визначається тими значеннями, які вони їм надають. Процес соціальної взаємодії опосередковується такими поняттями як: символ – це своєрідне позначення дій, явищ тощо, якими послуговується людина, розглядається як ідеальний об'єкт, про який він сигналізує. Символічному позначенню передують розумове уявлення про нього. Оперування символами сприяє мисленню, комунікації, засвоєнню соціальних цінностей і досвіду, самовираженню людей. Жест – символ, яким позначають різні акти і висловлювання намірів до дії. Роль – вказує на здатність індивіда приймати позицію людини, дивитися на світ ніби «очима» свого партнера по взаємодії. Узагальнений інший –

це соціальний характер жестів, що дає змогу узагальнити думки групи, суспільства стосовно якогось спільного об'єкта взаємодії.

2. *Рольова теорія*. Пояснює процеси взаємовідносин прийняттям індивідом відповідних ролей, що мають різне функціональне призначення у взаємодіях і соціальних структурах. Механізм залучення ролей у взаємодію визначається рівнем відносин на рівні конструкції «Я – плюс – роль», яку реалізує у відносинах, «Я–плюс–роль», яку очікують від мене інші. На пояснення цих конструкцій взаємовідносин спрямовані дві найбільш визнані рольові теорії – управління враженнями і транзактний аналіз.

Теорія управління враженнями (І. Гофман (1922–1982)). Центральна ідея цієї теорії – у розумінні соціальних ситуацій, схожих на драматичні спектаклі, у яких люди-актори своїми взаємодіями прагнуть створити і підтримувати сприятливі враження. Люди виконують свої ролі, використовуючи соціальне оточення як реквізит. У реальному житті людина розігрує п'єси, є сценаристом, режисером, драматургом. Вистава – це наше життя. Ми маємо стільки власних «Я», скільки різних ситуацій готує нам наше оточення.

Транзактний аналіз (Е. Берн (1910–1970)). Суть підходу полягає в тому, що учасники взаємодії у змозі бути носієм трьох рольових позицій або станів власного «Я»: «Батька», «Дорослого», «Дитини». Кожна з цих ролей має власну позицію в системі взаємодій. Позиція «Батька» – це позиція «Потрібно»; позиція «Дорослого» – позиція розумного об'єднання «Хочу» і «Потрібно»; позиція «Дитини» – це позиція «Хочу». Функціональне призначення кожної з цих позицій у процесі взаємодії є різним. Так, «Дитина» – це джерело інтуїції, творчості, спонтанності, емоцій і радості. «Дорослий» – набір норм і правил, необхідних для ефективної взаємодії у житті, виконує функцію контролю діяльності позицій «Дитини» і «Батька», є посередником між ними. Своєю чергою, позиція «Батька» забезпечує виховні функції (ставлення як до дитини або дітей), реалізацію поведінки з позиції життєвого досвіду, забезпечує материнську і батьківську підтримку, емоційне тепло. У процесі взаємодії кожний з цих станів або позицій

є важливим для людини. Вони можуть змінювати один одного залежно від ситуації, стратегії, яку обирає людина у спілкуванні з іншою людиною.

3. *Теорія балансу* (Ф. Хайдер (1896–1988)). Заснована на ідеї, що соціальна ситуація може бути описана як сукупність елементів (людей та об'єктів) і зв'язків між ними. Певні поєднання елементів і зв'язків є стійкими, збалансованими, інші – незбалансованими. У людей спостерігається прагнення до збалансованих, гармонійних, несуперечливих ситуацій. Незбалансовані ситуації викликають відчуття дискомфорту, напруженості і прагнення привести ситуацію до врівноваженого вигляду. Так, одним із джерел людської поведінки є потреба в гармонійних, доброзичливих відносинах.

У разі визначеного розходження концептуальних ідей усі розглянуті вище теорії майже подібні у виділенні категорії «соціальна взаємодія» як головної, фундаментальної у поясненні соціального життя суспільства. Ґрунтуючись на цій тенденції, П. Сорокін розробив свою власну *теорію громадського життя*, в основу якої в якості найпростішої моделі соціального явища (а отже, і суспільства) *поклав взаємодію двох індивідів*.

Підставою для такого трактування ролі соціальної взаємодії слугує розуміння (як предмета вивчення соціології) групи людей, що спільно живуть і взаємодіють (тобто впливають один на одного). Вчений вважає, щоб було можливе суспільство, необхідна щонайменше наявність двох людей, які поєднані один з одним зв'язком взаємодії. Це і є найпростіший вид (модель) суспільства чи соціального явища, на який розкладається усе громадське життя і усі складні соціальні явища. За П. Сорокіним, соціальна взаємодія будується на трьох складових частинах-елементах: 1) індивіди (щонайменше два); 2) їхні дії-акти; 3) провідники взаємодії.

Виконуючи дії (вчинки, акти), люди, посилаючись на цю концепцію, «дратують» та впливають один на одного. В результаті цього апаратом сприйняття роздратування слугує сукупність органів чуття людини (зору, слуху, нюху і тому подібні), а апаратом посилення роздратувань – тіло і його окремі частини (гортань, руки, ноги й ін.).

Засоби, за допомогою яких подразнення, що йде від одних людей, може дійти до інших, як зауважує П. Сорокін, є «провідниками взаємодії». Вони поділяються на:

1) *звукові* (це передусім людська мова, музика й інші форми);

2) *світло-кольорові* (писемність, малюнки й ін.);

3) *рухові* (визначені рухи людини, зокрема його рук, мускулів особи й ін.);

4) *предметні* (у вигляді визначених предметів, що сигналізують чи символізують переживання людей і зумовлюють їхні дії). Йдеться наприклад, про гроші, прапор, національний герб, храм та інші речі, предмети культури, побуту, на яких позначилася діяльність чи робота людей і від зіткнення з якими у інших людей виникають ті чи інші враження і переживання;

5) до провідників взаємодії він також відносить електричні (радіо, телефонний, телеграфний і інший види зв'язку), теплові (пов'язані з впливом через зміну температури), хімічні і механічні провідники.

На основі своєї теорії громадського життя П. Сорокін упровадив класифікацію основних *форм взаємодії* за наступними підставами.

Залежно від кількості взаємодіючих індивідів: а) двох людей один з одним; б) одного і багатьох; в) багатьох і багатьох.

Залежно від якостей індивідів: а) одно- і різностатеві; б) осіб, подібних за низкою ознак; в) різних між собою.

За типом взаємовідносин: а) однобічні і двосторонні взаємодії; б) солідарні взаємодії; в) антагоністичні взаємодії.

За тривалістю взаємовідносин: а) короткочасні взаємодії; б) тривалі взаємодії.

За ступенем упорядкованості: а) організовані взаємодії; б) неорганізовані взаємодії.

З погляду усвідомлення взаємодії: а) обоє індивідів взаємодіють свідомо; б) обидві сторони взаємодіють несвідомо; в) свідомо реакція на несвідомий акт; г) несвідомо реакція на свідому взаємодію.

Залежно від «матерії» обміну і процесу спілкування: а) інтелектуальні (розумові) взаємодії (обмін ідеями); б) чуттєво-емоційні взаємодії (обмін емоціями); в) вольові взаємодії (обмін вольовими рішеннями, наказами).

Кожна форма соціальної взаємодії в теоретичній моделі П. Сорокіна поєднує і відповідні їм соціальні групи. На такі процеси спілкування і дрібні групи взаємодіючих індивідів розпадається усе людське середовище, у якому живемо й існуємо і яке покриває усе населення Земної кулі. Людський світ, на переконання автора, можна представити у вигляді величезного людського моря, у якому окремими хвилями є процеси соціальної взаємодії й утворені ними соціальні групи.

Зважаючи на те, що взаємодія в групах «зачіпає» й охоплює усіх членів тих чи інших соціальних груп та оскільки вчинки і переживання кожного з них позначаються на інших, ця причинна взаємозалежність їх поведінки дає підставу розглядати взаємодіючих осіб як колективне ціле, або єдність. Через те, що суспільство також є сукупністю взаємодіючих людей, то будь-яке суспільство чи будь-яка соціальна група являє собою колективну єдність чи колективне ціле.

Виникнення колективних єдностей пов'язано також з умовами, що спонукають людей шукати інших людей і вступати з ними у взаємодію. Серед цих умов *виділяють такі*:

1) *космічні або фізико-хімічні умови*. До космічних відносять низку умов неорганічного світу, серед яких доводиться жити людині. Найважливіші з них: світло, звук, тепло, вологість, обриси води і суходолу, рельєф земної поверхні, мінералогічна будівля ґрунту і т. ін. У пошуках найсприятливішого поєднання цих умов для проживання люди зосереджуються у найзручніших місцях і змушені зустрічатися і взаємодіяти один з одним, тобто утворювати суспільства;

2) *біологічні умови*. Під біологічними мається на увазі сукупність умов живої природи, у якій проживає людина. Вони зводяться до потреби одного тваринного організму в других, однієї людини в іншій. Це умови задоволення таких життєвих потреб, як розмноження, духовна потреба, батьківський інстинкт і батьківська симпатія; потреба в їжі та самозахисті. Усі зазначені потреби притягають людей, змушують зустрічатися і взаємодіяти, тобто жити громадським життям;

3) *соціально-психічні умови*. Під соціально-психологічними умовами розуміють ті, які, по-перше, пов'язані із задоволенням сукупності потреб, властивих людині як живій істоті, яка во-

лодіє свідомістю і розвинутим духовним життям; по-друге, це ті умови, що виникають із самого факту життя людини в суспільстві собі подібних. У першому випадку йдеться про умови задоволення потреби в спілкуванні, розумовій діяльності, чуттєво-емоційних переживаннях і потреб вольової діяльності. Друга група соціально-психічних умов поєднує такі, як умови розподілу праці; подібність, потяг до людей, подібних собі; рівень розвитку провідників взаємодії людей і т. ін.

Як бачимо, прагнення до проживання у найсприятливіших для людини умовах поєднує людей у тих частинах землі, де сукупні умови відповідають цим критеріям, і «змушують» їх взаємодіяти один з одним, створювати суспільства і жити соціальним життям. Заразом, тривалість і стабільність сприятливих космічних, біологічних і соціально-психологічних умов міцно пов'язує людей, що спільно проживають у цих місцях, і сприяють збереженню колективної єдності, її зміцненню і розвитку. Взаємовідносини членів суспільства, стають зрозумілишими, визначенішими, а також стійкими і стереотипними, тобто організованими.

Тобто, колективна єдність людей унаслідок продовження свого існування розвивається й організовується. Однак у тих випадках, коли сукупність зазначених умов призводить до ізоляції (роз'єднання) взаємодіючих індивідів, це, зазвичай, обумовлює розпад взаємодіючих спільнот.

Оскільки міра співвідношення космічних, біологічних і соціально-психологічних умов для різних взаємодіючих груп неоднакова, а також різні й рівні колективної єдності групових утворень, то навряд чи можна заперечити висновок про неоднорідність суспільства. Справді, люди, що спільно проживають, неоднаково пов'язані одне з одним. Кожне населення розшаровується на низку соціальних груп. Воно складено з безлічі колективних єдностей, а не являє собою щось ціле (єдине), усі члени якого однаково пов'язані одне з одним. Більше того, оскільки кожна людина належить не до однієї, а до багатьох соціальних груп (прошарків), то і їх характер також буде визначений впливати на поведінку людини.

Отже, складність і багатогранність сил, від яких залежить взаємодія людей, зумовлюють складність і багатогранність

як соціальної поведінки індивідів, так і соціальних процесів усього суспільного життя. Звідси – необхідність розуміння суті основних соціологічних теорій соціальної взаємодії, а також уміння використовувати переваги кожної з них для пояснення дуже складних реалій функціонування і розвитку сучасного суспільства, механізмів соціальної життєдіяльності людей.

4.3. Ефекти соціальної взаємодії

Процеси соціальної дії і взаємодії характеризуються соціально-психологічними ефектами, які призводять до різноманітних змін та трансформацій у людських відносинах. Умовно їх можна поділити на такі групи: *ефекти співприсутності; групового впливу; групової інтеграції.*

1) *Ефекти співприсутності* визначаються рівнем присутності інших людей під час виконання певної діяльності індивідом або групою. До найвідоміших ефектів цієї групи належать: публічний ефект, ефекти соціальної фасилітації та інгібування, ефект ореолу:

– *публічний ефект* полягає у зміні характеристик індивідуальної діяльності під час пасивної присутності інших людей. Експериментально доведено, що людина по-різному поводить себе залежно від того, чи виконує вона певні дії самостійно, перебуваючи в ізоляції, чи, навпаки, реалізує певний вид діяльності в оточенні інших. З'ясувалося, що за наявності присутніх у деяких людей продуктивність праці зростає на 40%, в інших знижується на 20%, а ще інших при присутніх продуктивність не змінюється; сприйнятливість до шумів в умовах присутності інших знижується на 29%; здатність терпіти біль підвищується в умовах змагання; переважна більшість, що працювала разом виконала більше завдань на увагу, ніж ті, що діяли окремо, в результаті цього у деякого знижувалася точність виконання завдань; в умовах спільної роботи поліпилися показники механічної пам'яті, сприйняття, мислення, творчої уяви; міра впливу на індивіда залежить від його освіти, віку, статі, ставлення до присутніх; зміна мотивації людини у присутності інших людей залежить від їх-

ньої значущості, складності завдання, підготовленості до його вирішення, статусу індивіда в групі та ін.

Також було виявлено, що група впливає на індивіда навіть тоді, коли її реально немає поряд з ним, але він її собі чітко уявляє; чи вважає індивід інших людей своїми суперниками;

– *ефект соціальної фасилітації* (від англ. *facilitate* – полегшувати, допомагати, сприяти) – тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості або дуже знайомі завдання у присутності інших. Ефект фасилітації є різновидом публічного ефекту і наголошує на підвищенні продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної або реальної присутності іншої людини або групи. На ньому, зокрема, побудована діяльність відомих японських гуртків якості, в основі яких зростання передусім кількісних показників групової роботи з використанням стимулювальних ефектів присутності інших. Вважається, що спільне обговорення проблем, прийняття рішень з важливих питань життєдіяльності групи організації стимулює процес творчості, нестандартний підхід до буденних справ;

– цілком протилежним ефекту фасилітації є *ефект «соціального інгібування»* (від лат. *ingibere* – стримувати, зупиняти), коли фіксується зниження показників діяльності, її швидкості та якості за умов присутності інших. Цей ефект відбувається, коли індивід виконує надто складні завдання для нього, що потребує підвищеної зосередженості і концентрації уваги;

– *ефект ореолу* (від лат. *aureolas* – золотий) – тенденція перебільшення (применшення) рис або їх перенесення на решту рис особистості, яку оцінюють, під час формування першого враження. Ефект ореолу може бути і позитивним (перебільшення реальних переваг та ігнорування недоліків), і негативним (применшення переваг та акцентування на недоліках). Тобто, загальне позитивне враження зумовлює позитивне оцінювання і, навпаки, загальне неприємне враження викликає негативне.

2) *Ефекти групового впливу*. Ґрунтуються на виникненні різних аспектів міжособових взаємодій всередині групи під час обговорення, спільного вирішення проблем, ухвалення рішень тощо. До цієї групи відносять ефект Рінгельмана,

групового тиску або конформізм, групового мислення і зсуву ризику, ефект групової поляризації та ін.;

– *ефект Р* (М. Рінгельман (1861–1931), французький професор сільськогосподарської інженерії) розглядає співвідношення кількості членів групи та їх впливу на ефективність спільної роботи. Збільшення членів у групі призводить до зменшення середнього внеску кожного учасника в результат спільної діяльності. Таке зменшення описує достатньо чітка математична закономірність, названа «ефектом Рінгельмана». Цей ефект був описаний за результатами експерименту з підняттям вантажів групами різної кількості учасників. Було встановлено таке: якщо продуктивність однієї людини, яка піднімає штангу, оцінити у 100%, тоді двоє осіб у «чотири руки» здолають не у два рази більше, а лише 93% від суми ваги, яку зможуть підняти дві людини разом. Коефіцієнт корисної дії групи з трьох осіб становитиме 85%, а з восьми осіб – тільки 49%. Подальші експерименти лише частково підтвердили цю закономірність. З'ясувалося, що зменшення середньої продуктивності зі збільшенням групи не завжди відбувається пропорційно зростанню групи. Під час збільшення її від двох до чотирьох осіб ефект Рінгельмана відбувається, але подальше збільшення групи дає лише незначне зменшення коефіцієнту корисної дії індивіда;

– *конформізм* (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – ефект групового тиску, в основі якого є пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання поглядів, норм і правил, безумовне схилення перед авторитетами. Реалізація конформізму – це своєрідний конфлікт між думкою особистості і позицією більшості (групи). Він виявляється у конформності як схильності індивіда піддаватися реальному чи уявному тиску групи. Вона може бути зовнішньою або внутрішньою. Зовнішня конформність виявляється тоді, коли індивід тільки зовні поділяє думку групи, хоча внутрішньо продовжує суперечити їй. Внутрішня – коли індивід трансформує власну позицію на користь групи, сприймає думку групи як власну. Необхідно зазначити, що окремі психологічні риси особистості безпосередньо пов'язані з конформністю. Так, люди з низькою самооцінкою

(самоповагою) або з потребою у схваленні частіше виявляють тенденцію до конформної поведінки. Крім цього, зафіксоване суттєве зменшення схильності до конформності за віком.

– *нонконформізм* (від лат. *non* – ні) як незгода, нехтування будь-якими нормами та цінностями групи. Її часто пов'язують із набутим індивідом досвідом і розглядають як один із виявів конформності. Нонконформізм має тенденцію до посилення, якщо принаймні один із членів групи як представник більшості підтримує індивіда, який перебуває в меншості. Поряд з нонконформізмом уживають поняття «негативізму» – як цілковите заперечення усього того, що йде від групи, незалежно від того, чи має рацію ця більшість;

– *ефект «групового мислення»* розглядають як групову деформацію, коли перебування у групі, де панує атмосфера емоційної ейфорії, злагоди, позитивних емоцій, що генерується сприятливим розвитком подій, здатне впливати на членів групи. За таких обставин суб'єкти схильні применшувати значущість негативних наслідків і перебільшувати значущість виграшних;

– *ефект «зсуву ризику»* полягає в тому, що ризикованість групових або індивідуальних рішень має тенденцію до зростання після проведення групових дискусій. Соціально-психологічним поясненням «зсуву ризику» є перебільшення можливостей виконання ризикованих дій за умов рівномірного розподілу відповідальності між учасниками дискусії, що, своєю чергою, нівелює можливості індивіда по-своєму вирішувати ризиковану ситуацію, підкоряє його стандартам і нормам групової поведінки. Інші лінії інтерпретації: ризикованість рішення формується під впливом лідера, який запевняє інших у своїй правоті, або учасники групи розглядають готовність ризикувати як можливість підвищити свій соціальний статус. Ухвалено колективне рішення зменшує почуття відповідальності, особливо за негативні результати. Протилежним до ефекту «зсуву ризику» є феномен «групової поляризації»;

– *групова поляризація* є результатом групового обговорення, у процесі якого різні погляди, думки оформлюються у дві протилежні безкомпромісні позиції. Крайні форми розмежування позицій у групі можуть призвести

до різноманітних внутрішньогрупових конфліктів, нервово-психічного напруження між учасниками групової взаємодії. Поляризація в групі може бути зумовлена інформаційним, і нормативним впливами. У першому випадку володіння інформацією виділяє аргументацію окремих осіб, чим стимулює процеси поляризації стосовно цього критерію. У другому випадку підтримка висловленої позиції іншими учасниками групового процесу (дискусії) сприяє категоричності суджень, обстоюванню власної думки, що, своєю чергою, також посилює процеси поляризації.

3) *Ефекти групової інтеграції* розкривають міру однастайності і узгодженості дій та поведінки людей як безпосередніх учасників групового процесу. Вони засвідчують про певний рівень інтеграції всередині групи, в основі якої – ділова чи емоційна основа взаємовідносин. До найвідоміших ефектів цієї групи відносять ефект синергії, спрацьованість, сумісність, згуртованість, ефект приналежності до групи;

– *ефект синергії* представляє інтелектуальну енергію, що виникає внаслідок об'єднання людей у цілісну групу і виражається у груповому результаті, який перевищує суму індивідуальних та відповідає положенню $1+1>2$. Цей ефект вивчав В. Бехтерев (1857–1927). У його працях і трудах М. Ланге (1858–1921) встановлено, що *група за результативністю може перевершувати індивідуальну діяльність окремих людей*. Це проявляється не тільки в будь-якій діяльності, а й у підвищенні спостережливості людей в групі, точності їх сприйняття та оцінювання, обсязі пам'яті й уваги, ефективності розв'язання відносно простих завдань, що не вимагають складної та узгодженої взаємодії. Водночас під час вирішення складних завдань, коли необхідні логіка і послідовність, «особливо обдаровані люди», за термінологією В. Бехтерева, можуть дати показники вищі за середньогрупові;

– *спрацьованість* формується під впливом певного досвіду спільної праці. Це процес і результат взаємодії людей, який характеризується максимально можливим успіхом спільної діяльності за умов незначних емоційно-енергетичних витрат на взаємодію та узгодження позицій. Спрацьованість виявляється у нормах групової поведінки, що передбачають

взаємовідповідальність, взаємодоповнюваність, взаємозамінність. Спрацьованість як феномен групової інтеграції характеризується: узгодженістю дій; домінуванням ділової мотиваційної спрямованості в учасників спільної діяльності; поведінковою активністю в реагуваннях і виконаннях учасниками визначених завдань; адекватним розподілом функцій і ролей щодо цілей та завдань спільної діяльності; керованістю дій, їхньою координованістю; чітко окресленою діяльністю; кооперативним стилем поведінки, що передбачає співробітництво, співучасть, взаємозалежність, спеціалізацію робочих функцій; взаєморозуміння партнерів зі спільної праці;

– *згуртованість* передбачає виникнення системи інтегративних властивостей і процесів, що перешкоджають дезорганізації та дестабілізації цілісності групи. Згуртованість – це впорядкованість, стійкість внутрішньогрупових міжособових взаємозв'язків, що забезпечує стабільність життєдіяльності групи. Оцінення згуртованості передбачає її аналіз на трьох рівнях:

– міжособистісних емоційних взаємозв'язків. Зауважується рівень взаємної привабливості членів групи одне для одного або рівень корисності групи для індивіда;

– збігу, узгодженості, подібності уявлень, орієнтацій, позицій, думок членів групи щодо об'єктів, які є найбільш значущими для життєдіяльності групи;

– на рівні оптимального поєднання індивідуальних дій та зусиль у межах конкретної спільної діяльності.

Згуртованість перебуває під впливом низки регуляторних чинників, серед яких, зокрема, виділяють: час, проведений разом; розмір групи; складність вступу в групу; склад групи; зовнішні обставини; попередні поразки або успіхи. Згуртованість не завжди веде до нарощування суспільної ефективності діяльності групи. У межах групи можуть формуватися зв'язки, спрямовані на згуртованість, але мають у собі елементи корпоративності, опозиційності, власного трактування окремих норм поведінки, що може призводити до переоцінення мети, цілей діяльності, надаючи їм подекуди аморального змісту, ненормативного характеру;

– *сумісність* розглядається в межах міжособистісних відносин і передбачає взаємне сприйняття та відповідальність

партнерів під час спілкування, в діяльності. Сумісність визначається на таких рівнях. Фізіологічний рівень сумісності характеризується зближенням за темпом і ритмом перебігу фізіологічних процесів, характером емоційних настанов тощо. Психофізіологічний рівень ґрунтується на взаємодії особливостей темпераменту, потреб індивідів. Психологічний передбачає узгодженість індивідуально-психологічних рис, мотивів поведінки. Соціально-психологічний, як більш інтегрований, вимагає узгодження соціальних ролей, інтересів, соціальних установок, соціальних цінностей та цінностей. Критерієм оцінення сумісності є високий рівень задоволеності. В умовах виробничої взаємодії цей критерій є багатовекторним і передбачає задоволення собою, результатом праці, партнерами. Сумісність зазвичай супроводжується виникненням взаємної симпатії, поваги, впевненості у сприятливих наслідках майбутніх контактів;

– *ефект приналежності до групи*. Англійські психологи Г. Теджвел і Дж. Тернер, вивчаючи процес усвідомлення індивідом приналежності до соціальної групи, сформулювали теорію соціальної ідентичності. Її суть у тому, що людина, отожднюючи себе з певною групою, зазвичай, оцінює її позитивно, підвищуючи її статус і роль, відповідно – власну самооцінку. Групова ідентичність є установкою на приналежність до конкретної групи. Вона складається з трьох компонентів – когнітивного, емоційного та поведінкового:

а) когнітивний компонент проявляється в усвідомленні індивідом приналежності до групи і досягається завдяки порівнянню своєї групи з іншими. В основі групової ідентичності наявні когнітивні процеси пізнання (категоризації) оточуючого соціального світу;

б) емоційний компонент нерозривно пов'язаний із когнітивним. Він полягає в переживанні своєї належності до групи у формі різних почуттів – гордості, поваги, любові, ненависті тощо;

в) поведінковий компонент виявляється тоді, коли людина починає реагувати на інших людей з позиції свого групового членства, а не окремої особистості, коли відмінності між своєю і іншими групами стають помітними та значущими для неї.

Резюме

1. Соціологічні категорії «соціальна дія», «соціальна взаємодія» займають не тільки особливе місце в понятійно-категоріальному апараті соціологічної науки, а й пояснюють динаміку людського суспільства, його функціонування, зміни і розвиток.

2. Як засвідчує німецький соціолог М. Вебер, соціальна дія – це будь-яка дія людини, орієнтована на мотиви інших людей. У разі цього вона, щоб називатися соціальною, має володіти двома обов'язковими рисами: свідомою мотивацією та орієнтацією на інших людей.

3. Кожна соціальна дія має визначену структуру, до сукупності елементів якої входять: діюча особа, соціальна ситуація і умови, які сприяють спрямуванню дії та нормативним розпорядженням.

4. Усе розмаїття соціальних дій Т. Парсонс групує за чотирма рівнями: 1) суб'єкт дії; 2) особистість у виді потреб–установок; 3) соціальна система – у формі рольових очікувань; 4) культурна система – у формі нормативних зразків у системі дії, тобто сукупність різних рівнів соціальної реальності, функціонування якої спрямовано на виконання таких основних завдань, як підтримка ціннісного зразка, інтеграція, досягнення цілісності соціальної системи, адаптація соціальної системи.

5. Під соціальною взаємодією розуміється форма соціальної комунікації чи спілкування, що являє собою систему соціальних дій щонайменше двох осіб чи соціальних груп (спільної), або індивіда і соціальної групи.

6. Механізм соціальної взаємодії, який має важливе значення життєдіяльності суспільства, охоплює: а) індивідів, що виконують ті або інші дії; б) зміни у зовнішньому середовищі (світі), що викликані цими діями; в) вплив цих змін на інших індивідів; г) зворотною реакцію індивідів, на яких певною мірою вплинули.

7. У соціології є безліч теорій соціальної взаємодії, першою із яких є: теорія соціального обміну Дж. Хоманса, символічного інтеракціонізму Дж. Міда, рольова теорія, теорія управління враженнями І. Гоффмана, трансактного аналізу Е. Берна, теорія балансу Ф. Хайдена, теорія громадського життя П. Сорокіна тощо.

8. Взаємодія індивідів і соціальних груп у суспільстві приводить до встановлення соціальних відносин, під якими розуміються відносно стійкі зв'язки між людьми (внаслідок чого вони інституціалізуються в соціальні групи) і соціальними групами як постійними носіями різних видів соціальної діяльності, що розрізняються за соціальними статусами (положенням) і соціальними ролями (функціями) у суспільному житті.

9. Процеси соціальної дії і взаємодії характеризуються соціально-психологічними ефектами, які призводять до різноманітних змін та трансформацій у людських відносинах, їх поділяють на: ефекти співприсутності; групового впливу; ефекти групової інтеграції тощо.

Контрольні запитання

1. Розкрийте суть понять «соціальна дія», «соціальна взаємодія».
2. У чому полягає суть соціальної дії, її структура та типологія?
3. Назвіть класифікацію соціальних дій.
4. Охарактеризуйте основні теорії соціальної взаємодії.
5. Охарактеризуйте механізм соціальної взаємодії.
6. Розкрийте основні форми соціальної взаємодії.
7. Охарактеризуйте ефекти співприсутності.
8. Проаналізуйте ефекти групового впливу.
9. Розкрийте ефекти групової інтеграції.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Суть, структура і класифікація соціальних дій.
2. Основні концепції соціальної взаємодії.

Теми рефератів

1. Суть, принципи, структурні елементи соціальної дії.
2. Соціологічні теорії соціальної дії.
3. Класифікація соціальної дії.
4. Зміст і характерні ознаки соціальної взаємодії.
5. Основні теорії соціальної взаємодії.
6. Поняття та особливості ефектів соціальної взаємодії.
7. Основні ефекти соціальної взаємодії.

Рекомендована література

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
2. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Э. Берн. – СПб.: Братство, 1992. – 224 с.
3. Вебер М. Понятие социологии и «смысла» социального действия // Общая социология. Хрестоматия / сост. А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин; под. общ. ред. Н. И. Лапина. – М.: Высш. шк., 2006. – 783 с.

4. Гірник А., Конфлікти: структура, ескалація, залагодження / А. Гірник, А. Бобро. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
5. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Каравела, 2004. – 456 с.
6. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
7. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: Культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 573 с.
8. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Гордяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
9. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник / Б. М. Четверухін, П. Р. Левковець, О. І. Мельниченко, О. Б. Четверухіна. – К.: НТУ, 2005. – 272 с.
10. Соціологія і психологія: навч. посіб. / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
11. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер – М.: Феникс, 1994. – 453 с.
12. Хоманс Дж. Социальное поведение как обман / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология: тексты. – М.: Наука, 1984. – 745 с.

Тести

1. Хто із зазначених учених є автором теорії соціальної дії?

<i>а) М. Вебер;</i>	<i>б) Т. Парсонс;</i>
<i>в) Р. Мертон;</i>	<i>г) Я. Щепанський.</i>
2. До типології соціальної дії, за М. Вебером, не відноситься?

<i>а) ціле-раціональна;</i>	<i>б) ціннісно-раціональна;</i>
<i>в) традиційна;</i>	<i>г) патріархальна;</i>
<i>д) афективна.</i>	
3. Сукупність соціальних дій, за Т. Парсонсом, охоплює таку кількість «типових перемінних дій»?

а) три; б) чотири; в) п'ять; г) шість.
4. Яке з наведених положень найповніше характеризує соціальну дію?

<i>а) це елемент динаміки суспільного життя;</i>	<i>б) це система вчинків і засобів з метою зміни поведінки чи установки інших людей;</i>
<i>в) це основа діяльності людей;</i>	<i>г) це механізм соціальних перетворень.</i>

5. Який із указаних елементів не входить у систему соціальної дії:

- а) суб'єкт дії;
- б) особистість;
- в) соціальна система;
- г) культурна система;
- д) зворотній зв'язок.

6. Яка з наведених класифікацій соціальної дії не належить А. Левко?

- а) репродуктивні дії;
- б) соціального заперечення;
- в) соціальної творчості;
- г) пристосування.

7. Які з наведених класифікацій соціальної дії не належить Я. Щепанському?

- а) негативний примус;
- б) позитивне переконання;
- в) опозиція;
- г) творча дія.

8. До основних рушіїв соціальної дії не належать:

- а) індивідуально-психологічні риси і властивості людей;
- б) матеріальні і моральні цінності;
- в) установки і готовність до визначених дій;
- г) психологія поведінки людей.

9. Яке з наведених положень найповніше характеризує соціальну взаємодію?

- а) це система соціальних дій щонайменше двох осіб або спільнот;
- б) це соціальні зв'язки, що незалежні від людей;
- в) це зворотня реакція індивідів, на яких вплинули;
- г) це елемент соціального життя людей.

10. Який із указаних елементів не входить у механізм соціальної взаємодії?

- а) індивіди, що виконують певні дії;
- б) зміни у зовнішньому середовищі, що зумовлені цими діями;
- в) вплив цих змін на інших індивідів;
- г) зворотня реакція індивідів, на яких вплинули;
- д) позитивний результат взаємодії.

11. Хто з названих учених є автором теорії соціальної взаємодії?

- а) Дж. Мід;
- б) Г. Блумер;
- в) Дж. Хоманс;
- г) П. Сорокін.

12. Хто з названих учених є автором теорії управління враженнями?

- а) З. Фрейд;
- б) І. Гоффман;
- в) Л. Козер;
- г) Н. Селзер.

13. Хто з названих учених є автором теорії символічного інтеракціонізму?

- а) Дж. Мід;
- б) Р. Дарендорф;
- в) Г. Зіммель;
- г) Р. Мертон.

14. Ефект соціальної фасилітації – це:
а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення (применшення) рис певної людини під час першого враження;

г) показник групової згуртованості.

15. Ефект соціального інгібування – це:
а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення (применшення) рис певної людини під час першого враження;

г) нехтування будь-якими цінностями соціальної групи.

16. Ефект ореолу – це:
а) спонукання краще діяти в присутності інших людей;
б) зниження показників діяльності в присутності інших людей;
в) перебільшення (применшення) рис певної людини під час першого враження;

г) зміна показників індивідуальної діяльності.

17. Хто одним із перших класифікував усю різноманітність форм соціальної взаємодії:

- а) П. Сорокін;
- б) Дж. Мід;
- в) Р. Парк;
- г) Д. Майерс.

18. Ефект групової поляризації – це:
а) погляди, думки реалізуються у двох протилежних безкомпромісних позиціях;

б) впорядкованість, стійкість внутрішньогрупових взаємозв'язків;

в) нехтування будь-якими нормами і цінностями групи;

г) певною мірою упорядкована система взаємодій.

19. Явище конформізму – це:

- а) підкорення більшості меншості;
- б) баланс відносин між меншістю і більшістю;
- в) підкорення меншості більшості;
- г) нехтування будь-якими цінностями соціальної групи.

20. Критерієм оцінювання сумісності є:

- а) координованість дій;
- б) результат праці;
- в) задоволеність взаємодією;
- г) розподіл функцій.

Розділ 5

Соціальні зміни і соціальні процеси

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальні зміни», «соціальні рухи», «соціальні процеси» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати основні типи соціальних змін;
- пояснити роль соціальних інновацій і модернізації в соціальних змінах;
- розкрити причини участі людей в соціальних рухах та стадії їх розвитку;
- проаналізувати основні типи соціальних рухів;
- охарактеризувати природу, причини та класифікацію соціальних процесів.

5.1. Соціальні зміни як явище

5.2. Соціальні рухи, їх природа і типи

5.3. Соціальні процеси та їх різновиди

У суспільстві як соціальній системі не має незмінних соціальних явищ, фактів і процесів. Все, що властиве суспільному життю, варто розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці, в соціальному русі. Суспільство переживає різноманітні соціальні зміни в процесі переходу соціальних явищ, взаємодій і відносин з одного стану в інший, виникнення чи зникнення того чи іншого явища, його елемента і т. ін. Соціальні зміни розрізняються не тільки за масштабами, глибиною, спрямованістю, охопленням соціальних сфер та інститутів, а за їхніми наслідками, створенням можливостей для поступального розвитку суспільства, соціальних спільнот, окремої особистості.

5.1. Соціальні зміни як явище

Поняття «соціальні зміни» у вітчизняній соціології вживалось рідко. Більш поширеним було поняття «соціальний прогрес», яке характеризує лише певний вид соціальних змін, спрямований на вдосконалення, ускладнення. Поняття

«соціальні зміни» і «соціальний прогрес» не тотожні. «Прогрес» виражає ціннісну характеристику, зміни в бажаному напрямі. Але багато соціальних змін не мають чіткого спрямування. Тому в сучасній соціології віддають перевагу нейтральному поняттю «соціальні зміни», яке не має в собі оцінювального компонента й охоплює широке коло різноманітних соціальних змін безвідносно до їх спрямованості.

Теорії соціальних змін. Т. Парсонс розробив теорію «еволюційних змін», в якій еволюція розглядається як процес структурно-функціональної диференціації суспільства. Диференціація суспільства визнається найважливішим критерієм його еволюції. Наполягав на тому, що держава не повинна втручатися у суспільне життя, щоби не порушити вільного природного суспільного поступу. Він уважав «боротьбу за існування» та «виживання найбільш пристосованих» основними законами природи і прирівнював цю боротьбу до «вільної конкуренції»: найбільш пристосовані індивіди і соціальні інститути функціонуватимуть, а непристосовані – ні.

Л. Уорд (1841–1913) наповнив концепцію еволюціонізму гуманістичним змістом, вважаючи, що в основу теорії мають бути покладені принципи не «біології», а «психології», позаяк люди є не об'єктами, а суб'єктами соціальних змін. Тобто суспільне життя відрізняється від природних процесів тим, що регулюється волею людини. Отож, природний розвиток залежить від людської волі і розуму. Якщо для природи характерна стихійна (сліпа) еволюція – «генезис», то для суспільства – «телезис» (запланована, керована).

Як уважає Р. Белл (1927–2013), еволюцію треба визначити як процес зростання диференціації й ускладнення організації, який забезпечує організму соціальної системи або будь-якій сфері достатню здатність пристосування до середовища, що у певному розумінні робить їх більш автономними щодо свого оточення, ніж були їхні менш складні попередники.

Якщо еволюційні теорії описують історію як процес, поділений на рівні, що характеризуються певною спрямованістю, то теоретики циклізму дотримуються концепції розквіту та неминучого занепаду окремих цивілізацій. Вони не прагнуть розташувати суспільства в певному порядку на лінійній

історичній шкалі. Натомість порівнюють суспільства, намагаючись знайти схожість у стадіях їх зростання і занепаду.

Якщо еволюціоністи загалом дотримуються оптимістичного погляду на людство, вважаючи, що воно безперервно розвивається, то теоретики *циклізму* – песимістичного, наполягають на загибелі будь-якої цивілізації.

Німецький теоретик *О. Шпенглер* (1880–1936) у праці «Захід Європи» (1923) стверджував, що культура проходить ті ж етапи розвитку та занепаду, що і людина в своєму житті: виникнення, зрілість, занепад, смерть. З огляду на вивчення восьми типів культур він заявив, що кожна культура існує близько 1 000 років. Із його погляду, західна культура виникла близько 900 р. і тому її занепад близький. Англійський історик і соціолог *А. Тойнбі* (1889–1975) теж намагався обґрунтувати закономірності розвитку цивілізацій і встановити принцип, який лежить в основі їх зміни. А. Тойнбі стверджував, що цивілізація виникає у відповідь на певний «виклик». Таким викликом може стати дія природних сил (суворий клімат) або людських чинників (войовничі сусіди).

Цивілізація розвивається та досягає розквіту, коли проти-діючі їй чинники не дуже суворі і коли творча меншість (освічена еліта) здатна дати адекватну відсіч несприятливим чинникам. *М. Даниловський* (1822–1885) у праці «Росія і Європа. Погляд на культурні і політичні відносини слов'янського світу до германо-романського» (1869) розвиває варіант теорії історичного коловороту. Основною, реальною і самодостатньою одиницею історії виступає відособлений локальний «культурно-історичний» тип, «цивілізація». Аналогічно біологічним організмам, ці типи знаходяться в безперервній боротьбі із зовнішнім середовищем. У результаті цього вони однаково проходять стадії зародження, змужніння, занепаду і загибелі.

Спіралеподібна модель враховує і еволюційні, і революційні зміни, що відбуваються в суспільстві. Найвідомішим ученням, що представляє спіралеподібну модель розвитку суспільства, є марксизм. У марксизмі історія представлена як послідовна зміна суспільно-економічних формацій, своєрідних ступенів розвитку суспільства. У матеріалістичній діалектиці

історія людства хоча і виступає в єдності еволюційних й революційних моментів, проте перевага віддається революціям. У марксисті основною формою перетворення суспільства визнається практика, яка є у вигляді матеріального виробництва, соціальних революцій і т. п.

Функціоналістська модель. Її найвідомішим представником є *Т. Парсонс*. Для цієї моделі основним є поняття суспільства як системи взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів. Ця система прагне до рівноваги. Зміни відбуваються тоді, коли рівновага порушується: система змушена відновлювати рівновагу. Суспільства є консервативними й опираються змінам, які виводять їх зі стану рівноваги.

Поштовх до соціальних змін виходить від матеріальної культури, нематеріальна культура змушена на них реагувати. Наприклад, винахід автомобіля призвів до низки соціальних змін: з'явилися нові галузі виробництва, автомобільні шляхи, нові форми архітектури, новий стиль життя, нові проблеми, одна з яких – забруднення навколишнього середовища.

Конфліктологічна модель. Ортодоксальні марксисти вважають джерелом розвитку суспільства класову боротьбу експлуатованих проти експлуататорів. Результатом зіткнення антагоністичних класів є не компроміс, а цілком новий, народжений у боротьбі, суспільний лад.

Л. Козер (1913–2003), Р. Дарендорф (1929–2009) переконані, що й інші типи конфліктів у суспільстві є не менш важливими, а іноді вагомими за класові. Йдеться про конфлікти між націями, релігійними групами, різними культурними спільнотами. Оригінальну концепцію у межах конфліктологічної моделі запропонував американський учений *С. Хантінгтон (1927–2008)*. Вона отримала назву концепція «зіткнення цивілізацій». С. Хантінгтон вважає, що на цьому етапі історичного розвитку головні конфлікти виникатимуть не між соціальними класами чи економічними або політичними угрупованнями, а між народами, які належать до різних цивілізацій. Основними цивілізаціями, як гадає Хантінгтон, є: західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуська, слов'янсько-православна, латиноамериканська, африканська.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, властивостей у різних соціальних системах і підсистемах під час їхньої взаємодії.

Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

Соціальні зміни відбуваються під впливом певних чинників. Серед них виділяють такі:

- *геополітичне становище*, яке охоплює географічне, геополітичне і культурне розташування; територіальний простір, рельєф і клімат; соціально-економічну сконсолідованість країни, що виражається у наявності сучасних комунікацій (електронних, автомобільних, залізничних, річкових, морських, авіаційних тощо);

- *населення* – його кількість, вікова і статева структура, стан народжуваності й смертності, процеси міграції та еміграції, освітній рівень, соціально-професійна структура й фахова підготовка, соціально-економічна мобільність, процеси урбанізації тощо;

- *природні ресурси* – якість ґрунтів, наявність води, стан флори і фауни, корисні копалини, а також високотехнологічні й екологічно безпечні засоби природовикористання та природозбереження;

- *економічний розвиток*, що передбачає наявність сучасних постіндустріальних технологій та виробництв, економічну самодостатність держави, процеси праці, зайнятості і безробіття, соціальну справедливість щодо доступу до матеріальних й духовних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людини і суспільства;

- *соціально-культурний рівень*, який визначається станом системи охорони здоров'я та екологічної безпеки, освіти і науки, моралі та права, вирівнюванням соціальної стратифікації, зменшенням розриву між багатими й бідними верствами населення;

- *політичний режим*, який забезпечує сприятливі або несприятливі умови для цивілізаційного розвитку суспільства,

різноманітних соціальних спільнот, особистості; виявляє політичну волю і дієздатність для проведення необхідних модернізаційних кроків у всіх сферах суспільного життя з метою його оновлення;

- *національний характер*, який втілюється в таких ознаках, як ставлення до праці, підприємницькій активності, правовій і моральній нормативності, культурно-духовній спадщині тощо;

- *ідеї*, що виникають у теоріях, концепціях, доктринах і слугують основою для передвиборчих платформ, програм для політичних сил, партій, рухів та реалізуються в документах, що визначають внутрішню та зовнішню політику держав – важливий компонент соціальних змін у суспільстві, які зорієнтовані на зміни як спосіб життєдіяльності. Людські ідеї визначають потреби та зумовлюють дії, що змінюють суспільство відповідно до потреб, які детерміновані ідеями.

Значні соціальні зміни відбуваються завдяки важливим відкриттям і нововведенням, тобто інноваціям. Поняття «інновація» увійшло в науку ще в XIX ст. і вживалось під час вивчення змін у культурі на противагу поняттю «традиція». Тепер нововведення розглядається як певний етап процесу соціальної зміни. Формування особливої галузі соціології – соціології інновації відбувалось переважно в межах соціології організації.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з ним зміни в соціальному середовищі.

Інновація – не тільки відкриття, а і його впровадження. Саме воно спричинює суттєві зміни в суспільному житті. Не всі інновації однозначно сприймаються суспільством. Різним буває термін їх втілення, яке відбувається шляхом *дифузії* – переданні інноваційних рис і зразків поведінки від однієї групи до іншої і всередині певного суспільства, і за його межами.

Інновації є соціокультурним процесом, що вносить у суспільне життя нові культурні зразки. Вони можуть не тільки

приєднуватись до наявних зразків, а й *витіснити* їх. Так, якщо наукові чи художні інновації в сучасному українському суспільстві приєднуються до того, що вже існує, то ринкові відносини можуть поширюватися тільки внаслідок витіснення адміністративно-командних відносин.

Інновації часто вступають у *конфлікт* з наявними культурними зразками, цінностями та нормами. Виділяють три основні *форми соціальних ефектів інновацій*:

- *дисперсія* або численні ефекти одного відкриття чи винахідництва. Так, автомобіль скоротив час пересування, реорганізував ринкові відносини, вплинув на людські цінності, будівництво шляхів, наблизив сільські райони до міста тощо;

- *ефекти відкриття та винахідництва*. З появою автомобіля започатковано розвиток автомобільної промисловості, яка змінила характер діяльності людей, що, своєю чергою, вплинуло на їх мобільність, проблеми зайнятості, проведення відпочинку, отримання освіти тощо;

- *конвергенція чи з'єднання* кількох впливів різних відкриттів. Наприклад, атомний реактор, ракета з двигуном на рідині, електронна система спричинили появу зброї масового ураження.

Важливе значення у суспільстві має специфічний різновид соціальної інновації – *модернізація*. У світовому контексті вона пов'язується з переходом суспільства від бідності до добробуту та розвитку. Згідно з одними підходами, модернізацію розглядають як створення масового суспільства, згідно з іншими – як ослаблення традиційних спільнот, розширення індивідуального вибору, зростання культурного і релігійного плюралізму. Виокремлюють економічну, політичну, соціальну, культурну модернізації.

Динамізм людства в останні десятиріччя дедалі більше визначається переходом від індустріального суспільства, метою якого є модернізація, до постіндустріального та інформаційного. Воно ґрунтується на створенні, споживанні та поширенні інформації, що є основною формою діяльності великої кількості людей. Автори концепції постмодернізму стверджують, що в сучасному світі розгортається глобальний процес формування нового суспільства і нової свідомості.

Щоб продемонструвати динаміку прискорення соціальних змін, американський соціолог Е. Тоффлер (1928) у 1970 р. навів такий красномовний приклад: «Якщо останні 50 тисяч років людської історії розділити на відрізки часу приблизно по 62 роки, то отримаємо близько 800 таких відрізків. З них 650 минули у печерах. Лише за останніх 70 таких відрізків історії людства стало можливим ефективно передавати інформацію від покоління до покоління завдяки писемності. Тільки в останні шість відрізків люди отримали друковане слово. Лише в останні два дехто і подекуди використовував електричний двигун. А абсолютна більшість тих матеріальних благ, які використовуємо сьогодні ми з вами, були придумані упродовж останнього, 800-го, відрізка людської історії».

Сучасний етап науково-технічного прогресу в розвинутих країнах ґрунтується на такій техніко-економічній та інтелектуальній основі, яка вимагає постійної орієнтації не тільки на науково-технічні, а й на організаційно-управлінські та соціальні нововведення. Триває пошук нової державної політики у сфері нововведень, орієнтованої на створення у суспільстві постійного стимулу до новаторства та підприємливості. Постійні і систематичні нововведення стають формою стійкого функціонування всього соціального організму.

Про розвиток суспільства унаслідок соціальних змін свідчать такі *параметри*:

1) виникнення нових елементів культури у формі нових ціннісних моделей і колективних уявлень, відповідно до яких відбувається легітимація норм та інституційних відносин;

2) формування нових інститутів, зміни на статусно-рольовому рівні, виникнення нових статусно-рольових взаємодій;

3) зміна функціональних залежностей між структурними елементами соціальної системи тощо.

Соціальні ефекти інновацій стають особливо актуальними. Сучасне суспільство має адекватно реагувати на інновації, сприймати і засвоювати їх у соціальній, культурній та інших сферах діяльності. Несприйняття їх породжує застій у всіх

сферах суспільного життя, регресивні соціальні ефекти. Нединамічне суспільство відстає від суспільств, що прагнуть до інновацій, і не може претендувати на соціальний добробут.

Зацікавлення до соціальних змін – це визнання змінності та багатоманітності соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, значущість яких досліджують скрізь призму трансформації.

Процес внутрішніх змін, унаслідок яких втрачається ним рівновага, межа крайнього соціального напруження, досягається новий, більш диференційований і вищий рівень упорядкованості та організованості у всіх основних сферах життєдіяльності, називається соціальною *трансформацією*.

Трансформаційний процес охоплює низку етапів:

- соціальну діагностику (тобто об'єктивну характеристику дійсності, її минулого, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації);

- переоцінення наявного стану суспільства як кризового та оцінення сутності, змісту і масштабів кризи, яка є системною;

- демонтаж старої соціальної системи, ліквідація її невідповідностей наявному рівню суспільного розвитку і його тенденціям;

- нове самовизначення суспільства, висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку.

Трансформаційний процес охоплює зміни, що стосуються усіх сфер суспільного життя – економіки, політики, соціальної структури, культури та водночас розпадається на низку послідовних трансформаційних станів, кожен з яких становить реально досягнуті зміни в конкретний відрізок часу.

Зміст соціальної трансформації представляють:

- зміни політичної і державної системи;

- оновлення економічних основ суспільної системи;

- зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів (власності, культурних, освітніх тощо);

- дотримання вимог світового ринку, що передбачає пошук нових форм зовнішньоекономічної діяльності;

- зміна соціальної природи основних компонентів соціальної структури та поява економічних класів, верств і страт.

Трансформаційна структура відображає системну якість суспільства, особливо значущу в період докорінних змін, а насамперед – його здатність і готовність до саморозвитку, навіть шляхом радикального перетворення й оновлення своїх основних інститутів і соціальної структури.

5.2. Соціальні рухи, їх природа і типи

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи. Поняття «соціальний рух» уведено у науковий обіг Л. фон Штайном (1815–1890) у середині 40-х рр. XIX ст. для позначення прагнення пролетаріату до соціальної (а не тільки політичної) революції.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

До соціальних рухів можна віднести екологічний, релігійний, феміністський, молодіжний, політичний, реформістський, опозиційний, національно-визвольний, емігрантський та інші види рухів, що відбуваються в сучасному світі. Безумовно, така типологізація соціальних рухів є умовною. Адже один рух може бути лише проміжним етапом для розвитку іншого, одні з них носять екстремістський характер, демонструють приналежність до радикальних поглядів і дій, інші ратують за виваженість, помірність у поглядах і діях, одні з них чітко політизовані, інші рішуче заявляють про свою неполітичну спрямованість.

Віднедавна виділяють *нові соціальні рухи*, такі як економічний, феміністський, чорних, прихильників неортодоксальних релігійних переконань і практик, екологічний, популізму, політичного екстремізму тощо. Їх характеризують такі *положення*:

- спрямовані не стільки на трансформацію соціальних структур, як на *зміну соціальних і культурних цінностей*, зокрема тих, які пов'язані з індивідуальністю людини;
- соціальну основу формують не соціальні класи (що типово для традиційних політичних рухів), а *широкі верстви населення*;

- не використовують традиційно політичні засоби впливу на державу, а спираються на *масову участь людей* з метою зміни цінностей і установок – і на рівні суспільної психології, і індивідуальної;

- не сприймають формальні і бюрократичні способи та методи організаційного облаштування, віддаючи перевагу певній *гнучкості, динамічності, адекватності соціальним умовам* її функціонування.

Соціальні рухи спричинені незадоволеністю людей життям загалом або певними його аспектами. Сприяють цьому активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Поширюються вони через усвідомлення людьми корисності свого об'єднання для досягнення спільної мети, можливості виконувати нові соціальні ролі, підвищувати свій соціальний статус. Тобто як основні *чинники особистісної участі індивідів* у соціальних рухах виступають:

- *соціальна ізоляція* людей, зумовлена їх неспроможністю впливати на соціально-політичні, економічні тощо процеси в суспільстві;

- *маргінальність* соціального становища, що виявляється у нестабільності, тимчасовості їхнього добробуту, непевненості у власному майбутньому, членів сім'ї;

- *зміна соціального статусу*, зумовлена чинниками, що не залежать від індивіда, внаслідок дії яких людина втрачає престижну роботу, добробут, можливості для навчання дітей, організації відпочинку, забезпечену старість;

- *соціальна мобільність*, яка призводить до зміни звичного способу життя, втрати улюбленої професії, місця проживання тощо;

- *втрата сімейних зв'язків*, яка проявляється у соціально-демографічних процесах розлучення, смерті близьких і рідних, трудовій міграції, розриві емоційних стосунків тощо;

- *особиста невлаштованість*, зумовлена проблемами пошуку смислу життя, неможливістю займатися улюбленою справою, відчуженістю від рідних і близьких людей та ін.

Соціальні рухи можуть і нагнітати напруження й конфлікти у суспільстві, і бути засобом їх подолання. Вони завжди високодинамічні, але не стійкі. Постають у зв'язку з певними

причинами і припиняють своє функціонування після їх зникнення. В них задіяна обмежена (хоча і немала) кількість людей. Ставлення більшості людей до таких рухів байдуже, іноді – неприязне. Адже в них зацікавлені, зазвичай, тільки їх безпосередні учасники.

Соціальні рухи не мають своєї організації, офіційного членства з фіксованими правами і нормами поведінки, санкціями, закріпленими статусними ролями. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки, він перетворюється на організацію.

Будь-який соціальний рух характеризується певними головними *ознаками*, які дають змогу оцінити його сьогодення і майбутнє. До них відносяться:

- роль і значущість руху у певному суспільстві;
- реальне і потенційне підґрунтя формування реальних учасників руху та його прихильників;
- актуальність та низка цілей, завдань та ідеалів тощо.

У своєму розвитку соціальні рухи проходять кілька *стадій*: передумов, артикуляції прагнень, агітації, діяльності, розпаду і зникнення.

Створення передумов. Основною передумовою є незадоволеність наявним соціальним положенням або, навпаки, потреба у діях заради його зміцнення перед реальною або уявною загрозою. Через це виникають обговорення, дискусії, неформальні контакти між людьми. Мережа таких контактів стає підґрунтям руху. Відбувається формулювання перших думок та рішень про необхідність створення руху. Цей механізм є характерним для рухів, що виникають спонтанно, з широких соціальних прошарків. Інакше створюються політичні рухи, ініціаторами яких виступають будь-які центри політичної або економічної влади. Це йде шляхом пропагандистського впливу та економічного набору прихильників.

Артикуляція прагнення. Розрізнені індивідуальні прагнення набувають загальну, інтегровану форму. Створюються програми, виступають лідери, формуються цілі, визначаються завдання. Артикуляція загальних прагнень є обов'язковим етапом розвитку будь-якого соціального руху. Ця стадія розвитку

суспільного руху охоплює, зазвичай, незначний проміжок часу, завершуючись або переходом у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до руху.

Агітація. Завдання цієї стадії – залучення нових учасників і прихильників, зміцнення позицій руху в суспільстві; поширення уявлень учасників і прихильників про проблемну ситуацію і шляхи її вирішення. До широкого загалу доводиться можливість і реальність наявних проблем. На цій стадії формуються традиції підтримки і захисту інтересів його членів, символіка і кодекси.

Розвиток діяльності. Зусилля членів руху концентруються на спробах впровадження в життя програми руху – шляхом безпосередньої боротьби за владу або здійснення впливу на владні інституції. Саме ця стадія і є «справжньою історією» потужних соціальних рухів.

Розпад і зникнення. Пов'язана з досягненням цілей або визнанням того, що їх неможливо здійснити. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після виконання своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє функціонування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію. У недемократичних суспільствах рух, якщо він стає небезпечним і небажаним для органів влади, може бути забороненим або знищеним ними.

Причини розгортання соціальних рухів дуже різноманітні:

- відповідно до теорії *депривації* (лат. *deprivato* – втрата, позбавлення) (Дж. Роуз, Д. Моррісон), люди об'єднуються у суспільні рухи внаслідок певних матеріальних втрат, прагнення зберегти соціальний статус, наявних можливостей щодо отримання освітніх, медичних, оздоровчих тощо ресурсів, а тому участь у рухах є найдієвішим чинником захисту їхнього соціального становища;

- згідно з *теорією масового суспільства* (У. Корнхаузер), соціальні рухи виникають у результаті об'єднання людей, що відчувають недостатність соціальних зв'язків та спілкування. Динамічні процеси урбанізації, модернізації, глобалізації тощо, зміни, що вони викликають у суспільній організації, нормах, цінностях, поглядах, зумовлюють роздратування, фрустрацію,

соціальну дезорієнтацію, які спонукають людей до участі у соціальних рухах;

– у *теорії мобілізації ресурсів* (Л. Кілліан) розвиток соціальних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. Соціальні рухи представляють як нормальний, раціональний, інституціалізований соціальний виклик незадоволених соціальних груп. Учасники соціальних рухів є раціональними гравцями, що діють на основі оцінення певної ситуації і аналізу власних ресурсів. Вони заздалегідь оцінюють доцільність і вартість своєї участі, обирають ресурсозберігаючу тактику дій, очікувану матеріальну і моральну вигоду та винагороду.

– *теорія нових соціальних рухів* (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні, молодіжні, антиглобалістські, релігійні та інші) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації та масової культури.

Метою соціальних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), конкретні політичні результати (рух на підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї).

До класичних типів *соціальних рухів* відносяться: *експресивні* як реакція громадян на соціальну систему, яка їх не задовольняє, виражається у дистанціюванні від офіційного суспільства, творенні своєї субкультури; *утопічні*, що постають завдяки нездійсненим прагненням теоретично обґрунтувати і практично реалізувати досконале людське суспільство; *реформаторські*, що виражаються у вдосконаленні, перебудові, зміні окремих сфер, сегментів тощо суспільства без корінної його трансформації; *революційні*, що виражаються і у теоретичному обґрунтуванні, і в практичному

прагненні фундаментально зруйнувати наявну соціальну систему і встановити новий соціально-економічний лад; рухи *опору*, що не сприймають та чинять опір соціальним змінам, що, як вони вважають, загрожує існуванню та функціонуванню наявної соціальної системи.

Сучасне суспільство різниться за своїми виявами, активністю соціальних груп, взаємодіями, прагненнями людей тощо. Це набуває різних організаційних форм, їх класифікація залежить від критеріїв, взятих за основу. Виділяють такі види [3, 49]:

- за *способом утворення та формами діяльності* розрізняють: фронти, асоціації, спілки, фонди;
- за *умовами членства* – з формально фіксованим та формально нефіксованим членством;
- за *кількістю членів* організації бувають масові та елітарні;
- за *способом формування і ступенем охоплення мас* – стихійні та свідомо організовані;
- за *складом* – професійні, жіночі, молодіжні, етнічні тощо;
- за *внутрішньою структурою* – централізовані, нецентралізовані;
- за *масштабом діяльності* – місцеві (поширюються на відповідні адміністративно-територіальні одиниці), загальнодержавні (або всеукраїнські – діють на всій території України), міжнародні (діяльність поширюється на територію України і хоча б ще однієї держави);
- за *соціально-правовим статусом* – легальні, нелегальні;
- за *способом досягнення мети* – реформаторські, консервативні;
- за *соціальною значущістю для існування і розвитку суспільства* – прогресивні, консервативні, реакційні.

Деякі дослідники об'єднують усі організації у такі соціальні рухи: екологічні, соціально-екологічні, природоохоронні; правозахисні групи та об'єднання; борці за справедливість; робітничий рух; громадсько-культурні, творчі, спортивні (здорового способу життя); жіночі рухи; миротворчі рухи; історико-патріотичні [176, с. 27–28].

Окрім цього, соціальні рухи розподіляють за *спрямованістю* на [85, с. 165]: професійні (профспілки, асоціації ферме-

рів тощо); економічні (об'єднання підприємців, банкірів, роботодавців та інші); соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні); конфесійні (церкви, релігійні общини, об'єднання мирян); культурологічні та просвітницькі; творчі (об'єднання артистів, письменників, художників); спортивно-туристичні та оздоровчі; наукові та науково-технічні; оборонні; національно-культурні; екологічні.

Соціальні рухи класифікують за *напрямами їх діяльності*. За цим критерієм громадські організації та благодійні фонди України поділяють на такі групи [79, с. 54]: 1) права людини; 2) професійна діяльність; 3) поліпшення соціально-економічного становища країни; 4) сім'я та діти; 5) захист здоров'я населення та навколишнього середовища; 6) освіта; 7) культура.

Соціальні рухи у сучасному суспільстві виконують низку *функцій*, що є важливими як для їх членів, так і державних та громадських інститутів, бізнес-структур, інших громадських організацій. Серед них виділяють такі функції:

1) *організаційного згуртування*, яка полягає в тому, що соціальні рухи сприяють розвитку та поширенню соціальних зв'язків, об'єднанню громадян з метою спільного захисту їх інтересів, проведенню громадських акцій, реалізації конкретних проектів тощо;

2) *ідейно-ціннісного єднання*, завдяки спільній діяльності людей відбувається поступове формування загальних позицій, поглядів на важливі суспільні позиції, внаслідок чого потужні соціальні рухи не послаблюють, а навпаки, зміцнюють суспільство через постійний пошук спільної злагоди, формування порядку денного для владних і інших управлінських структур;

3) соціальні рухи виконують *просвітницьку функцію*, завдяки роз'ясненню своїх поглядів та планів вирішення проблем суспільного розвитку широкій громадськості. Через доведення до неї свого бачення програм їх реалізації, соціальні рухи фактично виконують завдання просвітництва, формування у соціальних спільнот громадянської позиції, політичної культури і поведінки, дотримання соціальних норм;

4) *комунікації* (яка має двосторонній характер) між різними соціальними групами, між соціальними групами і державними інститутами та бізнес-структурами;

5) *соціалізація* людей, через їх залучення до колективної взаємодії, формування навиків спільних дій для розв'язання загальних проблем;

6) деякі соціальні рухи, що об'єднують людей, які внаслідок різних причин обмежені у комунікації, виконують компенсаторну функцію, долучають їх у соціальну взаємодію, спільну діяльність, підтримуючи їх психологічно і морально;

7) віднедавна створюються і розвиваються соціальні рухи, які виконують функцію забезпечення потреби у змістовному та якісному *дозвіллі*, менш витратного у часі і просторі.

Отже, соціальні рухи спрямовані на стимулювання, розвиток соціальних процесів або на їх стримування чи навіть припинення. Природа, характер і спрямованість їх залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

5.3. Соціальні процеси та їх різновиди

Соціальні зміни, які здійснюють помітні або фундаментальні зрушення в суспільстві, відбуваються завдяки спільним односпрямованим і взаємоузгодженим діям людей, які досягають цього через участь у соціальних процесах.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

До основних рис соціальних процесів відносять:

- *масовий характер* соціальних процесів, що означає, що одиничні дії людей або події соціального життя не можуть називатися соціальними процесами;

- *суспільний зміст*, джерела та результати соціальних процесів, тобто соціальні процеси не можуть здійснюватися поза суспільством і їх зміст – це діяльність, поведінка й дії людей відносно один одного або до соціального середовища. Соціальні процеси виникають у результаті соціальних проблем і спрямовані на їх зняття;

- *сталість* соціальних процесів, тобто якщо в низці явищ не спостерігається сталий, причинно-наслідковий взаємозв'язок, то її не можна розглядати як соціальний процес;

- *самодіяльність* учасників соціальних процесів указує на те, що соціальний процес є результатом суспільної ініціативи, а не проявом дій суб'єктів за вказівкою згори;

- найважливішими рисами соціальних процесів є їх *загальність і зв'язок із суб'єктом*, який здійснює процес.

Ніщо не може відбуватися в суспільстві поза соціальним процесом, його функціонування і розвиток відбуваються в різних формах. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес. Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безлико́сті, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в суспільстві, його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Для соціальних процесів характерні *стадійність, фазність, етапність* їх перебігу й розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. У дитячому віці фізіологічні, психосоматичні процеси значно відрізняються в перші місяці життя від тих, які домінують у дошкільному віці. Водночас кожному етапу властиві певні особливості. Так, у юності особистість проходить фази фізичного, психологічного, трудового, етичного, правового становлення. На кожному з них відбувається складний процес, який проходить кілька стадій.

Так, процес трудового виховання неминуче охоплює стадії: засвоєння теоретичних основ і навичок простих трудових операцій; засвоєння норм і принципів дотримання трудового розпорядку та трудової дисципліни; засвоєння трудових навичок, операцій середньої і високої складності; формування і вироблення власної позиції щодо різних форм та методів творчості в процесі трудової діяльності тощо.

Не менш складну структуру мають процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень. Так, кожний соціальний інститут чи трудовий колектив, зазвичай, проходить етап формування, становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду. Буває, що розпад колективу настає ще до завершення процесу його формування.

Кожен з етапів змін соціальних об'єктів охоплює фази, що відображають специфіку процесів. Наприклад, у колективі на етапі становлення неминучі такі фази змін, як перехід від слабких, нестійких і переважно односторонніх міжособистісних зв'язків (стадія «конгломерату») до двосторонніх. Ці зв'язки, переважно, насиченіші й гнучкіші, їм властиві товариськість та дружба в різних підсистемах. Все це нерідко зумовлює багатоярусні структури колективів (стадія «інтеграції»). Нерідко трудові колективи упродовж тривалого часу перебувають на різних проміжних фазах розвитку, так і не досягнувши рівня інтегрування зв'язків, відносин між елементами і підсистемами.

Важливим для класифікації соціальних процесів є *ступінь загальності соціальних процесів*, за яким розрізняють:

- *соціетальні* (глобальні) процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін;
- *загальні*, якими вважають процеси функціонування таких соціальних інститутів, як системи управління, охорони здоров'я, освіти, виховання тощо;
- *особливі*, до яких належать процеси урбанізації, адаптації, стабілізації.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі,

детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

За *характером* процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю – прогресивними та реакційними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

За *системами*, у яких відбуваються процеси, їх класифікують на такі:

- внутрішньоособистісні (наприклад, процес самоосвіти);
- у стосунках між двома індивідами;
- у стосунках між індивідом і групою;
- які трансформують організацію і внутрішню структуру спільноти;
- що змінюють відносини між двома групами (спільнотами);
- які змінюють структуру та організацію глобального суспільства.

Соціальні процеси класифікують також за *напрямом руху*: *спрямовані* соціальні процеси, що передбачають певну мету або тенденцію у своєму русі, певною мірою є передбачуваними або явними; *неспрямовані* соціальні процеси, які мають випадковий і відповідно, непередбачуваний характер.

За *можливістю* *обернення* виділяють: *зворотні* процеси, що спричиняють до певних змін системи (навіть радикальних), із поверненням у майбутньому до попереднього стану, і *незворотні* процеси, які відображають зміни, що відбулися, і їх не можна повернути назад.

За *результатами* *соціальних змін* виділяють: *морфогенетичні, творчі* процеси, що спричиняють фундаментальні нововведення, виникнення нових станів суспільства, соціальних структур та умов існування соціуму; *трансмутаційні* зміни, що поділяються на *репродуктивні* і *трансформаційні*. Репродуктивні зміни є адаптивними, урівноважують та підтримують соціальну систему, мають характер кількісних змін. Трансформаційні – це процеси, що призводять до якісних змін стану суспільства.

За змістом виділяють такі процеси:

- *виснаження*, до яких відносяться низька репродуктивність населення і, як наслідок, зменшення популяції, скорочення трудових ресурсів, неможливість працевлаштування, зміни місця роботи, вимушена еміграція;
- процеси в *освіті і науці*, це розроблення та розвиток нового знання, створення нових галузей в економіці, нових видів професійної діяльності тощо;
- *мотиваційні* процеси трудової зайнятості;
- *набір та залучення робочої сили* завдяки новим членам, трудової імміграції;
- *соціальні конфлікти* – руйнування чи перетворення наявного соціального ладу.

За *роллю*, яку вони виконують у соціальній системі, соціальні процеси визначаються як: *зародження, становлення; адаптації і функціонування соціальної системи в зовнішніх умовах, що змінюються; еволюції соціальної системи; розпаду соціальної системи; перехідні процеси* (наприклад, формування плюралістичної системи власності, *децентралізації* управління суспільними процесами тощо).

Рівні соціальних процесів відповідають рівням соціальних змін: глобальний рівень, великих соціальних груп, інститутів і організацій, рівень міжособистісних відносин.

За *особливостями спрямування* можна аналізувати:

- *висхідні* процеси, які зумовлюють розвиток системи. Якщо цей розвиток суттєвий, то його ототожнюють з прогресом. Так, еволюційні теорії характеризують розвиток соціуму упродовж останніх десяти тисяч років як висхідний прогресивний процес;
- *спадні* процеси призводять систему до негативних соціальних змін, занепаду соціальних інститутів і організацій, що проявляється у неефективності їхнього функціонування, порушенні структурної цілісності, системності тощо;
- *ступінчасті* процеси припускають поступове нарощування кількісного потенціалу змін, який у певний момент призводить до якісного прориву.

Видатний американський соціолог Р. Мертон розрізняє три види соціальних процесів залежно від *усвідомлення на-*

селенням їх кінцевих результатів: *явні* – зміни, сенс яких та їхні наслідки усвідомлюються, адекватно оцінюються і відповідно підтримуються або їм чинять спротив; *приховані* – зміни, зміст яких не доступний більшості населення, пересічним громадянам, певним соціальним групам, і тому не може ними адекватно оцінюватися та усвідомлюватися; *«процеси-бумеранги»* – соціальні процеси, сенс яких усвідомлюється, проте їх наслідки для більшості населення не зрозумілі.

Залежно від часу розгортання і перебігання соціальних процесів, розрізняють *короткочасні*, довготривалі і постійні процеси: короткочасні процеси – соціальні зміни, час перебігання яких менший від часу існування соціального об'єкта (наприклад, структурні перетворення певного виробничого комплексу або навчального закладу); *довготривалі* процеси – соціальні зміни, що відбуваються упродовж усього часу існування об'єкта (наприклад – сім'я; академічна навчальна група, творчий колектив з реалізації художнього проекту); *постійні* процеси – глобальні соціальні процеси, перебіг яких не пов'язаний з існуванням якого-небудь одного соціального об'єкта (глобалізаційні процеси щодо поширення соціальних цінностей і стандартів, переміщення технологій, капіталу, робочої сили, міграційні, молодіжні, жіночі тощо рухи).

Соціальний процес здійснюється у трьох можливих *формах*: *об'єктний* – у формі послідовної зміни стану соціального об'єкта; *суб'єктний*, або діяльнісний – у формі послідовних дій суб'єкта; *технологічний* – у формі дотримання, здійснення певної технології (технологій).

Виділяють такі *моделі* соціальних процесів:

- *динамічна* модель соціального процесу, яка оперує такими категоріями, як фази (стадії), тривалість, інтенсивність, темп, ритм, стан, оборотність. Соціальний процес за допомогою динамічних змінних аналізується у часовому вимірі, зосереджується на факторі часу;

- *факторна* модель соціального процесу ґрунтується на виділенні факторних змінних що викликають, зумовлюють, змінюють або тягнуть за собою соціальний процес. Будь-який соціальний процес детермінований не однією, а кількома факторними змінними, які в сукупності іменуються

факторною моделлю соціального процесу. Роль окремих змінних у детермінації соціального процесу неоднакова: одні викликають його, інші зумовлюють, треті впливають на тривалість, темп тощо;

– *технологічна модель* соціального процесу – це погляд з позиції його оптимізації, визначення і віднайдення адекватних шляхів, способів і методів. Для вирішення цього завдання важливими є такі категоріальні характеристики, як результат, наслідки, некеровані змінні, керовані змінні, ступінь керованості соціального процесу, обмеженість, ефективність. Технологічна аналітична модель соціального процесу відтворює причинно-наслідкові процеси, тому і дає змогу виявити основні залежності чи закономірності;

– *типологічна модель* соціальних процесів визначається процесами взаємного зближення людей, або їх об'єднанням, процесами віддалення або роз'єднання людей.

Зацікавленість соціальними процесами – це визнання змінності та багатоманітності всіх складових будь-якого суспільства. Їх виявлення, аналізування та врахування в різноманітних сферах суспільного життя є запорукою динамічного розвитку та соціального спокою.

Резюме

1. Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії. Це поняття фіксує факт зрушення, зміни в широкому розумінні слова. Соціальні зміни відбуваються на рівні міжособистісних відносин, організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, на місцевому, соціетальному та глобальному рівнях.

2. Соціальні зміни відбуваються на основі важливих відкриттів і нововведень, тобто інновацій. Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

3. Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи. Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм. У своєму розвитку соціальні рухи проходять

кілька стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

4. Участь індивідів у соціальних рухах зумовлена зміною соціального статусу, процесами соціальної мобільності і маргіальності, соціальною ізоляцією, втратою сімейних зв'язків тощо.

5. Соціальні рухи класифікують: експресивні, утопічні, реформаторські, революційні, рухи опору, релігійні, молодіжні, емігрантські, феміністичні, молодіжні, екологічні, політичні. У своєму розвитку вони проходять такі етапи: виникнення, об'єднання, формалізації і бюрократизації, розпаду.

6. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти, конкретні політичні результати, економічні, культурні, соціальні та інші реформи, поліпшення екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки учасників руху, поліпшення матеріального та соціального становища окремих груп населення тощо. Одні рухи мають обмежені цілі, інші – широкі.

7. Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах. Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці. Здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта, охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

8. Соціальні процеси відбуваються в разі безпосередньої участі індивідів, їх взаємодії, яка може мати такі форми: пристосування, співробітництва, суперництва, конфлікту, соціальної дезорганізації.

9. Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці. До основних специфічних особливостей і відмінних рис соціальних процесів соціологи відносять: масовий характер, суспільний зміст, їх сталість, загальність, самодіяльність учасників.

10. Класифікація соціальних процесів відбувається за: ступенем їх загальності, характером, соціальними системами, напрямом руху, можливістю обернення, результатами соціальних змін, соціальним змістом і роллю, усвідомленням спільнотою, від часу розгортання і протікання соціальних процесів.

11. Виділяють аналітичну, факторну, технологічну і типологічну моделі соціального процесу.

Контрольні запитання

1. Які зміни належать до соціальних?
2. Що спільного і відмінного між поняттями «соціальні зміни», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес»?
3. Які переваги й недоліки основних сучасних макросоціологічних теорій соціальних змін?
4. Чому проблеми інновації набули популярності в другій половині XX ст.?
5. Що таке соціальні рухи? Які причини їх виникнення та стадії розвитку?
6. У чому полягає відмінність соціальних рухів від соціальних груп та соціальних інститутів?
7. Що сприяє виникненню реформаторських рухів?
8. У чому полягають завдання соціології під час вивчення соціальних процесів?
9. Які особливості процесів соціальної мобільності в Україні спостерігається на початку XXI ст.?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Циклічні та еволюційні теорії соціальних змін.
2. Соціальні процеси в сучасному українському суспільстві.
3. Соціальні та громадські рухи в Україні.

Теми рефератів

1. Концепції розвитку посттоталітарних суспільств.
2. Теорії постіндустріального суспільства.
3. Концепція соціальної мобільності П. Сорокіна.
4. Соціальні процеси в сучасному українському суспільстві.
5. Особливості соціальної мобільності в Україні на початку XXI ст.

Рекомендована література

1. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.
2. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи / І. Валленстайн // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 49–66.

3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
4. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
5. Гелд Д. Глобальні трансформації: Політика, економіка і культура / Д. Гелд, Д. МакГрю, Дж. Перратон. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
6. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): дис ... канд наук: 12.00.01. / В. М. Кравчук. – 2008.
7. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія /Л. І. Лойко. – К.: Фоліант, 2005. – 634 с.
8. Слінько Т. М. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посібник / Т. Слінько, О. Кушнаренко. – Х.: Арсіс, 1998. – 176 с.
9. Соціологія і психологія: навч. посібник / заред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
10. Злобіна О. Г. Суспільні кризи і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
11. Фролов С. С. Общая социология: учебник. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 384 с.

Тести

1. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільностях, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, у їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Про яке поняття йдеться?

- а) соціальний розвиток; б) соціальний прогрес;
в) соціальний процес; г) соціальна трансформація.*

2. Зміни, що відбуваються у сім'ї (полігамна, моногамна, багатодітна, розширена, нуклеарна), в елементах будь-якої соціальної спільності (малої групи, професійної групи, нації), в елементах соціальних інститутів (торгівлі, освіти, науки, релігії), можна зарахувати до:

- а) структурних;
б) процесуальних;
в) мотиваційних;
г) функціональних.*

3. Зміни, що відбуваються у сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин різноманітних утворень (солідарності, напруженості, конфлікту і т. п.), можна зарахувати до:

- а) структурних;*
- б) процесуальних;*
- в) мотиваційних;*
- г) функціональних.*

4. Зміни, що відбуваються через зміщення акцентів в основних напрямках діяльності (наприклад, відповідно до нової Конституції України такі зміни відбулися щодо виконавчої та законодавчої влади країни), можна зарахувати до:

- а) структурних;*
- б) процесуальних;*
- в) мотиваційних;*
- г) функціональних.*

5. Під час переходу до ринкових відносин найперше у людей виявляються інтереси особистого грошового заробітку, прибутку, що впливає на їхню поведінку, мислення, свідомість. Про які соціальні зміни йдеться?

- а) структурні;*
- б) процесуальні;*
- в) мотиваційні;*
- г) функціональні.*

6. Часткові, поступові, такі, які здійснюються достатньо стійкі та постійні тенденції до зростання або зменшення якихось якостей, елементів у різних соціальних системах, – це:

- а) еволюційні;*
- б) революційні;*
- в) прогресивні;*
- г) реформаційні.*

7. Всезагальні зміни, які відбуваються з соціальним об'єктом, і, зазвичай ґрунтуються на насильстві, – це:

- а) еволюційні;*
- б) революційні;*
- в) прогресивні;*
- г) реформаційні.*

8. Біля 1 500 р. до н. е. вулканічне виверження в Егейському морі створило велетенську хвилю, яка зруйнувала Мінойську цивілізацію. Про який фактор процесу соціальних змін йдеться?

- а) демографічні зміни;*
- б) людські дії;*

- в) технології;*
- г) природне оточення.*

9. Післявоєнний «бебі-бум» у США і подальші зміни в американському суспільстві, що з ним пов'язані, можна зарахувати до:

- а) фактора природного оточення;*
- б) фактора людських дій;*
- в) фактора демографічних змін;*
- г) технологічного фактора.*

10. За логікою М. Вебера «протестантська етика» тяжкої праці і відкладеної винагороди сприяла розвитку капіталізму. Про який фактор процесу соціальних змін йдеться?

- а) демографічні зміни;*
- б) людські дії;*
- в) ідеї;*
- г) природне оточення.*

11. Різні форми колективної поведінки (мода, чутки, бунти) та соціальні рухи можна зарахувати до:

- а) фактора природного оточення;*
- б) фактора людських дій;*
- в) фактора демографічних змін;*
- г) технологічного фактора.*

12. Радіо, телебачення, Інтернет – все це можна віднести до такого фактора соціальних змін:

- а) природне оточення;*
- б) демографічні зміни;*
- в) технологічні зміни;*
- г) людські дії.*

13. Ці теорії ґрунтуються на припущеннях, що суспільства поступово розвиваються (еволюціонують) від простих до складних форм. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- а) еволюційні;*
- б) циклічні;*
- в) функціональні;*
- г) конфліктні.*

14. Ці теорії ґрунтуються на змінах, що виявляються у періодичному розквіті та занепаді цивілізацій. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- а) еволюційні;*
- б) циклічні;*

- в) функціональні;*
- г) конфліктні.*

15. На основі цих теорій аналізують соціальну статистику, аргументовано доводять, що суспільство складається з незалежних частин, кожна з яких допомагає підтримати стабільність цілісної системи. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- а) еволюційні;*
- б) циклічні;*
- в) функціональні;*
- г) конфліктні.*

16. У цих теоріях основним джерелом соціального розвитку окреслено суперечність конкурентних у суспільстві інтересів. Про які теорії пояснення соціальних змін йдеться?

- а) еволюційні;*
- б) циклічні;*
- в) функціональні;*
- г) конфліктні.*

17. До основних специфічних особливостей і відмінних рис соціальних процесів відносяться:

- а) масовий характер соціальних процесів;*
- б) суспільний зміст, джерела та результати соціальних процесів;*
- в) сталість соціальних процесів;*
- г) не обов'язкова участь громадян.*

18. За змістом виділяють такі соціальні процеси:

- а) виснаження;*
- б) мотиваційні процеси трудової зайнятості;*
- в) соціальні конфлікти – руйнування чи перетворення наявного соціального ладу;*
- г) процеси співробітництва.*

19. До аналітичних моделей соціальних процесів відносяться:

- а) динамічна модель соціального процесу;*
- б) факторна модель соціального процесу;*
- в) технологічна модель соціального процесу;*
- г) модель соціального пристосування.*

20. До основних типів соціальних рухів відносяться:

- а) революційні;*
- б) утопічні;*
- в) реформаторські рухи;*
- г) інноваційні.*

Розділ 6

Соціальні інститути й організації суспільства

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «соціальний інститут», «соціальна організація» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати основні риси соціальних інститутів та організацій;
- пояснити процес інституціоналізації соціального інституту та умови його реалізації;
- окреслити класифікацію соціальних інститутів і організацій, їх основні функції та відмінності;
- охарактеризувати сім'ю як соціальний інститут і малу соціальну групу;
- проаналізувати основні види шлюбу і сім'ї, її основні функції;
- охарактеризувати сучасний стан і тенденції сім'ї як соціального інституту;
- проаналізувати демографічну політику української держави та її заходи щодо зміцнення сім'ї.

6.1. Соціальні інститути й організації як суспільні феномени

6.2. Сім'я як соціальний інститут

Доцільне функціонування та оптимальний розвиток усіх складових суспільства, їх узгоджена, ефективна діяльність неможливі без дотримання і виконання соціальних та моральних норм, правил, які є обов'язковими для всіх соціальних спільнот, організацій і соціальних груп. Цій меті мають слугувати такі елементи суспільства, як соціальні інститути і організації, що дають змогу створити міцну та стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

6.1. Соціальні інститути й організації як суспільні феномени

Соціальний інститут (лат. *institutum* – організація, лад) – організована система зв'язків, соціальних норм, поведінки

людей, діяльності організацій і установ, що є носієм важливих суспільних цінностей та призначені для задоволення основних потреб суспільства і особистості.

Поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномена соціологія вдавалася з часу становлення її як науки:

- О. Конт уважав, що суспільство утворює низку важливих інститутів. Такими є інститут сім'ї, держави, релігії;

- Г. Спенсер стверджував, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають унаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів;

- Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми;

- М. Вебер уважав, що соціальні інститути мають вивчатися відповідно до того, наскільки важливими вони є для індивідів, якою мірою люди орієнтуються на них у своїх діях;

- Т. Парсонс розглядав соціальні інститути як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів і утворюють статусно-рольову структуру. Їхнім завданням є забезпечувати соціальний порядок, стабільність та інтеграцію суспільства;

- С. Ліпсет (1922–2006) убачав у них свідомо регульовану і організовану форму діяльності людей, що відтворює повторювальні та найбільш стійкі зразки поведінки, звичок, традицій, які передаються у спадок поколінням;

- Т. Веблен (1857–1929), соціальні інститути – різноманітні звичаї, стереотипи мислення, способи і методи діяльності, що вкорінилися та переважають у свідомості людей. Їх еволюція зумовлена природним відбором думок і поведінки, що найбільш адекватно пристосовуються до мінливого природного і соціального середовищ;

- Дж. Хоманс стверджував, що соціальні інститути – це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані зусилля багатьох людей.

Нині це поняття широко вживають у вітчизняній і зарубіжній літературі, і це вказує на те, що соціальні інститути:

– є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) та обмежують учинки людей відповідно до суспільних інтересів;

– охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін.

– забезпечують відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: *за формою – це організаційний механізм* (сукупність організацій, працівників, матеріальних, фінансових, організаційних та інформаційних засобів), *за змістом – це функціональний механізм* (сукупність соціальних норм, цінностей, правил, символів у конкретній сфері соціальних відносин). Соціальні інститути виникають і формуються, проходячи етап інституціоналізації.

Інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як головних структурних елементів суспільства.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести і до модифікації наявних інститутів, і до появи нових інституціональних форм. Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою та поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1) *об'єктивна потреба*, яка усвідомлюється в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді наявність соціального інституту стає неактуальною, навіть гальмівною для суспільного розвитку, і він проходить етап реорганізації або зникнення.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленскі визначив головні соціальні потреби, які сприяють виникненню процесам

інституціоналізації, а саме: це потреби у комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт); виробництві продуктів і послуг; розподілі благ і привілеїв; безпеки громадян, захисту їх життя і добробуту; підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо); соціальному контролю за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право) тощо.

Сучасне суспільство характеризується розвитком та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може сприяти виникненню численних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс основних потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм та культурних цінностей, соціального досвіду;

2) формування *загальних цілей*, що мають досягатися спільними й організованими діями людей, що входять у певний соціальний інститут. Вони визначаються або наявним соціальним інститутом (наприклад, правові інститути), або формуються всередині соціального інституту, що утворюється (наприклад, мета політичної партії, що відображає її програма);

3) формування *організаційних структур*, необхідних для успішного функціонування соціального інституту (наприклад, керівні органи політичної партії);

4) наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – *системи цінностей, соціальних норм, правил тощо*;

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дають змогу, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інституту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, кровозмішення є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог;

5) *інтерналізація (прийняття)* індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, визначають прийнятну поведінку;

б) наявність *необхідних ресурсів* (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних тощо), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

У процесі інституціоналізації формуються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальними і *охоплюють*:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за *критерієм цілей (змістових завдань) та сферою дії*. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- *економічні*, що забезпечують виробництво і розподіл матеріальних благ і послуг, регулюють грошовий обіг, організацію праці та ін.;
- *політичні* (президент, уряд, Верховна Рада, суд, прокуратура) – пов'язані зі встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і функціонуванням всіх складових незалежної держави;
- *культурні та виховні* (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, духовних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;
- *соціальні* – організовують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки;
- *відтворення роду людського* (інститути шлюбу і сім'ї).

За критерієм *способу регулювання поведінки* людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути:

– *формальні соціальні інститути* засновують свою діяльність на чітких підставах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), виконують управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним та кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, заклади освіти, релігійні організації тощо;

– *неформальні соціальні інститути* не мають чіткої нормативної бази, взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально, є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у моралі, громадській думці, традиціях, звичаях. До них також відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічні функції, їх сукупність формує загальні функції. Основними та найбільш значущими серед них є:

– *регулятивна функція* – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, застосуванні санкцій щодо індивідів у межах соціальних відносин та взаємодії (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

– *функція відтворення, безперервності суспільних відносин* – завдяки їй соціальний інститут передає досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути є універсальним явищем і обов'язковим чинником життєдіяльності будь-якого суспільства;

– *інтегративна функція* – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що загалом забезпечує соціальну стабільність суспільства;

– *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми завдяки організації їх спільної життєдіяльності;

– *соціалізуюча функція* – виявляється в тому, що соціальні інститути мають вирішальне значення щодо формування і розвитку, засвоєння соціальних цінностей, норм та ролей, в орієнтації й реалізації соціального статусу особистості.

Ці функції притаманні кожному інституту. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати специфічні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. *Явні (формальні) функції* зафіксовані в нормативних документах, які усвідомлені й прийняті до виконання членами певного інституту, що підконтрольні суспільству і державі. Наприклад, до явних функцій інституту освіти можна віднести безперервність освіти, професійну соціалізацію тощо. *Латентні (приховані) функції* є офіційно незаявленими, але насправді виконуються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана соціальна селекція, що виявляється у закріпленні й реалізації через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;
- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, у їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство. Серед найпоширеніших *дисфункцій* виділяють:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість, неефективність діяльності інституту або навіть гальмування розвитку соціальних відносин);
- розмитість, невизначеність функцій, перетворення їх у символічні дії, що не спрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;

– персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституційної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів виявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, розквіті беззаконня, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади. Фундаментальні зміни, що відбуваються в суспільстві упродовж останніх років, дають змогу надіятись на те, що український народ буде розвиватися на основах справедливості, моралі і законності.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться і до функціональної, і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституційної системи є важливим індикатором стабільності суспільства, перспектив його розвитку, добробуту громадян.

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституційно, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Організація (від лат. *organiso* – повідомляю, стрункий вигляд, облаштовую) використовується в значеннях: як елемент соціальної структури суспільства, як вид діяльності певної групи, як міра внутрішньої упорядкованості, узгодженості функціонування елементів системи.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних визначених цілей, завдяки розподілу функціональних обов'язків, координації зусиль, взаємодії в процесі функціонування системи управління.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них риси.

1. Соціальна організація *утворена усвідомлено і цілеспрямовано* для досягнення конкретних цілей своєї діяльності.

Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Їх реалізація не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, контролю та примусу за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.

2. Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, систему соціальних статусів і ролей – ієрархічну структуру, їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких чітко визначені, а відносини передбачають здійснення влади і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати *координуючий орган або систему управління*. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від важливості цілей діяльності організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру та форму організації. Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації наявних у них відносин. З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). Основою формальної організації є розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Що розвинутіша спеціалізація, то багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції і багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Окрім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні винятково службові зв'язки між індивідами.

Ці особливості функціонування формальної організації та взаємодій як цілісної спільноти зі своїми членами дають змогу визначити її характерні риси:

- *раціональності*, в основі її формування і діяльності – принцип доцільності, раціональності, свідомого руху до певної мети;

- *безособовості*, нейтральність до індивідуальних особистісних властивостей своїх членів, оскільки розрахована на їхні взаємовідносини, що визначаються формалізованими документами;

- передбачає і *регулює тільки службові відносини*;

- діяльність, комунікації, взаємодії членів формальної організації *підпорядковані функціональним цілям*;

- *має (здебільшого) адміністративний персонал*, що відповідає за підтримку стійкості організації, координацію взаємодії її членів та ефективність діяльності.

Неформальні організації – це добровільно утворені групи людей, які вступають у регулярну взаємодію для досягнення визначеної мети. Неформальні організації, як і формальні, мають свою ієрархію, лідерів, завдання, норми поведінки. Основними причинами виникнення неформальних організацій виступає: незадоволення соціальних потреб людей щодо причетності, приналежності до певних видів діяльності, соціальних груп; потреби щодо надання чи отримання допомоги; потреби у взаємозахисті; симпатія, потреби у спілкуванні, почуття самотності; аналогічний образ мислення, інтересів, уподобань тощо.

У процесі функціонування соціальна організація формує та визначає вимоги як з боку організації до індивіда, що входить до неї, так і вимоги людини до організації. *Вимоги організації до індивіда*: активна й ефективна діяльність, спрямована на успішне досягнення мети, що стоїть перед організацією; вимоги до людей не залежать і не корелюються відповідно до їхніх особистісних властивостей; вимоги до індивідів визначаються їхньою належністю до певної соціальної спільноти.

Свою чергою, для успішного функціонування організація має відповідати певним *вимогам з боку індивіда*: забезпечувати стійке соціальне положення індивіда; надавати можливості щодо самоствердження індивіда як члена відповідної організації; забезпечувати умови для саморозвитку,

самореалізації особистості. Взаємодія і реалізація цих вимог визначає стійкість організації, її динаміку та ефективність діяльності.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. Він наголошував, що вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається вилучити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього, бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади. Головний недолік бюрократії – відсутність гнучкості, шаблонність дій.

Численну різноманітність організацій, наявних у суспільстві, можна певною мірою типологізувати. Одним із широко розповсюджених *типів організацій* є:

1) *добровільні асоціації*, наприклад, асоціації адвокатів, підприємців та ін. Для них характерні такі риси:

- вони організовані для захисту і вираження загальних інтересів її членів;

- членство в них є добровільним – воно не передбачає пред'явлення певних вимог до людей;

- не пов'язані у своїй діяльності з державними органами влади.

2) *виробничо-господарські об'єднання*, що спеціалізуються на продукуванні товарів і послуг;

3) *кредитно-фінансові організації* – банки, страхові установи й ін.;

4) *науково-дослідні і навчальні заклади*, що мають на меті виробництво та поширення нових наукових знань;

5) *медичні заклади, заклади соціального забезпечення, фізичної культури і спорту*, що мають на меті охорону і зміцнення здоров'я людей, рекреацію сил людини;

6) *установи культури і відпочинку населення* (театри, музеї, бібліотеки, філармонії, кінотеатри й ін.);

7) *установи правоохоронних органів* – суди, прокуратура, міліція, органи державної безпеки та ін.;

9) *адміністративно-управлінські організації*, до яких відносяться органи законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування;

10) *організації тотального типу*, до яких, зазвичай, відносять: лікарні, будинки престарілих та інші, призначені для людей, що не в стані потурбуватися про себе; тюрми – для людей, що становлять загрозу для суспільства; військові казарми, морські судна, закриті навчальні заклади, трудові табори й інші установи, створені для спеціальних цілей; чоловічі і жіночі монастирі та інші установи, які приймають людей, котрі йдуть від оточуючого їх звичайного соціального середовища.

Американський соціолог *Е. Вернер* (1929) поділяє всі організації на три основні групи: *добровільні*, члени яких об'єднані на відповідній основі (політичні партії, професійні союзи, клуби, релігійні спільноти й ін.); *примусові*, членами яких стають або за власним бажанням, або за суспільною необхідністю (армія, тюрми, психлікарні й інший); *утилітарні*, члени котрих об'єднуються для досягнення загальних та індивідуальних цілей (підприємства, фірми, фінансові структури й ін.).

Загалом кожна організація існує у специфічному природному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

6.2. Сім'я як соціальний інститут

Сім'я відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. Вона є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також головним осередком організації побуту, найважливішою його виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про літніх і непрацездатних членів суспільства.

Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї – спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи.

Об'єктом соціології сім'ї виступає сім'я у двох іпостасях: як мала соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як соціальний інститут, що регулює відтворення людини – з другого.

Предметом соціології сім'ї є закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством, а також всередині сім'ї в процесі її становлення, функціонування і розвитку.

Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, варто уточнити, що являють собою два головні феномени, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я – історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою статевих потреб людини.

Шлюб – це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє статеве життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки.

Сім'я являє собою об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості.

Сім'я є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, зазвичай, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких.

Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і становить дуже близьку до «оригіналу» модель усього суспільства, в якому вона функціонує. Сім'я – це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування

шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої пов'язані між собою родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення.

Сім'я як мала соціальна група відрізняється від інших малих груп такими *ознаками*:

- наявністю між подружжям особливого союзу, якому притаманне духовне єднання, глибокі довірливо-інтимні зв'язки;

- переважанням неформальних довірливих відносин між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми;

- особливим способом формування – на основі симпатій, кохання, духовної єдності;

- її вплив на індивіда первинний як у часі, так і за змістом порівняно з іншими соціальними групами;

- вона формує особистість загалом, на відміну від часткового впливу вторинних груп;

- сім'я – це самовідтворювальна асоціація;

- члени сім'ї перебувають у постійній взаємозалежності, тому будь-які зміни у поведінці одного спричиняють зміни у поведінці інших;

- сім'я – це соціальна одиниця, яка певною мірою обмежує себе;

- вона задовольняє найважливіші потреби людей (але не всі), зокрема, і ті, які не в змозі задовольнити вторинні групи.

З огляду на це, можна виділити такі *соціальні особливості сім'ї* як форми людської життєдіяльності:

- 1) соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації;

- 2) існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією із найважливіших соціальних форм – створенням і відтворенням безпосереднього суспільного життя, з одного боку, а також із створенням самої людини та продовженням її роду – з іншого;

- 3) наявність у сім'ї, поряд із загальними для усіх соціальних явищ, рис і якостей, низки специфічних соціальних особли-

востей, насамперед, кількісного складу сімейної групи, ступеня спорідненості, спільності побуту, взаємної моральної відповідальності тощо.

Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило, власне, можливість виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під *функціями* варто розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в межах суспільства: перша полягає в тому, що сім'я – це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів ззовні, а завдяки народженню дітей. Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Друга її основна функція полягає в переданні культурної спадщини суспільства від одного покоління до іншого.

У разі аналізу функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, а також функції сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особистості). Вони насамперед тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Мають глибоке історичне коріння і тісно перетинаються із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюється і їх характер, і сама ієрархія функцій сім'ї.

Отож, *типологія функцій сім'ї* виділена з огляду найважливіших сфер її життєдіяльності й охоплює *репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну* функції. В разі цього для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велике значення має виробничо-економічна функція сім'ї. Виконуючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства

та фірми, а також сімейні форми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, наданні різноманітних послуг населенню, стаючи не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій вкрай важливою є суттєва допомога і підтримка її з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я – запорука соціального здоров'я всього суспільного організму.

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти функціонування сімейної групи, – умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції способу мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї – це категорія, що становить сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників макро- й мікросередовища проживання сім'ї. До головних чинників макросередовища або загальних соціальних умов життєдіяльності сім'ї належать такі:

1. *Соціально-економічні умови й відносини*, що зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. *Соціальні умови й відносини*, що зумовлені соціальною структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками) яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.

3. *Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини*, що відображають систему наявних у суспільстві правових, морально-етичних норм і цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, які носять нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передання соціальної інформації й соціального знання, доступність сім'ї до закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.

4. *Соціально-екологічні умови*, що відображають природно-географічні та кліматичні особливості розміщення

сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, а також популяційну насиченість середовища існування сім'ї.

Ці загальні соціальні (об'єктивні) умови, або чинники макросередовища, по-своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, зазвичай, опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або за допомогою чинників мікросередовища. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто, село, кількість жителів тощо), характерні можливості зайнятості населення (кількість підприємств, робочих місць, рівень кваліфікації, освіти тощо), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

5. Окрім того, до чинників мікросередовища проживання сім'ї відносять *соціально-психологічні умови й відносини*, які суттєво впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають яскраво виражений суб'єктивний характер. До них насамперед належать соціальні установки, інтереси й ціннісні орієнтації, які, немовби доповнюють загальну суспільну свідомість, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядаються в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію «спосіб мислення сім'ї», або «сімейна ідеологія».

Структура сім'ї визначається усією сукупністю стосунків між її членами, охоплюючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних відносин, заодно владних, авторитету тощо. Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох чинників, визначальним серед яких є *тип подружжя*. В історичній ретроспективі відомі подружжя двох видів: моногамні й полігамні.

Моногамія – це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* – це шлюб одного чоловіка з кількома жінками, а різновидом полігамії є *поліандрія* – це шлюб однієї жінки з кількома чоловіками.

Залежно від *сфери вибору* чоловіка або жінки, шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад, у межах соціального класу чи касты, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп.

За *етнічним складом*: *гомогенні* (однорідні), коли чоловік і жінка належать до одного етносу, і *гетерогенні* (різнорідні), коли чоловік і жінка належать до різних етносів.

За *часом існування* сім'ї поділяють на: *молодят* (коли подружжя існує кілька місяців), *молоді сім'ї* (до 3-х років), *сім'ї середнього шлюбного віку* (від 3 до 10 років), *сім'ї старшого віку* (від 10 до 20 років) та *сім'ї похилого віку* (більше 20 років).

За *кількістю членів* сім'ї їх поділяють: бездітні, одnodітні, малодітні (дві дитини) та багатодітні (в яких троє і більше дітей).

За *ієрархією престижу та влади* у сім'ї виділяється *патріархальна* сім'я, де батько старшує і користується найвищим авторитетом, і *матріархальна* сім'я, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*, переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патрілінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціального становища відбувається по лінії батька, і на *матрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, розрізняються шлюби *патрілокальні*, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і *матрілокальні*, коли молоде подружжя оселяється у домі батьків жінки.

За *правилами ведення родоводу*: *чоловіча лінія* (*патрілінарна*) – успадкування прізвища, майна відбувається по батьківській лінії; *жіноча лінія* (*матрілінарна*), майно матері передається дочці, а основну підтримку молодому подружжю надає брат жінки; двобічний родовід.

За *вибором місця проживання*: *патрілокальна* (молодята живуть у сім'ї батьків чоловіка); *матрілокальна* (у сім'ї батьків жінки); *неолокальна* (окремо); *еванкюлекальна* (з сім'єю дядька чи тітки).

За *розподілом ролей у сім'ї*: *партнерська* – члени сім'ї спільно вирішують усі проблеми; *автономна* – кожен приймає рішення самостійно, автономно.

За *структурою сім'ї*: *повна* – з неповнолітніми дітьми проживають рідні або нерідні батьки; *неповна* – це сім'я, де є лише один із батьків з дітьми (частіше – самотні матері); *зведена* – сім'я, в якій у чоловіка чи дружини до шлюбу були власні діти. Це можуть бути як вдова з дитиною (вдівець з дитиною), що вийшли заміж (одружилися) з неодруженими, так і шлюб, в якому обидва партнери були в минулому одружені і мають дітей.

Нещодавно виявилось таке негативне соціально-демографічне явище, як *свідома бездітність* (від англ. *childfree*) – це принципове небажання батьків мати дітей, незважаючи на таку можливість. Добровільна бездітність, за даними соціологічних досліджень, пояснюється такими мотивами, як: небажання змінювати комфортність життя і прагнення до соціального та особистісного розвитку сімейної пари; відсутність у неї потреби в дітях; забезпечення ніби безпеки для батьків і дітей; віра в те, що народжувати дітей для цього світу аморально, тощо.

Чайлдфрі стосовно мотивації бездітності поділяються на *реджекторів* і *афексьонадів*. *Реджектори* відчують відразу до процесу народження дітей. Їм неприємні діти і все, що пов'язано з процесом вагітності, пологів, грудного вигодовування. До епохи сексуальної революції 1960-х рр. і подальшого розвитку фемінізму та інших ідеологій, які розкріпачують людину, реджектори вишукували різні способи уникнути появи дітей. Через відсутність надійних контрацептивів їм доводилося відмовлятися від сексу, йти в монастир або залишатися поза шлюбом. *Афексьонади* – це люди, яких приваблюють принади безтурботного бездітного способу життя – мандри, артистичне, богемне життя, розваги і т. ін. Вони не відчують відрази до дітей, їм просто подобається бездітний спосіб життя.

Існують *альтернативні форми шлюбу* – системи шлюбних відносин, що не отримали офіційного визнання держави і церкви, але певною мірою приймаються громадськістю та соціальним середовищем. До них можна віднести такі:

– *візитний, або гостьовий*, шлюб з розділним проживанням подружжя, відсутністю спільної господарки і побуту, який необтяжений сімейними проблемами та характеризується вільним відношенням до подружніх обов'язків;

– *конкубінат* – стабільний зв'язок одруженого чоловіка і формально не одруженої жінки, яка має від нього дітей (визнаються ним) та матеріальну підтримку;

– *тимчасовий шлюб* – в окремих країнах має юридичне визнання. Тривалість визначається за згодою сторін та встановлюється у шлюбному контракті. Одночасно встановлюється розмір викупу, який чоловік передає дружині. По закінченню терміну, шлюб і будь-які відношення між подружжям вважаються припиненими;

– *фіктивний шлюб* – формальне його оформлення без наміру створити сім'ю для отримання від держави пов'язаних з ним переваг. Доказ відсутності намірів створити сім'ю є підґрунтям для визнання шлюбу недійсним;

– *свинкінг* – відносно стабільні сексуальні відносини в межах двох подружніх пар.

Можна зазначити, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичаєного віросповідання та законодавства, рівня цивілізаційного розвитку суспільства тощо.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) – це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу порівнювати їхні якісні характеристики у різних суспільних системах і в різні проміжки часу. По-друге, виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю сімейно-шлюбних відносин у різних суспільствах розуміють різні аспекти, оскільки проблема критеріїв їхньої оцінки – питання досить складне.

Загалом *критерієм успіху сімейно-шлюбних стосунків* вважають [6, с. 91]: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; 3) виконання бажань більш широких соціальних груп; 4) всебічний розвиток особистостей подружжя, а саме – їхніх здібностей та активності, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення цілкового взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, спричинених антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та сімейно-шлюбних взаємин буває досить рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сімейної пари.

Під *способом життя сім'ї* розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в межах яких сім'ї функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї – це категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується низкою періодів, таких, як знайомство, заручини, укладення шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три головні фази свого розвитку: 1) період до народження першої дитини; 2) період виховання дітей; 3) період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожне подружжя, навіть найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Умови життя сім'ї, фази її розвитку, структура і зміни у внутрішньому житті залежать від змін у розвитку цивілізації, численних соціальних спільнот і суспільства загалом. В разі цього соціологічний підхід дослідження сім'ї має два головні напрями: у першому випадку сім'я аналізується як соціальний інститут, у другому – як мала соціальна група.

Сім'ю як соціальний інститут вивчають тоді, коли є потреба виявити наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями керувалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави статеве життя набуло, відповідно, морального, релігійного і правового характеру.

Це посилює соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, якщо він суперечив інтересам держави. Загалом, введення шлюбного права і виникнення пов'язаних

з ним правових відносин між подружжям, є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як уже зазначалося, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Отож, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілісну систему дій, норм і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, а також широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

Під час дослідження сім'ї як соціального інституту *насамперед вивчають*: 1) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; 2) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; 3) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; 4) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; 5) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як малу соціальну групу в тих випадках, коли досліджують відносини між конкретними індивідами, які, власне, і становлять сім'ю. В разі цього сім'я як своєрідна соціальна група має низку специфічних особливостей на відміну від інших соціальних спільнот. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише їй притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, зазвичай, сталий. Якщо у членів спортивного колективу можуть переважати відцентрові «настрої», тобто глибока відмінність інтересів, то сім'я, здебільшого, створюється на спільності інтересів.

Під час аналізу сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти два основні *типи характеристик*: 1) характеристику групи, а загалом – мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікацій в сім'ї тощо; 2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної групи з більш ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, спрямування, завдання та функції відносно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Отож, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством загалом. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства. Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма сім'ї як соціального інституту зорієнтована, зазвичай, на її зовнішні зв'язки, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують сім'ю як малу соціальну групу.

Сім'я як соціальний феномен пройшла складний *шлях історії розвитку*, основними етапами якого, як уважає американський соціолог Дж. Голдторпа, доцільно вважати такі:

перший етап – сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

другий етап – сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

третій етап – сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислової революції наприкінці XVIII ст. відбулася перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній сучасний етап, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які науковці назвали революційними. Соціологи, характеризуючи *сучасний етап розвитку сім'ї*, називають його черговою (другою) революцією в сімейному житті, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, а й, як вважають деякі вчені, фактично поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед *соціальних умов*, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі [2, с. 45]:

- по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);

- по-друге, утворення двох центрів життя – місця праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

- по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

- по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує на їхню загальність і типовість усього сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу зазначених обставин на сучасну сім'ю, на визначення її сьогоденного *стану*. До його характеристик відносять:

- 1) збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне);
- 2) збільшення кількості неповних сімей і дітей народжених поза шлюбом;

- 3) зменшення середньої тривалості шлюбу;
- 4) відкладення часу вступу до шлюбу;
- 5) проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- 6) зменшення сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією;
- 7) збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- 8) зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Зрозуміло, що зазначені тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн) середня сім'я складається з 3–4 осіб. У нашій країні упродовж року реєструють близько 500 тис. шлюбів, або 9,3–9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД, хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії і Канаді (там 4,9–7,3 шлюбів на тисячу мешканців). В останні роки в Україні зареєструється понад 200 тис. розлучень. Основні їх причини такі: зловживання спиртними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо. Аналіз також показує, що понад 3/4 молодих одружуються до 28 років, а пік розлучень припадає на перший – четвертий роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні – в Криму. Зростає кількість повторних шлюбів (23–24%). Щорічно до 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість самотніх матерів, позашлюбних дітей. Через підвищення порівняно з народжуваністю рівня смертності та еміграції, в Україні, починаючи з 1991 р., відбувається природне скорочення населення.

Отже, основні сучасні *тенденції розвитку сім'ї*, зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

– по-перше, шлюб, що є основою сім'ї, стає *рівноправним, добровільним, безкорисливим, без втручання чи нагнітання третіх осіб*;

– по-друге, дотримуються принципу *егалітарності*, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;

– по-третє, в сучасній сім'ї долається *відчуження* подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;

– по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у *зміцненні шлюбно-сімейних стосунків* не шляхом зовнішнього впливу на сім'ю, правових та інших заборон, а завдяки зростанню її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні відомий український соціолог І. Мигович (1942) зробив висновок, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримка молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультаційних центрів, розвиток вітчизняної демографії, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

Демографія – одна із суспільних наукових дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку. Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, зміни його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення. Тому варто пам'ятати, що відтворення населення залежить не лише від природних чинників. Значною мірою воно обумовлене соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства.

Як свідчить світова практика, демографічні процеси в суспільстві розвиваються надто бурхливо й нерівномірно. За останнє десятиліття ця проблема стала однією з найважливіших у сучасному світі. Суть її, з одного боку, у високих темпах збільшення населення світу, а з іншого – у зниженні народжуваності. Сучасні демографічні процеси відбулися у багатьох державах, заодно – Україні, де, починаючи з 1992 р. рівень смертності населення перевищує рівень народжуваності. А це, як відомо, негативно впливає на відтворення

трудових ресурсів, на розвиток соціально-економічних та інших життєво важливих сфер суспільства. Тому з метою врегулювання процесів дитячої народжуваності багато держав свідомо розробляють і втілюють активну демографічну політику.

Демографічна політика – це система соціальних, економічних та юридичних заходів держави та інших суспільних інституцій, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розвиток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної і якісної медичної допомоги; надання допомоги під час народження дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, надання різноманітних пільг молодим сім'ям, передусім у забезпеченні їх житлом.

Демографічну політику, зазвичай, проводять у двох протилежних напрямках. Її можуть спрямувати або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається її низький рівень), або, навпаки, – на зниження народжуваності (там, де цей рівень дуже високий, наприклад, в Китаї).

Як бачимо, обидва напрями безпосередньо пов'язані зі сімейним життям і залежать від рівня державної політики щодо підтримки сім'ї. Важливо об'єднати для цього усі суб'єкти соціальної політики нашої держави – владні структури, систему освіти і виховання, наукові установи, систему охорони здоров'я і соціального захисту, а також громадськість. Передумови для такої координації постали зі створенням в Україні відповідного Міністерства сім'ї, молоді та дітей, функції якого охоплюють найважливіші соціальні складові сім'ї: батьків і дітей. Як свідчить історична практика, періоди духовного піднесення суспільства супроводжуються, переважно, зростанням поваги до сім'ї, матері, жінки. Таке ставлення до сім'ї притаманне й українському менталітетові і є глибоким духовним підґрунтям для формування та здійснення ефективної державної соціальної політики підтримки і захисту сім'ї в умовах трансформації українського суспільства до ринкової економіки.

Резюме

1. Соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства. Найважливіші риси соціальних інститутів: комплекс формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів; певна сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання.

2. Соціальні інститути виникають і формуються через інституціалізацію, для якої необхідні такі умови: об'єктивна потреба, яка усвідомлюється в суспільстві як загальнозначуща; наявність притаманного конкретному інституту культурного середовища; наявність необхідних ресурсів.

3. Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв: за критерієм цілей, змістових завдань – виокремлюють економічні, політичні, культурні, виховні, соціальні тощо; за критерієм способу регулювання поведінки людей виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

4. Основними функціями соціальних інститутів є: регулятивна, функція відтворення, безперервності суспільних відносин, інтегративна, комунікативна. Крім них, є явні (формальні) функції, що затверджені в нормативних документах, та латентні (приховані) функції, які є офіційно незаявленими, але такими, що реалізуються.

5. Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високо формалізованих структур. Її основні риси: усвідомлена та цілеспрямована діяльність; система соціальних статусів і ролей; висока формалізація відносин; система управління. Розрізняють формальні й неформальні організації.

6. Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає сім'ю як соціальний феномен у всій сукупності її соціальних характеристик і стосунків.

7. Об'єкт цієї науки – сім'я, що виступає у двох іпостасях: як мала контактна соціальна група, тобто певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як специфічний соціальний інститут, що здійснює регульовані відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм – з другого.

8. Предмет соціології сім'ї – закономірності та специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї, а також процеси її утворення, функціонування та розвитку.

9. Основними функціями сім'ї в суспільстві є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, емоційна, первинного соціального контролю, дозвілля, соціально-статусна, матеріального забезпечення, сексуальна тощо. Серед тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють: 1) зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, а також людей, що не одружуються та пар без оформлення шлюбу; 2) зменшення тривалості шлюбу, складу сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.

10. Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає розроблення виваженої й активної державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї і передбачає об'єднання зусиль усіх державних структур, соціальних інституцій та громадськості щодо створення передумов для її подальшого розвитку.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттям «шлюб», «сім'я», «соціальний інститут».
2. Розкрийте основні функції соціального інституту.
3. Назвіть класифікацію соціальних інститутів.
4. Охарактеризуйте умови інституціоналізації соціального інституту.
5. Охарактеризуйте соціальні організації.
6. Охарактеризуйте історичні типи та форми сім'ї і шлюбу.
7. Проаналізуйте основні функції сім'ї.
8. Проаналізуйте життєвий цикл сім'ї.
9. Які основні риси сучасної сім'ї?
10. Охарактеризуйте основні тенденції сучасної сім'ї.
11. Охарактеризуйте демографічну політику держави в сфері сімейних відносин.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група.
2. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.
3. Стан і проблеми української сім'ї.

Теми рефератів

1. Криза сім'ї і шляхи її подолання.
2. Малодітна сім'я: соціально-психологічний аспект.
3. Майбутня сім'я: яка вона?
4. Сім'я: традиції і сучасність.
5. Студентська сім'я: стан, проблеми, перспективи.

Рекомендована література

1. Антонов А. И. Микросоциология семьи / А. И. Антонов. – М.: Наука, 2008. – 473 с.
2. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб.: Экон. школа, 2008. – 487 с.
3. Гіденс Е. Сім'я, шлюб і особисте життя / Е. Гіденс // Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 591 с.
4. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
5. Медков В. М. Демография: учебник / В. М. Медков. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 576 с.
6. Пича В. М. Радость семейного общения / В. М. Пича. – К.: Каравела, 1990. – 352 с.
7. Пича В. М. Соціологія сім'ї / В. М. Пича // Соціологія: курс лекцій / за ред. В. М. Пічі. – Львів, 2003. – 358 с.
8. Пича В. М. Соціологія сім'ї / В. М. Пича – К.: Каравела, 1999. – 391 с.
9. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
10. Сімейний кодекс України. – К., 2002.
11. Якуба О. О. Сім'я як соціальний інститут / О. О. Якуба // Соціологія. – Харків.: Константа, 1996. – 415 с.

Тести

1. Соціологія вивчає сім'ю як:
а) соціальний інститут;
б) сферу відносин між чоловіком і жінкою;
в) малу соціальну групу;
г) соціологічну категорію.
2. Який із зазначених термінів не означає форму сім'ї?
а) полігінія;
б) аномія;
в) поліандрія;
г) полігамія.
3. Сім'я, що складається із представників двох поколінь: батьків та їхніх дітей, називається:
а) полігамною сім'єю;
б) нуклеарною сім'єю;
в) розширеною сім'єю;
г) полігінійною сім'єю.
4. У нинішній європейській культурі статеве співжиття кровних родичів трактується як:
а) полігамна сім'я;
б) інцест;
в) нуклеарна сім'я;
г) полігінійна сім'я.

5. У якому із творів українських письменників описано процес розпаду складної багатопокілінної сім'ї:

- а) «Наталка Полтавка»; б) «Кайдашева сім'я»;
- в) «Захар Беркут»; г) «Назар Стодоля».

6. Який із типів сім'ї не зафіксований в українській історії:

- а) моногамна нуклеарна сім'я;
- б) полігінійна сім'я;
- в) поліандрійна сім'я;
- г) складна багатопокілінна сім'я.

7. Сім'я, взаємини в якій формують на основі взаємної поваги і де немає визначеного лідера, називається:

- а) егалітарною;
- б) моногамною;
- в) авторитарною;
- г) нуналуальною.

8. Відомо, що київський князь Володимир мав кілька дружин і наложниць. Це можна трактувати як:

- а) поліандрійну сім'ю; б) полігінійну сім'ю;
- в) полігамну сім'ю; г) розширену сім'ю.

9. Авторем вислову «сімейний дім сьогодні – найнебезпечніше місце в усьому суспільстві» належить:

- а) Н. Смілзеру;
- б) Е. Гіденсу;
- в) М. Мід;
- г) Р. Мердоку.

10. Яка із функцій сім'ї була не характерною для радянських часів і відроджується в нинішньому українському суспільстві:

- а) соціалізація;
- б) організація виробництва;
- в) надання соціального статусу;
- г) організація дозвілля та рекреації.

11. Моногамний шлюб – це шлюб між:

- а) однією жінкою і кількома чоловіками;
- б) одним чоловіком і кількома жінками;
- в) кількома чоловіками і жінками одночасно;
- г) одним чоловіком і однією жінкою.

12. Категорія «нуклеарна сім'я» введена в соціологію:

- а) Ж. Мурдоком;
- б) П. Сорокіним;
- в) М. Мід;
- г) Ч. Ломброзо.

13. Група осіб, поєднаних зв'язками спорідненості:

- а) сім'я;
- б) рід;

- в) шлюбна група;
- г) община.

14. Яке із наведених положень не відноситься до сучасних тенденцій сім'ї?

- а) шлюб, основою якого є сім'я, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу;
- б) дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижується гідність жінок і чоловіків;
- в) створюються реальні передумови усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;
- г) знижується кількість розлучень та самотніх людей.

15. Яке із наведених положень не відноситься до альтернативних форм шлюбу?

- а) візитний, або гостювий шлюб;
- б) конкубінат – стабільний зв'язок одруженого чоловіка з формально не одруженою жінкою, яка має від нього дітей (визнаються ним) і матеріальну допомогу;
- в) фіктивний шлюб;
- г) партнерський шлюб.

16. Найпоширенішим у сучасній Україні типом сім'ї є:

- а) нуклеарна моногамна;
- б) полігамна;
- в) складна;
- г) розширена.

17. Нуклеаризація сім'ї, егалітаризація сімейних взаємин – це процеси, характерні для:

- а) традиційного суспільства;
- б) індустріального суспільства;
- в) первіснообщинного;
- г) аграрного.

18. Соціологія сім'ї це:

- а) спеціальна соціологічна теорія;
- б) галузева соціологічна теорія;
- в) одна із парадигм теоретичної соціології.

19. Сім'я виступає в сучасному суспільстві як домінуючий агент соціалізації на:

- а) всіх етапах соціалізації;
- б) ранніх етапах соціалізації;
- в) на етапі ресоціалізації;
- г) у старечому віці.

20. Соціально гетерогенні сім'ї є більш поширеними в суспільствах із стратифікаційними системами:

- а) закритого типу;
- б) відкритого типу;
- в) змішаного типу;
- г) сучасного типу.

Розділ 7

Особистість у системі соціальних зв'язків

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність соціологічних категорій «людина», «індивід»; «індивідуальність», «особистість» та показати їхні відмінності;
- охарактеризувати особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин;
- проаналізувати основні соціологічні концепції особистості;
- розкрити поняття «соціальний статус» і «соціальна роль» особистості;
- проаналізувати основні підходи до характеристики соціальної структури особистості;
- охарактеризувати основні погляди щодо розкриття соціальної типології особистості.

7.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу

7.2. Соціологічна структура і типологізація особистості

Соціологія особистості дає змогу визначити місце та розкрити значення соціологічного підходу в аналізі проблем розвитку особистості; охарактеризувати на основі соціологічної інформації специфіку процесу соціалізації як засвоєння особистістю соціального досвіду у його історичній та соціокультурній динаміці; проаналізувати вплив різноманітних чинників соціального середовища на розвиток особистості; ознайомити з теоретичними підходами, де увага зосереджується на особистості; допомогти в оволодінні науковим використанням найважливіших понять соціології особистості; розкрити вплив на розвиток особистості соціокультурних умов, у яких вона перебуває.

7.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу

Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Соціологія особистості – це об'єкт наукових пошуків для багатьох західних дослідників:

Ч. Кулі, Дж. Міда, В. Томаса, Ф. Знанецького, П. Сорокіна, Т. Парсонса, З. Фройда, Е. Фромма та ін. Плідно працюють над проблемами соціології особистості і українські дослідники: О. Злотіна, В. Тихонович, Л. Сохань, Н. Паніна, Є. Головаха, В. Хмелько, О. Донченко В. Андрущенко та ін.

Основними проблемами соціології особистості є:

- вивчення особистості та властивих їй рис, що залежать від специфіки умов життєдіяльності соціальних спільнот, до яких належить індивід;
- формування та розвиток особистості, її соціалізація;
- вивчення особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин;
- розгляд мотиваційно-сислової структури особистості, її ціннісно-мотиваційних систем;
- аналіз закономірностей і взаємозв'язків особистості із суспільством, групою, спільнотою;
- вивчення регуляції та саморегуляції соціальної поведінки особистості;
- аналіз соціальної типології особистості; соціальної структури особистості.

Для вивчення проблем особистості соціологією використовується значний понятійний апарат. Це зумовлено, перше, складністю феномена людини. Тому розкрити його можна лише через поняття «людина», «індивід», «індивідуальність». Найбільш узагальненим є саме поняття «людина».

Зазвичай, *людину* визначають як біосоціальну істоту, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів шляхом їхньої еволюції, а також передумовою та активним суб'єктом культурної еволюції. Категорія «людина» визначає основні відмінності людей від тварин. До головних ознак людини належать: 1) будова тіла; 2) пряме ходження і двоногість; 3) свідомість і самосвідомість; 4) володіння мовою, інтелектом тощо. Зважаючи на багатоаспектність вияву сутності людини, науковці визначають її через найбільш властиві їй характеристики, а саме: людина як природна, дієва, предметна, свідома, самосвідома та суспільна істота. Соціологічний аналіз потребує розгляду людини з погляду її взаємодії з іншими людьми, соціальними інститутами, соціальною системою загалом тощо.

Поняття «індивід» характеризує окрему людину як відособленого, одиничного, конкретного представника людської спільності (конкретний учень, студент, викладач, бізнесмен). Як предмет соціологічного аналізу, це поняття використовується тоді, коли треба розглянути конкретних людей як членів якоїсь спільноти, групи, класу, нації або представників вибіркової сукупності. Існує специфіка використання цього поняття у соціології. Так, опитавши, наприклад, сто офіцерів, соціолог отримує інформацію від конкретних індивідів, але шляхом застосування певних соціологічних процесів здобуває знання про суспільну думку типового офіцера.

Поняття «індивідуальність» (від лат. *individuitas* – неподільність) – сукупність особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, специфіці інтересів, якостях, пізнавальних можливостях, що відрізняють одну людину від іншої. Ці відмінності можуть бути абсолютно різні, починаючи від природних рис, особливостей поведінки і закінчуючи манерою ходи або специфікою одягу. Це поняття найбільше використовують у соціальній психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Поняття «особистість» входить до наукового обігу для визначення у людини не даних від природи, а набутих у співжитті з іншими людьми характеристик, які називаються соціальними.

Особистість – це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються нею у суспільстві внаслідок долучення та опанування системи суспільних відносин, вона є суб'єктом власної життєдіяльності. Саме тому особистістю у суспільстві не можна народитися, нею можна лише стати. Так, немовля з перших хвилин життя об'єктивно долучається людських відносин, є особистістю лише потенційно. Формування ж особистості відбувається з часом, коли індивід з пасивного об'єкта перетворюється на активний суб'єкт суспільних відносин, здійснює власну діяльність, набуває знань, досвіду, культури загалом, досягає певних статусів тощо.

Поняття «особистість» дуже багатогранне, воно відтворює у собі зв'язок з життєдіяльністю та соціальною сутністю

людини, а також індивідуальне відображення соціально значущих рис, сукупності соціальних відносин.

Особистість – це стійка система соціально значущих рис та властивостей людини, що реалізуються в процесі соціальних зв'язків через активну предметну діяльність та спілкування. Особистість є об'єктом та суб'єктом соціальних відносин.

Особистість як об'єкт соціальних відносин характеризується за допомогою таких понять, як:

- *соціалізація* – процес входження особистості у суспільство, у соціальні зв'язки, у різні типи соціальних спільностей, засвоєння нею соціальних норм і культурних цінностей. Соціалізація охоплює як соціально контрольовані процеси цілеспрямованого впливу на людину, так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування;

- *соціальна ідентифікація* – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти, організація її поведінки відповідно до прийнятих у групі норм. Рівень соціальної ідентичності залежить від широти та значущості низки ролей, які реалізує людина, від ступеня згуртованості й форм регламентації поведінки в межах певної спільноти, суспільства;

- *рольова ідентифікація* – сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам людини.

Особистість як суб'єкт соціальних відносин визначається самоусвідомленням як соціально-психологічною якістю людини. Джерелом самоусвідомлення особистістю власної самотності є система ціннісних орієнтацій, через яку вона сприймає та оцінює соціальну реальність.

1. *Ціннісна орієнтація* – це сукупність соціальних цінностей, що виступають в якості цілей життя та основних засобів їх досягнення і тому набувають функцій найважливіших регуляторів соціальної поведінки через потреби, мотиви, інтереси, спрямованість, соціальні установки та соціальну поведінку.

2. *Потреби* відображають залежність людини від зовнішнього та соціального середовища. Природні потреби визначаються біологічною сутністю людини (житло, їжа, продовження роду, одяг). Соціальні потреби є продуктами суспільного життя, рівня розвитку людини.

3. *Мотиви* – це внутрішні збудники поведінки людини. Найпоширенішими мотивами діяльності є матеріальна зацікавленість, бажання досягти успіху, самореалізуватися у творчості тощо. Система мотивів утворює мотиваційну структуру. До мотиваційної структури особистості входять установки, які визначають схильність людини до певних дій, реакцію на об'єкти.

4. *Інтереси* – виступають як постійний спонукальний механізм пізнання і діяльності особистості, до глибшого ознайомлення з новими фактами, подіями теоріями в будь-якій сфері діяльності, до її перетворення відповідно до своїх потреб, цілей, уявлень.

5. *Спрямованість* – представляє сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність людини, незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона знаходиться.

6. *Соціальні установки* – це соціально визначені можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії. Складовими елементами установки є когнітивна частина, тобто усвідомлене ставлення до об'єкта; афективна частина, тобто емоційне ставлення до нього; поведінкова частина, тобто система дій та вчинків стосовно об'єкта. У соціологічній літературі соціальні настанови називають «аттitudами». Установки не існують окремо, а становлять ієрархічну систему. На першому рівні знаходяться елементарні, пов'язані із задоволенням життєвих потреб. На другому рівні – соціальні установки, які формуються на основі оцінення соціальних об'єктів та ситуацій. На третьому рівні – узагальнені соціальні установки, які визначають загальну спрямованість особи. Четвертий рівень – система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та їх досягнення.

7. *Соціальна поведінка* – це усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на урахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, наявних соціальних норм.

Особистість є унікалом, зумовленим і її спадковими особливостями, і умовами соціального середовища, в якому вона формується, розвивається, реалізується, виявляється. *Суб'єктність особистості* визначається у:

– *соціальній активності* як здатності особистості ініціювати зміни у відносинах з навколишнім соціальним і природним середовищем. Виділяють такі види соціальної активності:

природний перехід особистості від однієї вікової фази соціально-психічного становлення до іншої; перехід особистості від меншої повноти й багатства втілення людського буття в соціальному житті до більшої повноти й багатства; розширення людиною свого соціального, життєвого простору, оволодіння новими видами діяльності; перехід від менш змістовних до більш змістовних соціальних цілей і завдань; досягнення творчих соціальних результатів;

- *самодостатності, свободі* особистості, яка має такі ознаки: здатність людини визначатися у своїй діяльності незалежно від зовнішніх чинників; можливості людини створювати принципово новий для її соціального досвіду продукт; побудові програми своєї поведінки і діяльності на основі набутого досвіду тощо;

- *компетентності* (лат. *competens* – належний, відповідний) – наявність спеціальної освіти, людина має досконалі знання у певній професійній сфері, володіє широкою загальною й спеціальною ерудицією, постійно підвищує свою науково-професійну підготовку;

- *соціальній енергійності* особистості: здатність впливати на людей своїм ставленням до них, справ, подій; уміння реалізовувати логічну послідовність у мовленнєвій та практично-діяльній формі; впевненість у своїх силах, віра в здійсненність справи, оптимізм, бадьорість духу;

- *комунікабельності* (лат. *communiko* – з'єдную, повідомляю) – риса особистості, яка виявляється у здатності до встановлення позитивних соціальних контактів, спілкування, товариськості;

- *культурі особистості* – сукупності соціальних норм і цінностей, якими індивід керується в процесі практичної діяльності, реалізуючи свої потреби й інтереси у взаємодії із соціальним оточенням.

Людина як соціальна істота взаємодіє з різними соціальними групами, бере участь у спільній діяльності. Для аналізу ступеня входження індивіда у різні групи, а також становища, яке він займає у кожній з них, його функціональних можливостей щодо кожної групи, користуються поняттями «соціальний статус» та «соціальна роль».

Соціальний статус особистості (лат. *status* – стан, становище) – це її місце у соціальній структурі групи або суспільства. Соціальний статус віддзеркалює конкретні дії, які виконує людина у різних взаємодіях. Кожна людина має багато статусів, у зв'язку з тим, що вона бере участь у багатьох групах та організаціях (мати, дочка, лікар, науковець, людина похилого віку, член профспілки та ін.). Сукупність усіх статусів, що має людина, називається статусним набором. Серед усієї сукупності статусів людини є головний, який визначає стиль та спосіб життя, соціальне оточення, модель поведінки.

Соціальні статуси, незважаючи на їх відмінності, мають подібну структуру. До *основних елементів будь-якого соціального статусу* відносяться:

- *статусна роль* – модель поведінки, що орієнтується на конкретний соціальний статус;

- *статусний діапазон* – вибір моделі поведінки в межах соціальної ролі, що задається соціальним статусом (у індивіда завжди є варіанти поведінки в межах визначених правил поведінки);

- *статусні права* – це права, які індивід отримує в результаті набуття певного соціального статусу (з підвищенням на посаді підвищується зарплата, кількість підлеглих та ін.);

- *статусні обов'язки* – з набуттям певного статусу людина отримує не тільки нові права, а й набуває нові обов'язки;

- *статусний образ* – поєднання прав і обов'язків (або громадська думка, що сформувалася про поведінку індивідів, які мають певний статус);

- *статусні символи* – зовнішні ознаки (уніформа, службовий автомобіль, службове житло, район проживання тощо);

- *статусна ідентифікація* – суб'єктивне (психологічне) зближення індивіда зі своїм соціальним статусом.

Усі соціальні статуси можна поділити на два основні типи: *природжений* і *надбаний*. *Природжений* статус – це той статус, що надається людині групою або суспільством, незалежно від її здібностей та зусиль. До нього відносяться: соціальне походження, стать, раса, національність. *Надбаний* статус – це такий статус, який особистість досягає завдяки своїм власним здібностям та зусиллям (освіта, кваліфікація). На відміну від

природжених статусів, набуті людина контролює і вчиться їх за власним бажанням.

Соціальний статус є єдністю об'єктивного і суб'єктивного, свідченням визнання значущості особистості суспільством або групою. У ньому реалізуються соціальні норми і цінності. Визначається статус авторитетом, престижем, позицією, рангом, які є його складовими:

- *авторитет* (лат. *autoritas* – вплив, влада) – загальновизнаний вплив індивіда на займаній посаді; визнання за індивідом права на прийняття відповідального рішення в умовах спільної діяльності. Авторитет характеризують: широта (кількісна ознака – сфера впливу, кількість людей, на яких він поширюється); глибина (якісна ознака – види діяльності, на якій він поширюється, професіоналізм, компетентність тощо); стабільність (часова характеристика);

- *престиж* (франц. *prestige* – авторитет, вплив, повага) – міра визнання суспільством, соціальною групою заслуг індивіда, громадське оцінення його суспільної вагомості; результат співвідношення соціально значущих характеристик особистості зі шкалою цінностей, що склалися в певній групі, суспільстві;

- *позиція* (лат. *position* – розміщую, ставлю) – стійка система відносин людини з різноманітними аспектами дійсності, що виявляються у відповідній поведінці та вчинках; узагальнена характеристика поглядів, уявлень, установок людини, групи у статусно-рольовій структурі.

Розрізняють також соціальний та особистий статуси. *Соціальний статус* – це місце людини у суспільстві, яке вона посідає як представник великої соціальної групи (професійної, статеві-вікової, соціальної верстви, релігійної та ін). *Особистий статус* – це місце індивіда у малій соціальній групі. Він залежить від того, як його оцінюють і сприймають члени групи. Із соціальним статусом тісно пов'язана соціальна роль, іноді її називають динамічною стороною статусу.

Соціальна роль – це модель поведінки, очікувана від того, хто займає зазначений соціальний статус. Роль – це дія в межах сукупності прав, привілеїв та обов'язків, які визначені статусом. Виконання соціальної ролі має відповідати прий-

нятим у суспільстві нормам і очікуванням. Загалом людина сама обирає свої ролі, але деякі вже задані їй від народження. Соціальним ролям людина навчається в процесі соціалізації. Рольове навчання переслідує дві мети: навчитися виконувати обов'язки та реалізовувати права, які належать певній ролі.

Людина є носієм різних соціальних ролей, які можуть бути постійними або ситуативними. У соціології здебільшого йдеться про такі форми рольової ідентичності: професійну, зумовлену певною професією; політичну, пов'язану з політичними цінностями, культурою, діяльністю; групову, залежить від участі в різних соціальних групах; релігійну, визначається належністю індивіда до певної релігійної конфесії; етнічну, зумовлену національною свідомістю, мовою, етнокультурними і соціопсихологічними особливостями; гендерну, яка полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю тощо.

Множинність соціальних ролей, що виконує індивід, призводить до виникнення рольових конфліктів, які найчастіше виступають як боротьба мотивів діяльності.

Рольові конфлікти зводять до двох типів:

- *міжособистісні*, які виникають тоді, коли не збігаються очікування щодо змісту однієї і тієї ж самої соціальної ролі. Найчастіше це буває тоді, коли відсутні чітко окреслені правила виконання тих чи інших ролей. Особливо це стосується ролей, які визначаються традицією, культурою, особливостями тих чи інших груп;

- *внутрішньоособистісні* – які виникають за умов, коли людина реалізує багато ролей і їх вимоги, зумовлені нормами соціальних груп, можуть не збігатися або суперечити одна одній. Досвід свідчить, що дуже невелика кількість ролей вільна від внутрішньої напруги та конфліктів. Якщо конфлікт загострюється, це може призвести до відмови від виконання рольових обов'язків, до внутрішнього стресу. Люди у різній мірі ототожнюють себе зі своїми статусами та відповідними ролями. Максимальне поєднання з роллю називається рольовою ідентифікацією, а середнє або мінімальне – дистанціюванням від ролі. У соціальній ролі поєднуються особа і суспільство, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні риси – на відповідність вимогам соціальних норм.

Ті та інші соціальні характеристики особистості реалізуються не окремо, а у взаємозв'язку. Тому можна сказати, що *особистість є системою соціально-значущих якостей і властивостей, які має такі особливості.*

Цілісність особистості виражає її інтегрованість, взаємозумовленість, ієрархізованість соціальних якостей, що містять у своїй сукупності її складну внутрішню структуру, відмінність та окремішність від соціального оточення, зумовлена особливостями її розвитку і функціонування.

Особистість становить *відкриту соціальну систему*, яка перебуває у постійній взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. У неї пізнання природного та соціального світу здійснюється та зіставляється у єдності з переживаннями і реальними діями, спрямованими на адаптацію до цього світу або на його зміну.

Особистість – це *динамічно змінна система*, яка є у постійному русі, з якою відбуваються відповідні трансформації і розвиток. Так, здібності особистості розвиваються, інтереси спрямовують на інші цінності, діяльність, установки або переконання здатні в певних соціальних умовах змінюватися на фундаментально протилежні тощо.

Особистість – це *самопізнавальна система*. Людина через свою діяльність, розвиток і саморозвиток, через взаємозв'язки і взаємодію з іншими індивідами усвідомлює, пізнає, розкриває та оцінює свої людські та професіональні якості, їх відповідність актуальній і майбутній ситуації та корегує свої слова, дії, вчинки.

Особистість – це *саморегульовальна система*. Саморегулювання відображає і процеси самопізнання, самовідношення та самоконтролю, і елементи прогнозування, екстраполяції себе в майбутнє.

Особистість – це *система, що саморозвивається*. Людина не тільки пристосовується до певних обставин, а й змінює їх своєю активністю. Змінюючи оточуючий світ, вона одночасно перетворює, змінює і саму себе – отримує нові знання, уточнює своє оцінення, змінює установки, збагачує свій життєвий, духовний, професійний досвід тощо, отже діє як саморозвивальна система.

Єдиного уявлення про структуру, системні зв'язки якостей і властивостей особистості немає. Множинність підходів, теорій, з позицій яких розглядається особистість, призвела до того, що є суттєві розбіжності у її трактуванні.

Теорії особистості. Е. Дюркгейм, відстоюючи автономність соціальної дійсності, її специфічність, говорить про людину як про роздвоєну реальність. Висуває ідею про *біосоціальну природу людини*, де індивідуальне і соціальне існують, фактично не змішуючись. У нього людина – це *homo duplex* (тіло і душа; інстинкти і свідомість; почуття і розум). Така роздвоєність утворює два протилежні виміри в особистості. З одного боку, це фізичні інстинкти, потреби, почуття, з іншого – мислення, мораль, релігія. Що робить людину людиною? Е. Дюркгейм говорить передусім про релігію. Завдяки їй, у житті людини виникає досвід, який виходить за межі простого задоволення фізичних потреб.

П. Жане (1859–1947) наголошує, що розвиток особистості відбувається через спілкування, завдяки якому реалізується її соціальний вплив. Спілкування як співпраця з іншими людьми спричинює те, що людина розпочинає діяти сама. Так реалізується поведінковий акт, який складається з трьох етапів: внутрішньої підготовки до дії; виникнення зусилля для виконання дії; завершення дії. Вчений виділяє сім рівнів поведінки людини: 1) рефлексорні акти; 2) відкладені перцептивні дії; 3) елементарні соціальні акти; 4) елементарні інтелектуальні акти; 5) маніпулювання об'єктами, що веде до формування інтелектуальних дій; 6) розумова діяльність, мислення; 7) творча, трудова діяльність. Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови. Здатність до саморегуляції своєї поведінки розглядається як найвищий критерій розвитку особистості.

Теорія дзеркального «Я» особистості. Серед соціологів, які започаткували цей напрям, варто назвати Ч. Х. Кулі, Дж. Міда, А. Халлера та ін. Згідно з Ч. Х. Кулі (1864–1929), розвиток власного «Я» відбувається в результаті заплутаного, сповненого протиріч процесу і не може здійснюватися без інших людей, тобто без соціального оточення. Зазвичай, будь-яка людина формує своє «Я» на сприйнятих реакціях інших людей, з якими вона вступає у контакт. Ця теорія отримала назву

«теорія дзеркального «Я» особистості». Ч. Кулі так розкриває сутність «дзеркального «Я»: «Самопредставлення такого роду, вочевидь, має три основні елементи: образ нашого «Я» в уяві іншої людини, образ її судження про наше «Я» і якесь самовідчуття, наприклад, гордість або приниження». Через відносини з іншими, через їх оцінення людина розуміє, якою вона є. Соціальне «дзеркало» постійно перед людьми, постійно змінюється, постійно діє. Розвиваючись, особистість стає вимогливішою під час вибору індивідів, які виконують роль «дзеркала», і відбирає зразки, що впливають на неї.

У подальшому ця теорія була розвинута *Д. Г. Мідом* (1863–1931), який пояснив сутність процесу сприйняття індивідом інших особистостей у теорії «узагальненого іншого» – це загальні цінності та стандарти поведінки групи, які формують її індивідуальний образ. Усвідомлення «узагальненого іншого» відбувається через процеси «прийняття» ролі та її «виконання». Прийняття – це спроба прийняти поведінку особистості в іншій ситуації або ролі. Виконання – це дії, пов'язані з реальною рольовою поведінкою. Через усвідомлення інших ролей, почуттів та цінностей у свідомості особистості формується «узагальнений інший». Повторюючи сприйняту роль «узагальненого іншого», індивід формує свою концепцію «Я». Недостатня здатність адаптуватися до іншого погляду, приймати на себе ролі інших індивідів може негативно позначитися на розвиток особистості.

Американський соціолог *А. Халлер* у доповнення теорії *Дж. Міда* розробив *теорію «значущого іншого»*, – це та особистість, схвалення котрої домагається індивід і чий настанови він сприймає. Такі особистості найбільше впливають на формування власного «Я» особистості.

У центрі інтеракціонізму, як соціологічного напрямку, особистість розуміють не як ізольований об'єкт, а як активний суб'єкт, що виконує певні ролі, творить власну систему взаємодій, є членом різних соціальних груп. *В. Джемс* у *самосвідомості особистості виділяє два аспекти – «емпіричне Я» і «чисте Я»*, або відповідно об'єкт і суб'єкт того, пізнається і те, що пізнає. «Емпіричним Я» є все те, що людина називає своїм. Розрізняються в «емпіричному Я» такі структурні складові:

«матеріальне Я» – охоплює тіло, одяг, сім'ю, власність (фізична особистість); «соціальне Я» – визнання, яке індивід отримує від оточення (соціальна особистість); «духовне Я» – об'єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини (духовна особистість).

«Чисте Я» – це мислячий суб'єкт, душа, дух, самі думки. Особистість, як гадає учений, є продуктом взаємодії із суспільством.

В інтеракціонізмі, згідно з *теорією особистості У. Майшела*, особистісні чинники, які разом із ситуацією визначають поведінку людини, діляться на низку підгруп: здібності людини (є наявними незалежно від ситуації); когнітивні стратегії – способи оцінення ситуації й обрання форм поведінки у ній; очікування (експектації) – оцінення можливих наслідків дій, вчинків; цінності – те, чим керується людина, що визначає суть її життя, діяльності; схеми (плани) поведінки. Люди зазвичай діють на основі власного досвіду, за вже перевіреним життєвим планом.

Психоаналітична теорія З. Фрейда (С. Ш. Фрейд 1875–1939). Вихідним пунктом аналізу є концепція несвідомого. До несвідомого («Воно») належать інстинкти, думки і почуття. *Інстинкти* – це сили, що спонукають людину до дії. Фізичні інстинкти З. Фрейд називає потребами, психічні – бажаннями. Інстинкти містять чотири компоненти: джерело (потреби, бажання), мету, імпульс та об'єкт. Мета інстинкту полягає в задоволенні потреби і бажання. Імпульс інстинкту – це ті енергія, сили або напруження, що використовуються для задоволення інстинкту. Об'єкт інстинкту – це предмети або дії, що задовольняють початкову мету. Домінантним серед людських інстинктів є лібідо (від грец. *libido* – пристрасть, ставий потяг). Лібідо охоплює любов батьків, загальнолюдську любов, дружбу, ненависть, боротьбу, творчість і т. ін.

Думки і почуття, піддані «цензурі», не втрачені, але не допускаються до спогадів і тому виявляються у свідомості не безпосередньо, а опосередковано: у сновидіннях, помилках пам'яті, неврозгах, нещасливих випадках, захворюваннях тощо. Відбувається також сублимація (від лат. *sublimare* – підноситись, високо підніматися) несвідомого – заміщення заборонених потягів соціально прийнятними діями.

Окрім несвідомого, З. Фройд оперує поняттям «*передсвідоме*» («Я», або «Его»). Передсвідоме містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені об'єктом за певних умов. «Свідоме» («Над-Я», або «Супер-Его») З. Фройд розглядає як надбудову, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у вічному конфлікті та залежить від нього.

Свідомість виконує дві основні функції:

1) витісняє в царину несвідомого неприйнятні та засуджані особисто власні почуття, думки і поняття;

2) опирається активному несвідомому, що прагне виявитися у свідомості, моралі.

Усе це може породжувати стани невдоволення собою, тривожності і занепокоєння, які часто виникають у людини і є суб'єктивним, емоційно забарвленим відображенням конфлікту «Воно» і «Над-Я». Намагаючись позбутися цих неприємних емоційних станів, особистість за допомогою «Я» виробляє в собі так звані *захисні механізми*. Серед них:

1) *заперечення* – коли реальна дійсність для людини дуже неприємна, вона «закриває на неї очі», вдається до заперечення її існування або намагається знизити серйозність загрози для її «Над-Я». Поширені форми такої поведінки – несприйняття, заперечення критики відносно себе, твердження, що того, кого критикують, насправді не існує;

2) *заглушування*, на відміну від заперечення, яке здебільшого належить до інформації, що надходить ззовні, стосується блокування з боку «Я» внутрішніх імпульсів і загроз, що йдуть від «Над-Я». Неприємні зізнання самому собі та відповідні переживання наче витісняються зі сфери свідомості;

3) *раціоналізація*, як спосіб розумного виправдання будь-яких учинків і дій, що суперечать моральним нормам і спричиняють занепокоєння. Найтиповіші прийоми раціоналізації: виправдання своєї нездатності, небажання що-небудь зробити; виправдання зробленої небажаної дії «об'єктивними» обставинами;

4) *формування реакцій*. Іноді люди можуть приховувати від самих себе мотиви власної поведінки через їхнє заглушування, особливо виражений і свідомо підтримуваний мотив протилежного типу;

5) *проекція*, всі люди мають небажані властивості і риси, які неохоче визнають, а частіше – зовсім не визнають. Власні негативні якості людина несвідомо приписує іншій особі, зазвичай перебільшує;

6) *інтелектуалізація*, як своєрідний прийом відсторонення від емоційно загрозливої ситуації шляхом її формального обговорення;

7) *заміщення*, виражається у частковому, непрямому задоволенні неприйняттого мотиву яким-небудь морально припустимим способом.

Якщо ці й інші захисні механізми не спрацьовують, незадоволені імпульси, що виходять з «Воно», виявляються в закодованій, символічній формі, наприклад, у сновидіннях, описах, обмовках, жартах, дивакуватій поведінці людини аж до появи патологічних відхилень.

Аналітична теорія особистості К. Г. Юнга (1875–1961). Він стверджував, що душа (в його теорії цей термін є аналогом особистості) складається з трьох взаємопов'язаних структур: Его, особистого несвідомого і колективного несвідомого.

Его є центром сфери свідомості. Воно є компонентом психіки, який охоплює всі ті думки, почуття, спогади та відчуття, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність, постійність і сприймаємо себе людьми. Его є основою нашої свідомості, і завдяки йому ми можемо бачити результати своєї діяльності.

Особисте несвідоме містить у собі конфлікти та спогади, які колись усвідомлювались, а тепер «заглушені» і забуті. В нього входять і ті чуттєві враження, яким не вистачає яскравості, щоб відобразитись у свідомості.

Колективне несвідоме зберігає латентну пам'ять людства і навіть наших людиноподібних предків. У ньому відображаються думки та почуття, спільні для всіх людських істот і є результатом нашого спільного емоційного минулого. Складається з первинних образів, так званих архетипів («первинних моделей»).

Архетипи (від грец. *archetipos* – прототип) – це вроджені ідеї чи спогади, які призводять до того, що люди сприймають, переживають і реагують на події певною мірою. Це своєрідні чинники, під впливом яких люди реалізують у своїй поведінці

універсальні моделі сприйняття, мислення і дії у відповідь на який-небудь об'єкт чи подію. Основними є архетипи матері, дитини, героя, мудреця, Бога, смерті та ін. Особливо зважає на персону, аніму, анімус, тінь і самість.

Персона – це наше публічне обличчя, те, як ми виявляємо себе у стосунках з іншими людьми. Позначає множину ролей, які ми програємо відповідно до соціальних вимог. Складовою персони є аніма і анімус. Змістом цих архетипів є доповнення до нашого свідомого розуміння себе як чоловіка і жінки. Аніма – це внутрішній образ жінки в чоловіці, його несвідома жіноча сторона. Анімус – внутрішній образ чоловіка в жінці, її несвідома чоловіча сторона. Ці архетипи, еволюціонували упродовж багатьох століть у колективному несвідомому як результат досвіду взаємодії із протилежною статтю.

Тінь як архетип, на відміну від персони, становить темну, тваринну, пригнічену сторону особистості. Тінь містить наші соціально неприйнятні сексуальні та агресивні імпульси, аморальні думки і пориви. Водночас тінь є джерелом життєвої сили, спонтанності, творчої першооснови в житті індивіда.

Самість – найважливіший архетип, становить осереддя особистості, навколо якої організовані й об'єднані усі інші елементи. Коли досягнута інтеграція всіх аспектів душі, людина відчуває єдність, гармонію і цілісність. Тому досягнення зрілого «Я» вимагає постійності, наполегливості, інтелекту, великого життєвого досвіду.

Найбільшим внеском К.-Г. Юнга вважають описані ним дві основні спрямованості, або життєві установки: екстраверсія – спрямованість на зовнішній світ та інтроверсія – зануреність у внутрішні переживання, почуття і досвід. Але їх недостатньо для опису ставлення людей до світу, і К.-Г. Юнг відносить до них основні функції психіки: мислення, відчуття, емоції, інтуїцію. Результатом комбінацій видів спрямованості і психологічних функцій є *вісім типів особистості*.

Екстравертовані психологічні типи.

Мисленнєвий тип особистості – свідчить про цінність тих чи інших речей, використовуючи логіку та аргументи. Фіксовані на об'єктивних фактах, які мають практичне значення. Ухвалюють рішення раціонально, вправні планувальники.

Емоційний (переживаючий) тип особистості – зосереджений на емоційній стороні життєвого досвіду й оцінює речі у категоріях «хороший чи поганий», «приємний чи неприємний». Зацікавлений у людських стосунках, наводить лад у середовищі довкола себе.

Сенсорний (чуттєвий) тип особистості – зосереджений на об'єктах, що дають можливість пережити різні відчуття, особливо гостро відчуває стимули зовнішнього світу.

Інтуїтивний тип особистості – спрямований, щоб зафіксувати внутрішній досвід, цілісне охоплення суті життєвих подій, покладається на інтуїцію, передчуття та здогади, реагує на неусвідомлені образи, символи, приховане значення переживань.

Інтровертовані психологічні типи.

Мисленевий – цікавиться ідеями, а не фактами, при цьому може ігнорувати реальні факти і підлаштовувати їх під свої ідеї. Створює теорії заради теорій, прагне до поглиблення знань про світ.

Емоційний – зовні спокійний, замкнутий, але сповнений почуття та розуміння до близьких людей. Інколи емоційну стриманість сприймають як холодність, однак внутрішньо може бути переповнений почуттями.

Сенсорний – орієнтується не на об'єкти, а на інтенсивність відчуттів, які вони викликають. Як тільки відчуття виникає, об'єкт втрачає для нього цінність.

Інтуїтивний – значно більше зосереджений на можливому, ніж на тому, що реально відбувається. Ексцентричний, тримається осторонь від інших. Результати їхньої творчості часто незрозумілі для загалу.

К.-Г. Юнг розглядав розвиток особистості як динамічний, еволюційний процес інтеграції протилежних внутрішньо-особистісних сил і тенденцій, як еволюцію упродовж усього життя, як повну реалізацію «Я», який називав індивідуацією, результатом здійснення якої є самореалізація, яка доступна лише здібним і високоосвіченим людям.

Достатньо розповсюдженою є *гуманістична теорія особистості Е. Фромма* (1900–1980). Аналізуючи особистість, Е. Фромм наголошував на ролі соціальних, економічних,

політичних та релігійних чинників у процесі її формування. Складові його концепції: поведінку людини можна зрозуміти лише через вплив культури, що існує на певному історичному етапі; потреби, що притаманні лише людині, еволюціонують у процесі розвитку людства; різні соціальні системи відповідно впливають на формування потреб; особистість є результатом динамічної взаємодії між природними потребами та нагнітанням соціальних норм і приписів. Учений описав екзистенціальні потреби, що притаманні лише людині. Ці потреби ґрунтуються на конфліктуючих між собою потягах до свободи та безпеки. Основні потреби за Е. Фроммом: потреба у встановленні зв'язків; подоланні; походженні; потреба в ідентичності; потреба у системі поглядів та відданості. Е. Фромм першим сформулював теорію типів характеру, яка ґрунтується на соціологічному аналізі активного формування людьми соціального процесу і самої культури.

Марксистська теорія особистості. Основними принципами цієї теорії є встановлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльнісних особливостей її соціалізації, внаслідок чого найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, тобто виявлення її суттєвих рис, зумовлених способом її життєдіяльності.

Походження особистості в цій теорії розглядаються як складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного і біологічного. На відміну від інших, ця концепція визначає в особистості не фізичне походження, а її соціальні якості. Тому, покликаючись на цю теорію, сутність особистості становить сукупність усіх суспільних відносин, а кожна людина – це «продукт» суспільства, своєї епохи, носій виробничих, класових, сімейних, національних, політичних, релігійних та інших суспільних відносин. При цьому вважається, що соціальні якості, як основоположні, не вичерпують особистість людини. В її формуванні важливе значення мають біологічні та інші якості.

У теоріях соціальної установки особистість розглядається як результат соціальних установок. Засвоюючи їх, людина виробляє в собі установку на те, щоб бути особистістю. В зарубіжній соціології термін соціальна установка вперше був

ужитий американським соціологом В. Томасом (1863–1947) і польським соціологом Ф. Знанецьким (1882–1953) у їх спільній праці «Польський селянин у Європі і Америці». Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкта, тобто стан свідомості індивіда стосовно певної цінності. Цей термін був запроваджений до наукового обігу для аналізу зв'язків між індивідом і соціальною організацією. У сучасній західній соціології теорію соціальної установки широко використовують у прикладних дослідженнях, особливо під час вивчення суспільної свідомості й політичної поведінки виборців під час виборчих кампаній.

Важливе значення серед соціологічних теорій особистості мають *теорії референтної групи*. Термін «референтна група» ввів до наукового обігу американський соціальний психолог Г. Хаймен (1900–1986), який під референтною групою розумів соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку (від сім'ї до цілого класу). Референтні групи поділяються на два типи: 1) компаративна, тобто та група, що становить стандарт, за яким індивід оцінює себе й інших; 2) нормативна, тобто реальний або уявний колектив, з яким індивід співвідносить свою поведінку і майбутнє.

Завершити спробу далеко не повного викладу соціологічних концепцій особистості доцільно розглядом *теорії інтегрального синтезу*, над якою плідно працював російсько-американський соціолог П. Сорокін. Дослідивши вплив соціальних потрясінь на поведінку особистості, П. Сорокін висунув «принцип поляризації», згідно з яким тенденція до моральної індиферентності і рутинної поведінки посилюється у періоди загострення соціальних криз, коли більшість людей зайнята пошуками задоволення найважливіших життєвих потреб, тоді як меншість орієнтована на альтруїстичну, релігійну та подібну їм активність. Коли ж соціальне потрясіння минає, поведінка стає нормальною.

Розглянувши різноманітні соціологічні концепції особистості, можна зробити висновок, що діалектика розвитку наукових поглядів на особистість поширюється від подолання спрощених схем до системного її розуміння.

7.2. Соціологічна структура і типологізація особистості

Поняття «структура особистості» пояснює походження організації особистості та спосіб її існування. Це означає визначити її основні підструктури, блоки, складові її будови і охарактеризувати їх.

У науковій літературі можна зустріти різні підходи до розуміння структури особистості.

Функціональна динамічна структура особистості. Її автор К. Платонов (1906–1984) уважав, що структура особистості може бути представлена в єдності її складових – чотирьох підструктур:

- *біологічно* обумовлена підструктура (анатомічні особливості організму, нервова система, процеси обміну речовин, процеси становлення і розвитку організму тощо);

- *психологічна* підструктура (індивідуальні психологічні особливості – пам'ять, емоції, відчуття, уявлення, почуття, воля, інтелект тощо);

- підструктура *соціального досвіду* (набуті емпіричні та теоретичні знання, навички, уміння, звички, традиції, норми тощо);

- підструктура *спрямованості* особистості (бажання, цілі, ідеали, мотиви, потреби, прагнення, ціннісні орієнтації тощо). Соціологи здебільшого зосереджують на аналізі третьої та четвертої підструктур, що загалом обумовлене специфікою предмета соціології як науки.

Найзнанішою і вживанішою у соціології є структура особистості, представлена її складовими: *соціальним статусом, соціальною роллю та спрямованістю особистості.*

Соціальний статус визнається як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів або соціальних груп, яке пізнається за соціально значущими для певної системи ознаками.

З огляду на соціальний статус, людина як член суспільства виконує в ньому ту чи іншу соціальну роль. Соціальна роль визначається як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію у суспільстві, соціальній групі, організації і виконує відповідні їй функції. Як вважає Т. Парсонс, кожна соціальну роль можна *охарактеризувати за п'ятьма ознаками:*

1) *емоційністю* – одні ролі потребують стриманості, інші – розкутості;

2) *способом одержання* – одні ролі наперед визначені, інші – виникають у процесі взаємодій;

3) *масштабом* – частина ролей окреслена й обмежена, інша нечітка;

4) *формалізацією* – діють за чітко визначеними правилами або є довільними;

5) *мотивацією* – на особисту вигоду, загальну справу і т. ін.

Спрямованість особистості виявляє її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Виділяють такі аспекти соціальної спрямованості:

- *ідейно-політичну*, яка вміщує різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, соціальних груп, політичних організацій тощо;

- *соціально-культурну*, тобто ставлення до праці, інших видів неполітичної діяльності, їхніх безпосередніх умов життєдіяльності, сім'ї та ін.;

- *моральну*, що охоплює моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

Цікавим є підхід американського соціолога та економіста А. Маслоу (1908–1970), визнаного теоретика менеджменту. За його міркуваннями, у суспільстві існує *п'ять рівнів потреб*, які він умовно розташовує на уявній шкалі, починаючи від нижчих (примітивних) і закінчуючи вищими.

Перший рівень – фізіологічні або вітальні потреби.

Другий рівень – екзистенціальні (потреби у безпеці власного існування, здоров'ї, відсутності насильства, безпеці на вулицях, захист від війн тощо).

Третій рівень – потреби в комунікації, дружбі, спілкуванні.

Четвертий рівень – потреби в статусі, визнанні, престижі – оціненні інших людей, самоповазі.

П'ятий рівень – потреби у самовираженні через творчість, самореалізації, розкритті та реалізації здібностей, в досягненні сенсу життя.

Потреби першого і другого рівня – нижчі, потреби третього, четвертого і п'ятого – вищі. Усі ці потреби становлять

об'єктивну шкалу потреб, що існують у суспільстві. Пересічна людина може мати суб'єктивну шкалу потреб, яка не обов'язково збігається з об'єктивною, тобто такою, що складається на рівні суспільства. За А. Маслоу, особистість – це така людина, в якій суб'єктивна і об'єктивна шкали потреб збігаються, причому вищі потреби на суб'єктивній шкалі розташовані згори, а нижчі – знизу.

Отже, за А. Маслоу, виходить, що не кожний індивід, який живе у суспільстві, є особистістю, а лише той, хто не обмежується задоволенням примітивних потреб (фізіологічних та екзистенціальних), а пов'язує себе з досягненням значущих сенсожиттєвих цілей: набуттям знань та вмінь, всебічним розвитком особистості, її гармонійністю, здійсненням творчих задумів. За цієї умови здійснюється повна і всебічна самореалізація особистості, долучення її до процесу життєдіяльності всього внутрішнього духовного потенціалу, соціальної активності людини.

Психологічна структура особистості, за З. Фройдом, представлена єдністю трьох елементів: *самосвідомою* частиною психіки людини – «Я», «Его» або «Свідоме»; «Над-Я», «Супер-Его» або «Надсвідоме», яке складається на рівні суспільства і виконує оцінювальну та моральну функції. Як гадає З. Фройд, цей рівень психіки – «ідеалізований батько», який диктує і нав'язує людині норми, правила поведінки, заборони, стереотипи, пояснює, що є добрим, а що поганим. Третій структурний елемент особистості, який займає дві третини психіки людини, – це «Воно», або «Підсвідоме» – джерело енергії, що спрямоване на отримання задоволення. З. Фройд наголошував, що розвинута особистість має навчитися переводити вимоги підсвідомої частини психіки людини під контроль розумного, розсудливого «Я».

Відомий соціолог та психолог, представник символічного інтеракціонізму Дж. Мід структуру особистості виразив за допомогою понять «І» («Я») – подібне до фройдівського «Ід» («Воно») та «Ме» («Мене», «Мені») – споріднене з фройдівським «Супер-Его» і означає – «значущі інші». «І» – це внутрішній стержень особи, який має автономний характер і є джерелом непередбачуваної поведінки людини, а «Ме» – та частина

особистості, яка визначається суспільством з метою засвоєння людиною норм, що панують у цьому суспільстві. Процес впливу «Ме» на «І» називається соціалізацією.

Сучасна соціологічна модель особистості представлена *диспозиційною концепцією регуляції поведінки особистості*, укладеною соціологом В. Ядовим (1929). Її основне призначення – показати роль інтересів, потреб, стимулів, мотивів, установки у формуванні поведінки та її регуляції.

Поведінка особистості зумовлена низкою *об'єктивних* причин різного рівня: по-перше, загальними умовами життя у суспільстві; по-друге, рівнем функціонування окремого соціального інституту, спільноти; по-третє, умовами групового спілкування, а також проблемними ситуаціями, які виникають у процесі діяльності людини.

Як працює механізм регуляції поведінки? В основі поведінки є потреби (згадайте систему потреб за А. Маслоу). Якщо мотиваційна сфера особи повноцінна, спирається на потреби вищого рівня, її дії будуть нормативними, і навпаки – зорієнтованість на потреби фізіологічного і гедоністичного плану спричиняють протиправну, асоціальну поведінку. Потреби поєднуються з інтересами (елементарною зацікавленістю) і за наявності стимулів (спонукальних елементів) перетворюються на мотиви певної поведінки. Може виникнути ситуація, коли потреби (в здобутті освіти, навчанні) не збігаються з інтересами (немає інтересу до знань). Тоді навчання буде неповноцінним або його, як такого, не буде зовсім. Ситуація повториться, якщо відсутній стимул.

За умов повноцінного формування поведінки виникає мотивація – спрямованість індивіда на виконання того чи іншого вчинку, рефлексія на основі життєвого досвіду і формування мотивів. Мотив – аргумент на користь обраної дії, це усвідомлене спонукування до досягнення конкретної мети. Мотивація буває зовнішня (спрямованість на зовнішні чинники: кон'юнктуру, зарплатню тощо) і внутрішня (спрямованість на отримання задоволення від самого процесу, вчинку). За умов наявності всіх необхідних компонентів формується *установка* – готовність до дії. Установка – стійка основа поведінки. Якщо вона не спрацювала сьогодні, це відбудеться

завтра. Результатом процесу є вчинок. Система вчинків, повторювані дії становлять діяльність.

Поняття «соціальний тип особистості». У кожному суспільстві відображено складне переплетіння історичних, культурних, політичних, економічних умов, чим зумовлена специфіка самого суспільства. Люди, котрі живуть у суспільстві, теж різні, і відрізняються фізичними та соціальними характеристиками. Але кожне суспільство зацікавлене в тому, щоб особистості, які функціонують у ньому, якнайкраще відповідали суспільним процесам і завданням, зумовлюючи відповідний розвиток та прогрес. Формування таких особистостей – повільний і довготривалий процес, прискорення та цілеспрямовання якого – нагальне завдання практики управління суспільством. Водночас, суспільство має потребу в інформації про наявні соціальні типи особистостей – і про бажаних, тих, що забезпечують прогресивний розвиток суспільства, і про небажаних, але об'єктивно наявних у будь-якому суспільстві.

Соціальний тип – це деперсоніфікована уявна особистість як узагальнене відображення сукупності повторювальних якостей індивідів, що входять до певної соціальної спільноти.

Соціологія як наука виокремлює кілька *типологій особистості*. Одна з відомих належить Е. Фромму, який у працях «Здорове суспільство» та «Мати чи бути» наводить такі типи особистості *залежно від цінностей*, які їй притаманні: *традиціоналісти* – орієнтовані на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законослухняності; *ідеалісти* – досить критичні до традиційних норм, соціальних авторитетів, незалежні, мають установку на саморозвиток; *фрустрований* тип – характерна низька самооцінка, пригнічення, відчуття відчуженості від життя; *реалістичний* тип – поєднання прагнення до самореалізації з розвинутим почуттям обов'язку, здоровий скептицизм із самодисципліною та самоконтролем; *гедоністичні* матеріалісти – орієнтовані на отримання задоволення, насолоди, пріоритет споживацьких інтересів.

Разом з типологією особистості, Е. Фромм визначає *типи соціального характеру*. Під *соціальним характером* автор розуміє взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери із соці-

ально-економічною структурою. За Е. Фроммом, є п'ять типів соціального характеру:

- *рецептивний* – переконаний, що джерело хорошого в житті перебуває поза ним самим. Залежний, пасивний, довірливий та сентиментальний. Вважає, що основне його життєве завдання – бути об'єктом любові та турботи. Основні риси: довірливість, сентиментальність, пасивність;

- *експлуативний* – бере все, що йому потрібно, силою або винахідливістю. Нездатний до творчості, тому ідеї, емоції запозичує в інших. Негативні риси – агресивність, егоцентризм, самонавіюваність. Позитивні риси – впевненість у собі, імпульсивність, почуття власної гідності;

- *накопичувальний* – намагається володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади, любові. Прагне минулого, ригідний, підозрілий, впертий. Позитивні риси – передбачливість, лояльність, стриманість.

- *ринковий*, характерний для більш розвинутого капіталізму;

- *продуктивний* – незалежні, чесні, спокійні, люблячі, творчі, здійснюють соціально корисні вчинки. Тип особистості, який спрямовує енергію не на те, щоб мати і споживати, а щоб бути, а значить – створити себе як людину, здатну на самореалізацію, самоутвердження, самоудосконалення.

Е. Шпрангер (1882–1963) в основу соціальної типологізації особистості поклав *домінантну ціннісну орієнтацію до пізнання*, він виділив шість типів пізнання світу і відповідні їм соціальні типи особистості.

1. *Теоретична* людина, яка тягнеться до пізнання світу, набуття теоретичних знань.

2. *Економічна* людина – шукає прагматичну користь у пізнанні її самої, сім'ї, колективу, людства з метою створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки.

3. *Соціальна* людина – прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших.

4. *Політична* людина – тягнеться не до адміністративної влади, а до такої, що відповідає суспільним інтересам.

5. *Естетична* людина – сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне, намагається пізнати світ через естетичні враження у вигляді слова, кольору, форми, ритму.

6. *Релігійна* людина – головним для неї є пошук вищого смислу, буття, єднання з вищою духовною силою – Богом.

Іншу типологію подають українські вчені-соціологи Є. Головаха (1950), Н. Паніна (1949–2005), які в аналізі типу особистості для суспільства, що перетворюється, використовують ознаку амбівалентності, що характеризує роздвоєність особистості, орієнтацію на два протилежних полюси соціального явища (наприклад, з одного боку, людина може бути зорієнтована на демократичні цінності, з іншого, в її свідомості є тоталітарні нормативні норми):

- *конформно-амбівалентний* тип особистості характеризується некритичним мисленням, прийняттям будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримкою політичних рішень, лідерів та організацій, які виключають одне одного;

- *нігілістично-амбівалентний* тип особистості виявляється у схильності до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, окрім стихійного висловлювання невдоволення та протесту;

- *мозаїчно-амбівалентному* типу особистості властиве суперечливе поєднання елементів демократичної свідомості, що формується, та тоталітарних її структур, що поступово руйнуються.

Відомою є також типологія *особистості* В. Ядова (1929–2015), згідно з якою, існують три типи особистості:

- *нормативний* тип (ґрунтовний) особистості характеризує найпоширеніший образ індивіда, що характерний для суспільства на певному етапі його розвитку (типовий українець, типовий німець);

- *ідеальний* тип – така особистість, що сприймається як бажаний ідеал, до якого варто прагнути;

- *модальний* тип особистості передбачає отримання відповіді на питання, яким критеріям має відповідати людина,

щоби її діяльнісний особистий потенціал з найбільшим ефектом реалізувався в суспільстві.

У теорії і практиці *трудової діяльності* виокремлюють різні соціальні *типи працівників* за ознакою переважання тих або інших об'єктно-суб'єктних рис, властивостей, професійних знань і досвіду тощо, що визначають реалізацію та ставлення працівника до виконання професійних обов'язків. Серед них виділяють такі [156, с. 22–28]:

1) *перетворювальний*, характерна визначеність професійних цілей, що відповідають колективним та суспільним інтересам, відповідність працівника вимогам трудової діяльності, у структурі трудової мотивації переважає орієнтація на самореалізацію, матеріальна винагорода не є провідною;

2) *створювальний (будівельний)*, у діяльності характерне винятково сумлінне виконання трудових функцій, що іноді заважає прояву ініціативи і самостійності;

3) *споглядальний*, переважає творчість в уявленні, не в реальній, практичній поведінці, відсутність наполегливості щодо досягнення визначених намірів;

4) *приспосувальний*, характерна наявність життєвих цілей, приймаються виважені рішення щодо їх реалізації, але це все спрямовано передусім на забезпечення власного добробуту. Фактична трудова поведінка повністю підпорядковується вимогам оточуючого середовища;

5) *руйнівний* тип, властива цілеспрямованість щодо забезпечення особистісних інтересів у разі байдужого ставлення до інтересів колективу, організації. Можливі і явні, і приховані, і таємні вчинки руйнівного характеру – прогули, саботаж, обман, приховані дефекти в роботі, свідоме прийняття помилкових і навіть шкідливих рішень, що може призвести до порушень, зривів виробництва тощо.

За *соціальною спрямованістю злочинної діяльності* виділяють такі типи злочинців:

– *професійний* – найнебезпечніший тип, до якого належать професійні злочинці й особливо небезпечні рецидивісти. Спрямованість особи деформована і репрезентується у вигляді правового нігілізму, низької загальної і моральної культури, антисуспільної установки. Для цього типу характерний

внутрішній потяг до вчинення повторних злочинів та створення власними зусиллями ситуацій, що сприяють учиненню злочинів;

- *звичний* тип – характерна значна деформація структури соціальної спрямованості, позитивний компонент слабкий, а соціально-психологічні властивості нестійкі й суперечливі. Virізняється низьким рівнем правосвідомості, відсутністю чітких меж між моральним та аморальним, поняттями «можна» і «не можна». До цього типу належать особи, що вчиняють повторні злочини, разом – рецидивісти;

- *нестійкий* тип – для особи не характерні наявність стійких та значних деформацій спрямованості особи. Компоненти негативного і позитивного змісту приблизно однакові, що може спричинити як до послаблення, так і до підсилення криміногенності. Між злочином і особою завжди є «привід», особистісна інтерпретація якого може або призвести до вчинення злочину, або ні. До вчинення злочину така особа може виконувати різні правопорушення або аморальні дії;

- *необережний* тип – у соціальній спрямованості переважає позитивний компонент, а негативний – мінімальний. Для цієї особи характерне легковажне ставлення до соціальних норм, що регулюють поведінку в суспільстві. Може вчиняти, переважно, нетяжкі злочини – і умисно, і з необережності;

- *випадковий* тип – особа характеризується позитивною соціальною спрямованістю, без деформації в сторону негативного компоненту, має стійкий рівень правосвідомості, злочини вчиняє винятково через нагнітння критичної життєвої ситуації. Це, зазвичай, злочинні дії, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, викликані неправомірними діями потерпілого, або з перевищенням меж необхідної оборони.

Отож, соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як соціальної істоти.

Резюме

1. Соціологія особистості – галузь соціології, предметом вивчення якої є особистість як суб'єкт і об'єкт соціальних відносин суспільно-історичного процесу на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей.

2. Феномен людини розкривається через поняття «особистість», «людина», «індивід», «індивідуальність». Людину визначають як біосоціальну істоту, яка є вищою ланкою розвитку живих організмів. Поняття «індивід» характеризує окрему людину як одиничного, конкретного представника людської спільності. Поняття «індивідуальність» відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, чим один індивід відрізняється від іншого. Особистість – це соціальна характеристика людини, представлена комплексом якостей, що набуваються нею у суспільстві внаслідок долучення її до системи суспільних відносин.

3. Особистість як об'єкт соціальних відносин визначається процесами соціалізації, соціальної і рольової ідентифікації. Як суб'єкт соціальних відносин, характеризується ціннісними орієнтаціями, потребами, мотивами, інтересами, спрямованістю, соціальними установками і поведінкою. Суб'єктність особистості виявляється у соціальній активності, самодостатності, компетентності, соціальній енергійності, комунікативності, особистісній культурі.

4. Різноманітні теорії особистості складаються із численних соціологічних, біосоціальних і психологічних концепцій, серед яких основними є: біосоціальна концепція особистості Е. Дюркгейма, теорія дзеркального «Я» особистості, «узагальненого іншого», «значущого іншого», психоаналітична концепція З. Фрейда, аналітична концепція особистості К. Юнга, марксистська теорія особистості, теорія референтної групи, теорія інтегрального аналізу, гуманістична концепція особистості тощо.

5. У сучасній соціології окреслились два головні підходи до аналізу соціологічної структури особистості. Суть першого (нормативного) полягає в тому, що він дає змогу визначити найсуттєвіші ознаки, якими має відповідати особистість в ідеалі, а саме: її світогляд, духовне багатство, висока мораль тощо. Другий (функціональний) підхід допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Ґрунтуючись на цьому підході, у соціологічній структурі особистості виділяють три основні елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальна роль; 3) соціальна спрямованість особистості.

6. Соціологія як наука виокремлює кілька типологій особистості. Е. Фромм наводить типи особистості залежно від цінностей, які їй притаманні; Е. Фромм визначає особистості за типом соціального характеру; Є. Головаха характеризує такі типи:

особистість, розчинена у масі, суспільстві; особистість, відчужена від суспільства; перехідний тип особистості; за В. Ядовим, наявні: нормативний; ідеальний; модальний типи особистості. Крім цього, визначають соціальну типологію особистості за характером трудової діяльності, за спрямованістю злочинної діяльності тощо.

Контрольні запитання

1. У чому особливості соціологічного вивчення людини?
2. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу формування особистості?
3. Як співвідноситься індивідуальне і соціальне у людині?
4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. Як взаємозв'язані соціальний статус і соціальні ролі особистості?
8. Як емпірично визначити соціальну позицію індивіда?
9. Якими є причини рольового конфлікту особистості?
10. Якими є основні елементи соціальної структури особистості?
11. Що таке спрямованість особистості?
12. У чому особливості взаємодії людини з глобалізованим суспільством?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Особистість як предмет соціологічного аналізу.
2. Соціально-психологічні теорії особистості.

Теми рефератів

1. Основні підходи до проблеми особистості в історії соціологічної думки.
2. Проблема ідентифікації особистості у сучасній соціології.
3. Референтна група та її місце у житті сучасної людини.
4. Соціальна адаптація та її об'єктивні й суб'єктивні виміри.
5. Рольові теорії особистості.

Рекомендована література

1. Бабосов Е. М. Общая социология: учеб. пособие / Е. М. Бабосов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: ТетраСистемс, 2010. – 608 с.
2. Парсонс Т. Человек в современном мире / Т. Парсонс. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 537 с.
3. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 587 с.

4. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / за ред. В. М. Пічі. – К.; Львів, 2002. – 318 с.
5. Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академия», 2005. – 560 с.
6. Соціологія: підручник. – 3-тє вид., стереотипне / за ред. В. М. Пічі. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
7. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
8. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 549 с.
9. Примуш М. В. Загальна соціологія: нав. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Тести

1. Яке із наведених положень не характеризує особистість як об'єкта соціальних відносин?

- а) соціалізація;*
- б) соціальна ідентифікація;*
- в) рольова ідентифікація;*
- г) соціальна активність.*

2. Пані «У» є українкою, греко-католичкою, дочкою пана «Х», 30-річною жінкою. Це, з погляду соціолога, є перелік її:

- а) приписних соціальних статусів;*
- б) набутих соціальних статусів;*
- в) рангових соціальних характеристик;*
- г) особистих якостей.*

3. Яке із наведених положень не відноситься до суб'єктності особистості?

- а) соціальна активність;*
- б) самодостатність;*
- в) компетентність;*
- г) соціальні установки.*

4. Поведінка носія певного соціального статусу, яка відповідає певним соціальним очікуванням – це, з погляду соціолога:

- а) соціальна роль;*
- б) статусно-рольовий набір індивіда;*
- в) статусна сумісність;*
- г) особистісні характеристики індивіда.*

5. Поняття людина означає:

- а) характеристику всезагальних, притаманним усім людям якостей і особливостей;*
- б) конкретну особу, одиничного представника людського роду;*

- в) *характеристику соціального в людині;*
- г) *особливі і специфічні якості, що відрізняють одну людину від іншої.*

6. Поняття особистість означає:

- а) *характеристику всезагальних, притаманним усім людям якостей і особливостей;*
- б) *конкретну особу, одиничного представника людського роду;*
- в) *характеристику соціального в людині;*
- г) *особливі і специфічні якості, що відрізняють одну людину від іншої.*

7. Автором теорії дзеркального «Я» особистості є:

- а) Ч. Кулі;
- б) Дж. Мід;
- в) З. Фройд;
- г) А. Халлер.

8. Автором теорії «значущого іншого» є:

- а) А. Халлер;
- б) Е. Еріксон;
- в) Е. Фромм;
- г) В. Ядов.

9. За класифікацією Е. Фромма до соціального типу особистості залежно від її цінностей не відносяться:

- а) *традиціоналісти;*
- б) *ідеалісти;*
- в) *гедоністи;*
- г) *модальний тип.*

10. Процес охоплення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:

- а) *адаптація;*
- б) *екстеріоризація;*
- в) *інтеріоризація;*
- г) *соціалізація.*

11. Один із методів соціально-психологічної діагностики індивіда, який передбачає стандартний процес опитування – це:

- а) *соціометрія;*
- б) *експеримент;*
- в) *тестування;*
- г) *інтерв'ю.*

12. Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується:

- а) *самоусвідомленням;*
- б) *системою мотивації і ціннісних орієнтацій;*
- в) *соціальними установками і поведінкою;*
- г) *усі відповіді правильні.*

13. Серед наведених варіантів відповідей знайдіть та позначте найбільш повну, вичерпну, правильну відповідь. Соціальний престиж – це:

- а) *місце, становище людини у соціальній структурі, системі соціальних відносин;*
- б) *оцінення оточенням різних видів діяльності у відповідності до пануючих культурних стандартів та цінностей;*
- в) *соціальна позиція індивіда;*
- г) *оцінення людиною власної діяльності, професії.*

14. Положення працівника у вертикальній структурі трудового колективу визначається:

- а) статусом;*
- б) престижем;*
- в) функціями, що виконуються;*
- г) професійним досвідом.*

15. Яке із наведених положень не відноситься до соціологічної типології особистості за В. Ядовим?

- а) нормативний тип;*
- б) ідеальний тип;*
- в) модальний тип*
- г) політичний тип.*

16. Соціологічна структура особистості за К. Платоновим представлена?

- а) біологічною підструктурою;*
- б) психологічною підструктурою;*
- в) структурою соціального досвіду;*
- г) підструктурою спрямованості;*
- д) всі відповіді правильні.*

17. Соціологічна типологія особистості за Е. Фроммом охоплює?

- а) традиційний тип;*
- б) ідеалістів;*
- в) фрустрований тип;*
- г) реалістичний тип;*
- д) гедоністичний тип;*
- ж) усі відповіді правильні.*

18. Соціологічна типологія особистості за В. Ядовим охоплює?

- а) нормативний тип;*
- б) ідеальний тип;*
- в) модальний тип;*
- г) всі відповіді правильні.*

19. Яке із наведених положень не відноситься до характеристики соціального статусу особистості?

- а) авторитет;*
- б) престиж;*
- в) позиція;*
- г) трудовий стаж.*

20. Гуманістичну теорію особистості розробив?

- а) А. Халлер;*
- б) Дж. Мід;*
- в) Е. Фромм;*
- г) З. Фройд.*

Розділ 8

Соціалізація особистості

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити сутність поняття «соціалізація особистості»;
- охарактеризувати основні концептуальні підходи до процесу соціалізації особистості;
- розкрити основні стадії соціалізації особистості за Е. Еріксоном;
- проаналізувати основні стадії соціалізації особистості за Ж. Піаже;
- обґрунтувати основні соціально-психологічні механізми соціалізації особистості;
- охарактеризувати основні види соціалізації особистості;
- виявити основні сфери соціалізації особистості та роль соціалізації в життєвому шляху людини.

8.1. Поняття і стадії соціалізації особистості

8.2. Види, типи, завершеність соціалізації особистості

Соціологія особистості визначає місце та розкриває значення соціологічного підходу в аналізі проблем соціалізації і розвитку особистості; специфіку процесу соціалізації як завоювання особистістю соціального досвіду у його історичній та соціокультурній динаміці; аналізує вплив різноманітних чинників соціального середовища на розвиток особистості; ознайомлює з теоретичними підходами, основою яких є процес соціалізації особистості; допомагає в оволодінні науковим використанням найважливіших понять соціалізації особистості; аналізує вплив на розвиток особистості соціокультурних умов, у яких вона перебуває.

8.1. Поняття і стадії соціалізації особистості

Термін «соціалізація» (від лат. *socialis* – суспільний) запровадив у середині XIX ст. французький соціолог і соціальний психолог *Г. Тард* (1843–1904) для позначення процесу інтеграції соціальних норм способом соціальної взаємодії. Проблема соціалізації є предметом широкого обговорення у

науковому середовищі, результатом якого є такі підходи до її розуміння:

- згідно з теорією психоаналізу, соціалізація полягає у *приборканні вроджених інстинктів*, вияв і реалізація яких суперечить цивілізованому способу життя, сутності людського буття;

- розуміння соціалізації як *складової процесу становлення особистості*, коли формуються найзагальніші та поширеніші, усталені риси особистості, які виявляються в соціально-організованій діяльності, регульованій суспільством. У цьому розумінні соціалізації увагу зосереджено на формування рис характеру в соціальній взаємодії з іншими суб'єктами;

- бачення соціалізації як перетворення людини на особистість у результаті *засвоєння нею норм співжиття людей та інтеграції в соціальні інститути суспільства* дав Т. Парсонс. Він уважав, що витоком процесу соціалізації особистості є формування нею самосвідомості під інформаційним впливом соціального середовища;

- як доповнення до концепції соціалізації Т. Парсонса можна розглядати *ідею «соціального навчіння»*, висловлену представниками біхевіоризму (Б. Скінером, Дж. Доллардом), не абсолютизуючи при цьому принцип заохочень і покарань у процесі навчання соціальним нормам;

- важливим механізмом соціалізації є інтеракціоністська модель міжособистісного спілкування, згідно з якою *індивід дивиться на себе очима інших і засвоює в результаті інтеракцій правила співжиття* (Ч. Кулі, Дж. Мід). Зокрема, Дж. Мід багато вивчав проблеми виникнення «відчуття себе», усвідомлення себе людиною як соціальної істоти. Як він гадав, з дитячих років цей процес реалізується через ігри: від простої імітації дій дорослих до складних ігор з однолітками. Дж. Мід, як і З. Фройд, уважав, що дитина стає самостійною, виробляє самосвідомість і може діяти поза оточенням найближчих родичів приблизно після п'ятирічного віку (проста імітаційна фаза). Наступна фаза розвитку дитини – 8–9-річний вік, коли вона вже може брати участь в організованих іграх. І тільки пізніше виробляється здатність сприймати цінності та норми суспільного життя;

– за моделлю «інкультурації» (Ф. Боас, Ф. Малиновський) соціалізація полягає в *переданні, успадкуванні культурних надбань* суспільства, що є стрижнем цивілізаційного розвитку людства;

– «когнітивна» модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг) зводиться, по суті, до *розвитку свідомості і самосвідомості дитини у процесі оволодіння абстрактним та образним мисленням*. Соціалізація полягає у створенні в свідомості зразків когнітивних схем, які індивід адаптує до нового досвіду за допомогою механізму «рівноваги»;

– представники гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) розглядають *прагнення до самоактуалізації індивіда як рушійну силу*, яка сприяє оволодінню життєвим досвідом. В аналізі соціалізації вирішального вікового періоду не існує: особа формується і розвивається упродовж усього життя. Проте ранні періоди життя (дитинство і юність) відіграють особливу роль. В особистості домінують раціональні процеси, коли несвідоме в людині виникає лише тимчасово, коли за тих чи інших обставин блокується процес самоактуалізації. Гуманісти вважають, що особа володіє повною свободою волі. Людина усвідомлює себе, знає свої вчинки, шукає сенс життя. Вона є творцем власної особистості, свого щастя;

– соціалізацію розглядають як процес, в якому через контакт з іншими людьми безпорадне немовля поступово перетворюється на *здатне усвідомлювати себе й наділене знанням людське створіння*, яке не тільки обізнане з особливостями цієї культури, але є його носієм;

– соціалізація – це *процес нормативного регулювання поведінки з метою засвоєння соціальних норм*. Соціальні правила, норми стають внутрішніми для індивіда в тому розумінні, що вони більше не нав'язуються через зовнішню регуляцію, а ніби накладаються індивідом самі на себе, бо вони, є частиною його «Я», його цілісності. Так у індивіда виробляється почуття потреби відповідності соціальним нормам;

– соціалізація – це *суттєвий елемент соціальної взаємодії*. Таке розумінні ґрунтується на припущенні, що люди прагнуть до піднесення відносно себе через досягнення престижного статусу та схвалення з боку інших; при цьому індивіди

соціалізуються в міру приведення своїх дій у відповідність до очікувань оточуючих;

- соціалізація є *процесом залучення до соціального середовища* під впливом дії на особистість різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів, соціального буття; у цьому разі особистості відводиться пасивна роль;

- деякі дослідники вважають, що соціалізація – *процес саморозвитку особистості, формування активної життєвої позиції*;

- як уважають інші науковці, соціалізація – не що інше, як *просте пристосування до умов життя*.

Отже, *соціалізація* – це процес, у якому відбувається засвоєння індивідом культурних норм та соціальних ролей. У зв'язку з тим, що людина є активним суб'єктом, взаємодія її з середовищем пов'язана не лише із засвоєнням її вимог, а й з можливістю змінювати середовище, впливати на нього.

Соціалізація особистості відбувається під впливом агентів та інститутів соціалізації, які формують, спрямовують, стимулюють або обмежують формування особистості. *Агенти соціалізації* – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм та соціальних ролей. *Інститути соціалізації* – організації, які впливають на процес соціалізації та організацію його. Агенти та інститути соціалізації виконують важливі функції, а саме: навчання культурним нормам та зразкам поведінки та контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєні соціальні норми та ролі.

Процес соціалізації відбувається у *первинних і вторинних* групах. Здебільшого дослідники вважають, що визначальне значення має *первинна соціалізація*, яка виконується сім'єю. Сім'я є посередником між дитиною та іншими соціальними системами. Рівень відповідності родинних та загальних цінностей, що пропонуються дитині для засвоєння, може бути різним. У зв'язку з тим, що сім'я деякий час є єдиним джерелом інформації про систему цінностей, яка панує у суспільстві, вона і формує модель поведінки, адаптації та інтеграції індивіда у суспільство. В основі соціалізації є процес засвоєння рольової поведінки, який значною мірою залежить від якості рольової поведінки рідних.

До соціалізації у *вторинних* групах індивід підходить зі сформованою самосвідомістю (ієрархією цінностей, зразками поведінки, уявленнями про суспільство тощо.). У цей час індивід стає членом різних соціальних груп, змінюються особливості його взаємодії з цими групами.

Соціалізація співвідносна з *життєвими циклами*. Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, відмовою від попередніх звичок, оточення, дружніх зв'язків, зміною способу життя. Починаючи новий життєвий етап, людина змушена перенавчатися. Цей процес складається з двох етапів, безпосередньо пов'язаних між собою: десоціалізації і ресоціалізації.

Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дають змогу йому функціонувати як повноправному члену суспільства. *Зміст соціалізації* особи охоплює:

- засвоєння індивідом мови своєї соціальної спільноти;
- способи, методи, форми мислення;
- цінності, норми, зразки, звичаї, традиції, методи діяльності тощо, що властиві культурному середовищу життєдіяльності індивіда;
- форми раціональності, емоцій, почуттів тощо.

Індивід соціалізується, охоплюючи різноманітні форми соціальної діяльності, опановуючи характерні для нього соціальні ролі. Людина опановує світ культури вибірково, через свої потреби, інтереси, світогляд тощо. Освоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності, тому немає соціалізації без індивідуалізації.

У сучасних умовах процес соціалізації особи має дві форми: *соціальну адаптацію* та *інтеріоризацію*. Поняття *адаптація* (лат. *adapto* – пристосування) уведене в біології для визначення пристосування структури та функції організмів до умов існування і звикання до них. У соціології кінця XIX – початку XX ст. поняття *адаптація* використовується представниками органістської школи (Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, А. Еспінас та інші), що проводили аналогію між суспільством та організмом. Адаптація – обов'язковий етап долучення людини до системи суспільних відносин.

Соціальна адаптація – вид взаємодії особи із соціальним середовищем, у процесі якого відбувається погодження вимог та сподівань обох взаємодіючих сторін. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, до соціальних спільностей, прошарків, верств, інститутів, організацій, до умов функціонування різних сфер суспільства. В процесі адаптації індивід погоджує самооцінку і свої претензії зі своїми можливостями та реаліями соціального середовища.

Інтеріоризація (лат. *interior* – внутрішній). Поняття «*інтеріоризація*» введене в науковий обіг психологами П. Жане, Ж. Піаже, А. Віллоном. *Інтеріоризація* – процес формування внутрішньої структури людської психіки завдяки засвоєнню соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторність її духовного світу, специфіка соціальної активності, що виявляється через поєднання вроджених особливостей темпераменту, інтелекту, уявлень і соціальних умов.

Отже, найбільш визнаним визначенням соціалізації є таке: *соціалізація* – це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.

Соціалізація – це етапний, стадійний, періодичний процес у розвитку особистості. З огляду на те, що змістовий і процесуальний аспекти соціалізації характеризуються яскраво вираженими віковими особливостями, виокремлюють ознаки, за допомогою яких визначають стадії соціалізації.

У поглядах на етапність соціалізації найвідомішою є концепція американського психолога *Е. Еріксона* (1902–1994). Для нього процес соціалізації – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху. Процес розгортання цих стадій регулюється відповідно до епігенетичного принципу дозрівання, під яким Е. Еріксон розумів таке:

1. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості

рухатись у напрямку подальшого зростання, розширення усвідомлюваного соціального світогляду.

2. Суспільство побудовано так, що розвиток соціальних можливостей людини схвалюється, воно намагається сприяти збереженню цієї тенденції, а також підтримувати належний темп та правильну послідовність розвитку.

Е. Еріксон розділяв життя людини на вісім стадій психосоціального розвитку. Кожна з яких постає у відведеній для неї час («критичний період»). Повноцінна особистість формується лише під час проходження у своєму розвитку послідовно на усіх стадіях. Кожна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом у житті індивіда [50, с. 148–151].

Конфлікти мають важливе значення в теорії Е. Еріксона. Залежно від того, як розв'язується конфлікт, Его людини або набуває нових позитивних якостей, або ж йому завдається шкода і в нього вбудовується негативний компонент (наприклад недовіра, сором). Завдання полягає в тому, щоб людина адекватно вирішувала кожен кризу, і тоді у неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптованою і зрілою особистістю.

Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном.

1. *Немовля*, від народження до 1 року. Основна проблема – довіра чи недовіра. У цей період основою формування здорової особистості є почуття довіри. Ступінь розвитку в людині почуття довіри до інших людей і до світу залежить від якості отримуваної ним материнської турботи. Почуття довіри пов'язано зі здатністю матері передавати своїй дитині відчуття постійності, пізнаваності, надійності. Немовлята повинні навчитись довіряти не лише зовнішньому світу, а й собі. Причинами виникнення недовіри є: 1) ненадійність матері, відторгнення нею дитини; 2) ситуація, коли дитина перестає бути для матері головною (наприклад, коли народжується інша дитина або мати повертається на роботу); 3) ситуація, коли батьки почувають себе невпевнено в ролі батьків, кожен з них дотримується різних принципів виховання.

Усе це призводить до появи в дитини страху, підозрілості і побоювань за своє благополуччя. Позитивна якість, яка розвивається на цьому етапі – надія. Довіра переходить у

здатність немовляти надіятися, що у дорослого може скласти основу віри. Надія підтримує переконаність людини у значущості і надійності спільного культурного простору.

2. *Раннє дитинство*: автономія – сором і сумніви. Цей період відповідає анальній стадії в теорії Е. Еріксона і припадає на другий–третій роки життя. У цей час дитина дізнається, що батьківський контроль буває різним: з одного боку, він може виявитися як турбота, а з іншого – як деструктивне обмеження. Ця стадія є вирішальною для встановлення співвідношення між добровільністю та впертістю. Почуття самоконтролю без втрати самооцінки є джерелом впевненості у вільному виборі; відчуття надмірності зовнішнього контролю та одночасна втрата самоконтролю може стати поштовхом для постійної схильності до сумнівів і сорому. Для успішного завершення цієї стадії батьки мають поступово надавати дітям свободу самим контролювати свої дії і водночас ненав'язливо, але чітко обмежувати дитину в тих сферах, які є для неї небезпечними. Сором може з'явитися, коли батьки нетерпеливо роблять за дитину щось, що вона могла б зробити сама, або коли очікують від дитини, що вона зробить те, чого маля ще не в силі зробити самостійно. Якщо батьки надмірно опікують дитину, то в неї розвивається невпевненість, слабка сила волі. Згідно з теорією Е. Еріксона, батьки мусять бути справедливими і поважати права своїх дітей, щоб вони були готовими у зрілому віці прийняти обмежену автономію.

3. *Вік гри*. Основна проблема – ініціативність або почуття провини. У віці 4–6 років соціальний світ дитини вимагає від нього активності, вирішення нових завдань і набуття нових навичок. У цей час діти починають відчувати, що їх сприймають як людей. «Я – те, що я буду» – стає основою ідентичності дитини в період гри. Ініціатива додає до автономії здатність брати на себе відповідальність, планувати, енергійно братися за справи, щоб рухатися вперед. Діти, чиї самостійні дії заохочуються, відчують підтримку своєї ініціативи. Почуття вини провокують батьки, які не дозволяють дітям діяти самостійно.

4. *Молодший шкільний вік*. Основна проблема – старанність чи неповноцінність. Цей період життя (7–12 років)

характеризується здібностями до логічного мислення і самодисципліни. У дітей розвивається працелюбність, коли вони починають вивчати технологію своєї культури, навчаючись у школі. Его-ідентичність дитини можна виразити за допомогою фрази «Я є те, чого я навчився». Небезпека цієї стадії – у можливості появи почуття неповноцінності чи некомпетентності. Наприклад, коли діти сумніваються у своїй компетентності або у своєму статусі серед однолітків.

5. *Підлітково-юнацький вік*. Основна проблема – становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Період 13–20-річного віку – етап, на якому підліток стикається з різними соціальними вимогами і новими ролями. Завдання цього періоду – зібрати воедино всі наявні до цього часу знання про себе та інтегрувати їх в особисту ідентичність, яка становить усвідомлення і минулого, і майбутнього, яке логічно впливає з нього. Нездатність досягти особистої ідентичності призводить до кризи ідентичності, або рольової невизначеності, яка часто характеризується нездатністю вибрати кар'єру чи продовжити навчання. Багато підлітків у цьому віці відчують свою непотрібність, душевний розлад. Вони відчують свою непристосованість, відчуженість і часом кидаються в бік «негативної» ідентичності, що виявляється у девіантній поведінці.

Позитивна якість, пов'язана з успішним виходом із цієї кризи – це вірність у значенні «здатність підлітка бути вірним своїм захопленням, обіцянкам, незважаючи на неминучі суперечності в його системі цінностей».

6. *Рання зрілість*: інтимність – ізоляція. Загалом це період раннього шлюбу і початок сімейного життя (від 21 до 25 років). У цей час молоді люди орієнтуються на отримання професії і влаштування життя. Тільки тепер, коли люди справді готові до інтимних стосунків. Термін «інтимність» – багатоплановий. Передусім, це емоції, які ми відчуваємо до подружжя, друзів, братів, сестер. Однак він також розуміє його як здатність «злити воедино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без страху, що ви втрачаєте щось у собі». Головна небезпека на цій стадії – надмірне захоплення собою або в уникненні міжособистісних стосунків. Нездатність встановлювати

спокійні, довірливі відносини призводить до відчуття самотності, соціального вакууму та ізоляції. Позитивна якість, яка пов'язана з нормальним виходом із цієї кризи, – любов. Е. Еріксон розглядав любов як здатність доручити себе іншій людині і залишитися вірним цим стосункам, якщо вони вимагатимуть учинку і самозречення. Цей тип любові виявляється у взаємній турботі, відповідальності за іншу людину.

7. *Середня зрілість*: продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія охоплює період від 26 до 64 років. Основна проблема – вибір між продуктивністю та інертністю. Кожний дорослий має або прийняти, або відкинути думку про свою відповідальність за відновлення і поліпшення всього, що могло б сприяти збереженню і вдосконаленню нашої культури. Продуктивність є турботою старшого покоління про тих, хто прийде їм на зміну, про те, як допомогти їм обрати правильний напрям розвитку. Якщо продуктивність домінує над інертністю, то виявляється позитивна якість цієї стадії – турбота. Під турботою Е. Еріксон розуміє «розширення взятих на себе обов'язків турбуватись про людей, результати та ідеї, до яких людина виявляє інтерес». Якщо криза вирішується на користь інертності, то люди переходять у стан захоплення собою, особистими турботами і зручностями. Криза старшого віку виявляється в безнадійності, беззмістовності життя.

8. *Пізня зрілість*. Основна проблема – умиротворення або розпач. У цей період люди переглядають свої життєві рішення, згадують досягнення та невдачі. Для цієї фази характерна не так нова психосоціальна криза, як інтеграція, оцінювання попередніх стадій розвитку Его. Відчуття інтеграції Его виходить зі здатності людини оглянути своє попереднє життя і смиренно та твердо сказати: «Я задоволений». Смерть більше не лякає: такі люди бачать продовження себе у дітях або у творчих здобутках. Мудрість старості розуміє відносність усіх знань, набутих людиною упродовж життя в одному історичному періоді. Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед обличчям самої смерті. З протилежного боку ми бачимо людей, які ставляться до свого життя як до постійних помилок. Вони бояться смерті.

Е. Еріксон сформулював теорію, в якій суспільству і самій людині надається однакове значення у формуванні особистості упродовж життя. Ця теорія доводить, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні і слабкі сторони.

Ще один аспект стадійності процесу соціалізації пов'язують з *етапами розвитку мислення*, які описав Ж. Піаже (1896–1980). Він охарактеризував інтелектуальний розвиток людини від народження до 15 років, виділяючи чотири основні періоди: сенсорно-моторну стадію; доопераційну; стадію конкретних операцій; формальних операцій [133].

Сенсорно-моторна (лат. *sensus* – почуття, відчуття; *motor* – двигун) – стадія (від народження до 2 років) – розвиток інтелекту, який розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. Досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами.

Стадію поділяють на періоди: вправи рефлексів (0–1 міс.); перші навички і перші колові реакції (від 1 до 4–6 міс.); координація зору і хапання, вторинні колові реакції – відбувається обрання мети і засобів її досягнення (4–6 до 8–9 міс.); період «практичного інтелекту» – для досягнення мети застосовуються знаряддя (від 8 до 11 міс.); третинні колові реакції і пошук нових засобів для досягнення мети, дитина випробовує власні рухи без досягнення конкретних цілей (від 11–12 до 18 міс.); період комбінування інтеріоризованих схем дій для вирішення нових завдань у внутрішньому плані (від 18 до 18 міс.).

Доопераційна стадія (2–6 років) – стадія розвитку інтелекту, що характеризується формуванням функції, яка забезпечує розрізнення об'єкта та його символу і є основою розвитку уявлень. На цій стадії дитина орієнтується на перцептивні співвідношення. Спочатку, в якості засобу позначення, дитиною використовується затримана імітація, ігровий символ, малюнок, образ, конструкція мови. Завдяки цьому, можна подумки розчленувати об'єкт, скласти його із частин. Ще відсутні повноцінні зворотні операції і поняття збереження, але створюються умови щодо їх формування. Це досягається переходом дій в інтелектуальний план та їх скороченням, що дає

змогу одночасно уявити і пряму і зворотню дії, тоді як зовні їх можна виконати тільки послідовно. У разі цього потрібно подолати власний егоцентризм і центрацію на яскравих, але не важливих властивостях предметів. Поняття «збереження» – інтелектуальна операція, пов'язана з інваріантністю, постійністю властивостей предметів оточуючого середовища. Оволодіння цією операцією знаменує важливий етап інтелектуального розвитку. Предмет починають сприйматися незмінним за складом його елементів або фізичних параметрів, незважаючи на можливі відмінності у формах його перцептивної представленості.

Стадія конкретних операцій (лат. *concretus* – ущільнений і *operatio* – дія) (7–12 років) – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формуються поняття «числа», «часу», «руху», тощо. Однак операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, не об'єднані в цілісну систему.

Раніше сформовані розумові дії на рівні конкретних операцій набувають властивості рухомої рівноваги, коли можлива дія «обернення», тобто мисленнєвого відтворення низки практичних дій у зворотному порядку до досягнення початкового положення. Понятійне відображення оточуючого середовища набуває рис стабільності, завдяки створенню пізнавальних структур, так званими угрупованнями. У 7–10 років дитина опановує прості операції, такі як класифікація, серіація, взаємно-однозначна відповідність, а у 9–12 років відбувається оволодіння системою координат, рухом, проєктивними поняттями. На основі здійснення конкретних операцій набувається можливість передбачення результатів своїх дій. Розумові операції не є завершеними, до кінця не формалізовані й залежать від конкретного змісту і тому в різних предметних галузях розвиваються нерівномірно та не об'єднані в єдине ціле.

Стадія формальних операцій (13–15 років) – стадія, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні роздуми,

які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дає змогу досліджувати суттєві закономірності.

Стадіями соціалізації є не тільки періоди дитинства і юності, розумового розвитку особистості, а також *стадії трудової діяльності*. Можна виділити три основні стадії: дотрудову, трудову і післятрудову.

Дотрудова стадія соціалізації охоплює весь період життя людини до початку трудової діяльності. Цю стадію можна поділити на: 1) ранню соціалізацію, яка охоплює час *від народження дитини до вступу її у школу* (період раннього дитинства). На цій стадії дитина набуває фрагментарних і несистематичних знань про працю, вона хоче бути професійним героєм, що вразив її увагу; 2) *стадію шкільного навчання*, на завершення якої підліток має достатні знання щодо зовнішніх професійно-диференціюючих ознак трудової діяльності. Починається професійне самовизначення, яке полягає в ідентифікації зі своєю професією та відособлення від інших видів професійної діяльності. Підліток достатньо адекватно оцінює свої здібності, психофізіологічний стан, інтелектуальні та емоційно-вольові якості тощо, щодо відповідності майбутній професії; 3) *стадія професійного навчання*, характеризується професійним самовизначенням, формуванням особистісних властивостей, необхідних для професійної діяльності, набуваються відповідні знання, навички й уміння, відбувається становлення професійної самосвідомості та готовності до професійної діяльності.

Трудова стадія соціалізації охоплює період зрілості людини – це весь період трудової діяльності людини. На трудовій стадії особистість не тільки засвоює соціальний досвід, а й перетворює його, надає особливого значення. У цей період людина долучається до самостійної професійної діяльності, відбувається засвоєння професійних нормативів і стереотипів, формується професійна майстерність, відбувається пошук складних професійних завдань, усвідомлення власної професійної неповторності, формується і реалізується бажання передати професійний досвід іншим, у людини сформована стійка професійна ідентичність.

Післятрудова стадія соціалізації характеризується зміною трудового статусу, відсутності роботи як джерела доходів та матеріального задоволення, мотивації і відносин до життя, кола спілкування та самооцінки, життєвої перспективи.

У процесі соціалізації особистості важливе значення мають *процеси професійного розвитку* людини. Ш. Бюлер (1893–1974) висунула теорію розвитку особистості, де в основу періодизації етапів життєдіяльності був покладений принцип «інтенційності» як вибір (намір) у цілеутворенні і ціледосягненні професійних результатів. За допомогою цього критерію автор виділяє п'ять основних фаз життєвого циклу особистості: перша фаза – від 0 до 15 років – відсутність точних цілей життя, їхня нечіткість, зовнішня заданість; друга фаза – від 15 до 20 років – зародження, оцінення мети життя і формування плану її досягнень; третя фаза – від 25 до 40–45 років – постановлення точних цілей у професійному й особистому житті, їхнє практичне досягнення; четверта фаза – від 45 до 65 років – підбиття підсумків минулої діяльності і життя, зміцнення, перегляд майбутніх життєвих цілей; п'ята фаза – від 65–70 і далі – оцінка свого життєвого шляху і професійної діяльності за критерієм досягнення або недосягнення цілей.

Іншу *періодизацію «професійного розвитку»* запропонував Д. Сьюпер, трактуючи цей процес як *становлення «Я-концепції»* особистості. Модель професійного розвитку Д. Сьюпера охоплює п'ять стадій досягнення професійної зрілості:

1) на стадії пробудження (від народження до 14 років) Я-концепція розвивається завдяки ідентифікації зі значущими дорослими: у фазі фантазії (4–10 років) домінують дитячі потреби, професійні ролі програються через фантазійні уявлення; у фазі навчання (11–12 років) формуються професійно значущі переваги; у фазі можливостей (13–14 років) визначаються індивідуальні можливості, формуються уявлення щодо професійних вимог і професійне життя;

2) на стадії дослідження (15–24 роки) індивід намагається випробувати себе в різних ролях, зважаючи на свої потенційні та реальні професійні можливості: у тентативній фазі (15–17 років) здійснюється попередній професійний вибір, що апробується у фантазії або реальності, оцінюються власні якості,

їх придатність до професійної самореалізації; у фазі переходу (18–20 років) відбувається спроба реалізації «Я-концепції» в різних видах професійної діяльності; у фазі власне апробації (21–24 роки) ведеться пошук діяльності в професійному житті і реалізації професійних можливостей;

3) стадія консолідації (25–44 роки) характеризується прагненням реалізувати себе у визначеній професійній сфері, власну професійну позицію;

4) на стадії зберігання (45–64 роки) професійний розвиток індивіда відбувається в чіткому визначеному напрямі, без виходу за межі визначеної професійної сфери;

5) на стадії спадання (після 65 років) відбувається розвиток нових обов'язків: часткова участь у професійному житті, спостереження за професійною діяльністю інших людей.

Професійну зрілість на цих стадіях розвитку Дж. Сьюпер бачить як: поінформованість про професію, шляхи її набуття і потребу в ній; усвідомлення зв'язку між навчанням і подальшою професійною діяльністю; достатній рівень професійних знань, умінь, навиків; чинників, що визначають успішний професійний розвиток і т. ін.

У вітчизняній психології до ідей Д. Сьюпера близька періодизація професійного становлення, розроблена *Є. Клімовим* (1930). Автор виділяє шість стадій розвитку:

1) стадія передгри (від 0 до 3 років) – характеризується психомоторною підготовкою до професійної діяльності;

2) стадія гри (від 6 до 8 років) – відбувається програвання професійних ролей, зародження професійних інтересів, формування професійних можливостей;

3) стадія оволодіння навчальною діяльністю (від 6–8 до 11–12 років) – розвиваються можливості, диференціація та інтеграція професійних інтересів;

4) стадія оптації (стадія намірів) (від 11–12 до 14–18 років) – ухвалюється рішення про вибір шляху професійного розвитку. Ця стадія є етапом поступового формування загальної готовності до професійного самовизначення (без конкретного вибору) і підготовки до майбутнього трудового життя в широкій сфері;

5) стадія професійної підготовки (від 15–18 до 16–23 років) – освоєння вже обраної професії у відповідному навчальному закладі або на первинній штатній посаді;

6) стадія розвитку професіонала (від 16–23 років до пенсії) – удосконалення в межах обраної професійної діяльності, підвищення кваліфікації, формування індивідуального стилю діяльності, освоєння суміжних видів професійної праці, необхідних для якіснішого виконання певної роботи.

Є. О. Клімов зосереджує увагу на проблемі суперечливості, кризі професійного розвитку особистості, зокрема на стадіях оптації і профпідготовки. Це, насамперед, проблема усвідомленого вибору шляху професійного становлення; суперечність між ідеалом професіонала і «Я-професіонала»; суперечність між вимогами професії й індивідуальним стилем діяльності; протиріччя між уявленням суспільства про тип професіонала і професійним «гештальтом» особистості; протиріччя в професійному просуванні, пов'язані з рівнем реалізації особливостей «Я-у-професії» і т. ін. А детермінантою успішного професійного становлення і показником професіоналізму виступають у Є. О. Клімова рефлексивні особливості свідомості професіонала.

Зазначаючи значення рефлексивного опосередкування професійного розвитку, не можна не звернутися до своєрідної періодизації життєдіяльності людини, запропонованої К. Юнгом (1875–1961). Він описує три вікові рубежі й аналізує професійне становлення людини на кожному етапі через призму усвідомленості професіоналізації.

Етапи професіоналізації особистості за К. Юнгом:

- перший етап – «дитинство» – від народження до 18 років, характеризується «дитячим усвідомленням» – тобто неусвідомістю або усвідомленням тільки свого «Я». Професіоналізація для особистості є неусвідомленими уявленнями та очікуваннями від професії, ілюзорністю й ідеалізацією уявлень про себе в майбутньому як професіонала. К. Юнг називає цей етап – «сон дитинства»;

- другий етап – «молодий вік», триває від безпосередньо післяпубертатного часу і приблизно до середини життя, що припадає на вік 35–40 років. К. Юнг зазначає, що на цьому віковому рубежі більшість людей стикається із вимогами життя, які раптово переривають «сон дитинства». Якщо індивід

достатньо підготовлений, то перехід у професійне життя може відбутися без ускладнень. Але якщо є контраст ілюзій з дійсністю, то виникають проблеми.

На цьому етапі К. Юнг виділяє протиріччя, зумовлені зіткненням суб'єктивних уявлень про себе, життя, професію із зовнішніми умовами; що породжуються «внутрішніми труднощами» (наприклад, почуття неповноцінності);

– третій етап – «зрілий вік» – друга половина життя (після 40 років). Найважливішим психологічним завданням цього вікового періоду, як гадає К. Юнг, є утвердження своєї свідомості в оточуючому світі. Це дає змогу індивіду досягти внутрішньої рівноваги, професіоналізму, соціальної укоріненості і розширення сфери свого життя. На цьому етапі відбувається глибинні зміни: інверсія всіх цінностей та ідеалів молодості. Основна мета: розширення сфери життєдіяльності, затребуваність та дієздатність у соціальному й особистісному житті, продуманий вибір сімейного життя, забезпечення сприятливих умов для дітей.

З позиції теорії К. Юнга, кінцева життєва мета – це повна реалізація «Я», самореалізація. Доступна вона тільки здібним, високоосвіченим, здатним до рефлексії людям із широкою сферою життєдіяльності, із творчою професійною діяльністю. Саме ці аспекти сприяють більшій тривалості життя, повному розвитку і вираженню всіх якостей та елементів структури особистості.

Процес поєднання в соціально-психологічному відображенні людини умов соціуму з особливостями особистості пов'язаний із соціально-психологічними механізмами соціалізації особистості.

Соціально-психологічні механізми – впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки. До них відносяться:

– *імітація* – (від лат. *imitation* – імітація) – копіювання індивідом поведінки інших людей або груп;

– *ідентифікація* – (лат. *identicus* – тотожний) – збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, неперервності історії свого життя;

– *наслідування* – процес орієнтації на певний приклад, взірець, повторення і відтворення однією людиною дій, вчинків, копіювання рис її характеру та стилю життя;

– *навіювання*, або сугестія (лат. *suggestion* – навіювання) процес впливу на психічну сферу людини, пов'язаний з суттєвим зниження її критичності до інформації, що надходить, відсутністю прагнення перевірити її достовірність, необмеженою довірою до її джерел;

– *переконання* – процес, завдяки якому без примусу словесно впливають на погляди і поведінку людини;

– *зараження* – психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу;

– *соціальна фасілітація* (анг. *facilitate* – полегшувати) – підвищення ефективності діяльності індивіда в умовах її функціонування в присутності інших людей;

– почуття *сорому і провини* як соціально-моральні та емоційно-психологічні явища характеризуються усвідомленням індивідом невідповідності свого вчинку з прийнятими в суспільстві нормами, засудженням непристойного вчинку громадською думкою, емоційною реакцією на нього. Ці почуття як емоції є в основі моральних почуттів, а також основою відповідальності, їх переживання сприяє зростанню особистості, її зрілості;

– *конформізм* – схильність індивіда піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному нагнітання групи. Для людини, якій характерна конформна поведінка, властиво дотримання соціальних норм (правових і моральних); засвоєння стандартів поведінки; прийняття групових норм, яке орієнтовано на сприйняття вчинків іншими людьми; самоконтроль; соціальний обмін.

Окрім цього, соціально-психологічні механізми поділяють на цілеспрямовані і стихійні, усвідомлювані і неусвідомлювані тощо.

8.2. Види, типи, завершеність соціалізації особистості

Соціалізація може набувати різних видів, серед яких основними є первинна і вторинна соціалізація, ресоціалізація, асоціалізація, десоціалізація [165, с. 173–174].

Соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідстві. Завдяки цій соціалізації, людина стає членом суспільства, засвоює зразки поведінки та елементарні соціальні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері тісних міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько та ін.).

Соціалізація вторинна – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Людина пізнає багато сфер суспільного життя, приймає рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час соціалізації вчиться бути учнем, приятелем, членом різних організацій, людиною першої професії і т. ін.

Соціалізація перманентна (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається упродовж усього життя.

Соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше до нових тенденцій у культурі, мистецтві, освіті тощо.

Персоналізація – процес зміни соціальних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які ґрунтуються на відмінних моральних і правових принципах та ідеалах. У процесі соціалізації особистість змінює переконання у справедливості певних життєвих принципів.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи. Це втрата людиною частково або пов-

ністю окремих нормативних критеріїв взаємодії з іншими суб'єктами, показник соціальної деградації особистості.

Ресоціалізація – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих соціальних установок після деякого періоду десоціалізації. Ресоціалізація виражає відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм. Ресоціалізація особливо виявляється в умовах принципово іншої ситуації для людини (наприклад, переїзд на постійне проживання в іншу країну). Але найчастіше вона пов'язана зі зміною статусу особистості, її професії чи службової посади.

Вирізняють такі *основні типи соціалізації*:

- *соціальна*, яка виявляється у адекватному оціненні особистістю самої себе, своїх можливостей, здібностей і місця серед інших людей. Є важливим регулятором поведінки, визначає взаємодію та взаємовідносини з оточуючими, проявляється у критичності й вимогливості до себе, є визначальною стосовно оцінення своїх успіхів та невдач; пов'язана з формуванням внутрішньої позиції людини, з усвідомленням себе як члена суспільства;

- *гендерна*, є результатом соціально-психологічного конструювання. Виникає з народженням дитини, коли на основі формування зовнішніх статевих органів визначається її стать. У структурі гендерної соціалізації індивіда, виділяють такі компоненти: когнітивний (пізнавальний) – усвідомлення належності до певної статі і опис себе з використанням категорій мужності–жіночності; афектний (оцінний) – оцінення психологічних рис та особливостей власної гендерної ролевої поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності – фемінності; конативний (поведінковий) – самопрезентація себе як представника визначеної гендерної групи, а також набуття досвіду та способів подолання криз ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особово-значущих цілей і цінностей;

- важливе значення у структурі соціалізації індивіда має *етнічна* складова – яка характеризує усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Це багатовимірний конструкт, що охоплює етнічні відчуття, знання, установки і поведінкові реакції. Існують дві моделі етнічної ідентичності:

лінійна (біполярна) і двовимірна. У лінійній моделі етнічна ідентичність представляється в континуумі від високого рівня ідентифікації зі своєю етнічною групою (позитивна або негативна ідентичність) до високого рівня ідентифікації з чужою етнічною групою (змінена або помилкова ідентичність). Двовимірна модель описує чотири можливі типи етнічної ідентичності: моноетнічну зі своєю етнічною групою, біетнічну, моноетнічну з чужою етнічною групою і маргінальну етнічну;

– *професійна* соціалізація постає перед індивідом вже в період юності і визначає подальшу його долю. Професійна соціалізація виражає концептуальне уявлення людини про свою професію, своє місце в професійній групі, її місце в системі суспільних стосунків. Вона наділяє людину ціннісними орієнтирами, дає змогу їй орієнтуватися в світі професій, що забезпечує широкі можливості для самореалізації. Вважаючи себе представником майбутньої професійної групи, людина засвоює її норми, цінності і традиції, що стають регулятором її поведінки в моменти актуалізації професійної соціалізації. Тобто, важливий не рівень обізнаності особи з професією, а її власне визнання того, що вона майбутній «педагог», «лікар», «водій» та ін.;

– *вікова* соціалізація – це індивідуальна особливість людини, що характеризує онтогенетично зумовлені закономірності її розвитку. Вік – це набір нормативно-ролевих характеристик, що визначає обов'язковість і доступність різних форм соціальної активності для людей того або іншого хронологічного віку. Кожна людина певною мірою поділяє цінності тієї або іншої вікової субкультури і зараховує себе до певної вікової категорії на основі суб'єктивного віку, що нею переживається. Вікова соціалізація розуміється як результат ототожнення людини з тією або іншою віковою групою, що супроводжується повним або частковим прийняттям її норм і правил як регуляторів власної поведінки. Міжвікові стосунки розглядаються як відносини між людьми, в яких актуалізується їх вікова соціалізація, усвідомлення того, що ті, що взаємодіють, належать до різних (або однієї і тієї) вікових груп, що дає змогу розрізняти людей «свого» й «іншого» віку та вибирати адекватні цьому способи взаємодії з ними;

– *політична* соціалізація – це процес входження людини в політику, сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки, політичної культури, прийняття й виконання певних політичних ролей, вияв політичної та електоральної активності. Політична соціалізація є процесом, за допомогою якого людина залучається до певних політичних цінностей, містить їх у своєму внутрішньому світі, формує політичну свідомість і культуру, об'єктивно і суб'єктивно готується до політичної діяльності;

– *релігійна* соціалізація – це процес формування релігійного світогляду, входження і прийняття системи ритуалів та культів побудованих на вірі людини у надприродне та священне, що визначає тип взаємовідносин людини і світу, людини і Бога. Виявляється у дотримванні релігійних норм поведінки, відвідуванні богослужінь, участі у діяльності релігійної общини тощо;

– *правова* соціалізація людини відбувається в процесі її входження та опанування правовими, соціальними, моральними нормами. Це процес накопичення знань про нормативну систему права, формування світогляду, в якому правові норми сприймаються як особистісна і соціальна цінності, без яких неможливе нормальне функціонування суспільства, забезпечення та захист прав, свобод, життя, збереження майна індивіда;

– *економічна* соціалізація передбачає інтеріоризацію людиною системи знань, навиків і умінь, що забезпечують її участь у різних видах економічної діяльності в якості носія (виконавця) відповідних ролей: власника, підприємця, менеджера, працівника, продавця, споживача, акціонера тощо;

– соціалізація людей як *батьків* виявляється у процесі сприйняття, усвідомлення та дотримання батьківських обов'язків та прав; цінностей сім'ї і шлюбу; шанобливого ставлення до дружини й чоловіка; репродуктивних установок щодо дітей; забезпеченні якості життя членів сім'ї, турботі про батьків тощо.

Вплив соціальних інститутів і соціальних організацій суспільства на становлення особистості – основна особливість соціологічного підходу до аналізу соціалізації, яка трактується

як тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких чинників соціального середовища як:

- сукупність соціальних статусів і ролей, які суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві та успадковуються майбутніми поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм та цінностей і сприяють їхньому переданню та засвоєнню;
- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

Особистість формується у процесі соціалізації і є продуктом групового індивідуального досвіду та соціальної взаємодії. Груповий досвід у формуванні особистості робить її об'єктом соціальних відносин. У дошкільному віці дитина набуває соціального досвіду, засвоюючи образи різних особистостей, формує образ власного «Я». А все подальше формування людини як особистості – це побудова власного «Я» на основі порівняння себе з іншими особистостями. Отже, відбувається постійне формування особистості з унікальними внутрішніми особливостями та одночасно зі спільними для її соціального оточення рисами, які набуваються через групове спілкування і груповий досвід.

У процесі соціалізації велике значення має й унікальний індивідуальний досвід. Унікальність полягає в тому, що нікому буквально не вдається його повторити. Навіть близнюки з однаковою спадковістю завжди матимуть свій індивідуальний досвід, оскільки вони не можуть постійно зустрічатися з одними і тими самими людьми, слухати одні й ті самі слова від батьків, відчувати одні й ті самі почуття протягом дня, місяця, року. Індивідуальний досвід ускладнюється тим, що згодом він не тільки накопичується, а також здійснюється його

інтеграція. Кожна людина переосмислює значення подій, які сталися через свій минулий досвід, досвід батьків, близьких.

Соціалізація – це двосторонній процес, який охоплює, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків на основі його активної діяльності, активного входження в соціальне середовище. Перша сторона соціалізації – це характеристика того, як середовище впливає на людину; інша – це момент впливу людини на середовище за допомогою діяльності.

Соціалізація за своїм змістом – це процес становлення особистості, який починається з перших хвилин життя людини. Виділяють *три сфери*, в яких здійснюється насамперед становлення особистості: *діяльність, спілкування, самосвідомість*. Спільною характеристикою цих сфер є процес розширення, поглиблення соціальних зв'язків із зовнішнім світом.

Щодо *діяльності*, то під час усього процесу соціалізації індивід має справу з розширенням «каталогу» діяльностей, тобто засвоєнням все нових видів діяльності. При цьому відбуваються надзвичайно важливі процеси. По-перше, це орієнтування в системі зв'язків, які наявні в кожному виді діяльності і між її різними видами. Воно означає виявлення для кожної особистості особливо значущих аспектів діяльності. Другий процес – центрування навколо головного, обраного виду, зосередження уваги на цьому і підпорядкування йому усіх інших діяльностей. Третій процес – це осмислення особистістю під час реалізації діяльності нових ролей і осмислення їхньої значущості.

Друга сфера – *спілкування*. Його розглядають у контексті соціалізації з боку розширення і поглиблення. Широту спілкування можна розуміти як збільшення контактів на кожній віковій межі. Поглиблення спілкування – це передусім перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентралізація, вміння орієнтуватися на партнера, володіти вербальним і невербальним спілкуванням, вміти чути й слухати, долати комунікативні перешкоди тощо.

Третя сфера соціалізації – *розвиток самосвідомості* особистості як здатності людини безпосередньо відтворювати

себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей. Самосвідомість розглядається як процес, що поступово розгортається у часі і передбачає формування когнітивного (знання про свої індивідуальні особливості), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів), регулятивного (діяльності, поведінки) компонентів.

Отже, процес соціалізації може бути зрозумілий тільки як єдність змін усіх трьох визначених сфер. Вони, разом створюють для індивіда «дійсність, що розширюється», в якій він діє, пізнає і спілкується, засвоює всю систему соціальних відносин.

Можна говорити про досягнення певною мірою *завершеності соціалізації*, коли особистість набуває певної особистісної зрілості, що виявляється в досягненні інтегрального соціального статусу. Лише за умови достатнього вираження його ознак можна казати про зрілу особистість [185, С. 85–86]:

- *автономність* виявляється в існуванні власної, незалежної від оточення, системи цінностей та діяльності відповідно до неї;

- *контактність* як уміння швидко встановлювати глибокі контакти з людьми;

- *самосприйняття*, яке виражається у позитивному ставленні до себе;

- *креативність* – здатність до загостреного сприйняття дисгармонії, створення чогось нового, творча спрямованість;

- *толерантність* – терпеливість до різних думок, неупереджене ставлення до людей і подій;

- *синергічність* – здатність цілісно сприймати світ і людей, розуміти взаємопов'язаність суперечностей;

- *відповідальність* – визнання себе автором певного вчинку і прийняття його наслідків;

- *глибинність переживань* – відчуття гармонії зі світом, здатність до вершинних переживань, які породжують нове ставлення до світу;

- *децентрація* – уміння бачити явища з різних боків; розуміння і прийняття того, що інші можуть сприймати інакше, уміння відтворювати погляд іншого;

- *життєва філософія* – усвідомлення людиною власної реальності у контексті довколишнього світу у пошуках сенсу життя. Існування індивідуальної формули самовдосконалення.

Доцільним є розрізнення фізіологічної, статевої, інтелектуальної, емоційної, психологічної, соціальної та духовної зрілості.

Фізіологічна та статевая зрілість характеризує дозрівання організму людини відповідно до вікових критеріїв.

Інтелектуальна зрілість є показником відповідності розумового розвитку людини вікової норми.

Емоційна зрілість виявляється у здатності до саморегуляції, самопослідовності та широті емоційних переживань.

Інтелектуальна та емоційна зрілість є складовими психологічної зрілості як показника сенсорних, мнемічних та інтелектуальних функцій людини.

Соціальна зрілість виявляється у ступені оволодіння людиною різними соціальними ролями, які відповідають її віку.

Важливим аспектом соціалізації особистості є її життєвий шлях. *Життєвий шлях* – це детермінований суспільством і власним вибором індивіда процес поетапного залучення до системи суспільних відносин, послідовної зміни способу життєдіяльності, пов'язаних із самореалізацією і самоутвердженням. Він відображає динамічний аспект у системі життєдіяльності особистості, спосіб життя – статичний. Ці дві системи становлять підґрунтя формування і становлення особистості та її функціонування.

Спосіб життя – це певний стан системи основних сфер життєдіяльності в конкретному проміжку життя людини. Поняття «спосіб життя» дає змогу фіксувати специфічні особливості діяльності окремої людини, певної спільноти людей у різноманітних сферах життя, таких як сім'я, навчання, робота, громадська діяльність тощо. Вивчення способу життя в контексті життєвого шляху особистості дає можливість виявити сталі типи організації життя. Життєвий шлях тісно пов'язаний зі способом життя особистості. Зі змінами реальних умов її життєдіяльності. І хоча життєвий шлях у кожної особистості індивідуальний, можна говорити про типові особливості життя представників одного класу, покоління, соціальної верстви, професійної групи тощо.

Отже, завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти,

відповідних способів мислення, властивих цій культурі форм раціональності і чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливості залучення до культури, виховання і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. До цього процесу залучено все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, колеги по роботі і знайомі, ЗМІ тощо.

Важливо зазначити, що соціалізація – не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється упродовж усього життя людини – від дитинства через зрілість і до старості. Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі і, відповідно до змін, статуси.

Резюме

1. Соціалізація – це процес уходження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.

2. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості рухатися у напрямі подальшого росту, розширення усвідомлюваного соціального світогляду. Стадії розвитку особистості за Е. Еріксоном: орально-сенсорна, м'язова-анальна, локомоторно-генітальна, латентна, підліткова, рання зрілість, середня, пізня зрілість.

3. Соціалізація особистості пов'язується з такими етапами розвитку мислення, як: сенсомоторна, доопераційна, стадія конкретних операцій, формальних операцій, а також зі стадіями трудової діяльності: дотрудова, трудова і післятрудова.

До основних видів соціалізації відносяться: первинна, вторинна, перманентна, персоналізація, асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація.

4. Соціалізація здійснюється завдяки соціально-психологічним механізмам – впливам або засобам, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення людиною реалій соціального життя, перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки. До них відносяться: імітація, ідентифікація, наслідування, навіювання, переконання, зараження, соціальна фасілітація, конформізм,

дотримання соціальних норм (правових і моральних), засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний обмін тощо.

5. Соціалізація представляє тривалий процес сходження людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливами таких чинників соціального середовища як: сукупність соціальних статусів і ролей, які суспільство пропонує людині; соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набуті конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й успадковуються майбутніми поколіннями від старших; соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних зразків, норм і цінностей і сприяють їхньому передаванню та засвоєнню; загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорсткого запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типів особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

6. Основними видами соціалізації особистості є: первинна, вторинна, перманентна, зворотна, персоналізація, асоціалізація, ресоціалізація. Виділяють такі сфери, в яких здійснюється становлення особистості, – це діяльність, спілкування, самосвідомість.

7. Ознаками зрілої особистості є: автономність, контактність, самосприйняття, креативність, толерантність, синергічність, відповідальність, глибинність переживань, відчуття гармонії, децентрація, життєва філософія.

8. Досягнення певною мірою завершеності соціалізації відбувається тоді, коли особистість набуває деякої зрілості, що виявляється в досягненні інтегрального соціального статусів, що передбачає: уміння розпоряджатися власними грошовими надходженнями незалежно від інших людей; індивід має можливість забезпечити себе засобами існування; людина здатна прожити окремо від батьків; вона самостійна у виборі способу життя.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття «соціалізація».
2. Розкрийте основні наукові підходи до розуміння процесу соціалізації.
3. Як взаємодіють біопсихологічні та соціальні детермінанти процесу соціалізації особистості?

4. Як відбувається соціалізація особистості?
5. Що таке соціальна адаптація та інтеріоризація як складові процесу соціалізації?
6. Що відбувається в результаті інтеріоризації?
7. Розкрийте стадійність процесу соціалізації за Е. Еріксоном.
8. Окресліть інтелектуальний розвиток особистості за Ж. Піаже.
9. Охарактеризуйте основні стадії трудової соціалізації особистості.
10. Назвіть соціальні чинники соціалізації особистості.
11. Розкрийте поняття «міра завершеності соціалізації».

План семінарського заняття (2 год.)

1. Характеристика сучасних моделей соціалізації особистості.
2. Основні етапи і стадії процесу соціалізації.

Теми рефератів

1. Проблеми соціалізації особистості в сучасному суспільстві.
2. Особливості соціалізації сучасної молоді.
3. Японська школа: моделі соціалізації.
4. Соціалізація особистості: соціально-психологічний аспект.

Рекомендована література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогрес, 1986. – 415 с.
2. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Питер, 1996. – 316 с.
3. Злобіна О. Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
4. Соціологія і психологія: навч. посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
5. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
6. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видав. центр «Академія», 2005. – 560 с.
7. Соціологія і психологія: навч. посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
8. Мордвинцева Л. П. Японская школа: модели социализации / Л. П. Мордвинцева // РЖ «Общественная наука за рубежом». – 1991. – № 3.

9. Москаленко В. В. Социализация личности (философский аспект) / В. В. Москаленко. – К.: Вища шк., 1986. – 287 с.
10. Пиаже Ж. Теория Пиаже. Раздел III: Теория стадий / Ж. Пиаже // История зарубежной психологии 30–60 годы XX века / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 232–292.

Тести

1. Серед наведених варіантів відповідей визначте найбільш вичерпну і правильну. Соціалізація – це процес:

- а) соціального розвитку людини;*
- б) набуття знань, навичок та вмінь;*
- в) усвідомлення індивідом себе як частини суспільства;*
- г) засвоєння суспільних традицій, соціальних норм і цінностей.*

2. Яке із наведених положень не відноситься до стадій дотрудової соціалізації?

- а) рання соціалізація, яка охоплює час від народження дитини до вступу її у школу;*
- б) стадія шкільного навчання,*
- в) стадія професійного навчання;*
- г) стадія професійного перенавчання.*

3. Яке із наведених положень не відноситься до сфер соціалізації людини?

- а) діяльність;*
- б) рекреація;*
- в) спілкування;*
- г) розвиток самосвідомості.*

4. Процес охоплення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини – це:

- а) адаптація;*
- б) інтеріоризація;*
- в) екстеріоризація;*
- г) персоналізація.*

5. Серед наведених стадій розвитку мислення, який не входить у процес соціалізації за Ж. Пиаже:

- а) сенсоматорна;*
- б) доопераційна;*
- в) операційна;*
- г) стадія конкретних операцій;*
- д) стадія формальних операцій.*

6. Соціологія вивчає соціалізацію особистості у таких аспектах:

- а) соціокультурному;*
- б) біосоціогенетичному;*
- в) генетико-віковому;*
- г) усі відповіді правильні.*

7. У теорії психоаналізу З. Фрейда розуміння соціалізації полягає у тому, що:

- а) соціалізація має конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;*
- б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;*
- в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;*
- г) це процес взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.*

8. У моделі «соціального навчіння» соціалізація полягає у тому, що:

- а) соціалізація має конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;*
- б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;*
- в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;*
- г) це процес взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.*

9. У моделі «міжособистісного спілкування» соціалізація полягає у тому, що:

- а) соціалізація має конфліктний характер і вимагає особистісного та суспільного контролю;*
- б) соціалізація досягається розумним співвідношенням покарання і заохочення для отримання бажаної реакції;*
- в) це процес групового впливу через спілкування, що відбувається відповідно до системи соціальних ролей;*
- г) це процес взаємодії і взаємовпливу соціальних груп і особистості.*

10. У моделі «інкультурації» соціалізація є:

- а) процесом передання культурної спадщини;*
- б) природні, внутрішні сили особистості в змозі самотійно реалізувати соціалізацію особистості;*
- в) процесом розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості;*

г) процесом становлення самосвідомості і активної життєвої позиції.

11. Чи є агентами соціалізації наступні особи?

- а) продавець;
- б) диктор телебачення;
- в) сержант в армії;
- г) наглядач у тюрмі.

12. Ресоціалізація особистості як процес, це:

- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;
- б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;
- в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;
- г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які ґрунтуються на відмінних принципах і ідеалах.

13. Десоціалізація особистості як процес, це:

- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;
- б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;
- в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;
- г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які ґрунтуються на відмінних принципах і ідеалах.

14. Яке із наведених положень не відноситься до ознак зрілої особистості?

- а) автономність;
- б) відповідальність;
- в) життєва філософія;
- г) фізична зрілість.

15. Асоціалізація особистості як процес, це:

- а) зворотній щодо соціалізації процес, показник соціальної деградації;
- б) процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства;
- в) засвоєння особистістю норм, цінностей тощо, які спричиняють деформацію суспільних відносин;
- г) процес зміни соціальних установок під впливом інтеріоризації нових норм, які ґрунтуються на відмінних принципах і ідеалах.

16. Як вважає Е. Еріксон соціалізація, це:
а) етапний процес розвитку особистості, подолання нею критичних ситуацій на життєвому шляху;

б) процес нормативного регулювання поведінки шляхом засвоєння соціальних норм;

в) суттєвий елемент соціальної взаємодії;

г) активна взаємодія особистості з середовищем.

17. Перманентна соціалізація – це:

а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;

б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;

в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових тенденцій;

г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних норм та цінностей, що виникли у суспільстві.

18. Первинна соціалізація – це:

а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;

б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;

в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових тенденцій;

г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних норм та цінностей, що виникли у суспільстві.

19. Соціалізація зворотня – це:

а) процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя;

б) етап соціалізації, який відбувається в дитинстві;

в) ситуація в умовах швидких соціокультурних змін, коли молоде покоління долучає старше покоління до нових тенденцій;

г) засвоєння культурно-історичних традицій, соціальних норм та цінностей, що склалися у суспільстві.

20. Соціалізація особистості як процес засвоєння нею встановлених у суспільстві зразків поведінки та способів діяльності забезпечується, насамперед:

а) державою;

б) трудовим колективом;

в) правоохоронними органами;

г) сім'єю, школою.

Частина II

**ОСНОВНІ ГАЛУЗІ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ**

Розділ 9

Соціологія культури

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити основні підходи до розуміння поняття «соціологія культури»;
 - охарактеризувати основні концептуальні підходи до поняття «культура»;
 - проаналізувати основні функції культури;
 - розкрити основні елементи культури;
 - проаналізувати поняття «релятивізм» та «етноцентризм» щодо самоцінності культури окремих народів;
 - охарактеризувати основні види і форми культури;
 - розкрити сутність культурної динаміки;
 - проаналізувати зміст культурної динаміки.

9.1. Соціальна сутність культури

9.2. Структурні елементи та форми вияву культури

Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне. З одного боку, культура слугує як феномен соціального організму та його еволюції, з іншого – як наукова категорія, що досліджує та визначає сутність, структуру та специфіку функціонування цього феномена. Вивчення власної культури та інших культурних виявів сприяє усвідомленню цінності людського буття та плюралізму культурних вимірів, з порівняльного аналізу яких формується стійка орієнтація на гармонійне, толерантне функціонування різноманітних соціальних спільнот і індивідів.

9.1. Соціальна сутність культури

Соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням та поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.

Зазначимо, що феномен культури настільки складний і багатогранний, що кожна наука – філософія, історія, мистецтвознавство, етнографія, культурологія й соціологія – знаходить свою специфічну предметну нішу в результаті дослідження цього суспільного явища. Соціологію цікавить насамперед роль культури у функціонуванні і розвитку суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі. Вона певною мірою впливає на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, охоплюючи й такі, як соціальна структура, соціальна мобільність тощо.

Уперше поняття «соціологія культури» було введено у соціологічну науку М. Адлером (1873–1937), який під предметом цієї теорії розумів вивчення соціальних чинників становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство та соціальну поведінку людини. Однак таке тлумачення соціології культури не отримало достатнього широкого поширення. Воно одразу ж стало об'єктом гострої критики, яка полягала в тому, що у західноєвропейській суспільно-політичній та філософській науковій думці поняття «суспільство» і «культура» використовувалися зазвичай як синоніми.

Критикуючи позицію М. Адлера, Л. Уайт (1900–1979) уважав, що соціологія не спроможна відокремити культурне від соціального. Соціологія, як він гадає, розглядає культуру лише у форматі соціальних взаємозв'язків, тоді як суспільство є функцією культури. Саме тому соціологія, як він наголосив, не може зробити культуру предметом соціологічних досліджень як особливого класу соціальних явищ. Основний аргумент критики М. Адлера, отже, зводився до того, що соціологія культури замінює поняття «соціологія».

Більш обмежений погляд щодо предмета соціології культури був запропонований представниками структурно-функціонального підходу. Зокрема, найактивніший послідовник цього підходу – американський соціолог Т. Парсонс, як послідовник культурного детермінізму, вважав, що культура є основною передумовою розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Отож, як показує аналіз, у західноєвропейській соціологічній літературі соціологія культури є загальним поняттям. Тому до соціології культури, ґрунтуючись на західноєвропейській соціологічній традиції, належать соціологія кіно, соціологія мистецтва, соціологія музики, соціологія театру тощо.

Неоднозначність трактування поняття «культура» обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної, соціологічної науки. У широкому сенсі соціологія культури являє собою не просто галузь соціологічної науки, вона є предметною сферою, яка охоплює майже всю проблематику суспільного життя, але під специфічним поглядом. Адже культурний зміст можна виділити у будь-якій сфері цілеспрямованої соціальної діяльності людей: праці, побуті, політиці, охороні здоров'я, освіті тощо, тобто у соціальній діяльності, спрямованій на максимальний розвиток закладених у людини здібностей, на реалізацію її соціальних цілей.

У вузькому сенсі соціологію культури розглядають як відносно самостійну соціальну систему, що локалізується у духовній сфері суспільного життя. Під час соціологічного вивчення культури вітчизняні дослідники особливу увагу приділяють її аксіологічному аспекту, тобто визначенню ціннісної компоненти, яка дає змогу об'єднати елементи культури у систему, що забезпечує їх взаємозв'язок на різних ієрархічних рівнях суспільної організації: суспільства загалом, соціальних груп і особистостей. Людину в цьому контексті розглядають одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культуру – як міру гуманізації і гармонізації суспільства та людини. При цьому найважливішим завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей як міри формування їхніх цінностей, що дає широку можливість для переходу від кількісного до якісного аналізу, а також для удосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у суспільстві.

Загалом у соціології культури ще недостатньо всебічно і повно вирішенні питання предметної сфери. Більшість учених вважають, що предметом соціологічного дослідження культури може бути, по-перше, уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів, взятий у взаємодії з іншими соціальними

системами; по-друге, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства. Тобто, предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Об'єктом соціології культури, переважно, є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей – і матеріальних, і духовних.

Предметом соціології культури може виступати творча діяльність у галузі культури; економічні (матеріальні), соціальні і політичні чинники, що впливають на творчий процес; ситуація на «ринку» художньо-культурної продукції. Вона досліджує соціально-демографічні та інші характеристики людей як споживачів культури, їхні інтереси, уподобання, нахили, мотиви залучення до культури, а також орієнтації на ті чи інші культурні форми. У принципі, соціологія культури може вивчати будь-які суспільні явища та події, що є віддзеркаленням певних форм та видів культурного життя людей: пам'ятники, заповідні місця, колекційні і музейні експонати, народні промисли й ремесла, які відображають характерні риси нації, народу, певної соціальної групи або традиції міста, села чи країни загалом.

Соціологія культури охоплює суспільну думку та художню критику, що відображають відношення громадськості до подій культурного життя, їх культурного розвитку. Дослідження, що проводяться соціологією культури, дають змогу насамперед виявляти характерні ознаки і тенденції культурного розвитку суспільства, вплив на нього різноманітних соціально-економічних чинників. На практиці соціологія культури допомагає вирішенню завдань суспільного виробництва, освіти і виховання, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля, налагодженню культурно-просвітницької діяльності, а також надає цінну інформацію щодо ефективності роботи закладів культури, удосконалення їх діяльності, планування випуску художньо-культурної продукції тощо. Розвиток теорії і методології культури має важливе значення

для підвищення рівня суспільного життя, ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, а також для інтенсифікації культурної діяльності людей та її збагачення.

У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології виникло своєрідне суперечення: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття «культура» є головним, а з іншого – змістовні уявлення про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття «культура».

Загалом термін «культура» може означати «царину духу», а також визначений тип свідомості або поведінку людей, скажімо, культура «гуманітаріїв» чи культура «технократів». Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного.

Спочатку слово «культура» означало спосіб оброблення землі (від лат. *colere* – піклуватися, зрощувати, доглядати). Осмислення культури – це, насамперед, осмислення самого поняття культура, яке вперше зустрічається в праці Марка Порція Катона Молодшого (95–46 р. до н. е.) «*De agri cultura*». Однак уже в цей період культуру розуміють дещо ширше, ніж як аграрну культуру. Зокрема в листах Цицерона (римський філософ, державний діяч, 106–43 р. до Р. Х.) читаємо: «*cultura animi autem philosophia est*», що в перекладі означає – «філософія є культурою душі (духу)».

Перехід від цього вузького розуміння змісту культури до ширшого, що відбувся у європейській суспільній свідомості в XVII–XVIII ст., має принципове значення, оскільки саме з цього періоду культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. Водночас більш усталене розуміння культури як деякої протилежності природи, «натури» спостерігалось вже в епоху Просвітництва. Саме у цей історичний період поняття «культура» одержало два тлумачення: природу розглядають як вихідний стан, далекий від досконалості, а культуру як шлях або засіб досягнення цієї досконалості, чи навпаки, природа – ідеал гармонії, а культура – штучне утворення, що несе у собі перекрученість, усілякі вади тощо.

З цим пов'язана й відома суперечка між мислителями Ж.-Ж. Руссо і Вольтером. Перший вважав, що культура псує людину: досконалість дана їй від природи, а подальше втручання культури гнітить людину, спотворює, послаблює стосунки, а головне – вносить у них «неправду». Вольтер займав іншу позицію: історія людства починається з певного дикого стану, і саме культура «олюднює» людину. Обидва ці погляди на культуру мали насамперед певні наслідки щодо створення соціологічної моделі суспільства. У Ж.-Ж. Руссо – це суспільство рівних, в основі якого є мінімальні потреби його членів. У Вольтера – це суспільство, в якому існує своєрідний культ багатства, як матеріального, так і духовного. При цьому становище членів суспільства не примусово-одноманітне, а залежне від їхніх індивідуальних здібностей і талантів. Аналіз показує, що до кінця XVIII ст. негативні аспекти культури практично не акцентуються, а сама культура розуміється як інструмент, за допомогою якого людина піднімається, переборює свою природну обмеженість.

Наголосимо, що до XVIII–XIX ст. у Німеччині, а згодом і в інших державах виникла інша *антитеза* – *культура і цивілізація*. Культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протистоїть цивілізація (лат. *civilis* – громадянський, державний) як щось утилітарне, зовнішнє та вторинне для людини. Цивілізацію передусім пов'язували із матеріальним і технологічним прогресом, а культуру – з ідеальним, духовним, інколи стихійним процесом, основою якого, є вищі людські цінності, і до якої категорію прогресу незастосовували. «Культура має душу, цивілізація – тільки методи і способи» (М. Бердяєв (1874–1948)).

Марксистська соціологія культури розглядала культуру як цілісну суспільну систему, походження та розвитку якої визначається тим чи іншим способом суспільного виробництва. Культура, з марксистського погляду, становить систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності. Вона, зазвичай, здійснюється у двох основних формах: а) як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності; б) як опредмечена діяльність людей у процесі матеріального і духовного виробництва, що розкриває сутнісні

сили людини тієї чи іншої епохи, відображені у пам'ятках і цінностях культури.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття «культура», сучасні дослідники, переважно, ототожнюють її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під культурою вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Отже, термін «культура» на сучасному етапі стали розуміти і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як живу людську діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона становить усю сукупність небіологічних (тобто придбаних), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Отже, *культура* – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають активну творчу діяльність людей в освоєнні світу в процесі історичного розвитку суспільства.

Необхідно також наголосити, що, узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер (1876–1960) і К. Клакхон (1905–1960) виокремили три її *основні характеристики*:

1) культура – це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;

2) культура – це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; вона не детермінована особливостями людини як біологічного виду, а створена власне нею; протилежна природі;

3) культура передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями.

Отже, слово «культура» можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і для позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (йдеться про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вужчому значенні – для позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак, з погляду зовнішніх спостерігачів, він може мати потребу у додатковій акультурації, тобто нав'язуванні того, що ці спостерігачі розуміють під культурою. Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів щодо розгляду *сутності та змісту культури*:

1) із *семіотичного* погляду (семіотика – наука про знаки), культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер необхідна, оскільки семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);

2) із *соціологічного* погляду, культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;

3) із *аксіологічного* погляду (аксіологія – наука про цінності), культуру розглядають як світ цінностей, який становить ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;

4) із *діяльнісного* погляду, культура визначається як сукупність «технологій», які виробляються і використовуються людиною для досягнення певної мети. Такі технології додають діяльності людини особливої спрямованості, а також цілісності.

Водночас існує й інша класифікація підходів щодо визначення змісту культури:

1) з позицій *символізму* (Т. Парсонс, К. Гирц (1926–2006)), елементами культури насамперед є символи, що опосередковують людину зі світом (ідеї, вірування, ціннісні моделі тощо);

2) з позицій *функціоналізму* (Б. Малиновський (1884–1942), А. Раткліфф-Браун (1881–1955)), кожний елемент культури виконує якусь функцію – задовольняє певні людські

потреби. Тобто, усі елементи культури розглядаються з огляду на те, яке місце вони посідають у цілісній культурній системі. Система культури – це характеристика соціальної системи. У «нормальному» стані соціальні системи самодостатні, врівноважені, гармонічні. Саме з погляду цього «нормального» стану й оцінюється функціональність елементів культури;

3) з позицій *адаптивно-діяльнісного* підходу (Е. Маркарян (1929)), культура являє собою спосіб діяльності, а також систему механізмів небіологічного характеру, що стимулюють, програмують і реалізують адаптивну і перетворювальну діяльність людей.

Культура як система понять, цінностей та оцінення, значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного уявлення цієї ідеї було введено поняття «культурної картини світу», що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу, так, містить у собі всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина світу може вважатися сьгодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються під час вивчення сутності та змісту категорії «культура».

Сьогодні говорять про феномен культури, який розглядають як:

- важливий регулятор людської поведінки;
- показник рівня розвитку суспільства, який характеризується властивими тільки певній епосі матеріальними та духовними цінностями;
- спосіб життя людей і суспільства загалом;
- засіб передання людського досвіду, що передбачає акумулювання (накопичення) і відбір елементів культури (звичай, етичних норм), які мають важливе значення для передання соціальної інформації із покоління в покоління;
- необхідну умову цивілізаційного розвитку;
- спосіб відображення якісних змін у людському знанні;
- складно організовану соціальну систему;
- рівень виховання та розумового розвитку особи;
- важливий соціальний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства.

Отож, можна визначити *основні функції культури* (тобто сукупність її ролей), які вона виконує у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

1) *людинотворча*, або гуманістична – полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

2) *гносеологічна*, або пізнавальна – полягає у тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

3) *кумулятивна* – спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині неї і взаємодії з іншими культурами. Наявність цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передання соціальної інформації;

4) *інформаційна* – полягає у переданні соціального досвіду, що зокрема забезпечує зв'язок часів – минулого, теперішнього і майбутнього;

5) *комунікативна* – пов'язана із надсиланням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також припускає передавання соціального досвіду (заодно – і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

6) *нормативно-регулююча або управлінська* – полягає у тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини у суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;

7) *ціннісно-орієнтаційна* – полягає у тому, що вона задає певну систему координат або своєрідну «карту життєвих цінностей», у яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

8) *інтегруюча* – забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Цю функцію виконують у результаті створення системи значень, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

9.2. Структурні елементи та форми вияву культури

Як уже зазначалося, культура в широкому сенсі охоплює всі досягнення людської цивілізації, заодно – матеріального характеру: сучасні машини і технології, знаряддя праці, будівлі, споруди тощо. В разі цього об'єкти матеріальної культури цікавлять соціологію лише тоді, коли вона досліджує різноманітні аспекти взаємодії людей з оточуючим їх середовищем, тобто соціальні аспекти економічної (виробничої) діяльності або проблематики. Головну увагу в соціології зосереджують насамперед на дослідження проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, яка за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та синтетичних елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей. Фактично системоутворюючі елементи культури є одночасно і проявами її численних форм та видів, які суттєво впливають на розвиток сучасного суспільства. До основних елементів культури як соціальної системи належать такі:

1. *Цінності* (від грец. *axios* – цінність) – це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може (наприклад, десять християнських заповідей). Розрізняють також такі групи цінностей: смисложиттєві (уявлення про добро, зло, щастя, ціль і сенс життя); вітальні (від лат. *vitalis* – життєвий) цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння людям); міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість); демократичні (свобода совісті, політичного вибору, суверенітет); партикулярні (любов до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога).

2. *Норми* (від лат. *norma* – правило, взірєць) – це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона поділяє систему цінностей культури. Норми поділяють на правові, моральні й етичні. Розрізняють норми-заборони, норми-права, норми-обов'язки, норми-ідеали. Норми підтримуються певними санкціями, тобто покараннями за їх по-

рушення або нагородами за їх якісне виконання. Відповідно санкції можуть бути і негативними, і позитивними.

3. *Звичай* – це усталені схеми (паттерни) поведінки, обов'язкові на рівні культури загалом, їх можна охарактеризувати як культурні звички.

4. *Етикет* – це сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування; наприклад, етикет, характерний для вищих прошарків суспільства.

5. *Традиції* – це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури.

6. *Мова* – це сукупність знаків і символів, що використовуються членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в межах вторинних моделюючих систем (в художній літературі, поезії, ритуальних текстах тощо). Мова становить систему, що відбиває і підтримує картину світу, характерну для цієї культури, а також забезпечує відповідний соціальний контроль, оскільки норма взагалі не може існувати, якщо не виражена мовою.

7. *Обряди* – це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття мають, переважно, колективний характер.

8. *Ритуали* – це сильно стилізована та ретельно спланована сукупність жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням. Вони досить поширені у релігійній, політичній (наприклад, підписання міжнародних угод) і навіть побутовій сферах (ритуал шлюбу, посвячення у студенти, отримання паспорта тощо).

9. *Церемонії* – це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому наголошенні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи

подій, що відзначаються (коронування – це яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).

10. *Уподобання* – це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, зазвичай, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільству і мають моральне переконання. В багатьох суспільствах вважається аморальним ходити голим по вулицях (хоча це дозволяється робити у своїй домівці), ображати літніх людей, бити жінку, кривдити слабого, знущатися над інвалідами. Взагалі, що саме вважати моральним, залежить від рівня культури певного суспільства. Особливою формою уподобань є табу.

11. *Табу* – це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Це явище було особливо поширене у традиційному суспільстві. Табу охороняло людей в архаїчному суспільстві від небезпеки, пов'язаної з доторканням до трупу або із вживанням отруєної їжі. В сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кривозміщення, канібалізм, осквернення могил тощо.

12. *Закони* – це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підтверджуються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання. Розрізняють два види законів: звичайне та формальне право. Звичаєве право – це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичаєвого права поступово виникли формальні юридичні закони, що затверджуються Конституцією – основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим із яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

Отже, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи – цінностей, норм, уподобань, законів, традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, мови, табу тощо – кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

Необхідно також зазначити, що в результаті соціологічного дослідження культури розрізняють культурну статику і культурну динаміку. *Культурна статика* – це внутрішня будівля культури, тобто певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними. А *культурна динаміка*, своєю чергою, описує ті зміни, що зазнає культура під час поширення у часі (історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення кількості її носіїв).

Водночас термін «культура» можна використовувати і для позначення конкретного й унікального у культурному організмі та його відмінності від інших. Так, українська культура значно відрізняється від англійської, німецької, французької та інших культур. Кожній культурі, отже, притаманні індивідуальні риси, що виявляються в результаті культурних контактів.

Однак, як уважає переважна більшість дослідників, у кожній культурі є деякі схожі елементи, що можуть бути названі культурними універсаліями. *Культурні універсалії* – це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі локалізуються. Американський соціолог Дж. Мердок (1897–1985) ще у 50-х рр. XX ст. описав такі культурні універсалії, як значущість розбіжностей між людьми за віком, використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння, приготування їжі, календар, дотримання чистоти, громадську організацію, гостинність, заборону на кровозмішування, звичай дарувати та інші культурні феномени (він виокремив понад 70 культурних універсалій).

Водночас у соціології культури є два остаточні підходи щодо розгляду культурних універсалій:

1) *релятивізм*, в основі якого є принцип: «кожну культуру потрібно сприймати, виходячи з її цінностей і норм». Тобто, релятивізм заперечує існування культурних універсалій і стверджує, що в культурах є лише специфічне, а будь-який опис однієї культури можливий лише з позиції іншої. Отже, порівняльне вивчення культур, як стверджують представники

цього підходу, виявляється неможливим, тому що немає нічого загального, з чим можна було б порівняти;

2) *етноцентризм*, своєю чергою, заснований на принципі: «моя культура – краща, а інші – гірше». Насправді прихильники цього підходу не визначають свою позицію в такий спосіб, скоріше, це формулювання, як і сам ярлик «етноцентризм», були б доречними лише у висловлюваннях їхніх критиків. З погляду «етноцентризму», розбіжностей між культурами немає, тобто реальна дійсність однаково доступна для представників усіх національностей і ніяк не спотворюється культурною картиною світу. Як результат, специфічне в інших культурах просто не помічається.

Насправді ярлик «етноцентризм» доречніший стосовно небезпеки, яку має у собі подібний підхід, тобто небезпеки оцінювати й інтерпретувати інші культурні факти з позицій власної культури. Природно, що такий підхід можливий і має право на існування. Однак він зовсім не сприяє порозумінню між культурами, а тому загрожує культурним мілітаризмом.

У соціології, як свідчить аналіз, існує кілька традиційних площин розподілу й типологізації культурних явищ і процесів.

За *суб'єктом* або носієм культури виділяють культуру суспільства загалом або нації, класу, інших соціальних груп (демографічних, територіальних тощо) чи культуру окремої особистості. Взаємозв'язки між ними не завжди формуються гармонійно. Прикладом цього можуть служити сьогоденні численні конфлікти між представниками національних культур, а також суперечень між суспільною та індивідуальною культурами.

За *функціональною роллю* культуру можна поділити на загальну (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і спеціальну (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. При цьому жорстко та чітко встановлених меж між загальною і професійною культурами немає. Актуальна культура завжди варіативна, однак її модель задається програмою загальної середньої освіти (загально-освітні середні школи). Професійну культуру, своєю чергою, не можна ототожнювати тільки з рівнем кваліфікації.

Вона вимагає усвідомлення світоглядних основ тієї або іншої професії, а також містить у собі професійну етику й естетику.

За походженням (або генезою) виділяють такі форми культури, як *народну культуру*, що виникає певною мірою стихійно і не має конкретного «персоніфікованого» автора (наприклад, фольклор); *елітарну культуру*, яка створюється інтелігенцією, професіоналами, тобто у якій завжди можна чітко встановити авторство; *масову культуру*, що має величезну аудиторію та доступна для всіх верств населення. Народна культура – це твори мистецтва, заодно прикладного, які створюють непрофесійні автори: казки, билини, пісні, міфи, перекази тощо. Основний прояв народної культури – це фольклор, відмінною рисою якого є локалізованість, тобто поширеність на певній території, що не є обов'язковою ознакою для народної культури загалом.

Елітарна культура – це твори мистецтва, сприйняття яких вимагає високого рівня освіти; до неї належать академічна музика, література та образотворче мистецтво. Добутки елітарної культури створюються привілейованою частиною суспільства або за її замовленням. Зазвичай, за допомогою терміна «елітарна культура» позначають те, що незрозуміло для широкого кола людей і споживається тільки спокушеною частиною суспільства.

Масова культура (від лат. *massa* – грудка, частка і *cultura* – оброблення, виховання) – це явище, що виникло у XX ст. унаслідок розвитку засобів масової інформації, які мають величезну аудиторію. Як наслідок, культурні тексти (у широкому сенсі – не обов'язково мовні) стали доступними одночасно для дуже великого кола людей. Масова культура доступна для всіх верств, прошарків і соціальних груп. Вона може бути як національною, так і загальною. Термін «масова культура» часто-густо пов'язується з індустрією культури і вживається у зневажливому змісті.

Виокремлюють також такі види культури, як домінуюча культура, субкультура та контркультура.

Домінуюча культура – це культура, яку поділяють більшість членів того чи іншого суспільства і яка є антонімом контркультури.

Субкультура (від лат. *sub* – під) – це культура, яка сформована у тій чи іншій соціальній групі, у тому чи іншому співтоваристві. Уживання цього терміна припускає наявність культури, що охоплює достатньо широке коло людей. Наприклад, субкультурою можна вважати культуру будь-якої національності стосовно загальнолюдської, а також культуру молодіжних угруповань стосовно національної і т. ін.

Контркультура (від лат. *contra* – проти) – це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації і таке інше, що вироблена членами певної соціальної групи (класу) на противагу загальноприйнятим нормам і цінностям. Обов'язковою ознакою контркультури завжди є її опозиційність у суспільстві.

У соціології розрізняють також духовну культуру і матеріальну.

Матеріальна культура – це предмети ремесел, виробництва, техніка, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто артефакти (усе те, що зроблено руками людини). Принципово важливо, що артефакти не тільки є предметами, створеними людиною, а отже, протиставляються природним об'єктам. Вони також несуть на собі певне змістовне навантаження, можуть мати символічне значення, а також мають певну цінність для членів суспільства. Тобто, вони концентрують навколо себе значення, зрозумілі всім носіям культури.

Духовна культура (тобто нематеріальна) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо. Елементи, що входять до складу нематеріальної культури, не можна поторкати руками, але вони існують у нашій свідомості і постійно підтримуються у процесі соціальної взаємодії людей в суспільстві.

Між духовною і матеріальною культурами немає чітких розбіжностей, вони є начебто різними боками однієї монети. Це можна показати на прикладі мистецтва. Будь-який твір мистецтва є матеріальним феноменом, оскільки його завжди в чомусь втілено (це стосується навіть музики, що передається звуками або нотами). Але будь-який твір мистецтва міс-

тить вираження певного змісту, що відображає цінності та ідеологію суспільства чи епохи, які протистоять загальноприйнятим цінностям.

Розподіл на матеріальну і духовну культури є найбільшою мірою умовним, мало того, існує ціла низка начебто «наскрізних» типів культур: екологічна, фізична, економічна, політична і т. ін.

За своїм характером і «цільовим призначенням» культура буває також *релігійною і світською*.

Наголосимо, що соціологи виділяють певну низку основних *закономірностей* щодо розвитку культури в сучасному суспільстві. Серед них зазначимо такі:

- залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;

- послідовність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї чи іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду);

- нерівномірність розвитку культури, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад в економіці; б) самі форми і види культури розвиваються також нерівномірно. Так, сьогодні в результаті більш-менш пристойного рівня розвитку художньої культури ми часто-густо говоримо про відсутність політичної та правової культур або про катастрофічний стан екологічної культури;

- особлива роль особистості, людської індивідуальності у культурному процесі, його подальшому розвитку.

Велике значення для розвитку і функціонування культури мають також і *якісні зміни в науці і технологіях*, що дають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Серед них можна виділити три етапи:

- 1) *поява писемності*, що дало змогу зберігати багато здобутків культури й обмінюватися ними;

- 2) *винахід друкарства*, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції;

3) *сучасні досягнення науки і техніки* (телебачення, відео-і звукозапис, голографія, інформаційні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).

Поява технічного обладнання зумовила виникнення лише позитивних сподівань. Здавалося, що, завдяки могутнім технічним засобам, культура може набагато раніше, а також глибше й ефективніше соціалізувати людину. Але основні чекання «культурного злету» виявилися поки що не реалізованими. Мало того, соціологи встановили, що культура людини у сучасному суспільстві все більше починає втрачати свою цілісність, стає «мозаїчною». Найважливіше значення для пересічної людини у створенні сучасної «картини світу», на сьогодні має те, що вона прочитає на афіші, побачить у кіно-театрі чи по телебаченню, почерпне з газет або довідається із розмов з колегами та сусідами.

Науково-технічна революція на сучасному етапі суспільного розвитку стимулювала широке поширення саме масової культури. Сама ідея *масової культури* виникла у 20-х рр. ХХ ст. в межах доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства ґрунтується на тому, що у ХХ ст. класова поляризація зникає і важливе значення в історичному процесі набуває «маса». Поняття «маса» має не тільки кількісні характеристики (більшість членів суспільства), а й якісні: знеособленість, перевага почуття, втрата інтелекту й особистої відповідальності за свої рішення і вчинки. Так, згідно з Г. Тардом і Г. Лебоном (1841–1931), суспільство поділяється: масу (чи юрбу), яка не розуміє суті того, що відбувається; публіку, яка дещо розуміє; еліту, що має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси «масовим» називають таке суспільство, у якому людина стає безликим елементом соціальної машини, «гвинтиком», підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі.

Сутність масової культури полягає в тому, що вона створюється переважно для цілей споживання. Головна її функція – розважально-компенсаторна. Це культура, яка позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленою аудиторією, і за часом – виробляється постійно, з дня

у день. Гіпертрофоване вираження у масовій культурі одержує одна із її сторін – адаптивна, причому в полегшеному, поверхневому варіанті. У результаті масова культура перетворюється на особливий вид бізнесу. В разі цього вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї і замінюючи інші пласти культури. Типовим прикладом масової культури можуть слугувати нескінченні телевізійні серіали, так звані мильні опери.

Найконцентрованішим втіленням масової культури є *кітч* (від нім. *kitsch* – халтура, штамп). Він виник у період масової урбанізації як відповідь на запит сільського мешканця, який переїхав у місто і внаслідок цього позбавився свого звичного середовища. Завдання кітчч – створення ілюзії щастя. Широке поширення кітчч дало змогу західним соціологам зробити висновок про те, що може спостерігатися зворотна залежність між матеріальним і культурним рівнями населення: досить швидке масове підвищення рівня життя супроводжується зменшенням духовних запитів.

Період 60-х рр. XX ст. можна назвати переломним для змістовної сторони масової культури на Заході. Бунт молоді в західноєвропейських країнах показав, що масова культура впливає на людину не дуже ефективно, оскільки вона «безадресна» та розрахована відразу на всіх. Також зробили висновок, що одні й ті самі суспільні ідеали варто доводити до різних соціальних груп (вікових, професійних, територіальних тощо) й різними способами. У зв'язку з цим перед соціологами постали такі завдання: 1) диференціювати соціальні групи за культурними ознаками; 2) визначити їхні особливі та спільні інтереси; 3) винайти, способи і засоби впливу на ту чи іншу соціальну групу.

Отож, масова культура модифікується з урахуванням специфічних характеристик різних соціальних груп. У разі цього змінюються і способи її впливу: вона не тільки стає більш вибірковою, технічно досконалою, винахідливою, а й використовує механізм статусного споживання як основний інструмент. Так, купівля тих або інших речей зумовлена не стільки їх технічними характеристиками і розумінням їх функціональності, скільки розумінням престижності та значущості.

Якщо справжня і масова культури різняться своїми цілями і цінностями, то відносно панівної у суспільстві культури виділяють ще *субкультуру та контркультуру*, тобто культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. ін. Їх ще називають частковими. Будь-яка субкультура має свої цінності, трохи відмінні від загальноприйнятих, особливі правила і зразки поведінки, стиль одягу, манеру спілкування тощо. Крім того, субкультура змінюється залежно від характеру декларованих цінностей і стилів життя, розміру соціальної групи, що поділяє ці цінності, вікових особливостей членів групи, а також їхньої готовності до активних дій щодо захисту своїх інтересів і способу життя (так звана прихована і відкрита агресивність).

Протягом останніх років соціологи зосереджувалися на вивченні молодіжної субкультури. Тривалий час уважалося, що у соціалістичному суспільстві, яке прагнуло до соціальної однорідності, у молоді не може і не повинно бути своїх специфічних цінностей. Вияв своєрідності, незвична поведінка молоді розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція представляла ці відхилення як спосіб самовираження молоді, як можливість заявити про себе суспільству, привернути до себе увагу. Так з'явився термін «неформальні молодіжні об'єднання», що закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вживанні. У західній соціології для позначення цього соціального явища використовують категорію «*peer group*». Це поняття виникло в американській соціології та означає більше, ніж група однолітків чи гомогенна (однорідна) вікова група. Слово «*peer*» походить від лат. «*par*» – рівний, і ця рівність стосується не тільки віку, а й соціального статусу, поглядів, цінностей, норм поведінки.

Як вважає багато соціологів, субкультурна активність молоді залежить від низки чинників: 1) від рівня освіти. В осіб з низьким рівнем освіти вона значно вище, ніж у студентів вищих закладів освіти; 2) від віку. Найбільше субкультурна активність виявляється на 16–17 років, а в 21–22 вона помітно зменшується; 3) від місця проживання. Діяльність неформалів характерніша для міста, а не села, тому що саме воно із його ве-

ликою кількістю соціальних зв'язків дає реальну можливість вибору тих або інших цінностей і форм поведінки.

Неформальні молодіжні об'єднання різняться соціальною спрямованістю, типом групових цінностей, особливостями проведення свого дозвілля. Найпопулярнішими є групи аматорів сучасної музики, танців, різних видів спорту (футбольні вболівальники, туристи тощо). Значно менше поширені в Україні такі молодіжні групи, що зайняті суспільно-корисною діяльністю – охороною пам'яток культури, захистом навколишнього середовища тощо. Є молодіжні групи, чия поведінка може бути охарактеризована як соціально-патогенна чи навіть злочинна: наркомани, токсикомани та ін.

Визначення різних субкультурних груп є досить умовним, адже вони не відокремлюються одна від одної. Так, серед металістів зустрічаються токсикомани, а серед наркоманів – повії, що певною мірою заробляють на наркотики. Ідеться, швидше, про різні типи соціальних груп. Рокери, металісти, футбольні фани – це контактні групи, які об'єднані спільними інтересами і мають відповідну зовнішню символіку, що їх виражає. А такі зразки соціально – негативної поведінки, як наркоманія чи проституція, реалізуються переважно не на груповому, а на індивідуальному рівні. Сама діяльність – роз'єднує, а не консолідує ці групи.

Необхідно також зазначити, що субкультура, яка перебуває у стані відкритого конфлікту, тобто явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається *контркультурою*. Цей термін належить американському соціологу Т. Роззаку (1933), який увів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х рр. XX ст. Тобто, контркультура – це комплекс норм і цінностей будь-якої соціальної групи, що різко суперечать нормам і цінностям, панівним у суспільстві, частиною якого є ця група. На сьогоднішній день контркультура це:

- а) тип протестуючого світовідчуття;
- б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному;
- в) антитрадиційні форми художньої творчості.

Враховуючи внутрішню неоднорідність культури як соціального явища, соціологи спробували створити багаторівневу модель, за якою сутнісна розмаїтість культурних

змін зумовлена розмаїттям «викликів» до культури з боку суспільства, що постійно змінюється. В разі цього підсистеми культури співвідносяться не за принципом субординації, підпорядкування, а за принципом додатковості. У цій моделі чітко простежуються взаємозв'язки між соціальною структурою, соціальним замовленням на певний тип поведінки та функціонуванням культурних підсистем. Єдина людська культура складається з безлічі різних видів і типів, які чимало вносять до загальнолюдської культури, і без кожної з них вона була б неповною. Усі культури необхідні, повноцінні і взаємозамінні. Жоден культурний процес не можна оцінити однозначно і категорично у термінах «добре – погано», особливо якщо йдеться про сучасну культурну ситуацію в нашій країні, оскільки, по-перше, вона надзвичайно складна і суперечлива, а по-друге, ще не має повної визначеності щодо глибини і масштабів змін, що відбуваються у суспільстві. Однак, як свідчать аналіз і практика ринкових перетворень, уже явно можна виокремити кілька *тенденцій*.

1. *Деідеологізація культури* і ліквідація державної монополії на культуру. У змістовному плані це призвело, з одного боку, до більшої свободи творчості і вибору у сфері культури, а з іншого – до втрати контролю за якістю і рівнем пропонованої споживачеві культурної продукції, будь це популярна література або численні освітні послуги.

2. *Приватизація і комерціалізація культури*. У наш час цей процес має односторонню спрямованість: утворений український приватний капітал поки що часто-густо вкладає свої кошти в дуже специфічну, але високоприбуткову сферу – еротичну і детективно-розважальну індустрію.

3. *Зростання інтересу до минулої культурної спадщини*, заодно – до релігії і церкви.

4. *Виокремлення національних культур* і використання їх як знаряддя політики, як засобу завоювання довіри виборців.

5. *Посилення культурно-комунікативної апатії*, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), різке зменшення рівня відвідуваності кінотеатрів, музеїв, бібліотек, картинних галерей тощо.

6. *Особливе занепокоєння спричиняє стан української мови, який можна розглядати як індикатор культури.* Він формує характер і спосіб сприйняття реальності. За кілька десятиліть в українській мові відбулися значні зміни, що призвели до зниження рівня грамотності, поширення офіційного суржика, зростання лихослів'я і вживання «матірнього змачення» у повсякденній мові.

Отож, вивчення місця і ролі культури в суспільному житті, закономірностей її розвитку має велике і практичне значення. У сучасних умовах усе більш стає зрозуміло, що не можна ефективно проводити в життя економічні і політичні програми без урахування культурного рівня населення. Тобто, підвищення культурного рівня населення є необхідною передумовою соціально-економічного зростання української держави.

Як гадає П. Сорокін, в основі кожної культури є особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів він виокремлює чотири *типи соціокультурних суперсистем*:

- 1) *почуттєвий* тип, коли світоглядні установки ґрунтуються на почуттєвому збагненні світу;
- 2) *умоглядний* тип, заснований на інтуїції;
- 3) *ідеалістичний* тип, що охоплює і почуття, й інтуїцію;
- 4) *еклектичний* тип культури.

Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна (інтуїція) і раціональна. До нижчих рівнів культурних систем належать мова, етикет, релігія, мистецтво, наука.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає й визначений тип культури. Є два основні і два проміжні типи культури.

1. *У ідеаціональній культурі* (першому з основних типів) світовідчуття спрямоване на надчуттєве і надрозумове збагнення Абсолюту, яке засновано на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним, є європейське середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська, грецька культури VIII–VI ст. до н. е.

В ідеаціональній культурі сприйняття і пізнання світу здебільшого здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу,

ніж про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності. Люди з культурою ідеаціонального типу не прагнуть до природничо-наукового пізнання, навпаки, їхня увага зосереджена переважно на містичному досвіді, що відкриває таємницю існування іншого світу. Яскравим прикладом такого світосприйняття і типу культури є європейське середньовіччя IX – XII ст., де панівне місце у свідомості посідала релігія, пронизуючи всі форми життєдіяльності людини. Мистецтво в ідеаціональній культурі тяжіє до умовності, символічності, створюється відповідно до певних канонів і найчастіше знеособлене. Ми майже не знаємо імен художників, які розписали стіни печерних храмів Аджанти або створили прекрасні арабески мусульманських орнаментів.

2. Для *почуттєвої культури* характерні сенсорність, тобто увага переноситься переважно на почуттєво відчутні предмети, емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Саме визнання того, що об'єктивна реальність та її зміст сенсорні, «проголошується нашою сучасною культурою в усіх її основних компонентах: у мистецтві, науці, філософії, етиці і праві, а також у соціальній, економічній і політичній діяльності, у способі життя і світогляді людей». Для почуттєвої культури характерне сприйняття світу як даного у почуттєвому досвіді, за допомогою слуху, зору, дотику і нюху. Ідеалом людини сенсорної культури є особисте щастя, аскеза йому не притаманна. Цей культурний тип реалізований Європою в епоху Нового часу, коли виникла наука, що пізнає світ за допомогою емпіричного досвіду. Причому досвід виступає єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

У почуттєвій культурі стиль мистецтва стає натуралістичним. Гармонічне сполучення двох видів світовідчуття є в основі досягнень мистецтва грецької класики й епохи Відродження, коли способи втілення художніх образів були частково символічними, а частково реалістичними.

3. *Ідеалістична культура*, що належить до перехідних типів, характеризується тим, що значення ідей і почуттєво

відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонійне поєднання двох типів світогляду (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

4. *Еклектична культура* припускає протистояння почуттєвих та ідеаціональних елементів світовідчуття. Між двома основними культурними типами, як гадає П. Сорокін, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний типи культури. У них обидва основні види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (ідеалістичний тип), або у фрагментарному, еклектичному накопиченні і протиставленні одне одному.

Відповідно до цієї концепції, культури приводяться до руху тими силами, що закладені у них самих. Розвиток цих сил в ідеаціональному і почуттєвому типах відбувається до певної межі, після чого починається відбиття «хвилі». Чергування основних типів культури пов'язано із проходженням або через ідеалістичний, або через еклектичний типи, які П. Сорокін визначав як перехідні. В разі цього він досить оптимістично характеризує історичний процес: якщо культура перебуває у занепаді (як, він уважав, сучасна західна культура), це означає, що ця світоглядна суперсистема вичерпала себе і виникають нові підстави для формування іншого культурного типу.

Водночас культура реалізує основний принцип світовідчуття і світогляду в усіх своїх елементах, тобто системах «нижчого рівня» (мові, науці, етиці і т. ін.). Це стосується також і мистецтва, релігії, політики, права, моралі. Причому в кожному окремому феномені (елементі) культури присутнє «ядро» і «периферія». Домінуючі риси кожного окремого феномена являють собою основний принцип, цінність цього типу культури. Так, для європейського середньовіччя основною істиною був Бог.

Варто також зазначити, що П. Сорокін ілюструє свою концепцію за допомогою сумарних статистичних даних. Наприклад, живопис і скульптура середньовічної Європи (ідеаціональний тип) були переважно релігійними, вони стали більшою мірою світськими лише у XIX–XX ст.

Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (їудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми етики і права беруть витоки від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задоволень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, своєю чергою, більше наближені до земних задоволень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай означає комфорт і максимальну зручність. Аналогічну «картину» можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів в ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншій. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена панівна верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі виникають або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності та позитивне оцінення почуттєвих цінностей.

Резюме

1. Соціологія культури – це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.

2. Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві, а саме: уся її система як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, взяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.

3. Об'єктом соціології культури є діяльність людей, що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей – і матеріальних, і духовних.

4. Під сутністю культури на сучасному етапі розуміють матеріальні і духовні цінності, а також жива людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.

5. До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.

6. До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворювальні елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.

7. У соціології культуру поділяють на: суспільства загалом, націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.

8. Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис та ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як «інновація», «дифузія», «культурний лаг» та «культурна трансмісія».

9. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень у суспільстві про світ і способи його опису.

10. Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте поняття «культура».
2. Визначте об'єкт і предмет соціології культури.

3. Розкрийте основні функції культури.
4. Охарактеризуйте основні поняття «соціології культури».
5. Проаналізуйте поняття «цінності культури».
6. Окресліть основні універсалії культури.
7. Охарактеризуйте високу, народну і масову культури.
8. Проаналізуйте основні форми культури.
9. Висвітліть основні соціологічні концепції культури.
10. Розкрийте суть і зміст соціокультурної динаміки.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Основні поняття, категорії та сфери соціології культури.
2. Соціально-культурна реальність в Україні.
3. Розвиток української національної культури.

Теми рефератів

1. Проблеми відродження національної культури в Україні.
2. Характеристика масової культури та форми її вияву.
3. Соціально-культурне середовище як чинник розвитку особистості.
4. Характеристика народної культури та форм її вияву.

Рекомендована література

1. Ионин Л. Г. Социология культуры: учеб. пособие / Л. Г. Ионин. – 3-е изд., доп. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
2. Культурология: теория та історія культури: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / за ред. І. І. Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
3. Лукашевич М. П. Социология. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
4. Социология: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
5. Социология і психологія: навч. посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
6. Семашко О. М. Социология культуры / О. М. Семашко, О. І. Погорілий, В. М. Піча та ін.; за ред. В. М. Пічі. – Львів: «Магнолія плюс», 2003. – 279 с.
7. Семашко О. М. Социология мистецтва: навч. посібник / О. М. Семашко. – 2-ге вид. виправлене і доповнене. – Львів: «Магнолія плюс», 2005. – 401 с.

8. Подольська Є. А. Культурологія. навч. посібник / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, К. А. Іванова. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с.
9. Примуш М. В. Загальна соціологія: нав. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.

Тести

1. Поняття «культура» вперше вжито в праці:
а) Марка Порція Катона;
б) Юлія Цицерона;
в) Жан-Жака Руссо;
г) Вольтера.
2. Яке з перерахованих нижче понять є найбільш широким:
а) «духовний інтерес»;
б) «духовне виробництво»;
в) «суспільна психологія»;
г) «духовна культура».
3. До культурних універсалій, що притаманні всім культурам незалежно від стадії історичного розвитку належать:
а) гостинність, заборона на кровозмішування, праця, танці тощо.
б) правові норми;
в) осягнення науки і техніки;
г) послідовність у розвитку культури.
4. До загальнолюдських елементів культури у різних народів зазвичай зараховують:
а) деідеологізацію культури і культурного процесу;
б) смисложиттєві цінності (уявлення про щастя, мету і сенс життя, цінності духовної культури, міжіндивідуальне спілкування, демократичні свободи тощо);
в) культура, що сформована у певному співтоваристві;
г) якісні зміни в науці і техніці.
5. У сучасній Україні формується нова соціокультурна реальність, яка виявляється:
а) у зростанні ролі соціалізації людини;
б) у знятті жорсткого ієрархічного управління сферою культури та іншими сферами життя суспільства;
в) у зміні статусу, а відповідно і функцій національних культур;
г) у посиленні міграційних процесів на життя суспільства і т. ін.

6. Із соціологічного погляду культура є:
- а) *небіологічна знакова система, яка передає соціальний досвід;*
 - б) *світ цінностей, що поділяється всіма членами певного співтовариства;*
 - в) *соціальний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства;*
 - г) *сукупність технологій, які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей.*

7. Сутність людинотворчої (гуманістичної) функції культури полягає у:

- а) *пізнанні і самопізнанні суспільства, соціальної спільноти, людини;*
- б) *накопиченні і збереженні соціального досвіду людства;*
- в) *розвитку творчого потенціалу людини;*
- г) *є інструментом соціального управління поведінкою людини.*

8. Яке із наведених визначень, найповніше розкриває сутність культури?

- а) *це те, що відрізняє людину від тварин, що властиво тільки людському суспільству;*
- б) *це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням;*
- в) *культура передається за допомогою мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо;*
- г) *спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм і нормативів, у духовних цінностях.*

9. Яке із наведених визначень розкриває норми як елемент культури?

- а) *це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина;*
- б) *це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури;*
- в) *усталені схеми поведінки, обов'язкові на рівні культури загалом;*
- г) *правила і норми поведінки, яких має дотримуватися людини, якщо вона поділяє систему цінностей культури.*

10. Яке із наведених визначень розкриває традиції як елемент культури?

- а) *це сукупність колективних дій, що втілюють у собі уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв аналогічні почуття;*
- б) *це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат;*

в) це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури;

г) це сильно стилізована та ретельно спланована сукупність жестів та слів, які виконуються особами, підготовленими і вибраними для цього.

11. Культурні універсалії – це:

а) сукупність знаків і символів, що використовуються членами суспільства для здійснення комунікації;

б) норми поведінки, які оформлюються парламентським або урядовим документом;

в) сукупність неписаних правил поведінки;

г) норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають.

12. За суб'єктом, або носієм культури виділяють:

а) суспільства загалом;

б) масову;

в) духовну;

г) культурні цінності суспільства.

13. За походженням (генезою) виділяють культуру:

а) ідеалістичну;

б) елітарну;

в) еклектичну;

г) культуру особистості.

14. За характером і цільовим призначенням культуру виділяють:

а) релігійну;

б) субкультуру, яка сформована в тій чи іншій соціальній групі;

в) контркультура – це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації та інше, вироблена членами певної спільноти на протилежність загальноприйнятим нормам і цінностям;

г) культура економічної діяльності.

15. До основних закономірностей розвитку культури не відносяться:

а) залежність культури від природних і соціальних умов;

б) послідовність і нерівномірність у розвитку культури;

в) особлива роль особистості у культурному процесі;

г) конфронтація між панівною і контркультурою.

16. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень не відноситься до основних тенденцій сучасної культурної ситуації в Україні?

а) приватизація і комерціалізація культури;

б) зростання інтересу до минулої культурної спадщини;

- в) посилення культурно-комунікативної апатії;*
- г) створення необхідних умов для розвитку культури.*

17. Як Ви гадаєте, яке положення розкриває сутність кумулятивної функції культури? полягає у:

- а) накопиченні і збереженні соціального досвіду поколінь;*
- б) пізнанні і самопізнанні суспільства і людини;*
- в) трансляції соціального досвіду;*
- г) згуртуванні і збереженні соціального життя людей.*

18. П. Сорокін наголосив, що в основі кожної культури є особливий світогляд. Яке із наведених положень не відноситься них?

- а) почуттєвий;*
- б) уможлядний;*
- в) ідеалістичний;*
- г) раціональний.*

19. Які із наведених параметрів, не характеризують культурну діяльність?

- а) сукупність видів діяльності під час дозвілля;*
- б) види діяльності, що обирає людина відповідно до своїх уподобань і можливостей;*
- в) стійкість обраних видів захоплення;*
- г) стан культурної інфраструктури.*

20. До основних показників розвитку культури суспільства не відносяться ті, що:

- а) характеризують рівень розвитку суспільної свідомості, інтенсивність проходження культурних процесів;*
- б) характеризують домінуючий тип культурної орієнтації суспільства;*
- в) фіксують ступінь утвердження в суспільній свідомості цінностей людського існування;*
- г) характеризують культурний розвиток суспільства в аспекті взаємин панівної культури з іншими.*

Розділ 10

Соціологія політики

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити основні підходи до розуміння політики як соціального явища;
- охарактеризувати поняття, об'єкт і предмет соціології політики;
- проаналізувати основні проблеми досліджень соціології політики;
- визначити поняття, об'єкт і предмет електоральної соціології;
- проаналізувати основні теорії електоральної соціології;
- охарактеризувати основні чинники впливу на електоральну участь громадян;
- проаналізувати основні типи політичної участі виборців.

10.1. Соціологія політики як наука

10.2. Електоральна соціологія

Сфера політики є важливим структурним елементом суспільного життя, одним із головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство.

Політичні аспекти присутні практично у всіх видах діяльності людей. Політика є багатоманітним суспільним явищем: однією зі сфер суспільного життя; особливим видом суспільних відносин, передусім великих соціальних груп, пов'язаних із реалізацією влади в суспільстві; засобом узгодження соціальних інтересів; боротьбою за оволодіння державною владою та участю у її здійсненні; організацією та функціонуванням держави й політичної системи загалом тощо. Політика – не тільки сфера вияву інтересів соціальних груп, їх зіткнення і протиборства, а й спосіб певної субординації інтересів, підпорядкування їх началу, яке є найбільш значущим, а отже, і обов'язковим для всього загалу.

10.1. Соціологія політики як наука

Слово «політика» як науковий термін відоме завдяки праці давньогрецького філософа Арістотеля «Політика» («Та

politika»), що буквально означає «те, що стосується держави». Воно є похідним від іншого давньогрецького слова – «*polis*», що означає «місто–держава». Сама ж політика як певний вид людської діяльності з'явилася значно раніше, з розумінням необхідності в утворенні соціальної сили, здатної реалізувати багатоманітні соціальні потреби й забезпечити цілісність суспільства. Основним таким інститутом стала держава – офіційний носій публічної влади, який узгоджує соціальні інтереси і за допомогою засобів примусу регулює суспільні відносини.

В українському політологічному енциклопедичному словнику *політика визначається як «організаційна, регулятивна і контрольна сфери суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована, головню, на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб»* [131, с. 257].

Визначальним елементом, соціальною сутністю політики є політична влада як публічне та монопольне права реалізовувати волю і силу. Вона виявляється в пануванні у всіх сферах суспільного життя. Характерними ознаками політичної влади є: загальність і обов'язковість її рішень для всіх громадян та організацій; безособовість; монополія на фізичне насильство; різноманітність економічних, соціальних, культурно-інформаційних, силових, ціннісно-нормативних, духовних тощо ресурсів.

Соціальна роль політики зумовлена такими її властивостями:

- *універсальність*, яка полягає у її всеосяжному характері, здатності впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства;
- *інклюзивність* (від лат. *includere* – включати) – її здатності необмежено проникати в усі сфери суспільного життя;
- *атрибутивність* як здатність поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами та сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

Публічна влада, насамперед держави, і політика виникають та існують тоді, коли суспільство в результаті свого роз-

ширення та ускладнення, виявляється нездатним залишатися в межах колишньої саморегуляції, самоврядування. Внаслідок цього виявляється та зберігається об'єктивна потреба ззовні контролю поведінку його членів та їхні взаємини, а отже, необхідність у виділенні для цього особливої верстви людей, що виконує такий контроль і соціально-політичне регулювання.

Політика як об'єкт наукового аналізу має багато вимірів та площин, привертає увагу представників усіх суспільних наук, що розглядають політичні об'єкти і феномени під різним баченням. Філософія вивчає політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. Юриспруденція досліджує «стикову» взаємодію правових і державних норм та інститутів. Історію цікавлять факти щодо розвитку політичних інститутів та ідей. Психологія звертається до психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Політологія досліджує структуру політичних органів та інститутів, їх взаємовідносини (наприклад, законодавчої та виконавчої гілок влади), розміщення політичних сил у суспільстві тощо. Політична сфера привертає увагу і соціології, будучи об'єктом аналізу соціології політики (політичної соціології).

Соціологія політики – наука, яка вивчає соціальні механізми влади, соціальні засади політичних і державних інститутів, закономірності впливу соціальних спільнот на політичний порядок, політичну культуру, свідомість та поведінку громадян.

Предметом соціології політики є соціально-політичні відносини, що виникають між соціальними суб'єктами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади.

Він охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери – інституціалізацію, соціалізацію, інструменталізацію політичних форм (держави, влади, політичної діяльності, громадянського суспільства) в контексті соціального середовища, а також політичну свідомість і політичну поведінку людей, відображених у діяльності державних і суспільних інститутів, організацій та в механізмах їх впливу на процес функціонування влади.

Об'єктом соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його виявів.

Головним об'єктом вивчення соціології політики були і залишаються політичні системи суспільств як інституціональні механізми політики та їхні основні ланки – держави.

Функції соціології політики полягають у виявленні впливу політики на суспільство:

- визначенні ефективності та дієвості політики щодо керівництва та управління суспільними процесами й забезпечення завдяки цьому єдності та цілісності суспільства;

- якою мірою політика держави спрямована на вираження та задоволення соціальних інтересів суспільства, соціальних спільнот і людей;

- дослідженні політичної стабільності суспільства, умов, що спричинюють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальні, економічні, політичні тощо наслідки;

- розробленні методів та способів забезпечення політичної злагоди різних політичних партій, соціальних рухів, груп, сил;

- прогнозуванні політичних трансформацій і змін, виявлення зон політичного напруження та розроблення соціальних технологій щодо запобігання кризовим ситуаціям;

- забезпеченні наступництва та інноваційності суспільного розвитку.

Виникнення соціології політики як самостійної галузі знання пов'язана з діяльністю німецького соціолога М. Вебера, який одним із перших здійснив соціальний аналіз влади, зазначаючи, що «влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість заснована». Виділяє три типи легітимності політичної влади, як переконання підвладних і світового співтовариства у її правомірності, як визнання наявної влади: традиційний тип, що ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв, відповідно до них встановлюється і ними обмежується; харизматичний, що базується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя; раціонально-легальний тип легітимності, що зумовлений переконанням підвладних у законності (легальності) і доцільності (раціональності) встановлених порядків та наявної влади. На відміну від К. Маркса,

він визнавав пріоритетною не економіку, а владу, вважаючи її основним чинником, що створює соціальну спільноту.

Основоположником системного підходу до політики виступив Д. Істон (1917–2014). За Д. Істоном, політична система – це соціальний організм, що саморегулюється, розвивається та реагує на імпульси, які знаходяться ззовні, вона піддається численним впливам зовнішнього середовища. Система має вхід, на який надходять імпульси у формі вимог (конструктивних і деструктивних), підтримки чи протесту. Вимоги виникають і формулюються і в оточуючому середовищі, і в самій системі; підтримка виявляється у сплаті податків, військовій службі, дотриманні законів, участі в голосуванні, лояльному ставленні до державної влади та її символів; протест суспільство висловлює у формі політичної незгоди, які за певних умов можуть зруйнувати легітимність усієї політичної системи. Вихід інформації – це результат функціонування політичної системи, він здійснюється у вигляді рішень та політичних дій, які тою чи іншою мірою впливають на зовнішнє середовище.

З того часу проблеми політики загалом і соціології політики зокрема досліджували на різних рівнях теоретичного знання і під різним баченням багатьох вчених.

Проблему еліт як соціальних груп – італійські соціологи і політекологи В. Парето (1848–1923), Г. Моска (1858–1914), німецький соціолог Р. Міхельс (1876–1936). Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана соціальна меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями, – еліта (від. франц. *elite* – краще, добірне, вибране). Найпоширенішими підходами до пояснення феномена еліт є ціннісний і функціональний. Ціннісний підхід пояснює існування еліти наявністю належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта, так, видається за найціннішу частину суспільства, панівне становище якої відповідає його інтересам. Функціональний підхід пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління,

які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Закон праці вимагає професійного заняття управлінською працею як необхідної умови її ефективності. Широкі маси населення політично пасивні, їхні головні життєві інтереси звичайно є поза сферою політики. Висока суспільна значущість управлінської праці зумовлює і особливий статус тих, хто її виконує.

Політичних партій – німецький соціолог і політолог Р. Міхельс, французький політолог М. Дюверже (1917–2014) та ін. У розумінні сутності партії є три основні підходи: 1) це ідеологічна спільність людей, їх добровільне об'єднання навколо якоїсь ідеології; 2) організація певного суспільного класу чи соціальної групи; 3) громадська організація, інститут політичної системи, головним завданням якого є завоювання, утримання й використання державної влади. Типологія політичних партій здійснюється: за організацією внутрішнього життя – кадрові, масові і суворо централізовані; за соціальною основою – робітничі, дрібнобуржуазні, поміщицькі та інтеркласові; за ідеологічною спрямованістю – доктринальні, прагматичні, харизматично-вождистські; за способом ідеологічного оформлення – консервативні, ліберальні і клерикальні; за ставленням до наявного суспільно-політичного ладу – революційні, реформістські, консервативні, реакційні тощо;

Груп тиску і лобізму – А. Бентлі, Д. Трумен, група тиску – це громадське об'єднання, яке домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути політичної влади. Лобізм сьогодні розуміється як вплив зацікавлених груп узагалі на всі центри ухвалення державних рішень. Пропаганди і масових комунікацій – американський політолог Г. Ласуелл і ін.

Предметом соціології політики стали тематика конфліктів і змін бюрократії, громадських організацій і рухів, уходження громадян у політичне життя, а також політична культура і лідерство. У становлення соціології політики значний внесок зробили американські вчені А. Гоулман, С. Ліпсет, Т. Парсонс. Так, С. Ліпсет зосередив увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Багато досліджень (Р. Мертон, Р. Блан та інші) стосуються проблем бюрократії. Чимало праць (П. Лазарсфельд, Р. Россі) присвячено виборчим кампаніям,

проблемам виборів. Значний інтерес становлять праці Р. Міллса, В. Ростоу, Д. Лернера та ін.

Сучасні українські соціологи (Є. Головаха, С. Макеев, О. Якуба та інші) зосередили свій погляд на владних відносинах, особливостях суб'єктів влади, проблемах співучасті людей у політичному і правовому житті. Багато вивчали природу, роль держави, напрями діяльності формальних і неформальних інститутів, що претендують на участь у прийнятті політичних рішень.

Усі ці дослідження сприяли окресленню сучасної *проблематики* соціології політики, яка є дуже широкою і різноманітною, основними елементами якої є:

1. *Дослідження загальних проблем взаємодії суспільства, політичної влади і політики.* Успішне виконання політики можливе лише тоді, коли вона враховує тенденції та закономірності суспільного розвитку, потреби й інтереси і суспільства загалом, і різних соціальних груп і особистості, рівень розвитку культури, стан суспільної, групової та індивідуальної свідомості і т. ін. Тому взаємодія суспільства і політичної влади, соціуму і політики залишається основним питанням соціології політики. У цьому зв'язку досліджуються такі проблеми:

- місце і роль політичної підсистеми суспільства її відносин з економічною, соціальною, духовно-ідеологічною, а також із зовнішніми стосовно певного суспільства системами;

- дослідження політики як сфери діяльності щодо влади; мистецтва управління державою; системи норм і принципів регулювання життя суспільства і соціальних груп; власне діяльність влади;

- аналіз влади як системи соціального панування, реалізації політичної волі; здатності і вміння практично реалізовувати функцію суспільного управління відповідно до викликів сучасності; комунікативного аспекту влади, який полягає в умінні налагоджувати конструктивну взаємодію з усіма суб'єктами політичного процесу;

- політика і соціальна структура суспільства; суб'єктом політики є будь-який елемент соціальної структури (соціально-класової, етнонаціональної, професійної, територіальної, конфесійної), який усвідомлює власні групові інтереси

і намагається виразити їх на рівні політичної влади, а також владні структури різного рівня (державного, регіонального, місцевого), соціальні спільноти (народ, етнос, соціальні групи тощо), політичні інститути (держава, політичні партії, суспільно-політичні організації, громадські організації, групи тиску тощо).

- легітимності політичної влади, що ґрунтується на цінностях, традиціях, переконаннях та прагненнях більшості народу і тому наділена правом приймати рішення, які громадяни повинні виконувати, або її делегітимація, тобто втрата довіри, позбавлення політики та влади суспільного кредиту;

- соціальний зміст, роль і соціальні наслідки поділу політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

2. *Соціологічний аналіз політичної системи і механізму її дії.* Важливо проаналізувати такі аспекти цієї проблеми:

- внутрішня взаємодія всіх складових політичної системи в контексті соціальних основ суспільства;

- соціальні основи функціонування політичної системи;

- соціальна сутність і значення держави. В цьому плані дослідження соціальних аспектів різних державних форм як:

- соціальні передумови форм державного правління – президентських, парламентських, президентсько-парламентських, парламентсько-президентських республік, абсолютних і конституційних монархій та ін.;

- соціальні чинники форм політики-територіальної організації – унітаризм, федералізм, автономія та ін.;

- форм політичних режимів – демократизм, авторитаризм, тоталітаризм та інші, їх соціальний зміст;

- формування і взаємодія цивільного суспільства й правової держави та ін.

3. *Аналіз політичної культури та її значення в забезпеченні нормативного функціонування суспільства.* Дослідження рівня, характеру і змісту політичних знань і навичок громадян, їхньої політичної діяльності та участі у суспільно-політичному житті, рівня розвитку власне політичних відносин, політичного життя, системи демократії і політичної освіти тощо.

4. *Проблеми політичної соціалізації особистості*: аналіз сутності, змісту й особливостей політичної соціалізації; місця та ролі в політичній соціалізації сім'ї, школи, однолітків, громадських організацій та рухів, ЗМІ, інших агентів політичної соціалізації; методів і засобів засвоєння політичної культури на різних етапах соціалізації тощо.

5. *Дослідження політичної поведінки особистості*:

- формування, утвердження і розвиток нормативного політичного мислення та поведінки, їх різних типів;
- рівня і спрямованості політичної активності особистості, соціальних груп, великих соціальних утворень особливо під час електоральних кампаній та ін.;
- типології політичної поведінки: за суб'єктами; схильностями і психічним станом; настроєм; ситуаційним контекстом; організаційними формами і нормами поведінки; тривалістю поведінки; гостротою виявів поведінки; ступенем доцільності й успіху.

6. *Аналіз політичної свідомості*: її соціальної сутності, соціальних носіїв і суб'єктів, рівнів та видів політичної свідомості, особливості масової свідомості, проблем формування демократичної політичної свідомості тощо.

7. *Соціальна сутність, основа, відображення* фундаментальних інтересів основних соціальних груп населення політичними партіями, групами та об'єднаннями; їх місце і значення у соціально-економічному житті держави та суспільства, здатність розв'язувати актуальні проблеми суспільного розвитку та відповідність вимогам їх інноваційного розвитку.

8. *Соціальні основи політичної ідеології*, джерел її формування, соціальні особливості сучасних ідеологічних доктрин, ідеологічних уподобань окремих соціальних груп, політичних еліт на державному і регіональному рівнях, політичних партій та об'єднань; формування демократичної політичної ідеології в сучасній Україні.

Отже, соціологія політики охоплює розгляд і теоретичних проблем, що зобов'язують до поглибленого наукового аналізу, і практичних, для вирішення яких необхідні емпіричні дослідження. Одним із нових її напрямів є вивчення виборів, електоральної поведінки і політичної участі.

10.2. Електоральна соціологія

Електоральна (лат. *elector* – виборець) соціологія (соціологія електорату) є однією з найдинамічніших галузей у структурі соціології політики.

Електоральна соціологія – наука, яка вивчає політичну взаємодію суб'єктів суспільства методом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Безпосереднім її завданням є дослідження мотивації поведінки виборців під час голосування, різноманітних чинників, які впливають на їх електоральні симпатії. Вона відкриває неабиякі можливості щодо прогнозування, формування, управління політичними настроями та уподобаннями виборців, вироблення та використання відповідних виборчих технологій.

Предмет електоральної соціології – електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі права майбутнім представникам влади.

Об'єкт – процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах (ґрунтується на вільному вияві політичної волі та інтересів громадян та системі прямих виборів у законодавчі органи влади).

Електоральні дослідження можливі лише за певної організації політичної влади (реального існування демократичного суспільства), коли має сенс постановлення питання про виборчу активність його громадян та особливостей її виявів. Так, монархічні, теократичні режими майже не передбачають функціонування політичної системи, заснованої на ухваленні політичних рішень через демократичні процеси з урахуванням інтересів виборців. Тоталітарні та авторитарні режими, навіть маючи ознаки формальної демократії (країни колишнього соціалістичного табору), неспроможні забезпечити вільний вияв електоральної активності громадян.

Електоральні опитування, як і вивчення виборчої поведінки різних суспільних груп та верств, з'явилися порівняно недавно. Аматорські спроби прогнозування виборчих результатів на основі опитування пересічних громадян що-

до їх політичних уподобань були започатковані у країнах із традиційно демократичним політичним устроєм (США) у перші десятиріччя ХХ ст. Представницьке прогнозування результатів політичних виборів, використання професійних методик і технологій в електоральних дослідженнях розпочалося у 30-ті рр. ХХ ст. Так, з 1935 р. у США регулярно публікували результати досліджень громадської думки (заодно – й електоральних опитувань), які проводили фірма Е. Роупера та Американський інститут громадської думки Дж. Геллапа.

Одночасно з виникненням перших професійних центрів дослідження електоральних уподобань громадян постала так звана проблема вибору «останнього моменту», яка засвідчила невизначеність уподобань значної кількості виборців напередодні виборів, а відповідно – і складність передбачення остаточного результату електоральної активності громадян.

У 50-ті рр. ХХ ст. дослідження електоральної поведінки цікавили не лише науковців. Уже кандидати на виборах та їх штаби почали послідовно звертатися до послуг професійних полстерських фірм, опитування яких сприяли оптимізації стратегії і тактики виборчої боротьби. Одночасно розвивалися теоретичні концепції, що намагалися виробити цілісне бачення електоральної поведінки виборців. Першою вдалася до них чиказька школа досліджень політичної поведінки, представники якої поставили питання про вплив на результати виборчої боротьби агітації в засобах масової інформації. Було проведено масштабне дослідження з використанням експериментальних і контрольних груп виборців, результати якого (як і подальших досліджень під керівництвом Г. Лассуелла (1902–1978) відіграли помітну роль у становленні електоральної соціології.

Основні концепції електоральної поведінки громадян.

Геодемографічна концепція політичної поведінки викладена в роботі «Політична картина Західної Європи в період III Республіки» (1913), французького вченого А. Зігфріда (1875–1959). Він пояснював електоральний вибір дією таких взаємопов'язаних чинників, як характер ландшафту, тип поселення та відносини власності, що визначають соціальну

структуру і релігійний клімат територіальної громади та безпосередньо впливають на електоральний вибір і результати голосування.

Соціологічна теорія. Формується на початку XX ст. і пов'язана з іменами П. Лазерсфельда та ін. Представники цієї теорії наголошували на ролі соціальної групи, з якою ідентифікував себе виборець. Вони пояснювали групові особливості голосування положенням груп у суспільстві і впливом його на зв'язок соціальних груп з політичними партіями. Провідним чинником електорального самовизначення визначають формування групової ідентичності виборця з референтною для нього соціальною групою (релігійною, соціальною, професійною, територіальною тощо). Саме групова ідентичність зумовлює остаточний політичний вибір громадян.

Важливим положенням цієї теорії є обґрунтування впливу соціально-групових конфліктів на ідеологічну і партійну диференціацію виборців. Відмінності між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи проблемний простір для політики і соціальну основу партій.

Різновидом соціологічної теорії є «радикальна» модель британського дослідника *П. Данліві* (1926–2014) та його колег. Вони наголошують, що політичний вибір, голосування відображають, насамперед, соціальне становище, статус особистості в соціальній ієрархії певної спільноти. Але не применшували й роль «суб'єктивних» чинників, зокрема вплив ЗМІ і боротьбу політичних партій на сприйняття виборцями свого становища в суспільстві. Тобто виборці голосують за ту чи іншу політичну силу залежно від того, як ЗМІ та політичні організації інтерпретують їх групові інтереси.

У межах соціологічної моделі, одним із головних чинників, що впливають на електоральну поведінку, було визнано тиснення на особистість з боку ЗМІ та референтних груп (родини, друзів, колег тощо) і прагнення індивіда до психологічного приєднання до більшості. Цей механізм тлумачився як «ефект переможця» або «ефект вагона з оркестром» і виявився одним з універсальних регуляторів політичної свідомості виборців.

Соціально-психологічна теорія. В основі цієї теорії – концепція партійної ідентифікації. Електоральний вибір пояснюється як емоційна прихильність виборця до певної політичної партії, яка і визначає його позиції стосовно різних політичних об'єктів. Громадяни голосують переважно тому, що відчувають потребу виразити симпатію та ставлення до відповідної політичної партії, які сформувалися в процесі політичної соціалізації. Крім того, з позицій соціально-психологічної теорії, людина голосує за ту ж саму партію, за яку голосували її батьки, дідусі, бабусі та інші предки. Партія розглядається як важлива індивідуальна цінність, яка більш значуща для виборця, ніж наслідки, викликані приходом до влади «його» політичної партії.

Грунтуючись на схожості соціологічної та соціально-психологічної теорій, політологи та соціологи неодноразово вдавалися до спроб їх синтезування. Так, британські дослідники *Д. Батлер* (1894–1979) і *Д. Стокс* (1819–1903) розробили теорію «*партійного образу себе*». Вони зазначали, що, завдяки участі у голосуванні, виборець одержує подвійну користь: по-перше, психологічне задоволення від можливості надання підтримки партії, який він симпатизує, а, по-друге, моральне схвалення від свого соціального оточення за здійснений вибір. Отже, завдяки виборам, виборець підвищує самооцінювання та відчуває внутрішній комфорт.

«*Теорія схем*» *Д. Киндера* (1920–1987) та інші пояснює особливість мислення виборця, яку *П. Лазарсфельд* і його колеги визначали як політичну неосвіченість. Вони вважали, що у свідомості виборця не існує цілісної партійної ідеології. Різні зрізи життя суспільства відображаються свідомістю у вигляді певних схем, що характеризують прийнятні способи вирішення проблем, які засновані на світоглядних установах виборця. Ці схеми логічно впорядковані і не вступають у протиріччя між собою. Отож, маючи мінімальну інформацію про політичні партії, виборець співвідносить її з найважливішими для нього «схемами» і на основі порівнянь робить свій вибір, не вдаючись до вивчення програмних положень партій.

Теорія раціонального вибору. Започаткував цю теорію *Е. Даунс* (1930). В 1957 р. він опублікував «Економічну теорію

демократії», яка описує виборця, що діє раціонально, свідомо, виходячи зі своїх власних інтересів, попри соціальне оточення. Людина уважно стежить за виборчою кампанією та оцінює програмні положення партій, щоби вибрати ту, котра у випадку перемоги принесе йому найбільшу користь. Вона здатна визначити, наскільки один результат виборів для нього вигідніший за інший. Але, щоби все це прорахувати, виборцеві необхідно багато часу та сил.

Тому раціональний виборець чинить по-іншому – використовує для цього спеціальний засіб – ідеологію. У кожного є своя ідеологія – уявлення про найкращий суспільний устрій. Щоби визначитися з вибором, раціональному виборцеві досить порівняти свої ідеологічні установки з основними програмними положеннями партій. А далі є два варіанти, як він чинитиме. Е. Даунс висунув «теорію близькості», тобто учасник голосування вибирає ту партію, котра найбільш близька до його власної ідеології. Другий варіант представлений «теорією напрямів». Дотримуючись цієї теорії, виборець відзначає для себе партії, які дають змогу йому реалізувати свої інтереси. А вибір конкретної партії вже залежить від переконливості, з якою партія доводить вигідні для людини положення з актуальних для неї проблем. Ґрунтуючись на цьому положенні, в соціально-політичні науки запровадили термін «проблемне яке», тобто яке засноване на виборі варіанту рішення найважливіших для виборця проблем.

Теорія *«ретроспективного голосування»* виявляє залежність електорального вибору від стану економіки. Прихильники цієї теорії зробили низку висновків: 1) економічні зрушення пояснюють приблизно третину змін в електоральній поведінці; 2) виборець реагує на невелику кількість макроекономічних показників (найчастіше – на рівень безробіття й інфляції); 3) виборці «недалекоглядні», тобто їх світогляди є досить обмеженими; 4) виборець більшою мірою реагує на минуле (ретроспективне голосування), ніж очікує певних подій в майбутньому; 5) соціотропне голосування виявляється сильніше, ніж егоцентричне, хоча є деякі винятки; 6) виборці більшою мірою реагують на негативні зміни, ніж на позитивні.

Привернула увагу дослідників і така особливість електоральної поведінки, як оцінення минулих подій. Люди схильні оцінювати роботу чинного уряду і ухвалювати рішення щодо того, голосувати за владу, чи опозицію. Емпіричні дослідження в країнах Західної Європи і США підтверджують наявність прямої залежності між підсумками виборів та економічним станом. Причому виборці найчастіше оцінювали економічний стан не своєї родини, а економічну ситуацію в країні загалом.

З кінця XX ст. все більшу популярність здобувають *маніпулятивні теорії електоральної поведінки*, згідно з якими популярність ЗМІ і особливо – телебачення сприяють тому, що виборець діє усе менш раціонально. Він вірить у «політичні вистави», які постійно розігруються на телеекранах, піддається найрізноманітнішим маніпулятивним технологіям та у результаті обирає того кандидата, імідж якого є найпривабливішим. На відміну від традиційних експресивних і теорій раціонального вибору, всі маніпулятивні теорії не просто пояснюють мотиви поведінки виборця, а й припускають можливість корекції або навіть радикальної зміни електоральної поведінки за допомогою впливу спеціально розроблених технологій.

Маніпулятивні теорії є в основі маркетингового підходу до політики, у якому вся політична сфера життя суспільства представлена як політичний ринок, на якому взаємодіють продавці та покупці. Тому виробникові політичних товарів і послуг вивчають політичні запити на певному ринку і задовольняють їх, використовуючи спеціально розроблені методи й технології.

Сьогодні формується новий теоретико-методологічний підхід, в основі якого – принцип інтеграції інформаційного впливу навколишнього середовища і когнітивних особливостей індивіда. Його можна визначити як когнітивний. Ця модель зосереджує увагу на власній роботі людини з політичною інформацією. Когнітивна модель електоральної поведінки ґрунтується на трьох положеннях: 1) людина може робити електоральний вибір тільки в інформаційному середовищі; 2) людина повинна володіти певною «внутрішньою інформацією» – знання і уявлення, що виникли

під час політичної соціалізації і дають змогу розпізнавати інформацію, розрізняти представлених на політичній арені кандидатів; 3) існують особливі когнітивні механізми узгодження зовнішньої і внутрішньої інформації, які забезпечують сприйняття, розуміння, оцінювання інформації, що надходить.

Отже, когнітивна модель дає змогу розглядати електоральний вибір як результат певних послідовних актів мислення індивіда, що забезпечують сприйняття соціальної інформації, її розуміння, усвідомлення і прийняття на цій основі певних рішень. Тобто, щоби зрозуміти і передбачити електоральний вибір, необхідно знати, в якому інформаційному середовищі перебуває індивід, які у нього склались когнітивні структури (знання, уявлення, установки, стереотипи тощо), який спосіб опрацювання інформації, що надходить, він обере.

Згідно з теоретичними підходами до вивчення чинників, що зумовлюють електоральну поведінку населення, у сучасних дослідженнях традиційним для передбачення поведінки виборців є використання так званих «моделей електоральної поведінки». Наведені моделі електоральної поведінки за своєю суттю більш зорієнтовані на розкриття образу виборця, на якого можна апелювати та цілеспрямовано впливати, щоби досягти успіху у передвиборчих перегонах політичним партіям та їх лідерам.

Адресна модель – ситуативна для кожної виборчої кампанії, передбачає відсутність чіткого стабільного поділу електорату на групи за демографічними або соціально-економічними чи іншими ознаками.

Модель стереотипу, що домінує – зумовним поділом виборців на три групи: «особистісно орієнтованих», «ідеологічно орієнтованих» і «рухливих». Перші дві групи передбачають наявність підгруп, які мають схильність голосувати за певний позитивний образ кандидата. Представники третьої групи не мають чітких ідеологічних тощо уподобань. Їх електоральний вибір ситуативний.

Модель ідентифікації – ґрунтується на усвідомленому або несвідомому прагненні виборців асоціюватися з кандидатом (лідером) та іншими його прибічниками. Таке прагнення виникає не обов'язково через відповідність програми кандидата

та уявлення виборців про «належний державний устрій», а, наприклад, його приємну зовнішність. За такої моделі, схожість психологічних особливостей виборців (цінностей, установок тощо), що обрали певного кандидата, може бути вища, ніж схожість цінностей виборців та самого лідера.

Ідеологічна модель – формується через поділ за шкалою «ліві–праві» та передбачає відносно стабільний поділ електорату за ідеологічними переконаннями.

Іміджева модель – передбачає, що виборці віддають свої голоси за певну сукупність типажів («професіонал», «свій хлопець» тощо). Може виступати складовою моделі стереотипу, що домінує.

Класова модель – ґрунтується на модифікованому марксистському підході та наближена до соціально-економічної моделі, але є більш абстрактною. Для сучасного суспільства показовими є такі її варіанти: націонал-патріотичний, соціал-комуністичний, соціал-демократичний, ліберально-буржуазний, адміністративно-буржуазний, націонал-буржуазний.

Адміністративна модель – відповідно до неї виборець голосує, покликаючись на сподівання отримати заохочення або уникнути покарання (перш за все, на робочому місці). Кількість голосів адміністративного ресурсу залежить від регіону та явки виборців на дільниці (зі збільшенням явки значущість зменшується).

Проблемна модель – передбачає звернення кандидатів до найважливіших проблем регіону або великої групи виборців. Її недоліком є те, що актуальність тієї чи іншої проблеми є виміром суспільної думки, який частково формується і має варіативне значення для різних верств респондентів (виборців).

Програмна модель – ґрунтується на тому, що виборці обирають за програмами кандидатів. Однак така модель не враховує схожості та малої конкретності програм сучасних українських політичних партій та громадських об'єднань (особливо так званих «технічних» кандидатів), низького інтересу виборців до програм та недостатньої компетентності більшості виборців для того, щоби ґрунтовно проаналізувати серйозну політичну програму.

Модель *профілю рис* – передбачає «побудову» образу ідеального кандидата методом об'єднання рис, за кожно з яких будь-хто готовий проголосувати. Застосування такої моделі обмежене ефектом розбіжності ідеального та реального.

Модель *референтної групи* – базується на конформістських тенденціях і передбачає, що голосування виборців визначається домінуючою тенденцією в їхньому оточенні.

Соціально-економічна модель – ґрунтується на тому, що виборці віддають голоси, покликаючись на задоволення своїх потреб, передусім – економічних. Наближена до класової, моделі референтної групи та соціологічної.

Традиційна модель – передбачає, що виборці голосують «за звичкою» – завжди за одні й ті самі партії (кандидатів). Обмеженням такої моделі в умовах сучасного українського суспільства є нестабільність і більшості партій та недостатня електоральна культура виборців загалом (зокрема, несформованість звички брати участь у голосуванні).

Соціологічна модель – вирішальне значення для прогнозування електоральної поведінки соціально-демографічних характеристик (вік, стать, місце праці та проживання, рівень освіти, доходів тощо).

Патрональна модель – головним чинником вибору партії чи кандидата їх «заступництво» щодо громадян. Такий погляд до прийняття рішення є архаїчним за суттю, експресивним, нерациональним і суб'єктивним, базується на симпатіях і міжособистісних відносинах виборців і кандидатів.

Необхідно зазначити, що більшість дослідників електоральної поведінки виборців України і пострадянських країн зосереджуються на тому, що значна частина виборців не має жодних ідеологічних або політичних ідентифікацій, сталих електоральних традицій, електоральної культури та ситуативно-економічно голосує.

Участь громадян у політичному процесі. Важливою проблемою електоральної соціології є вивчення участі громадян у політичному процесі. Проблема участі громадян у політиці нерозривно пов'язана з виникненням конституційної держави і розвитком демократії. Водночас, незважаючи на значний політичний досвід сучасних демократій і дослідницьких традицій,

проблема пояснення політичної участі громадян залишається однією з найбільш дискусійних.

Політична участь – це дії, до яких вдаються індивіди, намагаючись впливати на прийняття владою політичних рішень або на вибір політичних лідерів, на будь-якому рівні політичного життя.

У традиційній теорії демократії участь у політичному процесі трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичної свідомості, як кращий метод забезпечення, врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі. Ця традиція втілює ідеальну модель «людини політичної» – здатної виступити в якості громадянина у сфері публічних інтересів. Однак недоліком цієї моделі є те, що вона містить питання, на які важко дати однозначні відповіді. Наприклад, які соціальні інтереси повинні враховуватися в політиці? У яких формах може реалізовуватися таке врахування? Воно може бути здійснено у праві голосування або праві знати, чи праві самостійно вирішувати, права вето, делегації, мандата тощо. Усе це – дискусійні проблеми, які не мають однозначного рішення.

Окрім того, така ідеальна модель не пояснює багатьох парадоксів сучасного політичного процесу, для якого загальною характерним є те, що він переважно проходить на електоральній і парламентській сценах, у політичних партіях, об'єднаннях, спілках. У разі цього громадськості іноді залишається бути байдужим глядачем, вона лише опосередковано долучається до політичних комунікацій. А остання, по суті, заміщається «демонстративною та маніпулятивною публічністю» організацій, що діють «через голову» публіки. «Людина політична», по суті, перетворюється на «людину голосуючу». І якщо приймати таку інтерпретацію реальності, то це означає відмову від тлумачення політичної участі з позицій демократичного ідеалу.

Дослідники західних демократій давно пишуть про парадокс масової політики, що має місце у державах із розвинутою демократією: факт загально низького рівня інтересу та інформованості щодо політики громадян даних держав, який більше співвідноситься з авторитарними режимами

і недемократичними культурами, ніж із демократією. Певне вирішення цього парадоксу було запропоновано *С. Ф. Хантінгтоном* (1927–2008) у концепції «автономної і мобілізованої участі», він зауважив роль неполітичних стимулів примушування до політичної участі. Переконливо показав недосконалість так званої гіпотези політизації, заснованої на уявленнях про «людину політичну», й аргументував висновок про те, що рівень політичного інтересу серед громадян є функцією ступеню втручання уряду в суспільство.

Одним із найважливіших досягнень України за роки незалежності стало утвердження формальних ознак демократії як політичного режиму. Заразом, перманентна криза легітимності наявної влади, затягування фундаментальних структурних реформ в усіх сферах громадського життя, фактичний соціальний розкол між політичним класом, який формується, й іншими соціальними групами щодо можливості впливати на прийняття важливих для суспільства рішень, нарешті, періодичні політичні кризи, що супроводжують країну, яскраво свідчать про слабкість позицій демократії.

Встановлення формального «процесного мінімуму» демократичного режиму та розвиток громадянського суспільства, що втілює прагнення громадян брати на себе відповідальність за вираження і реалізацію публічних інтересів, – це несинхронні процеси, що аж ніяк не означають того, що демократичні зміни в політичній свідомості та поведінці, розвиток громадянського суспільства автоматично йдуть за встановленням демократичних форм. Участь у виборах до представницьких органів влади є найважливішою формою «входження» громадянина до політичної системи, до сфери організації публічних інтересів і вираження свого відношення до неї.

Загалом можна сказати, що *на політичну участь громадян впливають такі чинники*: досвід «входження» громадян у політичну систему; стан «політичного Я», чи громадянської самосвідомості; зацікавленість громадянина в наявному політичному режимі; ціннісне схвалення політичної системи; відкритий або латентний примус до підтримки режиму; ціле-

спрямований або стихійний вплив з боку соціального оточення; випадкових чинників системи, середовища, особистості.

Участь громадян у політиці може бути розглянута і більш детально порівняно з «демократичним ідеалом» політичної участі, а саме, як функції:

- громадянськості як стану особистості, її інтенції долучення до суспільства;
- міри свободи людини в державі, зумовленої принциповістю політичного режиму;
- політики, здатної більшою чи меншою мірою бути публічною трибуною для трансформації приватних інтересів у спільні.

Участь у політиці представляють дії громадян відповідно до їх громадянського права брати участь у виборах та встановлювати правила суспільного життя, розподілу влади і ресурсів, у визначенні політичного напрямку. Найважливішим чинником політичної участі громадян, більше того, вияву «людини політичної» як суб'єкта політичної сфери є ефективність політичного режиму, його здатність сформувати у громадян віру у можливість впливати на політику, ситуацію в суспільстві чи в громаді (почуття ефективності). Традиційно, починаючи з робіт *С. Лінцета, Д. Істона, Г. Алмонда* (1911–2002), в соціології політики *почуття ефективності політичного режиму вимірюється за допомогою таких показників*:

1. Почуття (не-)задоволеності комплексом інтеріоризованих особистістю об'єктивних ситуацій політичного процесу, тобто політичний досвід;

- наявною політичною системою, її функціонуванням в інтересах широких мас населення;
- економічним зростанням суспільства, матеріального добробуту громадян;
- рівнем соціальної нерівності, який визначається прийнятими у суспільстві принципами соціальної справедливості;
- інституціональним устроєм суспільства.

2. Суб'єктивні уявлення про ідеальний і реальний зв'язки між громадянином і політичною системою:

- уявлення про роль громадян у політиці держави;
- уявлення про власну роль у політиці.

Формування віри в ефективність політичного режиму має бути важливим цільовим компонентом політичного процесу. Підтвердженням цього є теза про те, що проблема «посттоталітарних пасток» демократії в сучасній Україні пов'язана не стільки з якістю «людини політичної», скільки з неефективністю сформованої системи (форм, правил і процесів) участі громадян у політиці.

Проте варто зазначити, що за винятком типу особистості, для якої політика, влада є пристрастю або вираженням актуалізованих особистісних потреб, участь у політиці нерідко стає вторинною, інструментальною подією. Участь у політиці здатна додавати людині почуття власної сили, значущість як у власних очах, так і з погляду соціального оточення.

Визначення позицій політичної участі громадян – це ще одна традиційна тема для соціології політики. Розрізняють два основні типи політичної поведінки: *відкритий* (політична дія) і *закритий* (політична бездіяльність). У межах відкритої політичної поведінки особа може виконувати такі *політичні ролі*:

1) *звичайний член суспільства*, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики;

2) громадянин – *член громадської організації*, суспільного руху або кількох організацій;

3) індивід – *член суто політичної організації* (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті;

4) *громадський, особливо політичний, діяч*;

5) *професійний політик*, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом існування, а й сенсом життя;

6) *політичний лідер* – загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації чи суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може виявлятися у різних формах, а саме:

1) *виключеність із політичних відносин*, зумовлена низьким рівнем свідомості особи або суспільного розвитку взагалі;

2) *політична виключеність як результат заорганізованості політичної системи*, розчарування в політичних інститутах, лідерах і байдужості до їхньої діяльності;

3) *політична апатія* як форма неприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співробітництва з нею. Може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом – придушенням масових і політичних рухів, окупацією тощо;

4) *політичний бойкот* як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є виявом політичної відчуженості, яка полягає в зосередженості зусиль індивіда на вирішенні проблем особистого життя, їх відриві і протиставленні життю суспільному й політичному зокрема.

У політичній поведінці як колективній дії залежно від ступеня активності її учасників можна виокремити такі основні групи:

- *лідери*, очолюють політичні партії і рухи, своїми діями та авторитетом сприяють їх згуртуванню й досягненню визначених цілей;

- *послідовники*, підтримують висунуті лідерами цілі як такі, що відповідають їх інтересам; їх політична поведінка характеризується різним ступенем активності та участі в організаціях і рухах;

- *активісти*, є посередниками між лідерами й послідовниками, організовують учасників політичного руху, постачають лідерам інформацію про його розвиток;

- *лідери думок*, на політичну організацію чи рух, суспільне життя загалом впливають не організаційний, а інтелектуально.

За С. Вербою (1932), в основі вибору позиції політичної участі є сукупність трьох домінантних чинників:

- *психологічне включення до політики*, яка виявляється в інтересі та увазі до суспільних справ;

- *власна участь*, що виявляється в інтенсивності політичної діяльності та партійній ідентифікації;

- *почуття політичної причетності*, а саме – переконання у важливості та необхідності свого внеску у суспільну справу.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного серед громадян США з використанням зазначеного підходу, автори виділили такі *типи участі у політиці*, які майже не перетворюються і є лише частково ієрархізованими, а саме:

1) «*активісти*», які спрямовують свою енергію на постійну участь у різноманітних актах і формах політичної участі, що виходять за межі власне електоральної поведінки;

2) «*учасники кампаній*», чия активність пов'язана винятково з електоральними формами, участь є інтенсивною і різноманітною;

3) «*провінціали*», які беруть участь тільки в тих політичних формах, що дозволяють вирішити місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації);

4) «*егоїсти*», для яких стають значущими тільки ті політичні форми, що допомагають вирішити деякі особисті чи сімейні проблеми;

5) «*голосуючі*», чия участь виявляється тільки в акті голосування у день виборів;

6) нарешті, *цілком пасивні*, чи відчужені громадяни, які не беруть участі в будь-яких політичних формах активності. Найвиразніше проявляється в *абсентеїзмі* (від лат. *absens, absentis* – відсутній) – ухиляння від участі в голосуванні на виборах різного рівня.

У структурі політичної участі певне місце займають *протестні форми поведінки*. Політичний протест – це вияв негативного ставлення до політичної системи держави загалом, її окремих елементів, норм, цінностей та політичних рішень у відкрито демонстративній формі: *мітингів, демонстрацій, страйків, пікетування, масових та групових акцій насильства і погромів*. Спричинюється це багатьма чинниками, серед яких є один визначальний, що має комплексний характер, – депривація: стан соціального (індивідуального) незадоволення, що викликаний реальною та болісною розбіжністю між дійсним й очікуваним станами, до якого прагне суб'єкт політики. Тобто депривація є розбіжністю між бажаннями, сподіваннями, очікуваннями людей і реальними можливостями їх задовольнити. Якщо така розбіжність стає значною, а незадоволення набуває масового характеру, вини-

кає мотивація щодо участі в протестних діях. Чинниками, що посилюють депривацію, можуть стати економічні (занепад, різке зростання податків і цін, корупція), руйнування переконань і соціальних норм, втрата соціального статусу, невиправдані очікування тощо. В преамбулі Загальної декларації прав людини, прийнятої резолюцією 217 (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., про це наголошено: «...щоб людина не була в якості останнього засобу йти до повстання проти тиранії і гноблення».

Однією з найвпливовіших у соціологічних дослідженнях стала «радикальна модель» політичної участі громадян, яка є певним критичним синтезом накопиченого соціологією теоретичного та емпіричного знання про численні чинники, які впливають на участь громадян у політиці, роблять її ситуативною та визначають особливі позиції участі.

Наявні типології політичної участі поки не отримали достатньої емпіричної перевірки в політичній сфері українського суспільства. З метою успішнішого прогнозування політичної поведінки громадян, кількісного оцінення потреби й динаміка розподілу позицій участі членів суспільства. Усе це повинно стати важливими завданнями систематичних соціологічних моніторингів у регіонах і в країні загалом.

Резюме

1. Соціологія політики – наука, яка вивчає соціальні механізми влади, засади політичних і державних інститутів, закономірності впливу соціальних спільнот на політичний порядок, політичну культуру, свідомість і поведінку громадян. Предметом соціології політики є соціально-політичні відносини, що виникають між соціальними суб'єктами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади. Об'єктом соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його проявів.

2. Ґрунтуючись на проблематиці соціології політики, можна сформулювати такі її функції: визначення рівня політичної стабільності суспільства, виявлення умов, що спричиняють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин; розроблення, методів та способів забезпечення політичної злагоди різних соціальних рухів, груп, сил; прогнозування можливих політичних змін, виявлення зон

політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам; розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям; пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів, що виникли.

3. Основні напрями досліджень соціології політики: аналіз політичного процесу та його матеріальної основи; соціологічний аналіз механізму влади, її типології та функціонування; участь індивідів у виконанні владних функцій; аналіз політичної стратифікації (через ранги державної, партійної ієрархії і належності), аналіз політичної поведінки, свідомості і політичної культури.

4. Електоральна соціологія – наука, яка вивчає політичну взаємодію суб'єктів суспільства завдяки аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо. Предмет електоральної соціології – електоральна поведінка виборців, які делегують свої законодавчі права майбутнім учасникам представницької влади. Об'єкт – процес обрання представників законодавчої влади у демократичних суспільствах.

5. Основними теоретичними концепціями, що пояснюють сутність, особливості та чинники впливу на електоральну поведінку виборців, є: соціологічна (класова, статусна), соціально-психологічна, теорії «раціонального вибору» та «політичного поля».

6. Участь у політиці означатиме дії, за допомогою яких громадяни, відповідно до їх громадянського права, беруть участь у виборі та встановленні правил суспільного життя, розподілі влади і ресурсів і, навмисно чи ненавмисно, у визначенні політичного курсу.

Політична участь громадян стає, зазвичай, функцією таких чинників: результату досвіду «входження» громадян у політичну систему; стану їх «політичного Я» чи громадянської самосвідомості; зацікавленості громадянина чинним політичним режимом; ціннісної згоди або незгоди із системою; відкритого або латентного примушування до підтримки режиму; цілеспрямованого або стихійного впливу з боку соціального оточення; випадкових чинників системи, середовища, особистості.

7. Основні типи участі громадян у політиці: «активісти», які спрямовують свою енергію на різноманітні форми політичної участі, що виходять за межі власне електоральних форм; «учасники кампаній», чия активність пов'язана електоральними формами, участь є інтенсивною і різноманітною; «провінціали»,

беруть участь тільки в політичних формах, що вирішують місцеві, локальні проблеми (міста, району, села, вулиці, будинку, організації); «егоїсти», для яких мають значення ті політичні форми, що дають змогу вирішити особисті чи сімейні проблеми; «голосувальні», чия участь виявляється в акті голосування в день виборів; нарешті, цілком пасивні, чи відчужені громадяни, які не беруть участі у жодних політичних формах активності.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте зміст політики як соціального явища.
2. Розкрийте поняття, «предмет і об'єкт» соціології політики.
3. Окресліть політичну владу та її ресурси.
4. Визначіть функції соціології політики.
5. Розкрийте основні напрями досліджень соціології політики.
6. Проаналізуйте основні теорії електоральної поведінки.
7. Розкрийте суть поняття «політичне поле».
8. Проаналізуйте основні чинники участі громадян у політичному процесі.
9. Охарактеризуйте основні типи електоральної поведінки громадян.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Соціологія політичних партій і рухів.
2. Соціологія держави.
3. Електоральна поведінка українських виборців.

Теми рефератів

1. Політична соціалізація особи.
2. Теорія політичного поля П. Бурдьє.
3. Сучасні теорії політичної еліти.
4. Електоральна поведінка в сучасній Україні.
5. Соціологічні дослідження виборчої поведінки.

Рекомендована література

1. Барматова С. П. Політична соціологія: курс лекцій / С. П. Барматова. – К.: Каравела, 2003. – 357 с.
2. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2001. – 436 с.
3. Головатий М. Ф. Соціологія політики / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2003. – 473 с.

4. Панов М. І. Політологія. Академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов, Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
5. Пилипенко В. Є. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посібник / В. Є. Пилипенко, О. І. Вишняк, О. Д. Куценко. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
6. Піча В. М. Соціологія політики / В. М. Піча, Б. А. Стеблин. – Львів: «Магнолія плюс», 1994. – 385 с.
7. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Степаненко В. Социологические концепции гражданского общества в постсоветском контексте / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2.

Тести

1. Кого б Ви віднесли до політичних суб'єктів?
 - а) студента другого курсу вузу;
 - б) голову осередку політичної партії;
 - в) націю;
 - г) виборчий блок.
2. Які із перелічених ознак не характеризують політичного суб'єкта?
 - а) здатність самостійно приймати політичні рішення;
 - б) спроможність нести відповідальність за свої рішення;
 - в) здатність реалізовувати рішення у політичній практиці;
 - г) байдужість до проблем політики.
3. Яке з наведених чинників найповніше впливає на характер і зміст політики?
 - а) боротьба між елітними групами за контроль над ресурсами;
 - б) об'єктивні закони суспільного розвитку;
 - в) політична культура суспільства;
 - г) соціально-економічна нерівність.
4. Як Ви гадаєте, яке з перелічених положень були причиною виникнення політики?
 - а) розповсюдження світових релігій;
 - в) поділ суспільства на класи;

б) усвідомлення громадянами своїх інтересів;

г) становлення капіталістичних відносин.

5. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень, є метою політики сучасної демократичної держави?

а) забезпечення панування одних суспільних груп над іншими;

б) узгодження соціальних інтересів;

в) на основі спільних інтересів об'єднувати усі верстви суспільства та спрямовувати їх дії на вирішення важливих суспільно-державних завдань;

г) визначення політичного лідера.

6. Хто, з перелічених мислителів, увів в обіг чимало положень, визначень соціології політики?

а) В. Парето;

б) П. Сорокін;

в) Дж. Мердок;

г) Р. Мертон.

7. Який з перелічених компонентів, Ви віднесли б до внутрішніх складових соціології політики?

а) електоральна соціологія;

б) етносоціологія;

в) соціологія міжнародних відносин;

г) соціологія політичного маркетингу.

8. Як Ви гадаєте, яке із наведених положень найповніше розкриває сутність політичної партії?

а) структурно неоформлене об'єднання громадян, яке має тимчасовий характер і спрямоване на виконання певних завдань;

б) організована частина суспільства, члени якої об'єднуються вибороти владу в державі та утримувати її;

в) об'єднання, яке створюється при державному органі і є формою вияву громадської активності мас;

г) об'єднання різних соціальних сил для реалізації поставленої мети.

9. До дослідників соціології політичних партій та рухів відносяться:

а) Т. Парсонс; б) М. Дюверже; в) Р. Дарендорф; г) П. Блау.

10. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень відноситься до предмета соціології політики?

а) політичні взаємодії, відносини, дії;

б) політичні процеси і рухи;

в) політична свідомість і культура;

г) соціально-політичні відносини з приводу завоювання, розподілу, використання і утримання влади.

11. Як Ви гадаєте, яке із наведених положень найповніше відображає ставлення індивіда до політичної влади?

- а) ранг державної ієрархії;*
- б) партійна належність;*
- в) ранг партійної ієрархії;*
- г) уявлення про власну роль у політиці.*

12. Соціологічна концепція виборчої поведінки індивіда наголошує на:

- а) залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;*
- б) впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;*
- в) безпосередній користі конкретного виборця від його політичного вибору;*
- г) залежності політичного вибору від соціального статусу особистості.*

13. Соціально-психологічна концепція виборчої поведінки індивіда наголошує на:

- а) залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;*
- б) впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;*
- в) безпосередній користі конкретного виборця від його політичного вибору;*
- г) визначеності політичного вибору політичним досвідом особистості.*

14. Теорія «раціонального вибору» щодо виборчої поведінки індивіда наголошує на:

- а) залежності політичного вибору від належності виборців до великих соціальних спільнот;*
- б) впливі сімейно-духовних цінностей на політичні уподобання виборців;*
- в) безпосередній користі конкретного виборця від його політичного вибору;*
- г) залежності політичного вибору від соціально-економічного стану суспільства.*

15. Що, як Ви гадаєте, не є функцією участі громадян у політиці:

- а) громадянськості як стану особистості;*
- б) міри свободи людини в державі, зумовленою політичним режимом;*

в) політики, здатної бути трибуною для трансформації приватних інтересів у спільні;

г) рівень освіти громадянина.

16. Яке із наведених положень не є формою політичної участі виборців:

а) участь у різноманітних актах політичної діяльності;

б) участь в електоральних формах політичної діяльності;

в) участь у політичних акціях, що вирішують локальні, місцеві проблеми;

г) уявлення про власну роль у політиці.

17. Поняття «легітимність влади» в сучасному розумінні означає:

а) довготривала згода людей щодо цілей та засобів політичної влади;

б) встановлені правила і норми діяльності політичної влади;

в) прийняття влади як наслідку політичної апатії людей;

г) прагматичне підкорення владі заради індивідуальної (корпоративної) користі.

18. Як Ви гадаєте, яке із наведених положень не відноситься до показників поширення кризи політичної влади:

а) розчарування в авторитеті влади;

б) відмова визнавати повноваження інститутів влади;

в) поширення соціальної аномії;

г) поширення політичної активності громадян.

19. Парадокс масової політики у державах з розвиненою демократією виявляється у:

а) низькому інтересі громадян певних держав до політики, виборів;

б) високому інтересі громадян певних держав до політики і виборчих процесів;

в) впевненості у незмінності змісту і суті політичної діяльності відповідних суб'єктів;

г) соціальній апатії.

20. Позиція політичної участі громадян у політичних процесах не залежить від:

а) психологічної включеності в політику;

б) почуття політичної причетності до подій політичного життя;

в) власної участі, інтенсивності політичної і партійної ідентифікації;

г) політико-територіальної організації держави.

Розділ 11

Соціологія економіки

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, предмет і об'єкт соціології економіки;
- охарактеризувати основні проблеми соціології економіки;
- проаналізувати основні функції соціології економіки;
- розкрити основні закони соціології економіки;
- проаналізувати методи соціології економіки;
- охарактеризувати основні категорії соціології економіки.

11.1. Поняття економіки. Соціологія економіки як наука

11.2. Основні поняття і категорії соціології економіки

Розроблення проблем нової міждисциплінарної галузі суспільствознавства – соціології економіки – набуває особливого значення. По-перше, реальна дійсність показує розрив між економічною та соціальною політикою. Економічні перетворення поки ще слабоорієнтовані (і в методологічному, і в практичному відношеннях) на соціально-психологічну реакцію населення. По-друге, доки економічна думка буде знаходитись у межах речових, товарно-вартісних категорій (залишаючи осторонь поведінкові механізми діяльності людей, головних «діячів» економічних відносин), доти й економічна практика буде відстороненою від особистості.

11.1. Поняття економіки. Соціологія економіки як наука

Термін економіка походить від давньогрецького слова οἰκονομία (οἰκονομία, «управління домогосподарством») від οἶκος (οἶκος, «дім») + νόμος (νόμος, «звичай» чи «право»). Запропонував Ксенофонт (прибл. 430–355 рр. до н. е.) на позначення науки про господарство, управління домом і майном. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) науку про багатство поділив на економіку (виробництво благ для задоволення потреб людей – господарювання) і хремастику (грец. *chremata* – майно, володіння; мистецтво наживати статки; діяльність, спрямована на накопичення багатства – бізнес). Терміном

«економіка» він позначав організацію господарства в маєтку рабовласника. У 1615 р. французький економіст А. де Монкретьєн (1575–1621) увів у науковий обіг термін «політична економія» (грец. *politicos* – державний, суспільний), який означає «мистецтво державного управління господарством».

На сьогодні поняття «економіка» визначається як сукупність відносин між людьми у сфері виробництва, розподілу і споживання продуктів праці, що відповідають певному рівню розвитку суспільства.

Аналіз соціально-економічного розвитку країн світу дає змогу виділити такі *види* економіки.

Традиційна економіка – це економіка, в якій традиції і звичаї визначають практику використання ресурсів. Для неї характерне існування різних форм господарювання, що ґрунтуються на різних формах власності, її основою є дрібнотоварне виробництво.

У разі *планової* економіки економічні ресурси становлять державну власність, напрям і координація економічної діяльності здійснюються завдяки централізованому плануванню, управлінню та контролю. Розрізняють демократичну планову систему, яка передбачає панування державної власності на економічні ресурси. Планування, зазвичай, має загальні особливості і не містить детального розроблення економічних показників, їх виконання обов'язкове лише для державних організацій. Її елементи застосовуються багатьма розвинутими країнами ринкової економіки (Франція, Німеччина). Командна планова економіка базується на централізованому плануванні та управлінні, збалансованість економіки досягається тільки адміністративними методами, плани є директивними та обов'язковими для виконання. Безпосередні виконавці не мають матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці, що стримує зростання якості продукції, продуктивності праці, введення інновацій.

Ринкова економіка нерозривно пов'язана з економічною самостійністю виробників, яка змушує їх працювати ефективно, відповідально, що сприяє впровадженню досягнень науки і техніки, економії ресурсів, підвищенню кваліфікації працівників та ін. Виробники товарів зацікавлені у результатах праці.

Перехідна економіка (економіка сучасної України) перебуває у процесі переходу (трансформації) від командної планової до ринкової. Вона виявилася найменш підготовленою до цієї трансформації внаслідок дії таких чинників: відсутності приватної власності; надмірної ролі держави, що привело її до одержавлення; відсутності підприємців, втрати господарської ініціативи населенням; панування в економіці монополій; неефективної структури національної економіки; низької якості та неконкурентності багатьох видів продукції; негативного ставлення та невідповідності населення до життєдіяльності в умовах ринкової економіки.

Держава, її соціально-політичний устрій, соціальна спрямованість державної політики визначають пріоритетність *економічних функцій*, до яких належать: 1) забезпечення правової бази функціонування ринкової системи; 2) захист конкуренції; 3) перерозподіл доходів і багатства; 4) коригування розподілу ресурсів із метою зміни структури національного продукту; 5) стабілізація економіки, контроль за рівнем зайнятості та інфляції, стимулювання економічного зростання; 6) раціонального поєднання недержавних і державного типів власності; 7) поступове входження національної економічної системи у світову економіку.

Будь-яка держава прагне до економічної незалежності, яка реалізується за допомогою *економічної політики* – комплексу економічних цілей і заходів щодо управління народним господарством, що забезпечують вирішення довготермінових (стратегічних) та короткотермінових (тактичних) завдань відповідно до інтересів країни або окремих класів і соціальних груп.

Виділяють промислову, аграрну, регіональну, антициклічну (заодно антикризову, антиінфляційну), інвестиційну, інноваційну, грошову, кредитну, кадрову, наукову, інформаційну, цінову, бюджетну (податкову), амортизаційну, соціальну, торговельну, зовнішньоекономічну форми економічної політики.

Найважливішими об'єктами державного регулювання, що конкретизують вищезазвані елементи економічної системи, є окремі сфери, регіони та галузі народного господарства, відносини економічної власності, економічний цикл, процес нагромадження капіталу, грошовий обіг, зайнятість населен-

ня, регулювання техніко-економічних відносин (концентрації та спеціалізації виробництва тощо), організаційно-економічних відносин (передусім, менеджменту), цін, процесу підготовки та перепідготовки кадрів, розвитку техніки та технології, науки, інформації, бюджетного процесу, платіжного (торговельного) балансу, захисту довкілля та розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Теоретичний аналіз історії становлення й функціонування економіки соціальних спільнот і соціальних інститутів (держави), людства розкривають такі основні *моделі розвитку економіки та її державного регулювання*.

Меркантилізм як політика протекціонізму передбачає збільшення продажу і зменшення закупівель, стимулювання експорту тощо. Проводиться, переважно, в період первісного нагромадження капіталу. Буржуазія, що народжувалася, потребувала допомоги держави.

У XVIII ст. класики політичної економії вважали, що рівновага економічної системи, особливо попиту і пропозиції, досягається через механізм *вільної конкуренції та вільного ціноутворення*, завдяки прагненню кожного індивіда задовольнити свої егоїстичні інтереси та їхню взаємодію через систему поділу праці та товарного обміну.

Марксистська теорія стверджувала, що ринковий механізм функціонування економіки призводить до значної диференціації суспільства на багатих і бідних, чималої нерівності, поглиблення усієї системи економічних суперечностей, часткове та тимчасове вирішення яких відбувається під час криз надвиробництва.

М. Туган-Барановський (1865–1923) головною причиною циклічних коливань економіки, вважав *диспропорцію між рухом заощаджень та інвестицій* (насамперед, у галузях, що виробляють засоби виробництва), недосконалість регулюючої ролі ринкового механізму у сфері нагромадження та витрачання суспільного капіталу. Дійшов висновку, що для досягнення рівноваги у цій системі господарства достатньо відповідно регулювати інвестиції.

М. Вебер важливим елементом капіталістичної економіки називав *раціональну державну організацію*, обстоював

державне втручання в економіку, які вважав єдиною умовою ефективного функціонування народного господарства.

Д. Кейнс (1883–1946) особливе значення приділив проблемі *регулювання попиту* та чинників, що визначають розвиток економіки. Ефективний попит, який поділяється на нагромадження та споживання, має стимулювати держава, по-перше, здешевлюючи кредит (тобто знижуючи норми відсотка), по-друге, збільшуючи державні витрати, по-третє, впливаючи на зростання споживчого попиту. В останньому випадку дії держави допомагають послабити властиву людям схильність до заощаджень, тобто витрачати повільніше, ніж зростає їх дохід. Така схильність руйнує стимули до інвестування. Дж. Кейнс також розглядав питання встановлення рівноваги між попитом і пропозицією у сфері зайнятості.

Наприкінці ХХ ст. сформувалася монетаристська школа, очолювана М. Фрідменом (1912–2006), та концепція школи «економіки пропозиції» А. Лаффера (1940). Монетаристи головною причиною нестабільності економічної системи вважали порушення законів грошового обігу, відхилення від рівноважного рівня цін і кількості грошей в обігу внаслідок стимулювання попиту державою, її надмірного втручання в економіку. Усунення цих диспропорцій можливе, як вони гадали, у разі обмеження кредитно-грошової маси в обігу (не більше 3% на рік), скорочення виробничого та споживчого попиту. Щодо дисбалансу на ринку робочої сили, то прихильники монетаризму виступали проти «повної зайнятості», захищаючи «природний» рівень безробіття, який визначається законом попиту і пропозиції та не спричинює підвищення цін. Теорія «економіки пропозиції» була зорієнтована на стимулювання пропозиції через скорочення податків на підприємців, що зумовлює деяке розширення виробничих потужностей, зростання зайнятості тощо.

Теорія економічної глобалізації. Значна частина дослідників пов'язує економічну глобалізацію з процесами інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства. Під цим терміном розуміють перетворення світової економіки із сукупності національних економік, пов'язаних потоками товарів та капіталів, в єдину виробничу зону і єдиний ринок, в яких

вільно перемішуються капітал, товари, послуги та працівники. Ці процеси доповнюються уніфікацією законодавчих актів, що регулюють міжнародні економічні відносини, та формуванням відносно єдиного культурного процесу під впливом стандартизації освіти та взаємодії широких мас населення у міжнародних контактах.

Сьогоднішня економічна політика ґрунтується на різноманітних теоріях, концепціях, поглядах, метою яких є досягнення ефективного розвитку економіки, економічної незалежності, самодостатності країни, їх інноваційний розвиток, досягнення добробуту населення, боротьбу з негативними явищами, економічного, морального і правового порядку, врахування глобалізаційних аспектів економічних процесів.

Метою економічної політики України на початку ХХІ ст. є перехід до соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Риси сучасного економічного становища України: величезна заборгованість держави, окремих галузей і підприємств країнам близького і далекого зарубіжжя; відставання сектора економіки, який виробляє товари, від сектора економіки, який їх споживає; занадто сильний контроль економіки з боку українського уряду, що має ефект придушення того її сектора, що виробляє товар; не подолана криміналізація стосунків між державним апаратом і бізнесом; розподілення між кланами найприбутковіших секторів економіки України; українська економіка не досягає рівня світової.

Основними *завданнями* української держави в галузі економіки є: реформування електроенергетичного сектора; надання суб'єктам економічної діяльності свободи; зміцнення інституційних структур національної економіки; стабілізація національної валюти; створення умов для подолання кризи виробництва і для підвищення його конкурентоспроможності; розвиток аграрного сектора економіки, перетворення землі в товар і набуття нею реальної вартості; утвердження відкритого типу економіки, забезпечення прозорості економічних процесів; входження України у світовий економічний простір; захист вітчизняного товаровиробника завдяки створенню фінансового, кредитного та податкового механізмів, які стимулюють виробництво; створення української економіки як

самодостатньої системи; легалізація «тіньових» капіталів і виробництв, «тіньової» економіки і відносин; інтенсифікація процесів приватизації, особливо в аграрному секторі; посилення боротьби з економічною злочинністю, корупцією; переведення економіки у ліберальне русло.

Реалізація економічної політики в Україні передбачає використання таких методів впливу держави на економіку, як: регулювання і планування пропорцій; державні замовлення; цільові програми; політика доходів; економічна самостійність, вирівнювання економічних потенціалів і життєвих умов різних регіонів.

Модель економічного розвитку України передбачає поетапну цілеспрямовану, науково обґрунтовану програму виходу з кризи завдяки поєднанню регулюючого впливу державних органів на економіку і модернізацію економічних відносин, що склалися, особливо боротьбу з корупцією.

Соціологія економіки досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини і процеси) за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. Розвиток економіки описується як соціальний процес, що відбувається завдяки рушійній силі, активності соціальних суб'єктів, інтересам, поведінці і взаємодії соціальних груп.

Соціологія економіки – наука, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із основних елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами.

Об'єкт соціології економіки – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства.

У сфері економіки соціологія вивчає: суб'єкти, носії економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки.

З погляду економіки людина є елементом трудових ресурсів, умовою виробництва, а соціології – суб'єкт економічних і соціальних процесів. Вона спрямована на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як вони ре-

гулюються та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього, соціологія економіки вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних груп і класів, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність соціальної праці.

Об'єкт досліджень свідчить про специфічність, закладену особливостями цієї соціологічної науки. Найчіткіше вони виявляються у предметі дослідження соціології економіки.

Предметом соціології економіки є соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів.

Підходи до визначення об'єкта і предмета розвивалися разом із розвитком соціології економіки. Згідно з об'єктом і предметом дослідження, соціологія економіки визначає своє місце серед інших соціально-гуманітарних наук і в суспільстві загалом.

Сучасний рівень розвитку вітчизняної соціології економіки характеризується пріоритетністю дослідження таких проблем:

- розроблення соціально-економічної моделі суспільства;
- обґрунтування соціальної стратегії і тактики діяльності держави з урахуванням інтересів різних соціальних груп;
- соціальне-економічне вивчення соціальної структури населення як суб'єкта економічної діяльності;
- системне дослідження соціальних регуляторів економіки, конкретних механізмів впливу на неї соціальних відносин;
- вивчення складу та якісних особливостей тих суспільних груп, взаємодія яких становить основу соціального механізму розвитку економіки. Варто з'ясувати, які це групи (виділити їхні основні види), оцінити їхній якісний склад, кількісну наповнюваність, динаміку, зміст виконуваних ними функцій, соціальні форми їхньої взаємодії в економічній сфері;
- дослідження економічних закономірностей, форм і способів економічної поведінки суспільних груп, враховуючи

ведення приватного підсобного і домашнього господарства, а також епізодичні форми зайнятості;

- аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка груп, їхнє соціально-економічне становище, можливість участі в управлінні господарством та її реалізація, управління економічною діяльністю з боку державних органів і в системі самоуправління тощо;

- вивчення соціально-економічної свідомості людей і соціальних груп, їхніх інтересів, запитів, ціннісних орієнтирів, громадської думки, життєвих планів, уявлень про спроби вдосконалення суспільних відносин, zarazom – розвитку демократії, самоствердження і соціальної ініціативи тощо;

- розроблення системи соціально-економічного управління господарством, яка забезпечує інтеграцію інтересів різних груп; обґрунтування конкретних способів ефективного використання трудового, виробничого та соціального потенціалу особистості і колективів, експериментальна перевірка цих способів практикою;

- забезпечення зворотного зв'язку господарського і соціального механізмів на стадії їх розвитку, соціологічне забезпечення підвищення ефективності їх функціонування.

Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначаються її *функціями*.

Теоретично-пізнавальна функція – дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя, досягнення нових знань у цій сфері.

Прогнозувальна функція – визначення тенденцій та перспектив розвитку соціально-економічного життя.

Управлінська функція – забезпечення системи управління економічною сферою відповідно до розвитку соціальної сфери суспільного життя.

Ідеологічна функція полягає у формуванні соціально-економічного світогляду в усіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі людини в соціально-економічних відносинах.

Соціальна функція передбачає забезпечення процесу соціально-економічної соціалізації індивіда, формування та розвиток відповідних соціально-професійних спільнот, а отже, і соціально-економічної структури суспільства.

Головні функції економіки зумовлюють такі соціальні процеси:

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це за допомогою відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів.

2. Посилення стимулів до праці та економічної зацікавленості в її результатах.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Економіка і соціальні процеси здійснюють і прямий, і зворотний вплив одне на одного. Система освіти, підготовки трудових кадрів, її чутливість на інноваційні процеси в економіці сприяють її ефективному розвитку. Своєю чергою, суб'єкти економічної діяльності через замовлення на підготовку відповідних кадрів, оновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів, підтримку науково-дослідних інститутів отримують як наукові відкриття, так і необхідні професійні кадри тощо.

Важко уявити собі людину, цілком вільну щодо свого професійного самовизначення, формування своїх професійно-трудових цілей, вибору альтернатив трудової діяльності. Кожна людина перебуває у суспільстві під впливом економіки, характеру суспільного розподілу праці, соціально-професійної структури, особливостей і змісту праці професійної діяльності, її оцінки у суспільній свідомості та важливості для окремої особистості. Крім того, вочевидь, важливим чинником, що визначає трудову діяльність людини, є матеріальна культура і соціальна інфраструктура суспільства, природно-кліматичні умови тощо. Належно впливають властивості характеру та інші якості особистості.

Отже, трудова діяльність людини значною мірою визначається об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що зумовлює передбачуваність реалізації її трудового потенціалу. Отож, і професійна діяльність, і характер, зміст праці людини визначаються певними законами соціології економіки. До них відносяться:

Закон розподілу праці – визначає динаміку розподілу праці і диференціацію суспільства на відповідні соціально-професійні групи.

Закон зміни праці – відображає об'єктивний і суттєвий зв'язки між змінами в технологічному базисі виробництва, функціями працівників та соціальними змінами процесу праці. Нові галузі виробництва і послуг, оновлення та поширення інноваційної технічної і технологічної баз детермінують зміни професійно-кваліфікаційної структури працівників, утворення нових виробництв, галузей, міжгалузевого і внутрішньогалузевого балансу, міжнародного розподілу праці тощо.

Закон конкуренції – відображає джерело саморозвитку виробництва – безперервне виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини та опором цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища загалом. Це змушує людину (виробника, бізнесмена) безперервно поліпшувати якість, збільшувати кількість та зменшувати вартість товарів і послуг для підвищення своєї конкурентоспроможності та отримання прибутку.

Закон підвищення та розширення потреб особистості і суспільства – виражає суперечності між виробництвом і потребами, вирішення яких веде до зняття старих потреб та появи якісно нових, більш високих запитів людей, соціальних груп і суспільства. Це зумовлює нові, більш високі вимоги до техніко-технологічного рівня та обладнання виробництва, професіоналізму працівників, які здатні продукувати нові, якісніші товари і послуги.

Соціологія економіки, досліджуючи та вирішуючи проблеми, використовує відповідні *методи дослідження* загально-соціологічного і прикладного характеру.

До загальносоціологічних методів відносяться:

– *проблемний* (діагностичний) ґрунтується на тому, що розвитку і функціонуванню економіки, як складної суспільної сфери властива природна проблемність. З огляду на це, дуже важливим є визнання всіма учасниками економічної діяльності цієї реальності. Як керівники, так і працівники мають це усвідомлювати і приймати відповідні та ефективні рішення. І менеджер, і спеціаліст будь-якого рівня повинні: а) досягти необхідного розуміння та усвідомлення працівниками самої

проблеми; б) спонукати людей до свідомої та добровільної участі у вирішенні проблемної ситуації; в) зробити так, щоб у результаті вирішення проблеми працівники набули виробничого досвіду, який позитивно вплине на їхню трудову поведінку;

– *технологічний* застосовується для реалізації матеріальних і моральних можливостей та конкретних методів впливу на працівників, трудові колективи з метою якісного і ефективного виконання ними технічних, технологічних, економічних завдань, планів, програм. Він реалізується: а) стимулюванням через примус або заохочення; б) створенням відповідного морально-психологічного клімату; в) досягненням лояльності і позитивного ставлення до ефективного та якісного функціонування підприємства, організації, установи; г) формуванням і розвитком професійних знань, навичок та вмінь.

Методи прикладного соціологічного аналізу.

1. *Структурний* полягає у виокремленні та аналізі соціально-економічних колективів, груп, індивідів, які мають відповідне значення у виробничому процесі, економічному житті фірми, підприємства, галузі.

Різні соціально-економічні групи вимагають різних соціальних методів організації і керівництва, різної мови ділового спілкування, різних механізмів вирішення трудових конфліктів, різних програм виробничої діяльності. У багатьох випадках сутність ділових конфліктів, кадрових призначень, питання оплати праці і фінансування відображають складні групові інтереси. Тому, не орієнтуючись у сфері групових інтересів, не можна повноцінно й остаточно корегувати взаємини між працівниками, трудовими колективами, суб'єктами соціально-економічних відносин.

2. *Інституціональний* передбачає аналіз впливу соціально-економічних інститутів (державні і муніципальні органи влади, законодавча і бюджетна політика, кредити, ціни тощо) на економічну поведінку учасників господарської діяльності та корекцію їх взаємодії.

3. *Сутність генетичного методу* – це розгляд будь-якого об'єкта і суб'єкта господарської діяльності через процеси їх професійного становлення, функціонування та розвитку.

4. Завдяки *оцінювальному методу* аналізуються професійно-ділові, морально-психологічні, соціально-ментальні якості працівників і трудових колективів, без урахування яких неможливо налагодити та організувати будь-яке сучасне виробництво.

Прикладний соціологічний аналіз має різні аспекти застосування. В одних випадках він застосовується для формування довгострокової соціально-економічної політики великого підприємства, корпорації, в інших – для визначення особистої соціально-психологічної програми роботи, професійного зростання, ділових стосунків окремого працівника. Він проводиться і усередині організації, завдяки з її інтересам, і в більш широкому соціальному середовищі в інтересах галузі та суспільства.

11.2. Основні поняття і категорії соціології економіки

Категоріальний апарат соціології економіки охоплює загальнонаукові, загальносоціологічні та специфічні категорії. Система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів, визначення найстійкіших взаємозв'язків між ними, виявлення законів їх змін.

До основних категорій соціології економіки належать: економічна сфера, соціальна сфера, соціально-економічні відносини, економічна поведінка, діяльність, свідомість, економічна культура, соціально-економічна структура, соціально-економічний статус, рівень і якість життя, потреби, мотиви, цінності та соціальні норми.

Структура основних категорій соціології економіки має багаторівневу ієрархію. *Перший рівень* утворюють категорії економічна і соціальна сфера. Вони відображають зміст процесів, що відбуваються на стику економіки і суспільства загалом. До нього відноситься економічна і соціальна сфери.

Економічна сфера – цілісна підсистема, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ й послуг, необхідних для життєдіяльності людей та суспільства.

Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємовідносини. Насамперед, має місце вплив економічних

відносин на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а також вплив соціальних відносин на соціально-економічні процеси.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Особливу роль у цих взаємовідносинах відіграє людський фактор, який є активною силою розвитку і надання їй соціального характеру. Він впливає на розвиток економіки через відповідні соціальні механізми.

Категорії другого рівня.

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

Наявність будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є взаємозалежною і цілісною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика, яка:

- створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

- формує або сприяє розвитку соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

Соціальний механізм управління економікою розуміється як система економічної діяльності, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення єдності функціонування соціально-економічних об'єктів, узгодження розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Соціальний механізм управління економіки реалізується, пристосовуючись до різних рівнів територіальної структури суспільства загалом, регіону, області, міста, району, а також до відповідного рівня організаційної структури виробництва –

відомства, об'єднання, підприємства, цеху. На кожному рівні цих структур функціонують специфічні групи, здійснюються окремі види діяльності і поведінки, досягаються різні результати. Отже, є підстави говорити про множину окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Щоб дослідити соціальний механізм управління економікою в його багатогранності та цілісності як систему, доцільно поділяти її на низку підсистем, що мають простішу будову. Для соціологічного аналізу доцільно використовувати комплексно-аспектні проекції цих підсистем. Як такі можуть розглядатися:

1) *територіальна проекція*, яка передбачає вивчення соціально-економічного становища, інтересів, поведінки і взаємодії регіональних і поселенських груп, їх ролі в економічному розвитку суспільства;

2) *організаційно-виробнича проекція*, в межах якої вивчають відомчі, адміністративні та організаційні чинники поведінки трудових колективів, соціальні аспекти взаємодії відомств, установ, первинних підрозділів, а також вплив цих взаємодій на економічний розвиток;

3) *соціально-управлінська проекція*, пов'язана з вивченням становища, інтересів, поведінки і взаємодії вертикально субпідрядних груп працівників у суспільному виробництві;

4) *особистісно-господарська проекція*, яка передбачає вивчення становища і поведінки різних груп працівників у приватному секторі виробництва;

5) *прибутково-споживча проекція*, в межах якої вивчаються групи працівників, що різняться рівнем і джерелами прибутків, поведінкою у сфері розподільчих відносин, а відповідно – й у виробництві.

Перелічені проекції треба розглядати як досить самостійні підсистеми соціального механізму розвитку економіки, сукупність яких має відображати його внутрішню структуру. Їх сукупність не є повною, вона відображає ті сторони соціального механізму розвитку економіки, структура яких найбільш зрозуміла і які можуть практично вивчатися на сучасному рівні соціологічних знань.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки спрямоване і на фіксацію його нормального функціонування, і на виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки. Аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить. Важливо в разі цього виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, а також ступінь їх задоволення суспільством.

Третій рівень об'єднує категорії, які конкретизують зміст соціальних механізмів, – соціально-економічні відносини, економічна свідомість, мислення, культура, соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, діяльність, економічна поведінка та ін.

Соціально-економічні відносини. З погляду соціології економіки, економічні відносини – це різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Їхня власна (видова, типова) специфіка полягає в предметно-речовій формі виявлення, тобто економічні відносини виникають між людьми та їхніми групами з приводу матеріальних речей, обставин, проблем, тобто виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання (споживання) останніх.

До *основних соціальних функцій економічних відносин*, зазвичай, відносять такі: забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних спрацьованих елементів); відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин; майнове розшарування суспільства; організація і стабілізація спільного життя людей.

Зміст економічних відносин становлять відповідні діяльність і поведінка людей, що є виявом їхнього економічного життя. Отож, зміст розкривається через три категорії: економічне життя, економічна діяльність, економічна поведінка.

Економічне життя – узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють

у ньому. Зрозуміло, що економічне життя реалізується через відповідну діяльність та поведінку на тлі певного типу економічних відносин, характер яких визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Локалізується це життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти. Його рушії – економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об'єднань. Головна форма вияву економічного життя – господарська діяльність, господарювання (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Щодо розрізнення *економічної діяльності та економічної поведінки* в соціології економіки є два підходи. У першому випадку їх ототожнюють, у другому – розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Тобто, якщо економічна діяльність являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей, то економічна поведінка об'єднує всі форми активності (вчинки, дії тощо), які обслуговують чи супроводжують діяльність. Скажімо, якщо людина купила щось у крамниці, то підрахунок власного бюджету, сплата грошей, отримання касового чеку є елементами економічної діяльності. Поведінкою, що супроводжує або обслуговує цю діяльність, є знайомство покупця з рекламою, поїздка до крамниці, вибір потрібної речі тощо. Однак не завжди враховуються подібні тонкощі у відмінностях між економічною діяльністю та поведінкою, тому часто їх не розрізняють.

Система економічних відносин суспільства надто складна й розгалужена, щоб її можна було розглянути у повному обсязі. Якщо в єдиному процесі розширеного відтворення розрізняють виробництво, розподіл, обмін, споживання, то економічні відносини варто поділити на чотири великі групи: *виробничі, розподільні, відносини обміну (купівля-продаж) і відносини споживання*.

Перша група об'єднує *виробничі* відносини, тобто такі, що виникають тільки у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це, зокрема, відносини власності на засоби й результати виробництва, відносини між різними соціальними

групами, які займають неоднакове місце у виробництві, організаційно-управлінські та технологічні відносини.

Друга група економічних відносин – *розподільні*. Вони виникають у результаті розподілу в суспільстві засобів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. Ці засоби доступу і способи привласнення нерівноцінні: ефективні – неефективні, вигідні – невикладні тощо. Кожен із них дає змогу поласувати більшим чи меншим шматочком «суспільного пирога». То ж сутність розподільних відносин полягає у забезпеченні соціальним суб'єктам найрізноманітніших позицій на схематичній шкалі розподілу суспільних благ. Звичайно, кожен із цих суб'єктів прагне до вигідніших для себе позицій, але взаємодія об'єктивно розміщує їх за розподілом відповідно до можливостей кожного.

Варто зазначити, що окремої сфери, яка б містила у собі розподільчі відносини, немає. Ці відносини безпосередньо пов'язані з виробництвом, обміном, споживанням, вони є іншою стороною кожного з них.

Третя група економічних відносин – обмінні (купівлі-продажу, попиту-пропозиції та ін.). Це переважно ринкові відносини – між продавцями і покупцями та їхніми посередниками. Безпосередньо перетворює і відтворює їх система торгівлі, комерції, бізнесу. Обмінюються продукти виробництва, а через них – форми діяльності. Переважно, обмінні відносини опосередковуються грошми, грошовим способом привласнення. Однак відбувається і прямий обмін продуктами – бартерна торгівля. Із соціологічного погляду, обмінні відносини утворюють соціальний компроміс, соціальну рівновагу між великими групами людей – виробниками, продавцями і покупцями, що різняться своїми інтересами, але мають потребу одне в одному.

Четверта група економічних відносин – *відносини у сфері споживання* задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів. Ці відносини зосереджують відповідно до споживчих. Що ж вони являють собою? Це практичне, цілеспрямоване, зумовлене потребами ставлення індивіда до засобів задоволення своїх потреб, інтересів, що передбачає наявність цих засобів та вміння користуватися ними.

Ця група економічних відносин складається з кількох підгруп: відносини між споживачем і виробником, що реалізуються в домашньому господарстві як доведення продуктів суспільного виробництва до остаточної споживчої форми; відносини відповідальності споживача перед виробником, наприклад, за технологічну правильність експлуатації тих чи інших виробів, пристроїв, машин та строк гарантій; відносини споживача з підприємствами торгівлі, громадського харчування, сервісу, транспорту, зв'язку, закладами культури, спорту, охорони здоров'я та інші; відносини між споживачами; нормативні відносини.

Якщо економічні відносини досліджувати з погляду їх суто *суб'єктної структури*, то варто виділити чотири соціальних типи їхніх носіїв (суб'єктів): суб'єкти власності (власники), виробництва господарської діяльності (виробники), обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Соціально-економічна поведінка – це система взаємопов'язаних учинків і дій, що здійснюють люди в соціальній і економічній сферах під впливом особистих та групових інтересів, для задоволення своїх потреб.

Існує багато *видів соціально-економічної поведінки*.

Можна говорити про *демографічну* поведінку, пов'язану зі збереженням і відтворенням життя існуючих і нових поколінь, самодостатності популяцій людей яка виявляється у здоров'ї нації, тривалості життя, відповідній освіті, професійній підготовці, якості життя, його екології тощо.

Міграційно-мобільна поведінка виявляється у переміщеннях працівників між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами.

Поведінка людей у галузі освіти виявляється у виборі професії, форм спеціального навчання, тих чи інших засобів підвищення кваліфікації, в якості навчання, ефективності засвоєних знань; це чинник формування професійно-кваліфікаційної структури суспільства.

Професійно-трудова поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях характеризується ставленням до праці, дисципліною, якістю праці, відповідальністю, старанністю, творчою ініціативою.

Суб'єктивну сторону діяльності населення у приватному секторі економіки відображає *особиста господарська поведінка*.

Важливе значення для розвитку економіки має і споживча поведінка працівників – як у виробничій, так і в сімейній сферах.

Дослідження поведінки працівників у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті розвитку фермерських господарств. Варто враховувати, що «прообразом» сімейного фермерського господарства певною мірою є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий чинник (суб'єктивний аспект діяльності працівників) відіграє дуже важливу роль. Це пов'язано з тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була громадянським обов'язком населення (як праця в суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалася. Вона регулювалась опосередковано, за допомогою економічних стимулів.

Трудову поведінку у сфері особистого підсобного господарства можна визначити як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне (добровільне, самостійне) виробництво продуктів харчування й отримання доходів завдяки власному господарству, а також на створення необхідних умов його ведення.

У реальному житті немає чітких меж між видами трудової поведінки, є певні їх комплекси. До порівняно малопоширених видів комплексної поведінки належить «господарський». Для нього характерна не лише практична участь працівників в управлінні в процесі безпосередньої трудової діяльності, а й залучення їх до розпорядження фондом робочого часу і засобами виробництва, розподілу матеріальних благ у виробничих колективах. Інший комплекс видів поведінки реалізують працівники, які орієнтуються переважно на досягнення певної соціальної норми заробітної плати (для них характерне прагнення до додаткової зайнятості, соціально невиправданої мобільності). Специфічний комплекс поведінки склався у молоді, орієнтованої на соціальну мобільність. Цілком можливо, що певна категорія працівників керується у своїй поведінці гігієнічними мотивами, прагненням зберегти здоров'я.

За умов переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються *дослідження підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки* працівників.

Інноваційна поведінка працівників являє собою систему дій та вчинків, виконуваних ними у процесі запровадження нововведень, що виказують їхню реакцію на умови інноваційної діяльності, а також на її різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки, на перебіг інноваційних процесів можна виділити такі її вияви. По-перше, вибір за певними критеріями (що залежать від ставлення до інноваційної діяльності) тих чи інших нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від запровадження; по-друге, вибір варіанта реалізації нововведення і його здійснення; по-третє, демонстрація того чи іншого рівня ініціативи в разі запровадження нововведення; по-четверте, виконання певних дій з їх ланцюга, що утворює «технологію запровадження»; по-п'яте, активність або пасивність у подоланні труднощів, що виникають у процесі запровадження. При цьому виділяють п'ять основних *стратегій інноваційної поведінки*.

1. *Самостійне розроблення нововведень та їх активне запровадження*. Це найвища форма інноваційної поведінки, яку реалізує менша частина працівників, що беруть участь у запровадженні.

2. *Самостійна активність у разі здійснення нововведень*. Цієї лінії інноваційної поведінки дотримуються близько 20% працівників, з них керівників і головних спеціалістів – близько половини, керівників і спеціалістів середньої ланки – чверть, рядових працівників – 10%.

3. *Участь у впровадженні нововведень без вияву самостійної активності* (реалізація виконавських функцій при помірній активності, що зникає, щойно з'являються труднощі). Таку стратегію поведінки реалізують 55% працівників, причетних до запровадження. Це більше половини керівників і головних спеціалістів, що запроваджують нововведення, близько 65% керівників і спеціалістів середньої ланки і понад 80% рядових працівників.

4. *Пасивне впровадження нововведень*. Працівник уникає дій і прийняття рішень, відмовляється від відповідальності,

пов'язаної з нововведеннями, хоч і не перешкоджає їм. Частка пасивних працівників, переважно рядові працівники і керівники середньої ланки, становлять 21%.

5. *Активний опір нововведенню.* Він виявляється в критиці корисного для підприємства нововведення як непотрібного, неефективного і навіть шкідливого; у звинуваченні новаторів в авантюризмі і корисливих намірах; у вихвалянні звичного порядку як такого, що має перевагу порівняно з інновацією; у прийнятті рішень, що ускладнюють запровадження тощо. Опір запровадженню інновації чинять 4% працівників, що беруть участь у ньому. Серед них переважають рядові працівники і керівники середньої ланки.

Підприємницька поведінка – це інноваційна модель економічної поведінки, що орієнтована на залишковий дохід, не доступний іншим агентам ринкового процесу, які діють стандартно.

Сутність підприємництва реалізується через його основні функції – інноваційну, ресурсну, організаційну, мотиваційну.

Інноваційна (творча) функція підприємництва полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових комерційних ідей, у здійсненні техніко-економічних, наукових розроблень, проєктів, пов'язаних із господарчим ризиком.

Ресурсна функція підприємництва передбачає мобілізацію на добровільних засадах матеріальних, фінансових, інформаційних, інтелектуальних та інших ресурсів.

Організаційна функція підприємництва полягає у безпосередній організації виробництва, збуту, рекламі тощо; зводиться до поєднання ресурсів в оптимальних пропорціях, здійсненні контролю за їхнім виконанням.

Мотиваційна функція підприємництва передбачає формування стимулювального механізму ефективного використання ресурсів з урахуванням досягнень науки, техніки, управління та організації виробництва. А також максимального задоволення потреб споживача.

Трудова міграційна поведінка є об'єктивним процесом переміщення робочої сили. Її основними ознаками є: перетинання кордонів держави, термін перебування на її території, наявність причин або цілей переселення. На основі

цього виділяють зовнішню міграцію (еміграцію і імміграцію), внутрішню, постійну і тимчасову (сезонну, маятникову); організовану і неорганізовану; добровільну і вимушену тощо.

Міжнародна організація праці класифікувала види суб'єктів міжнародної трудової міграції: 1) переселенці, що переїхали на постійне місце проживання в іншу країну; 2) мігранти, що працюють за контрактом, в якому чітко визначені умови, термін, місце, вид праці, взаємовідносини з роботодавцем тощо.

Важливу групу трудових емігрантів становлять *нелегальні мігранти*. Це іноземці і *апатриди* з протермінованими туристськими візами, що прибули нелегально (без в'їзних документів або взагалі без документів) та займаються незаконною трудовою діяльністю. Проблема нелегальної міграції зумовлена складністю визначення якісних і кількісних параметрів цього явища, неоднозначністю наслідків, відсутністю або небажанням влади боротися з нею.

З огляду на сучасний стан досліджень трудової поведінки, завданням соціологічної науки є розгортання дослідження, спрямовані на пошук ефективних методів управління суб'єктивним ставленням (поведінкою) працівників до соціально-економічної діяльності, стимулів, що відображають реальні потреби людей. Управління поведінкою передбачає не тільки адекватну орієнтацію інтересів кожної соціальної групи, а й погодження суспільних, групових і особистих інтересів схематично розміщених по вертикалі, інтеграцію інтересів груп, що взаємодіють – по горизонталі.

Радикальні зміни, що відбуваються в системі господарювання, ставлять нові, підвищені вимоги до поведінки працівників, доводять неефективність адміністративних методів управління трудовою поведінкою.

Щоби регулювати поведінку груп відповідно до соціально схвалюваних норм, варто знати інтереси цих груп, а також способи виявлення інтересів, яким ці групи віддають перевагу. Інтереси – латентні і лише частково виявляються в ціннісних судженнях, мотивації і, нарешті, в поведінці. Перші два з трьох названих елементів визначаються за допомогою соціологічного опитування.

Соціологічне дослідження соціально-економічної поведінки працівників передбачає: врахування специфічних соціальних потреб різних соціально-демографічних груп працівників; коригування системи матеріального стимулювання з урахуванням особливостей групової «реакції» на різні стимули; приведення системи стимулювання до стану, відповідного до мотиваційної сфери; вивчення особливостей індивідуального і колективного матеріального стимулювання з урахуванням нових соціально-економічних реалій.

Треба зазначити, що можливість використання результатів соціологічних досліджень з метою управління трудовою поведінкою суттєво зумовлюється рівнем і змістом економічної культури управлінського персоналу та суспільства загалом.

Під *економічною культурою* розуміється сукупність соціальних цінностей і норм, які регулюють економічну поведінку та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку. У такому контексті ці регулятори можуть сприяти (чи заважати) переданню, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності.

Основними *особливостями економічної культури* є:

1. Вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї.

2. Основним каналом впливу на економіку є економічна поведінка, на яку суттєво впливає політична влада.

3. Вона більше, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Ці особливості значною мірою зумовлюють *функції* економічної культури:

1) функція соціальної пам'яті щодо історії економічних відносин: вибір (вибракування, збереження, нагромадження) цінностей і норм, необхідних для виживання й розвитку економіки;

2) функція нагромадження еталонів відповідної економічної поведінки, економічної активності;

3) функція передавання минулого в сучасність цінностей і норм, що є в основі праці, споживання, розподілу та інших економічних дій і відносин;

4) функція оновлення цінностей і норм, які регулюють розвиток економіки, виступаючи джерелом нових нормативних уявлень і нових зразків соціально-економічної поведінки.

Завдяки реалізації цих функцій, економічна культура є одним із соціальних механізмів управління трудовою поведінкою і в такому контексті – управління соціально-економічними відносинами. Крім цього, важливими категоріями соціології економіки є.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів та явищ, ставлення до власності, економічної самостійності тощо. Економічна свідомість ґрунтується на систематизованих наукових знаннях і формується пізніше інших видів свідомості, завдяки охопленню індивідом усіх етапів економічної діяльності. Основними *компонентами* економічної свідомості є: економічні емоції і почуття від результатів та процесу праці, прагнення до визнання і пошани, професійного ризику та ін.; *економічна перцепція*, яка виявляється у сприйнятті і оціненні грошей, товарів і послуг тощо; *економічні уявлення* про економічну сферу, економіку, її місце і роль в суспільстві тощо; *економічне мислення* як здатність соціального суб'єкта відображати та осмислювати економічну реальність на основі наукових знань та ін.

Економічне мислення – погляди та уявлення, які виникають у результаті практичного досвіду людей, їх участю в економічній діяльності. Економічне мислення суб'єкта визначається: різноманітними формами власності, в межах яких вони здійснюють свою діяльність; інші суб'єкти економічних відносин, з якими дані суб'єкти взаємодіють; різноманітність взаємодіючих суб'єктів (підприємства різних форм власності, банки, інвестиційні фонди та інші); інтенсивність, поліваріантність і якісна специфіка цих зв'язків; їх спрямованість та сила тощо.

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людей, соціальних груп і спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності. Інтерес, на відміну від потреб, спрямований на соціально-економічні відношення, на життєві умови загалом. Тому він виступає як стимул діяльності

суб'єкта економіки, визначаючи його економічну діяльність і вчинки. Економічні інтереси: зумовлені як об'єктивними умовами виробництва, так і мірою їх усвідомлення суб'єктом економічної діяльності. Виділяють економічні інтереси: роботодавця, найманого працівника, власника, колективний інтерес, державний економічний, національний економічний інтерес.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі певного типу економічних відносин. Діапазон та кількість соціальних ролей, що виконує індивід в економічному житті суспільства, залежить від різноманітності соціальних груп, видів економічної діяльності і відносин, в яких він бере участь, його потреб та інтересів.

Економічна активність – вияв індивідуальності, самореалізація особистості у сфері економічного життя.

Власність як економічна категорія – це історично змінні суспільні відносини, що описують приналежність суб'єкта власності, котрий має виняткові права щодо її розпорядження, володіння та використання тощо. За ознакою суб'єкта виділяють: власність окремих громадян, сім'ї, колективу, держави, партійну, професійних союзів, банківську, громадських організацій тощо.

Соціологія економіки досліджує соціальні процеси у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості з економічними. Інтеграційний підхід дає змогу краще їх розуміти, виявляти оптимальні варіанти вирішення та динамічного позитивного поступу.

Резюме

1. Соціологія економіки – це галузь соціологічного знання, яка досліджує закономірності економічного життя людей за допомогою соціологічних категорій.

2. Об'єктом досліджень соціології економіки є люди – учасники економічного життя, об'єднані в групи й організації з відповідними соціальними, інститутами.

3. Предметом досліджень соціології економіки є соціально-економічні відносини і процеси, які виникають в економічній

сфері життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

4. Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначається такими функціями: теоретично-пізнавальною, прогностичною, управлінською, ідеологічною, соціальною.

5. Соціологія економіки ґрунтується на соціально-економічних законах і закономірностях, основними з яких є: закон розподілу праці і зміни праці, закон конкуренції тощо.

6. Категорії соціології економіки групуються за трьома рівнями: 1) економічна і соціальна сфери; 2) соціальні механізми розвитку економіки та регулювання окремих соціально-економічних процесів; 3) конкретний зміст соціальних механізмів – економічна культура, свідомість, мислення, стереотипи, інтереси, економічна діяльність і поведінка.

7. Соціологія економіки оперує як загальносоціологічними методами – аналіз документів, опитування, соціальний експеримент, спостереження, так і методами прикладного соціологічного аналізу – проблемний, технологічний, структурний, інституціональний, генетичний та оцінювальний.

8. Основними напрямками дослідження сучасної соціології економіки є: соціально-економічні відносини і процеси, економічна поведінка та економічна культура людей, соціально-економічні механізми управління економікою та регулювання соціально-економічних процесів.

Контрольні запитання

1. Визначте зміст соціології економіки як науки та виокремте її об'єкт, предметну сферу і функції.

2. У чому сутність закономірностей соціології економіки?

3. Який зміст основних напрямів соціології економіки?

4. Визначте місце і роль соціології економіки у розвитку соціологічних теорій середнього рівня та системи соціологічного знання загалом.

5. Проаналізуйте основні проблеми соціології економіки.

6. Окресліть основні методи соціології економіки.

7. Охарактеризуйте основні закони соціології економіки.

8. Проаналізуйте категорію «соціально-економічні відносини».

9. Визначте категорію «економічна культура».

10. Охарактеризуйте категорію «інноваційна поведінка».

План семінарського заняття (2 год.)

1. Економічний розвиток України: соціальні наслідки.
2. Соціально-професійна структура українського суспільства.
3. Економічна культура економічної діяльності.

Теми рефератів

1. Соціально-економічні погляди М. Вебера.
2. Соціально-економічні погляди К. Маркса.
3. Соціально-економічні погляди українських учених кін. XIX–поч. XX ст.
4. Соціально-економічні моделі розвитку суспільства.
5. Сучасний стан соціально-економічних процесів в Україні.

Рекомендована література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
2. Економічна соціологія / за ред. В. М. Ворони, В. Є. Пилипенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 237 с.
3. Іваненко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості / О. Іваненко. – К., – 2002.
4. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.
5. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: навч. посібник / Е. Лібанова. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
6. Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник / М. П. Лукашевич. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
7. Матвеев С. О. Економічна соціологія: навч. посібник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.
8. Огаренко В. М. Соціологія праці: навч. посібник / В. М. Огаренко, Ж. Д. Малахова. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 304 с.
9. Пітюлич М. Теоретичні основи розвитку самостійної зайнятості / М. Пітюлич // Регіональна економіка. – 2003. – № 3. – С. 89–95.

Тести

1. Що вивчає соціологія економіки?
 - а) суспільство;
 - б) соціальні спільноти;
 - в) соціальні механізми регулювання економічних відносин;
 - г) аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка людей і снувальних груп.

2. Хто із соціологів стверджував, що соціальний механізм регулювання економічних відносин ґрунтується на соціологічному підході?

- а) М. Вебер;
- б) Т. Веблен;
- в) Н. Смелзер;
- г) М. Сведберг.

3. Які категорії зараховують до категорій соціології економіки?

- а) суспільство;
- б) економічні відносини;
- в) соціальні процеси;
- г) соціалізація особистості.

4. Як Ви вважаєте, закон розподілу праці визначає:

- а) соціально-економічні процеси;
- б) розвиток форм суспільного розподілу праці;
- в) дослідження соціально-економічних закономірностей;
- г) динаміку розподілу праці і диференціацію суспільства на соціально-демографічні групи.

5. Як Ви гадаєте, закон зміни праці визначає:

- а) посилення стимулів до праці та економічної зацікавленості в її результатах;
- б) форми і способи економічної поведінки соціальних груп;
- в) діяльність підприємств, установ, організацій;
- г) зв'язок між змінами у технологіях виробництва, функціями працівників і соціальними змінами праці.

6. На Ваш погляд закон конкуренції визначає:

- а) зв'язок між змінами у технологіях виробництва, функціями працівників і соціальними змінами праці;
- б) динаміку розподілу праці і диференціацію суспільства на соціально-демографічні групи;
- в) взаємозв'язок з постачальниками, суміжниками і споживачами;
- г) необхідність постійного поліпшення якості, конкурентності товарів і послуг.

7. Що є предметом економічної соціології?

- а) економічна сфера суспільства;
- б) соціально-економічні відносини;
- в) соціально-економічні проблеми;
- г) економіка як соціальний інститут, закономірності її розвитку і функціонування.

8. Що розуміють під соціально-економічними процесами як предметом дослідження?

- а) сукупність явищ економічного характеру;
- б) зміну станів об'єкта господарювання;
- в) комплекс операцій, дій економічної діяльності;
- г) соціально-економічний стан суб'єктів економічної діяльності.

9. Як Ви вважаєте, основне призначення економічної сфери полягає у:

- а) забезпеченні соціальної злагоди і стабільності у суспільстві;*
- б) виробництві, розподілі обміні і споживанні матеріальних благ і послуг;*
- в) впливи економічних чинників на матеріальні стосунки працівників;*
- г) забезпеченні взаємодії суб'єктів господарської діяльності.*

10. Що розуміють під соціально-економічними цінностями як предметом дослідження?

- а) речі, ідеї і символи;*
- б) матеріальні і духовні блага;*
- в) соціально-економічні відносини;*
- г) мотивацію економічної діяльності.*

11. Яке із наведених положень не відносяться до складових соціального механізму управління економікою?

- а) територіальна;*
- б) організаційно-виробнича;*
- в) соціально-управлінська;*
- г) економічна поведінка.*

12. Що розуміють під економічною культурою як предметом досліджень?

- а) сукупність цінностей і норм, що виступають її регулятором;*
- б) те, що створюється для задоволення потреб людини;*
- в) історичне надбання людства;*
- г) усвідомлена економічна потреба.*

13. Яка із перерахованих соціальних функцій економічних відносин не властива їм?

- а) забезпечення і обслуговування руху матеріального багатства;*
- б) відтворення і утвердження людини як носія соціально-економічних відносин;*
- в) соціально-економічної нерівності індивідів і соціальних груп;*
- г) забезпечення економічної діяльності.*

14. Що розуміють під інноваційною поведінкою як предметом досліджень?

- а) спосіб економічного життя;*
- б) сукупність дій і вчинків;*
- в) уміння поводити себе згідно з нормами професійної діяльності;*
- г) діяльність щодо впровадження технічних інновацій.*

15. Що із перерахованого не відноситься до видів соціально-економічної поведінки?

- а) демографічна; б) міграційно-трудова;*
- в) професійно-трудова; г) споживча.*

16. У чому виявляється інституціональний метод соціології економіки?

а) виявленні, аналізі та усуненні проблем, що заважають економічній діяльності;

б) виокремленні та аналізі соціально-економічних груп і колективів;

в) аналізі становлення, функціонування, розвитку суб'єктів господарської діяльності;

г) аналізі впливу суспільно-економічних інститутів на економічну поведінку учасників господарської діяльності.

17. Категорія «економічне життя» можна визначити як:

а) сукупність економічних відносин, діяльності і поведінки;

б) умови і чинники соціально-економічних відносин;

в) відносини щодо виробництва матеріальних засобів;

г) становище і поведінка працівників у приватному секторі виробництва.

18. Оцінювальний метод соціології економіки полягає у:

а) матеріальному і моральному впливі на працівників, трудові колективи;

б) виявленні, аналізі та усуненні проблем, що заважають економічній діяльності;

в) виокремленні та аналізі соціально-економічних груп і колективів;

г) аналізі професійних, моральних, соціальних тощо якостей працівників і трудових колективів.

19. Що із зазначеного не відноситься до функцій економічної культури?

а) соціальної пам'яті;

б) нагромадження досвіду економічної поведінки;

в) оновлення цінностей і норм, що регулюють розвиток економіки;

г) регулювання економічних відносин.

20. Поняття «економічна свідомість» можна визначити як:

а) усвідомлена економічна потреба;

б) самостійне розроблення нововведень;

в) погляди, інтереси, переконання тощо щодо економічної діяльності;

г) вияв індивідуальності, самореалізація у професійній діяльності.

Розділ 12

Соціологія праці, зайнятості і безробіття

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, предмет і об'єкт соціології праці;
- окреслити основні проблеми і функції соціології праці;
- проаналізувати основні категорії соціології праці;
- визначити поняття «зайнятість», охарактеризувати його ознаки і форми;
- розкрити сутність самозайнятості як соціально-економічного явища;
- проаналізувати безробіття, його соціальні і психічні наслідки.

12.1. Соціологія праці

12.2. Зайнятість і безробіття як соціальні явища

Сфера праці завжди була об'єктом вивчення природничих (фізіологія, психологія, ергономіка), суспільних (філософія, історія, соціологія), економічних (політекономія) наук. Важливе місце серед них займає соціологія праці, зайнятості і безробіття як складова соціології, що розглядає працю як суспільне явище і досліджує зміни, що нею спричиняються в структурі суспільства, діяльності та розвитку великих і малих об'єднань людей. Дослідження, які проводяться в межах соціології праці, є вкрай потрібними для формування науково обґрунтованої соціальної політики у сфері праці та зайнятості, розробки програм інноваційного та соціально-економічного розвитку виробничих організацій і трудових колективів, регулювання трудових суперечностей.

12.1. Соціологія праці

Соціологія праці – це соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (індивідів, спільнот та інститутів) у сфері праці і пов'язані з ними процеси та явища.

Об'єктом соціології праці є індивіди, соціальні групи та спільноти трудової сфери.

Предметом – структура і механізми соціально-трудових відносин, соціальні процеси у сфері праці. Виокремлюють такі основні складові предмета соціології праці:

- соціальні закономірності взаємодії людей із засобами і предметами праці, зокрема механізми дії і форми їх вияву у діяльності трудових колективів і особистостей;

- соціальна організація підприємства, колективу, особлива система відносин, яку утворюють сукупність позицій, ролей, цінностей, пов'язаних між собою працівників, що працюють колективно. Це проблеми структури трудового колективу, його функцій, взаємин між членами колективу, зокрема між підлеглими і керівниками, проблеми керівництва і лідерства, стилю керівництва, соціально-психологічного клімату колективу, трудових конфліктів тощо;

- ставлення людини до праці, її змісту і характеру. Ідеться насамперед про мотивації ставлення людини до праці, пов'язані з матеріальною зацікавленістю, змістом праці, взаєминами в колективі тощо.

В історії соціологічної думки щодо *природи і сутності праці, соціально-економічних відносин* є різні підходи:

- учаси єгипетського фараона Амазіса кожний мешканець зобов'язаний був з'явитися до чиновника і сповістити про свої заняття, засоби існування та джерела доходів. У Стародавньому Єгипті виникла уява про професії першого і другого сорту, що стало підґрунтям появи самого стародавнього інституту мотивації праці – пониження в посаді. Чиновників, що завинили, могли перевести в залежних, а землеробів перетворити в рабів;

- Платон встановив закон *«гармонічного розмаїття праці»*, згідно з яким розмаїттю потреб людей відповідає розмаїття схильності до праці і видів праці. Сенс життя людини, за Арістотелем, полягає в досягненні вищого блага через діяльність. Фізична праця в античні часи здебільшого вважалася не вартою вільної людини, рабським заняттям;

- у Середньовіччі вважалося, що праця забезпечує лише біологічне існування, а духовне дається людині через «не працю», тобто пасивне споглядання;

– А. Сміт (1723–1790) створив систематизоване вчення про поділ праці. Вважав, що поділ праці – результат не чиєїсь мудрості, а схильності людської природи до торгівлі та обміну одного предмета на інший; результатом є поділ праці на різні її види, а в соціально-економічному – поділ суспільства на соціальні групи залежно від соціального стану людей та престижу праці;

– О. Конт означив закон поділу і кооперації праці, завдяки дії якого утворюються різні соціально-професійні групи, урізноманітнюється суспільство, підвищується життєвий рівень людей. Вивчаючи структуру суспільства, він вирізняв чотири класи: перший – представники наукового, філософського, естетичного видів діяльності, які займають вищий рівень у соціальній структурі суспільства; другий – представники виробництва і торгово-фінансової сфери (банкіри, торговці і підприємці); третій – землероби; четвертий – ремісники;

– за Г. Спенсером, суспільство копіює та відтворює живий організм, ним управляють біологічні закони, відповідно адаптовані для нього, тому закон боротьби за існування, виведений Ч. Дарвіном для біологічного середовища, трактується як закон класової боротьби для соціального середовища;

– К. Маркс стверджував, що виробничі відносини – матеріальна основа соціальних, ідеологічних політичних тощо; поділ праці призводить не тільки до соціального структурування суспільства а й до його розколу на два антагоністичних класи – експлуататорів та експлуатованих. Перші існують завдяки привласненню додаткового продукту, створеного працею інших. Вони є ворогуючими силами, які суперечать одна одній і ведуть непримиренну боротьбу. Вчення про формальне і реальне підпорядкування праці капіталу, абстрактну і конкретну працю, трудова теорія вартості є складовими соціології праці К. Маркса;

– Ф. Тейлор (1856–1915) уважав, що праця як соціальний процес підпорядковується певним законам, котрі мають вивчати та практично використовувати керівники і організатори виробництва;

– А. Файоль (1841–1925) запровадив чітку систему управління виробництвом, в основі якої була адміністративна

доктрина, відповідно до якої будь-який керівник підприємства має забезпечити прогнозування, організацію, розпорядження, узгодження і контроль діяльності персоналу і організації;

– Г. Форд (1863–1947) – родоначальник доктрини «гармонії» між виробництвом і споживанням, яка ґрунтується на тому, що: виробництво сприяє виникненню попиту, який підтримує виробництво, споживання стає масовим тільки тоді, коли робітники мають високу зарплату, науково-технічний прогрес (важливий стимул споживання й одночасно засіб його задоволення).

Наведені положення та думки абсолютно не вичерпують історичну проблематику соціології праці, яка постійно розвивається, поглиблюється і знаходиться в центрі уваги сучасних теоретичних і практичних досліджень.

Особливості соціологічного вивчення праці полягають насамперед у системності та комплексності дослідження соціальних і соціально-психологічних явищ у сфері праці (з урахуванням способу життя, інших чинників, що впливають на трудову діяльність людини). Відповідно, у сучасних умовах трансформаційного процесу, особливої актуальності набувають такі *напрями досліджень* соціології праці:

- дослідження з оптимізації трудової організації і соціальної структури суспільства;
- аналіз ринку праці як регулятора оптимальної і раціональної мобільності трудових ресурсів;
- пошук шляхів найповнішої реалізації трудового потенціалу сучасного працівника;
- оптимальне поєднання моральних і матеріальних стимулів у якісних змінах ставлення працівника до професійної діяльності;
- вивчення процесів професійного визначення, професійної підготовки, професійної реалізації і досягнення професійної майстерності;
- аналіз культури праці, яка охоплює робоче середовище, що відповідає людському єству, естетичним почуттям учасників трудового процесу;
- вплив позаробочого способу життя на трудову діяльність;

– дослідження причин, форм прояву і способів регулювання трудових конфліктів.

Соціологія праці виконує низку функцій.

Теоретико-пізнавальна функція полягає: у дослідженні соціальних явищ, процесів у сфері праці, з'ясуванні ролі праці у житті сучасного суспільства і людини, аналізі ринку праці як регулятора мобільності трудових ресурсів, вивченні соціально-професійної структури суспільства, пошуку шляхів оптимальної реалізації трудового потенціалу сучасного працівника тощо.

Прогностична функція виявляє себе у виробленні коротко- та довгострокового прогнозування щодо тенденцій функціонування соціально-трудова відносин, соціальних процесів у сфері праці.

Дослідницька функція. Суть її – в дослідженні соціальних проблем у сфері праці: ставлення робітників до праці, поведінки на ринку праці роботодавців та найманих працівників, особливостей трудової мотивації, трудової адаптації тощо.

Інформаційна функція сприяє отриманню за результатами соціологічних досліджень необхідної інформації для вирішення соціальних проблем і протиріч, що супроводжують трудову діяльність людини.

Управлінська функція. Стрижнем її є формування соціальної політики у сфері праці, створенні системи соціальних гарантій, соціального захисту працюючих, розробленні науково обґрунтованих програм соціально-економічного розвитку трудових колективів, організацій.

Соціально-технологічна функція пов'язана із розробленням і впровадженням соціальних технологій, спрямованих на регулювання процесів адаптації, розвитку професійної кар'єри працівників, формування соціально-психологічного клімату в колективі, вирішення конфліктних ситуацій.

Світоглядна функція формує у суб'єктів трудової діяльності науковий погляд на сучасну сферу праці, місце і роль суб'єктів трудової діяльності у створенні конкурентоспроможної, самодостатньої економіки, сучасного виробництва.

Реалізуючи свої функції, соціологія праці взаємодіє з багатьма соціологічними і несоціологічними галузями знань, які зі свого погляду досліджують соціальні аспекти праці.

Праця – це доцільний процес створення споживчих вартостей, матеріальних і духовних цінностей, необхідних для задоволення людських та суспільних потреб.

Сутність праці не залежить від форм соціальної організації суспільства, є вихідною умовою існування людства, його довічною природною необхідністю. Зумовлена такими чинниками.

По-перше, *є процесом взаємодії людини і природи*, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює обмін речовин між собою і природою.

По-друге, *людина*, впливаючи на природу, використовуючи та змінюючи її для задоволення своїх матеріальних та духовних потреб, створює матеріальні та духовні блага.

По-третє, *праця змінює людську природу*, розвиває здібності й нахили, виробляє соціально необхідні якості, сприяє формуванню її як особистості.

Праця є основою, на якій ґрунтуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини, соціальна структура суспільства, соціальний статус особистості, її соціальний та професійний портрет.

Основними соціальними властивостями праці є:

1) *усвідомленість* дій, людина перед тим, як розпочати трудовий процес, створює у своїй свідомості проект, образ, уявляє результат своєї праці;

2) *доцільність* трудових операцій людини, що визначають алгоритм трудової діяльності, відповідні ресурси, техніку і технології, необхідні для продукування матеріальних і духовних благ та цінностей;

3) *результативність* праці, яка виявляється не просто у результаті, а в корисності для людей та особистості в реалізації суспільно-необхідних потреб;

4) *суспільна* корисність праці характеризується як її кооперацією, так і засобом задоволення не тільки особистих, а й громадських потреб;

5) будь-яка трудова діяльність зумовлює *витрати людської енергії*.

Сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях, найголовнішими з яких є:

– *виробнича*, яка виявляється у створенні матеріально-культурних благ, забезпеченні суспільства предметами та послугами;

– *соціально-відновлювальна*, полягає у забезпеченні життєдіяльності, матеріального добробуту працівників та їх сімей завдяки заробітній платі та інших видів винагородження;

– *соціально-диференційна*, яка виявляється у суттєвих відмінностях соціальних рис працівників, зумовлених соціально-економічною неоднорідністю праці. Це є передумовою соціальної неоднорідності в суспільстві, формування соціальної структури підприємства, суспільства загалом;

– *статусна*, яка, будучи тісно пов'язаною із соціально-диференційною, зумовлена неоднаковим значенням у суспільстві різних видів праці;

– *формування особистості*, виявляється в тому, що прогрес виробництва має забезпечувати вільний розвиток сутнісних сил особистості, який залежить від матеріально-технічної бази, системи освіти, професійного навчання тощо. Праця повинна стати сферою самореалізації, самоствердження людини;

– *ціннісна*, полягає у формуванні в працівників ціннісних установок, мотиваційної сфери, життєвих цілей і планів на майбутнє.

Основними категоріями соціології праці є «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», тощо. Розглянемо їх.

Характер праці – це соціальна сутність праці як суспільно значущого процесу і залежить від того, на кого людина працює.

Характер праці визначається особливостями виробничих відносин та соціально-економічним становищем учасників суспільного виробництва. Він дає змогу з'ясувати зв'язок між індивідуальною та суспільною працею, способи взаємодії працівників із засобами праці, механізм долучення індивідуальної праці до суспільної, взаємозв'язок між окремими видами праці, тип взаємовідносин учасників процесу праці.

Показниками характеру праці є:

– форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва та своєї праці;

- розподільні відносини;
- соціальні відмінності суб'єктів праці.

Зміст праці виражає розподіл функцій на робочому місці і сукупність виконуваних операцій, обумовлених технікою, технологією, організацією виробництва та професійною майстерністю працівника через їх співвідношення і взаємозв'язок.

Зміст – це організаційно-технічний аспект праці. Він показує рівень розвитку продуктивних сил, технічний спосіб поєднання особистісного та речового елементів трудового процесу, характеризує працю як процес взаємодії людини з природою за допомогою засобів праці.

Зміст праці характеризується багатьма показниками: структурою і різноманітністю виконуваних функцій, співвідношенням виконавчих та управлінських елементів, фізичних та нервово-психічних навантажень, ступенем розумового напруження, самостійності, самоорганізації, новизни, творчості, складності праці тощо.

Важливою проблемою соціології праці є *проблема відчуження праці*. Вона ґрунтується на відділенні працівника від умов, процесу і результатів його праці. Виявляється у двох основних видах – відчуження працівника від праці як діяльності та відчуження працівника *від власності*. Відчуження від праці – це ставлення до праці, що характеризується відсутністю сенсу, безпорадністю, відстороненням. Відчуження працівника від власності виявляється у його байдужості до продукту – результату його праці та умов праці.

Головним чинником змісту праці є розвиток матеріально-технічної бази виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу. При цьому змінюється структура трудових дій: функції безпосереднього впливу на предмет праці переходять від робітника до машини, зростають витрати робочого часу на управління і технічне обслуговування обладнання; збільшується частка складної кваліфікованої праці; вдосконалюється її змістовність, актуалізуються самостійність і відповідальність працівників.

За змістом розрізняють такі види праці:

- *проста* – виконання простих трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу і не потрібно спеціального навчання;

- *складна* потребує відповідної кваліфікації, пов'язана з додатковими витратами на навчанням працівника;
- *творча* передбачає постійний пошук нових рішень, активного розвитку самостійності та ініціативності;
- у *репродуктивній* значна частина функцій повторюється, її особливістю є повторюваність способів досягнення результатів;
- *фізичну* характеризує безпосередня взаємодія людини із засобами праці, її долучення до технологічного процесу;
- *розумовій* притаманні інформаційні, логічні, творчі елементи, відсутність прямої взаємодії працівника із засобами праці;
- *ручна* передбачає пряму дію працівника на предмет праці, не потребує складних інструментів, приладів.

Працівників механізованих виробництв класифікують на такі категорії:

- працівники, зайняті спостереженням за роботою автоматизованих агрегатів та машин;
- працівники, які виконують роботу за допомогою машин і механізмів;
- працівники, які виконують ручні операції за допомогою машин та механізмів.

Ефективність, продуктивність праці, реалізація творчого потенціалу людини, її професійних знань, навичок та умінь залежить від умов праці. *Умови праці* – сукупність чинників, які впливають на працездатність і здоров'я працівника.

Ця категорія охоплює соціально-економічні, санітарно-гігієнічні, організаційні та соціально-побутові умови праці. До *соціально-економічних умов* належать тривалість робочого часу і року, оплата і стимулювання праці, кваліфікаційна, фахова та загальноосвітня підготовка працівників. *Санітарно-гігієнічні умови* – це температурний режим, загазованість, запиленість, забрудненість повітря, освітлення, шум, вібрація тощо. *Організаційні умови* характеризують робочий режим праці, забезпечення матеріалами, сировиною та інструментами. До *соціально-побутових умов* належать забезпечення працівників побутовими приміщеннями, їдальнями, медичним і санаторно-курортним обслуговуванням тощо.

Праця як соціально-економічне явище залежить від *ринку праці* – системи суспільних відносин, що узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Особливість функціонування ринку праці полягає в регулюванні ним економічних відносин між попитом і пропозицією робочої сили; в узгодженні економічних, соціальних і професійних інтересів працівників з установами і службами, що займаються проблемами зайнятості населення, нормативною базою (системою трудового законодавства), державними і місцевими програмами в галузі праці та зайнятості тощо.

Визначальними складовими ринку праці є сукупна пропозиція, яка охоплює всіх найманих працівників та сукупний попит, що характеризує загальну потребу економіки у них. Сегмент ринку праці, який утворюється на стику пропозиції робочої сили з попитом на неї, має назву задоволеного попиту робочої сили. Сегменти, що не перетинаються, утворюють поточний ринок, який складається з відкритого ринку праці (економічно активного населення, яке шукає роботу і потребує професійної підготовки, перепідготовки, а також вакантних робочих місць у всіх секторах економіки) і прихованого ринку праці (працівників, які формально зайняті в економіці, але через різноманітні причини – скорочення виробництва, штатів, зміни їх структури – можуть бути звільнені).

До *функцій ринку праці* належать:

- створення умов для довгострокових відносин між роботодавцями і працівниками;
- вирішення проблеми зайнятості населення;
- працевлаштування безробітних завдяки перерозподілу робочої сили між галузями, сферами, територіями виробництва;
- забезпечення конкуренції між роботодавцями і працівниками;
- регулювання відносин між роботодавцями і працівниками з приводу вартості робочої сили, умов праці, професійної підготовки і перепідготовки;
- правовий і соціальний захист роботодавців і працівників.

Головними суб'єктами ринку праці є:

- *роботодавці*, якими, відповідно до форми власності, можуть бути державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства, індивідуальні власники, господарські асоціації тощо;

- *наймані працівники* – вільні працездатні особи, для яких робота за наймом є головним джерелом існування, їх характеризують різноманітні ознаки: вік, стать, кваліфікація, професійні якості, соціальний статус.

Нормальне функціонування механізмів ринку праці залежить від *системи соціально-трудових відносин*, яка складається з таких основних компонентів: відносин між роботодавцями й найманими працівниками; відносин між суб'єктами ринку праці й представниками профспілок, служб зайнятості тощо; відносин між суб'єктами ринку праці і державою.

Соціально-трудові відносини характеризують організаційні відносини, ставлення до праці, трудову адаптацію, морально-психологічний клімат трудового колективу. *За організаційними формами* розрізняють такі соціально-трудові відносини:

- *патерналізм* характеризується значною регламентацією соціально-трудових відносин державою або керівництвом підприємництва. Реалізується у вигляді «батьківської турботи» держави про потреби працівників або адміністрації підприємства про його співробітників;

- *партнерство* ґрунтується на системі детально розроблених правових документів, відповідно до яких наймані працівники, підприємці та держава розглядаються як партнери у розв'язанні економічних і соціальних завдань;

- *субсидіарність* означає прагнення людини до особистої відповідальності за досягнення своїх цілей та її бажання самостійно виконувати свої дії у вирішенні соціально-трудових проблем. Субсидіарність можна розглядати як протилежність патерналізму;

- *дискримінація* – ґрунтується на свавіллі, незаконному обмеженні прав суб'єктів соціально-трудових відносин. Порушуються принципи рівності можливостей на ринку праці та економічної діяльності. Виявляється під час вибору професії, кар'єрного зростання, оплати праці, звільнення тощо;

– *конфлікт* є крайнім вираженням суперечностей у соціально-трудових відносинах, реалізується колективно й одноосібно, відкрито і приховано, стихійно та організовано. Формами вираження є трудові суперечки, страйки, локаути (масові звільнення працівників у відповідь на страйки і завищені вимоги) тощо. *Страйк* – це організоване припинення роботи всіма або значною частиною працівників підприємства і висунення певних вимог до адміністрації. *Рестрикціонізм* – колективне обмеження норм виробітку за формального дотримання виробничих вимог. *Абсентизм* – невихід на роботу з різних, переважно, необґрунтованих причин.

Повноцінне функціонування ринку праці можливе за розвинутої інфраструктури, до якої належать державні заклади, недержавні структури, що сприяють зайнятості населення, громадські організації та фонди, кадрові служби підприємств та організацій, покликані забезпечувати ефективну взаємодію між пропозицією і попитом робочої сили.

Ставлення до праці – зв'язок між працівником і суспільством, працівником і працею щодо виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ.

У цьому понятті синтезовано: ставлення до праці як суспільної цінності, своєї професії, конкретних умов, за яких відбувається праця. Це зумовлює складну структуру поняття «ставлення до праці», яке є *єдністю трьох елементів: мотивів праці, реальної трудової поведінки та вербального (вираженого за допомогою мови) оцінення трудової ситуації*.

Мотиваційний елемент ставлення до праці пов'язаний з трудовими мотивами та установками, якими керується працівник у трудовій діяльності. *Мотивація трудової діяльності* – внутрішня спонuka до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності. Соціологічний аналіз мотиваційної сфери та мотиваційного регулювання людської поведінки передбачає з'ясування змісту компонентів мотивації, форм і механізмів трансформації мотиваційного чинника у конкретну поведінку.

Сукупність мотивів створює мотиваційну сферу особистості, яка має ієрархічну структуру і залежить від конкретних трудових ситуацій. Серед них – вибір професії, місця роботи,

повсякденна праця на підприємстві, конфліктні ситуації, зміна місця роботи чи професії. Мотиваційний процес є постійним пошуком альтернатив обґрунтування та вибору конкретної поведінки.

Трудові мотиви поділяють на такі, що:

– *стосуються вибору професії та місця роботи.* Це найбільша група, до якої належать матеріальні мотиви, мотиви смислу праці, престижу тощо;

– *пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних норм і цінностей.* У цьому зв'язку виокремлюють мотиви щодо реалізації значущих цінностей суспільства (суспільні, морально-патріотичні тощо); трудової поведінки, пов'язані із засвоєнням норм і цінностей конкретного трудового колективу (колективної солідарності, належності до певного колективу тощо); реалізації групових норм (додержання стандартів групової поведінки, професійної солідарності, ділового спілкування тощо);

– *реалізуються у виборі та обґрунтуванні альтернатив життєвого циклу працівника.* До них належать: мотиви соціальної та професійної мобільності, подолання статусно-рольового та соціально-психологічного дискомфорту тощо.

Реальна трудова поведінка пов'язана з трудовою активністю працівника і виявляється: в ефективному виконанні виробничого завдання, його якості, участі у технічній творчості, оволодінні передовими засобами праці, економії сировини, матеріалів, поєднанні кількох професій, ініціативності, відповідальності, дисциплінованості.

Вербальне оцінення трудової ситуації характеризує рівень задоволеності результатами трудової діяльності та виробничими умовами (розміром заробітної плати, змістом та умовами праці, взаєминами з керівництвом і товаришами по роботі тощо) і стосується внутрішнього стану працівника, емоційного сприйняття ним трудової діяльності, особливостей трудової ситуації.

Відповідно до мети і завдань у трудовому колективі, формуються свої соціальні цінності та норми, вимоги до рівня освіти, кваліфікації, індивідуальних характеристик працівника. Водночас, людина, яка стає членом трудового колективу, має

власні життєві цілі, потреби, цінності, взірці поведінки тощо, висуває зустрічні вимоги щодо характеру, організації, умов, оплати праці, можливостей професійного росту. У процесі трудової діяльності й відбувається взаємодія працівника і колективу, їх адаптація – пристосування одне до одного.

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості і трудового середовища. Вона сприяє стабільності, згуртованості колективу, створенню в ньому умов для самовияву і самореалізації особистості, розвитку її творчих нахилів, професійній соціалізації тощо. Виокремлюють такі її види.

Фізіологічна адаптація. Полягає у пристосуванні працівника до організаційних (змінність, розпорядок) і санітарно-гігієнічних умов праці.

Професійна адаптація. Виявляється в оволодінні фаховими вміннями та навичками, формуванні професійно необхідних якостей, розвитку стійкого позитивного ставлення працівника до своєї професії. Головним показником професійної адаптації є швидкість та якість освоєння працівником своєї спеціальності.

Соціально-психологічна адаптація. Суть її – в ознайомленні працівника з членами колективу, особливостями міжособистісних стосунків, засвоєнні традицій і цінностей, вимог колективу. Показниками її є встановлення позитивних взаємин з колегами, керівництвом тощо. Цей загальний настрій поступово утверджується, набуває відносної самостійності, починає активно впливати як на індивідуальний настрій та ефективність функціонування окремого працівника, так і на колективний настрій та результативність роботи, що свідчить про наявність у колективі певного соціально-психологічного клімату.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкий і типовий загальний емоційний настрій, який формується у процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

На його формування впливають три *групи чинників*: *макросередовище* (суспільно-економічний лад, соціально-економічні умови життя людини, характерний для певного суспільства соціальний настрій); *мезофактори* (особливості великих груп суспільства, які різняться віком, соціальним станом, націо-

нальністю, регіоном проживання тощо); *мікрофактори* – чинники місцевого (локального) характеру: виробничі (зміст, характер, рівень організації, умови праці), соціальні (система оплати, стимулювання праці, організація громадського життя, система інформування членів колективу тощо), соціально-психологічні (стиль і методи керівництва, взаємовідносини у колективі), психологічні (особливості окремих членів колективу).

Показники соціально-психологічного клімату поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До *об'єктивних* належать виробничі показники, які свідчать, наскільки клімат впливає на виконання колективом завдань щодо якості і кількості продукції, її конкурентоспроможності, швидкості і гнучкості впровадження нових технологій тощо. Групу *суб'єктивних* показників становлять: задоволеність працею та різними чинниками професійного середовища, стабільність колективу (реальна та потенційна), задоволеність стосунками з колегами («по горизонталі») та керівництвом («по вертикалі»), рівень і частота трудових конфліктів тощо.

Праця є природним, невід'ємним елементом життєдіяльності людини і суспільства, єдиною умовою й чинником продукування матеріальних і культурних благ та цінностей, основою заможного, демократичного розвитку держави, її самодостатнього, незалежного функціонування і розвитку.

12.2. Зайнятість і безробіття як соціальні явища

Зайнятість населення є не лише необхідною умовою та формою життєдіяльності людини, а й важливим чинником розвитку соціально-економічної системи держави.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, є джерелом їхнього доходу.

Рівень зайнятості населення характеризує ступінь участі працездатного населення у сфері суспільно-корисної праці і залежить від розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу та добробуту суспільства. За умов повної зайнятості

кожен економічно активний член суспільства має можливість бути зайнятим або незайнятим – залежно від його бажання.

Зайнятість як соціально-економічне явище характеризується відповідним змістом, елементом, якого є:

- *економічний* – це можливість індивіда своєю працею забезпечити власний добробут і сприяти зростанню ефективності виробництва;

- *соціальний*, що виявляється у формуванні і духовному розвитку особистості;

- *демографічний*, який полягає у взаємозв'язку зайнятості зі статеві-віковою характеристикою населення, його демографічною структурою (чисельність, народжуваність, смертність, трудова міграція тощо). Соціальна спрямованість зайнятості виявляється у її функціях, а саме: соціальній, економічній, політичній, ідеологічній.

З погляду економічної категорії, зайнятість розуміється як сукупність соціально-економічних відносин у суспільстві, які забезпечують можливість докладання праці в різних сферах господарської діяльності і виконують функції, пов'язані з відтворенням робочої сили на всіх рівнях організації суспільної праці і виробництва.

Основні ознаки зайнятості: рівень зайнятості (визначається відношенням кількості зайнятого населення до кількості економічно активного населення), статус зайнятості (найманий працівник, роботодавець, самостійно зайнятий, член сім'ї який працює безкоштовно), зайнятість у сферах економіки, фактична тривалість робочого періоду (повний робочий час, неповний робочий час), характер роботи (постійна, тимчасова), професія (рівень кваліфікації, клас працівників: робітник, службовець), розмір заробітної плати, основна робота, наявність сумісництва.

Форми зайнятості класифікують за соціально-економічними (форми власності та господарства, соціальний склад населення) та організаційно-економічними (тривалість і режим робочого часу, характер зайнятості: постійна чи тимчасова; повна або часткова; основна (первинна) і додаткова (вторинна) критеріями. Крім цього, розрізняють ефектив-

ну, раціональну, продуктивну, вільно обрану, формальну, неформальну, недозайнятість, надзайнятість, самостійну, зайнятість у домашніх господарствах. У державах із соціально-ринковою економікою поширюється гнучка зайнятість (тимчасова робота, надомництво, поділ робочого місця між двома і більше працівниками, скорочений робочий тиждень тощо).

Виокремлюють зайнятість глобальну (загальну) та економічну.

Глобальна зайнятість охоплює навчання у загальноосвітніх, середніх, вищих навчальних закладах; ведення домашнього господарства і виховання дітей; догляд за літніми людьми та інвалідами; участь у роботі державних органів влади, громадських організацій; службу у силових структурах.

Економічна зайнятість передбачає участь працездатного населення у суспільному виробництві товарів і послуг.

Зайнятість в Україні має свої особливості, породжені колишньою командно-адміністративною системою, а також сучасними трансформаційними проблемами:

а) значні масштаби нерегламентованої (неформальної) зайнятості;

б) приховане безробіття;

в) низьке оплачування роботи працівників.

Самозайнятість як соціоекономічне явище. *Самозайнятість населення* – це специфічна форма трудової діяльності. Її суть полягає в тому, що людина сама знаходить для себе джерело доходів, яке забезпечує їй гідне існування в результаті економічної діяльності, яка не суперечить законам країни.

Особу вважають індивідуально зайнятою, якщо вона відповідає певним критеріям. До таких *основних критеріїв* належать:

- виконання робіт за винагороду;
- юридична незалежність суб'єкта господарювання;
- проведення робіт власними зусиллями;
- фінансування всіх видатків тільки за власні кошти (заодно – одержані кредити);
- використання власних (або орендованих) засобів виробництва;
- одноосібне розпорядження виробленою продукцією.

Сектор самозайнятості як особливий сегмент ринку праці формує певні категорії зайнятого населення, а саме: самозайняті, які працюють не за наймом, а самостійно організовують свою трудову діяльність; мікропідприємці, що є власниками підприємств з кількістю зайнятих до п'яти осіб; працівники мікропідприємств приватної власності; керівники сімейних підприємств; члени сімей, які допомагають на безоплатній основі.

Самозайнятість реалізується за відповідними принципами:

- *економічної самостійності* означає те, що певний вид діяльності об'єднує в одній особі і власника, і працівника, і керівника. Тобто всі рішення щодо організації діяльності приймає одна особа, яка поєднує зазначені три ознаки;

- *економічна відповідальність* – це відповідальність за ухвалені рішення, а також за результати діяльності, що поєднуються в одній особі;

- *економічна свобода вибору діяльності* означає, що індивід, який бажає зайнятися підприємництвом, може на власний розсуд вибирати вид та форму трудової діяльності.

Самозайнятості можна класифікувати за певними *критеріями*. До них належать: *формальність* (формальні і неформальні види самозайнятості); *легальність* (легальна і нелегальна самозайнятість); *регулярність* (постійна, тимчасова, сезонна, випадкова самозайнятість); *ступінь усвідомлення* (спонтанна, вимушена, цілеспрямована самозайнятість); *спосіб формування суспільного продукту* (виробнича, невиробнича самозайнятість).

Необхідно зазначити, що суб'єкти самостійної зайнятості працюють в умовах невизначеності, оскільки за умов ринкових відносин завжди наявний фактор непередбачуваності. Загалом, самостійна зайнятість має низку *позитивних моментів*.

По-перше, джерелом доходу самостійно зайнятої особи є власна праця.

По-друге, структура виробництва, що входить у сферу самостійної зайнятості, цілком визначається потребами людей у продуктах чи послугах, тобто виробництво працює тільки на виробника.

По-третє, для суб'єктів сфери самозайнятості характерна цілковита свобода дій.

По-четверте, у сферу самостійної зайнятості людина йде, вибираючи собі справу, якою хоче займатися, і працює добровільно, без примусу.

По-п'яте, результати господарювання самозайнятої особи залежать від її економічної відповідальності.

В умовах ринкової економіки безробіття зумовлене системою жорстоких економічних законів. З нормальних умов розвитку економіки безробіття зачіпає лише невеликі групи людей протягом тривалого часу, оскільки кожен, хто хоче працювати, врешті-решт знаходить собі роботу. Натомість в умовах економічної нестабільності та кризи безробіття стає надзвичайно важливою проблемою.

Безробіття – розбіжності на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї, за яких певна частина суб'єктів ринку праці вимушено є безробітною.

Безробітними є працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до неї, а також організувати власний бізнес.

До *основних чинників безробіття* належать: структурна перебудова економіки; скорочення обсягів виробництва; надмірне зростання імпорту продукції та товарів; жорстка кредитно-грошова політика уряду; скорочення платоспроможного попиту населення; інвестиційна криза; низький рівень конкурентоспроможності представників багатьох професій у нових умовах; низький рівень зорієнтованості системи професійної і вищої освіти на потреби ринку. Кожен із зазначених чинників певною мірою сприяє поширенню безробіття, а дія їх у комплексі призводить до негативних наслідків не лише в економічній, а й в інших сферах суспільства.

До *основних типів безробіття* належать: *фрикційне* (пов'язане з неможливістю реалізувати працівником свого права на вибір виду професійної діяльності, місця роботи тощо); *структурне* (спричинене змінами структури споживчого попиту

і виробничих технологій, що призводить до розбалансування попиту і пропозиції робочої сили у різних галузях виробництва); *циклічне* (зумовлене зниженням виробництва, зменшенням інвестицій в економіку); *приховане* (пов'язане зі спадом виробництва, що змушує роботодавців надавати працівникам довгострокові неоплачувані відпустки, зі зростанням чисельності працівників, які шукають роботу самотужки, не звертаючись до служби зайнятості тощо); *добровільне* (пов'язане з небажанням працювати); *інституціональне* (пов'язане з виплатами соціальної допомоги); *застійне* (спричинення відсутності роботи протягом тривалого часу).

Структуру безробіття вивчають за такими критеріями:

- *стать* (особливо найменш захищена соціальна категорія – жінки);
- *вік* з виокремленням молодіжного безробіття та осіб передпенсійного віку;
- *соціальна група* (робітники, інженерно-технічні працівники, вчителі, медперсонал, службовці та ін.);
- *рівень освіти*;
- *професійні й кваліфікаційні характеристики*;
- *рівень доходів і забезпеченості*;
- *причини і мотиви звільнення*.

До засобів подолання масового безробіття і незайнятості населення відносяться:

- надання рівних можливостей громадянам країни в реалізації права на працю і вільний вибір зайнятості;
- соціальний захист у сфері зайнятості;
- заохочення працедавців, створення нових робочих місць;
- стимулювання індивідуальної економічної ініціативи громадян і розвиток підприємництва;
- дотримання принципу добровільності праці, відповідно до якої забезпечується вільне волевиявлення громадян у виборі професії;
- вибірковий перехід на скорочений робочий день;
- міжнародна співпраця у вирішенні проблеми зайнятості, дозвіл трудової міграції за кордон;
- розроблення ефективних механізмів щодо легалізації прихованого безробіття;

– надання компенсацій вивільненим працівникам, стипендій на період професійної передпідготовки або підвищення кваліфікації, забезпечення можливості участі в оплачуваних громадських роботах.

Безробіття виконує такі *функції*, як: 1) справедливості, тому що в умовах безробіття наявні тільки ефективні, економічно виправдані робочі місця; 2) стимулювання, тому що людина прагне до підвищення власної професійної активності і кваліфікації, щоб не опинитися у лавах безробітних.

Соціальні наслідки безробіття:

1) незайнята робоча сила означає недовикористання економічного потенціалу суспільства, прямі економічні втрати. Якщо частина людей залишається без роботи, це означає, що виробництво зменшується порівняно з тим обсягом, який міг би бути в умовах повної зайнятості. Так, збільшення безробіття на 1% призводить до втрати майже 2% обсягу річної продукції. Економісти визначають цю «загублену» продукцію як відставання обсягу валового продукту, що являє собою величину, на яку фактичний ВВП є меншим потенційного ВВП;

2) безробіття не дає можливості профспілкам, найманим працівникам висувати обґрунтовані вимоги до працедавців щодо підвищення заробітної плати через зростання конкуренції на ринку праці, збільшення резервної армії непрацюючих тощо. Воно є реальним чинником бідності для найбільш трудоактивного населення, освіченого і професійно підготовленого працівника;

3) у результаті тривалого безробіття працівник втрачає фахову кваліфікацію, професійні майстерність, готовність, трудову мобільність і ін. Вже після трьох місяців безробіття працівник, в разі працевлаштування на попередню роботу, досягає звичної продуктивності праці лише через 7 місяців;

4) безробіття спричинює пряме, реальне зниження досягнутого рівня життя, погіршує фінансове положення, тому що будь-яка допомога з безробіття завжди є меншою, ніж заробітна плата і тимчасовою. Це призводить до зниження купівельного попиту, переходу у споживанні на менш якісні та дешеві продукти, відмови від придбання товарів довгострокового користування, скорочення обсягів заощаджень тощо;

5) безробіття часто розглядають як соціальну патологію, яка виявляється у загостренні криміногенної ситуації, посиленні соціального напруження, збільшенні соціальної диференціації, зростанні безпритульності, злочинності, вживання алкоголю, наркотиків і т. ін.

Наведені соціальні наслідки безробіття відтворюються на:

- зміні соціального статусу чи ролі безробітної людини в суспільстві;
- перерозподілі або втраті соціальних контактів безробітної людини з її оточенням;
- виникненні різних соціальних патологій і девіацій;
- появі різних конфліктів, особливо внутрішньосімейних та поколінь;
- відмінностях у гендерному сприйнятті ситуації безробіття та виходу з неї;
- формуванні та дотриманні особливого соціального типу поведінки, пов'язаного з втратою місця роботи.

Психологічні наслідки безробіття:

1) безробіття в міру своєї тривалості посилює соціальну ізоляцію людини, яка проявляється у зменшенні комунікативних зв'язків, відчутті «неповноцінності» від того, що людина виявилася незатребуваною на своєму підприємстві, в установі, організації тощо. Безробітного можуть уникати й інші особи, зважаючи на його невисоке соціальне положення;

2) наслідком безробіття є відчуття невпевненості і двозначності соціального статусу. Невпевненість є наслідком втрати соціальної ролі, яку раніше визначав набутий людиною соціальний статус. Негативність соціального становища полягає в тому, що людина як безробітна має право на матеріальну компенсацію, яка становить лише частину заробітної плати, і тому це її принижує;

3) безробіття, зазвичай, призводить до перерозподілу структури часу. Окремі люди ситуацію безробіття використовують як час для вирішення власних проблем, реалізації захоплень. Для більшості наслідком безробіття є труднощі з організацією і використанням часу;

4) безробітні дуже часто потерпають від оцінення інших людей та стереотипів, які панують у суспільстві щодо

«невдах», це викликає емоційні переживання, стресові стани, погіршення стану здоров'я, розрив сімейних зв'язків тощо;

5) безробіття спричинює безліч важких переживань і особливо стресові (від англ. *stress* – напруга) стани, що виникають у разі різноманітних екстремальних впливів, що виявляються у фізіологічній, психологічній та інформаційній формах.

Тому основною соціально-економічною проблемою, вирішенням якої сьогодні займаються держава і суспільство, є зайнятість населення. Адже вона не тільки забезпечує матеріальну основу буття людини, а й сприяє розвитку її духовних, моральних якостей. Успішно вирішена проблема зайнятості забезпечує соціальну гармонію в суспільстві, невирішеність її призводить до соціального напруження, деградації творчих і професійних якостей людини. Тому програми зайнятості, будучи спрямованими на вирішення проблем як зайнятого, так і незайнятого населення, охоплюють прогнозування дисбалансу на ринку праці; професійний добір, підготовки і перепідготовки кадрів; запобігання масовому безробіттю; стимулювання гнучкого ринку праці; стабілізацію кадрів на підприємствах тощо.

Значна роль у цьому належить соціології праці, науково-практичні рекомендації якої є вкрай потрібними під час вироблення *програм зайнятості населення*, що здебільшого охоплюють такі питання:

- стабілізація сфери застосування праці;
- створення додаткових робочих місць;
- внутрігалузевий і територіальний перерозподіли працівників;
- професійна орієнтація, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників;
- соціальний захист працівників;
- організація громадських робіт і тимчасової зайнятості;
- управління програмою та контролювання за її виконанням.

Соціологія праці бере активну участь у виробленні та реалізації засобів соціального захисту працівників. Раніше ці питання у нашій країні відображались у планах економічного і соціального розвитку підприємств, згодом – у колективних

договорах між працівниками та адміністрацією. Для забезпечення ефективності такого договору соціологи повинні спочатку вивчити потреби та інтереси працівників у виробничій і невиробничій сферах, виробити разом з іншими службами заходи щодо їх задоволення. Певне значення соціологія праці має в організації контролю за реалізацією колективного договору та з'ясуванням його ефективності.

Традиційно соціологія виявляє неабияку зацікавленість умовами праці. Хоч донедавна вона здебільшого займалася не дослідженням об'єктивних умов праці та їх впливу на працівників, а вивченням ставлення працівників до різноманітних аспектів виробничої ситуації, переймаючись тим, наскільки задовольняють складові процесу праці (умови, організація праці, заробітна плата тощо) їх інтереси й потреби.

Актуальним напрямом соціології праці є впровадження на підприємствах наукового менеджменту. Ускладнення соціально-економічних умов праці, поширення і поглиблення самостійності підприємств, розвиток ринкових відносин вимагають уважнішого ставлення до проблем регулювання трудової поведінки, формування трудової мотивації, стимулювання працівників. Відповідно до цього, перед соціологією постало завдання вивчення потреб та інтересів працівників і вироблення на цій основі ефективної системи матеріальних, соціальних, соціально-психологічних стимулів.

Соціологія праці активно впливає на вирішення проблем адаптації працівників до нових умов праці, пов'язаних з оновленням економічних відносин, упровадженням сучасних технологій, зміною соціально-психологічних стосунків між працівниками. У сфері її досліджень – особливості пристосування до зовнішнього середовища різних за освітою, фахом та іншими параметрами категорій працівників, а також чинники, які позитивно впливають на цей процес.

Дослідження, прогнози, рекомендації соціології праці стосуються не тільки окремих підприємств. Надто важливим є функціонування її на макрорівні, у формуванні державних програм щодо певних аспектів або комплексу проблем у сфері праці та зайнятості у галузі, регіоні, державі. Адже науково вивірена, раціональна державна політика є необхідною пере-

думовою ефективного втілення конкретних рекомендацій на кожному підприємстві.

Державна політика зайнятості – це комплекс заходів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства і кожного його члена. Вона має кілька рівнів: загальнодержавний, регіональний і локальний. Виділяють європейську, скандинавську та американську моделі політики зайнятості.

Європейська модель передбачає скорочення кількості зайнятих під час підвищення продуктивності праці і, як наслідок, зростання доходів працюючих; така політика передбачає вартісну систему допомоги для великої кількості безробітних.

Скандинавська модель ґрунтується на забезпеченні зайнятості практично всім працездатного віку громадянам завдяки створенню робочих місць у державному секторі із середніми умовами оплати праці. Ця політика розрахована, зазвичай, на державні кошти, в разі дефіциту яких настає зниження виробництва, внаслідок чого відбувається скорочення робочих місць.

Американська модель орієнтується на створення робочих місць, які не вимагають високої продуктивності, для значної частини економічно активного населення. В результаті цього безробіття формально зменшується, але збільшується кількість людей з низькими доходами.

Застосування певної моделі впливає на політику зайнятості на мікро- і макrorівні. На мікрорівні нові підходи в політиці зайнятості сприяють підвищенню гнучкості ринку праці, зменшенню видатків на робочу силу, спричиняють згортання соціальних програм. Заразом, розширюються системи підготовки і перепідготовки кадрів, створюються додаткові робочі місця, ускладнюються умови видання соціальної допомоги. Приймаються заходи щодо посилення ролі приватного сектора у вирішенні проблем зайнятості, інших соціальних завдань. На макrorівні проводиться політика стримування зростання заробітних плат, збільшення тривалості робочого тижня, частіше використовуються різні форми неповної зайнятості. Внаслідок чого, кризові явища загострюються.

Державна політика у сфері зайнятості населення спрямована на:

- 1) розвиток людських ресурсів для ринку праці;
 - 2) забезпечення рівних можливостей усім громадянам незалежно від статі, віку й інше, щодо реалізації конституційного права на добровільну працю та вільний вибір зайнятості;
 - 3) створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини;
 - 4) підтримку трудової і підприємницької ініціативи громадян, що реалізується в межах законності, сприяння розвитку професійних здатностей до продуктивної, творчої праці;
 - 5) забезпечення соціального захисту у сфері зайнятості населення, проведення спеціальних заходів, що сприяють забезпеченню зайнятості населення, тих, хто потребує адресної допомоги і має проблеми з пошуком праці;
 - 6) попередження масового і скорочення тривалого безробіття;
 - 7) заохочення працедавців, які зберігають і створюють нові робочі місця особливо для громадян, що потребують соціального захисту та мають проблеми з працевлаштуванням;
 - 8) поєднання самостійності органів регіональної влади, місцевого самоврядування у забезпеченні зайнятості населення;
 - 9) координацію діяльності в галузі зайнятості населення з діяльністю й іншими напрямками економічної і соціальної політики;
 - 10) координацію діяльності державних органів, професійних союзів, інших представницьких органів працедавців щодо розроблення і реалізації заходів забезпечення зайнятості населення.
- Проведення активної політики держави у сфері зайнятості населення відбувається завдяки розробленню та реалізації державної і регіональних програм зайнятості, що формуються, виходячи із ситуації на ринку праці та прогнозування його розвитку.

Резюме

1. Праця – основа функціонування та розвитку суспільства, її соціальна сутність зумовлена процесом взаємодії людини і природи, призначена для задоволення матеріальних та духовних потреб, формує їх як особистість. Об'єктом соціології праці є праця як суспільно значуще явище, предметом – структура і механізми соціально-трудових відносин, соціальні процеси у сфері праці.

Соціологія праці, зайнятості та безробіття – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем, спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

2. Сутність праці як соціального явища виявляється в її функціях, найголовнішими з яких є: виробнича, соціально-відновлювальна, соціально-диференційна, статусна, формування особистості, ціннісна. Основними категоріями соціології праці, зайнятості і безробіття є: «характер праці», «зміст праці», «умови праці», «ринок праці», «зайнятість», «безробіття», «мотивація», «адаптація», «соціально-психологічний клімат», «соціальний конфлікт» тощо.

3. Ефективність праці залежить від трудових мотивів як спонук людини до діяльності. Виділяють такі мотиви: що стосуються вибору професії та місця роботи; пов'язані з реалізацією особистістю засвоєних норм і цінностей; з вибором та обґрунтуванням альтернатив життєвого циклу працівника. Трудові мотиви виконують різноманітні функції: орієнтації, змістоутворювальну, регулювання, спонукання, мобілізації; обґрунтування.

4. Зайнятість населення є не лише необхідною умовою та формою життєдіяльності людини, а й важливим фактором розвитку соціально-економічної системи. Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу. До основних характеристик зайнятості відносять: рівень зайнятості населення; статус зайнятості; зайнятість у сферах економіки; фактична тривалість робочого дня; характер роботи; професія; розмір заробітної плати; основна робота, наявність сумісництва.

5. Самозайнятість населення – це специфічна форма трудової діяльності, яка полягає в тому, що людина сама знаходить для себе джерело доходів. Особу вважають індивідуально зайнятою, якщо вона: виконує роботу за винагороду; юридична незалежна як суб'єкт господарювання; створює власне робоче місце; проводить

роботи власними зусиллями; фінансує всі видатки за власні кошти; використовує власні (або орендовані) засоби виробництва; одноосібно розпоряджається виробленою продукцією. Самозайнятість реалізується за такими принципами: економічна самостійність, відповідальність, економічна свобода.

7. Безробіття – розбіжність на ринку праці між пропозицією робочої сили і попитом на неї.

До основних чинників безробіття належать: структурна перебудова економіки; скорочення обсягів виробництва; надмірне зростання імпорту продукції та товарів; жорстка кредитно-грошова політика уряду; скорочення платоспроможного попиту населення; інвестиційна криза; низький рівень конкурентоспроможності представників багатьох професій у нових умовах; низький рівень зорієнтованості вищої школи на потреби ринку. Кожен із зазначених чинників певною мірою сприяє поширенню безробіття, а дія їх у комплексі призводить до негативних наслідків не лише в економічній, а й в інших сферах суспільства. До основних типів безробіття належать: фрикційне; структурне; циклічне; приховане; добровільне; інституціональне; застійне.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «праця» та охарактеризуйте її соціальну сутність.
2. Охарактеризуйте мотиви трудової діяльності.
3. Розкрийте функції мотивів трудової діяльності.
4. Охарактеризуйте зайнятість населення як категорію соціології праці.
5. Визначіть основні форми зайнятості.
6. Охарактеризуйте самозайнятість населення.
7. Розкрийте ознаки і принципи самозайнятості.
8. Окресліть поняття «безробіття».
9. Проаналізуйте основні чинники безробіття.
10. Визначіть основні форми безробіття.
11. Проаналізуйте основні типи безробіття.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Праця як соціально-економічне явище.
2. Соціологія безробіття.
3. Соціологічні дослідження адаптації різних соціальних груп до ринкової економіки.

Теми рефератів

1. Зайнятість як соціально-економічна категорія.
2. Форми та види зайнятості.
3. Самозайнятість як соціоекономічне явище.
4. Безробіття та його особливості.
5. Соціальні та психологічні наслідки безробіття.
6. Трудова міграція населення України.

Рекомендована література

1. Безтелесна Л. І. Державне регулювання зайнятості: підручник / Л. І. Безтелесна, Г. М. Юрчик. – Рівне: НУВГП, 2006. – 210 с.
2. Вакуленко С. М. Соціологія праці: навч.-метод. посібник / С. М. Вакуленко. – К.: Знання, 2008. – 262 с.
3. Дворецька Г. В. Соціологія праці: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2001. – 244 с.
4. Іваненко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості / О. Іваненко // Моніторинг соціальних змін; за ред. В. Ворони., М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.
5. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: навч. посібник / Е. Лібанова. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
6. Лібанова Е. Ринок праці: навч. посібник / Е. Лібанова. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 224 с.
7. Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник / М. П. Лукашевич. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
8. Максимов Б. Д. Психология бизнеса и предпринимательства / Б. Д. Максимов. – К.: Професіонал, 2005. – 256 с.
9. Онікієнко В. В. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення / В. В. Онікієнко, Н. І. Коваленко. – К.: Вид-во Принт Експрес, 1999. – 50 с.
10. Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки / Ю. Ф. Пачковський. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
11. Соціологія і психологія: навч. посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.

Тести

1. Що є предметом соціології праці?
 - а) економічний механізм підвищення ефективності праці;
 - б) соціально-трудові відносини у сфері праці;
 - в) розвиток особистості;
 - г) професійний розвиток працівника.

2. Поняття «праця» можна визначити як:
- а) процес взаємодії людини і природи, в якому опосередковується і регулюється обмін речовин між ними;
 - б) процес регулювання оптимальної і раціональної мобільності трудових ресурсів;
 - в) процес оптимізації трудової організації;
 - г) спосіб реалізації трудового потенціалу працівника.
3. Яка із наведених функцій не відноситься до функцій праці?
- а) виробнича, виявляється у забезпеченні суспільства і людини предметами і послугами;
 - б) соціально-відновлювальна, забезпечення життєдіяльності, матеріального добробуту;
 - в) формування особистості працівника;
 - г) прогностична.
4. Який метод використовується для аналізу робочих дій?
- а) хронометраж;
 - б) біографічний метод;
 - в) метод композиції;
 - г) соціальної фасилітації.
5. Укажіть чинники «мотивації» у теорії Ф. Герцберга:
- а) можливості творчого і професійного зростання;
 - б) оплата праці;
 - в) мікроклімат у трудовому колективі;
 - г) виконання управлінського рішення.
6. Визначте, яке із наведених положень не відноситься до складових внутрішнього середовища виробничої організації:
- а) споживачі;
 - б) стратегічні і оперативні виробничі цілі;
 - в) техніко-технологічне устаткування;
 - г) мотивація трудової діяльності працівників.
7. Як Ви вважаєте, зміст праці це:
- а) характеристика процесу і функцій праці, виробничої діяльності працівника тощо;
 - б) соціально-економічне становище учасників виробництва;
 - в) ціннісні установки працівника щодо праці;
 - г) ставлення працівників до засобів виробництва.
8. Як Ви гадаєте, яке із наведених положень не характеризує характер праці?
- а) форма власності, ставлення працівників до засобів виробництва і своєї праці;
 - б) розподільні відносини;

- в) соціальні відмінності суб'єктів праці;*
- г) наявність трудових конфліктів.*

9. На Ваш погляд, яке із наведених положень не визначає характер простої праці?

- а) це виконання трудових операцій, для яких достатньо виробничого інструктажу, а спеціального навчання не потрібно;*
- б) необхідна кваліфікація і витрати на навчання працівника;*
- в) це безпосередня взаємодія працівника із засобами праці;*
- г) аналіз самим працівником своїх дій в конкретних виробничих ситуаціях.*

10. Соціально-психологічний клімат трудового колективу – це:

- а) зовнішні умови функціонування організації;*
- б) суперечності всередині колективів і виробничих організацій;*
- в) домінуючий і відносно стійкий психічний настрій колективу;*
- г) соціально орієнтований характер виробничої діяльності.*

11. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень не визначає особливості творчої праці?

- а) властиві інформаційні, логічні, творчі елементи, відсутність прямої взаємодії працівника з засобами праці*
- б) передбачає пошук нових рішень, активності, самостійності, ініціативності;*
- в) її особливістю є повторюваність способів досягнення результатів;*
- г) передбачає пряму дію працівника на предмет праці.*

12. Ринок праці можна визначити як:

- а) конкуренцію між роботодавцями і працівниками;*
- б) конкуренцію між працівниками;*
- в) систему відносин, що узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників;*
- г) систему, що зумовлює неоднакове значення різних видів праці.*

13. У якому році проблема безробіття була визнана в Україні на законодавчому рівні?

- а) 1981;*
- б) 1991;*
- в) 1992;*
- г) 1995.*

14. Причиною якого безробіття є зниження виробництва внаслідок кон'юнктурного коливання в економіці?

- а) фрикційного;*
- б) структурного;*

- в) циклічного;*
- г) застійного.*

15. Для якого виду безробіття характерними є зміни споживчого попиту і виробничих технологій?

- а) застійного;*
- б) класичного;*
- в) структурного;*
- г) сезонного.*

16. На Ваш погляд, який чинник із перерахованих, не впливає на здоров'я і працездатність працівників?

- а) соціально-економічний;*
- б) санітарно-гігієнічний;*
- в) соціально-побутовий;*
- г) рівень професійного підготовки.*

17. Спосіб отримання додаткового доходу не на основному місці праці називають:

- а) частковою зайнятістю;*
- б) вторинною зайнятістю ;*
- в) сезонною зайнятістю;*
- г) самозайнятістю.*

18. За критерієм формальності самозайнятість поділяють на:

- а) легальну і нелегальну;*
- б) зареєстровану і незареєстровану;*
- в) вимушену, спонтанну і цілеспрямовану;*
- г) постійну, випадкову, тимчасову.*

19. Яке безробіття вважається неминучим, але нормальним явищем?

- а) циклічне;*
- б) приховане;*
- в) добровільне;*
- г) застійне.*

20. Із наведених положень до основних принципів самозайнятості не відноситься:

- а) економічна свобода діяльності;*
- б) економічна відповідальність;*
- в) економічна самостійність;*
- г) постійна самозайнятість.*

Розділ 13

Соціологія права

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття, «предмет і об'єкт» соціології права;
- охарактеризувати основні проблеми досліджень соціології права;
- проаналізувати класифікацію й основні функції соціології права;
- проаналізувати механізм соціальної дії та реалізації права;
- охарактеризувати правову культуру особистості;
- окреслити негативні елементи правової культури;
- розкрити сутність правомірної і протиправної поведінки.

13.1. Право як соціальний інститут

13.2. Правова культура сучасного українського суспільства

Проблеми становлення в Україні громадянського суспільства і правової держави потребують фундаментальних змін у розумінні взаємозв'язку соціального розвитку та його легітимації, правового закріплення. Таке розуміння дає саме соціологія права, яка має великий, досі не реалізований, теоретико-методологічний і практичний потенціал. Актуальність цього наукового напрямку зумовлена насамперед тим, що без усебічного аналізу соціально-правових проблем неможливо розкрити перспективи розвитку правової системи, її роль у вдосконаленні соціальних відносин, а також забезпечити верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.

13.1. Право як соціальний інститут

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права. Сучасна наука вважає її галуззю соціології, у нас раніше її вважали юридичною дисципліною. Нині віддають перевагу першому погляду.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів:

генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інституту, суспільства.

Вона покликана досліджувати взаємозв'язки та взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується методами переконання, примусу.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії.

Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини, які є специфічною формою соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів та досягнення результатів, що передбачені та не суперечать закону й іншим джерелам права.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька основних напрямів, серед яких можна виділити:

- походження правових норм, що формуються на основі наявних суспільних відносин, відображають волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, є соціально зумовленими;
- відповідність правових норм вимогам різноманітних сфер життєдіяльності суспільства і людини, дійсності, розвитку суспільних відносин;
- аналіз суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, важливо не тільки з'ясувати їх особливості на певному етапі, а й спрогнозувати розвиток у майбутньому;
- соціально-правові дослідження не тільки регламентованих форм діяльності, а й різних неформальних відносин, що потребують правового впливу;
- вивчення ефективності правових настанов, які виявляються у їх впливі на практичні відносини;

- дослідження соціальних неправових чинників, що впливають на розвиток права;
- вивчення ефективності дії права, яке пов'язане зі з'ясуванням особливостей правового чинника і ступеня його впливу на розвиток суспільних відносин.

Елементи соціологічного погляду на право простежуються ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості і порядку, еволюціонуючи з розвитком цивілізації. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку і юридичної, і соціальної наук. Вона зумовлена відповідною зрілістю цих наук, а також реальною потребою осмислення, прогнозування процесів, що виникали і розвивалися в результаті їх перетинання. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. у юридичній науці сформувалися нові галузі – соціологічна юриспруденція (США) і так зване вільне право (Європа). Але вони не були домінуючими на той час та й мало чим нагадували соціологію права в сучасному розумінні, яка остаточно сформувалася як самостійна галузь знань на початку XX ст. А саме термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку запроваджений в 1962 р. на Міжнародному соціологічному конгресі, де було заявлено, що інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії і суспільних наук загалом зумовили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Це стало підґрунтям для створення у межах Міжнародної соціологічної асоціації Дослідницького комітету соціології права.

У розвиток європейської школи соціології права суттєвий внесок зробив австрійський юрист О. Ерліх, який висунув концепцію «живого права», французького соціолога Ж. Гурвіча (1894–1965), який окреслив предметну галузь соціології права, та багатьох інших сучасних соціологів, які працюють у цій проблематиці – Ж. Карбоньє, Б.-М. Блегвард, А. Арно, Л. Фрідман та ін. Засновником американської школи соціології права вважають Р. Паунда, який першим порушив питання про дослідження права в його соціальному контексті (під впливом його ідей перебували О. Холмс, Л. Брендейс, Б. Кардозо, Д. Френк, Х. Оліфеат, В. Кук та ін.). Представники американської школи

розглядають право з погляду емпіричного досвіду, інтуїції та доцільності, вважаючи суб'єктивний розсуд судді головним критерієм правомірності вчинку, стверджуючи, що право створюється судом і є засобом досягнення соціальних функцій.

На основі розвитку загальноцивілізаційних поглядів на суспільство, владу, право та особливості їх взаємодії розвивалася й українська суспільно-правова, філософська думка. Роздуми, ідеї, втілені у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, свідчили про високий рівень української соціоправової думки, але вони, як і пізніші праці М. Драгоманова, І. Франка, С. Полонинського та М. Грушевського, ще не відповідали критеріям соціоправових досліджень. Значний внесок у розвиток правознавства зробили провідні теоретики української соціологічної школи наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Вергановський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, Л. Петражицький та ін. Було проголошено, що право на території України дослідники вивчатимуть як таке, що «...матиме самостійний інтерес для правника, історика, соціолога».

Після 1917 р. радянська юридична наука деякий час зважала на соціальні особливості дії права, що підтверджують праці відомих юристів М. Гернета, М. Духовського, А. Малицького, Є. Пашуканіса, П. Стучки та ін. Але з 30-х рр. соціологічний напрям у правознавстві був зведений нанівець. Соціальні проблеми права вивчалися лише в Українському вільному університеті в Празі та Українському науковому інституті в Берліні.

Відновилися соціологічні дослідження у галузі юридичної науки, насамперед у межах кримінального права, лише в середині 60-х рр. XX ст. Серед юристів знову було визнано необхідність і важливість соціологічної орієнтації. Це дало змогу з'ясувати суть та особливості явищ правової дійсності, які раніше не були охоплені проблематикою правознавства, а низку традиційних питань юридичної науки розглянути з особливого погляду. Було надруковано чимало робіт, присвячених соціології права, написаних відомими соціологами та правознавцями П. Зиковим, В. Кудрявцевим, В. Казимирчуком, В. Ореховим, Л. Спиридоновим, А. Яковлєвим.

З огляду на історію розвитку соціології права, використання в повному обсязі досягнень соціологічної думки, сучасних підходів до проблем соціального характеру права, можна визначити *специфіку соціології права*, яка полягає в тому що:

по-перше, соціологія права вивчає право як багатогранне соціальне явище, насамперед як соціальний інститут, який виконує низку необхідних для суспільства функцій, забезпечує у взаємодії з іншими соціальними інститутами соціальну стабільність, спрямовану на те, щоб пізнати соціальну реальність у контексті функціонування правових чинників;

по-друге, правова сфера досліджується як одна із підсистем крізь призму взаємовідносин, вияву інтересів, цінностей і норм, дій та взаємодій особистості, соціальних груп й суспільства загалом. Право вивчається з погляду засвоєння людьми правових норм, розуміння, сприйняття чи несприйняття їх, керуватися ними або уникнення в результаті вирішення життєвих проблем, наслідків пов'язаних із прийняттям і введенням в суспільне життя правових норм;

по-третє, науковий статус соціології права визначається її місцем у системі наукового знання взагалі та соціологічного зокрема. Вона є відносно самостійним науковим формоутворенням у загальному процесі соціологічного вивчення і вираження об'єктивної дійсності, є соціологічною галузевую наукою зі своїм предметним спектром дослідження;

по-четверте, соціології права іманентно властивий не тільки власне реєстр специфічної проблематики, а й досить складний комплекс питань, які належать до методології, методики і техніки соціально-правового дослідження;

по-п'яте, соціологія права займається пізнанням права як соціального інституту, який виражає нормативну структуру суспільного життя, вивченням типу соціального формування права, його відносності та відповідності соціальному оточенню в конкретній історичній ситуації, перш за все, для того, щоб давати відповідні правові рекомендації, які б дали змогу здійснювати раціональні та ефективні соціальні перетворення з необхідним правовим забезпеченням.

Соціологія права є складним структурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують *п'ять варіантів класифікації*:

1) за *рівнем* (масштабом) дослідження: макро-, мезо-, мікротеорії;

2) за *особливостями дослідження*: теоретична та емпірична;

3) за *цілями й завданнями*: фундаментальна і прикладна;

4) за *категоріями права або соціології*: за юридичними категоріями, що визначають кожен галузь права як автономну соціологічну дисципліну (соціологія кримінального права, адміністративного права, злочинності, соціологія законодавства); за соціологічними критеріями, коли диференціація за галузями соціології передбачає невіддільність правового у соціальному. Наприклад, соціологія шлюбу і сім'ї є похідною не тільки від загальної соціології, а й від соціології права, оскільки сім'я є не тільки соціальним, а й правовим інститутом, що засвідчує міждисциплінарне взаємопроникнення різних галузей соціології;

5) за *суб'єктами виконання правових ролей*:

– *законодавча* соціологія, вивчає соціальні сили та їх можливості, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права.

– *судова*, яка вивчає безпосередньо судові рішення і процес його прийняття. Пов'язана з психологією, передусім з психологією малих груп (суд присяжних) чи з індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень). Вона суміжна із судовою психологією. Але її специфіка полягає у з'ясуванні кореляції співвідношення між змістом вироку та соціальними чинниками, які впливають на суб'єкти судових рішень.

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці функції, сукупність яких утворює:

– *теоретико-пізнавальна функція*. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних форм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню

в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права;

- *практична функція*. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінювання, опису;

- *інформаційна функція* забезпечує одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення.

Отже, соціологія права, розглядає право як волю цивілізованих співтовариств до самозбереження, захисту, упорядкування і регулювання їхнього внутрішнього життя. В разі цього воно забезпечує не тільки соціальну дисципліну, а й свободу громадян, стежить не тільки за виконанням громадянами їхніх обов'язків, а й за дотриманням їхніх прав, відстоює не тільки інтереси держави, а й інтереси особистості.

Право не є відокремленим соціальним інститутом, відділеним якоюсь межею від інших соціальних інститутів. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, що представляє певну соціально-правову реальність.

Правова реальність фігурує як світ цивілізованих відносин між соціальними суб'єктами, що керуються нормами права, і реалізується в двох основних формах – об'єктивній і суб'єктивній. У першому випадку це правові відносини і соціальні інститути й організації, що обслуговують їх, а в другому – сфера правосвідомості з її нормами і цінностями.

Право становить волю цивілізованого співтовариства щодо самозбереження, захисту, упорядкування і регулювання його внутрішнього життя. В разі цього воно забезпечує не тільки соціальну дисципліну, а й свободу громадян, стежить лише за виконанням громадянами їхніх обов'язків, а й за дотриманням їхніх прав, відстоює не тільки інтереси держави, а й особистості.

Право узгоджує суперечні одне одному інтереси соціальних суб'єктів, перешкоджає переростанню виникаючих суперечень у руйнівні антагонізми, примушує сторони до

пошуку компромісів, домовленостей та інших цивілізованих форм залагоджування конфліктів.

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Можна зазначити, що право:

- соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;
- один із елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові;
- наслідок свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;
- у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, слугує інтересам суспільства.

Сутність і природа соціальної дії права виявляються у процесі функціонування правової системи. З погляду соціології права, основними *функціями правової системи* є:

- *інтегративна функція* – охоплює колективи та індивіди як єдину систему соціальної організації, наявного правопорядку, соціального контролю;
- *регулятивна функція* – реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних взаємних прав та обов'язків, а також щодо держави та її установ. Правова система забезпечує регулювання двома методами: а) встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів; б) створенням позитивних стимулів для суспільно-корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності. В основі правового регулювання – законодавча діяльність держави. Втілюється у конкретних рішеннях службових осіб, затверджених установами, що застосовують право;
- *комунікативна функція* – суть її в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має приписний характер, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки;
- *семіотична функція* права (від грец. *semeion* – ознака, функція) безпосередньо пов'язана з її комунікативною функ-

цією. Похідна від тієї обставини, що право становить сукупність знаків, за допомогою яких соціальна інформація фіксується і накопичується в пам'яті спільноти. Узагальнюючись, структуруючись і типологізуючись, ця інформація переходить від покоління до покоління як програма належної, формально-адаптивної поведінки;

- *егалітарна* (від фр. *egalite* – рівність) функція права означає його здатність наділяти громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті та діяльності. Реалізація цієї функції дає змогу кожному правоздатному громадянину усвідомлювати власну соціальну повноцінність перед державою і законом;

- право здатне регулювати різні соціальні процеси і відносини, а також переборювати опір, що зустрічається на цьому шляху, завдяки своїй *кратичній* функції. Вона дає змогу праву спонукати соціальні суб'єкти до нормативної, законослухняної поведінки засобами непримусового, примусового і насильницько-репресивного характеру;

- *охоронна* функція – зумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом. Головне завдання її – запобігти правопорушенням завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій за правопорушення.

Соціальна дія права реалізується через різноманітні форми, стадії та засоби правового впливу. Соціологія розрізняє юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права.

Юридична форма соціальної дії права полягає у врегулюванні суспільних відносин, наданні прав і обов'язків суб'єктам. Є найбільш вивченою формою соціальної дії права.

Психологічна форма виявляється у взаємодії інтересів учасників правового спілкування, а також у ставленні особистості до чинних правових норм (прийнятті, виконанні, ігноруванні, порушенні норм, формальному ставленні до них). Якщо психологічний стан особистості апатичний до правових вимог, то внаслідок цього виникає відповідний вид правомірної поведінки. З юридичного погляду, така поведінка є нормативною, а з соціологічної – ні, оскільки вона лише

формально відповідає нормам, не є гарантією, що апатія згодом не переросте у байдужість, а потім – і в негативне ставлення. Як відомо, апатичне ставлення до права, поєднане з негативною діяльністю, є основою протиправної поведінки. Результатом психологічного впливу права є формування його образу як узагальненої, емоційно-забарвленої форми правової реальності у вигляді комплексу уявлень про закони, правові установи.

Етична форма реалізується через моральний потенціал норми, її справедливості, що створює передумови для успішної соціальної дії права.

Інформаційна форма здійснюється через надання правової інформації, яку містять юридичні норми, що впливає на формування психологічної установки щодо права, на визнання правової системи, норм.

У вивченні соціальної дії права важливим є і визначення засобів соціально-правового впливу, за допомогою чого правові вимоги перетворюються на соціальну поведінку. Соціологія права виокремлює такі *засоби соціально-правового впливу*:

- інформацію щодо змісту юридичних норм;
- юридичні норми (для їх реалізації необхідні відповідні умови);
- юридичні факти (засіб переведення абстрактної юридичної норми у конкретну сферу життя);
- особистість, яка визначає форми і зміст своєї діяльності;
- соціальні умови, за яких особистість здійснює свій вибір.

Останнім елементом механізму соціальної дії права є *стадії цієї дії*. Соціологія права розрізняє стадію формування соціальних передумов та стадію безпосередньої дії права. Перехід від першої до другої стадій можливий за наявності трьох взаємопов'язаних чинників: юридичного факту (формальні засади), соціальних умов (соціальні засади), психологічної установки особистості (суб'єктивні засади).

Механізм соціальної дії права має ту особливість, що право виявляється в дії (із соціологічного погляду, безглуздо говорити про право, що не діє). Але діяти воно може лише в тому ви-

падку, якщо відповідатиме об'єктивним потребам суспільства. Крім того, право тісно пов'язане із системою соціальних умов, що мають важливе значення у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму. Тому дія права є процесом руху від правової норми до соціального результату, що виявляється у поведінці суб'єкта. Цей процес є досить тривалим: від встановлення норми до її першого застосування минає майже рік.

Механізм реалізації права постає як дуже складна взаємодія правових, матеріально-правових, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Вихідними його елементами є юридична норма та соціальна ситуація, до якої ця норма належить. Ці елементи спричинюють відповідні організаційні та психологічні явища: оцінення ситуації, аналіз норми, зіставлення норми з інтересами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (незастосування) норми, прийняття рішення, що відповідає чи не відповідає нормі.

Для ефективної дії права необхідні такі умови:

- правова норма, її якісний зміст, відповідність соціальним реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;
- діяльність правових органів та службових осіб, яка відповідає духу і змісту закону, правової системи;
- особливості правосвідомості громадян;
- високий рівень правової поінформованості населення;
- ефективні санкції за невиконання правової норми;
- кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

Атрибутивною ознакою соціальної ефективності права є рівень реалізації прав людини і його вплив на стан соціальних відносин, в які вона залучена. Безпосереднім джерелом оцінювальних критеріїв соціальної ефективності є ті форми, *через які виявляє себе ефективність права як соціальний феномен.* До них варто віднести:

- *практичні наслідки* окремої правової дії або системи дій, тобто їх корисність з погляду реалізації прав і свобод особистостей безпосередньо або через їх об'єднання;
- *вплив на правову соціалізацію* тих членів суспільства або соціальних верств, на яких розраховані ці правові дії, а також

вплив на характер і ступінь розповсюдження невизначених, але діючих правових мотивів:

- *рівень соціальної органічності* правових принципів або правових дій з погляду реалізації прав і свобод людини;

- *економічність*, тобто здатність забезпечити соціальну ефективність оптимально необхідними людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами;

- *соціальна доцільність*, під якою розуміють здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду, сприяти зменшенню соціального напруження, відкрити можливості подальшого розвитку соціальних відносин. Але на практиці право не завжди діє ефективно, що зумовлено як об'єктивними (економічні, територіальні особливості регіонів, слабка організація справи, недостатня поінформованість), так і суб'єктивними (деформація ціннісних орієнтацій, особливості моральної атмосфери в суспільстві, правовий нігілізм) чинниками;

- важливим елементом механізму ефективної дії права є *правова культура* населення, яка виявляється у правовій свідомості, ціннісно-нормативному комплексі, поведінці та діяльності людей у правовій сфері. Вона зумовлює відповідні соціальні установлення, розуміння правових норм, *впливаючи на індивіда за такими напрямками:*

- 1) *формування правових зразків поведінки*. Передбачає формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки, які є основою порядку в суспільстві. Інколи вони можуть негативно діяти, стаючи на заваді неординарним, новаторським учинкам;

- 2) *встановлення певних ідеалів*. Зразки поведінки є своєрідними схемами, які дають змогу передбачати певну поведінку людей. Ідеал постає як символічне уявлення про майбутнє, як еталон для оцінення явищ і процесів;

- 3) *встановлення системи цінностей*. Правова культура формує та встановлює в суспільстві систему цінностей, правові норми, власне інститут права. Вона визначає престиж права в суспільстві, згідно з яким правові норми у ціннісній системі особистості займають певне місце, впливають на поведінку особистості;

4) *правова соціалізація особистості*. Охоплює усвідомлення громадянином своєї соціальної ролі, місця у суспільстві, залучення його до соціально-правових відносин, приєднання до правових норм, цінностей, правової практики загалом. Особливостями є конкретність, спрямованість і визначеність, а найголовнішими методами – навчання (індивід навчається певних зразків, способів поведінки та діяльності); передання досвіду (може бути результатом власної правової поведінки особистості або здійснюватися під впливом певних осіб, обставин, середовища); символічна соціалізація (зумовлює вироблення людиною власної системи значень, асоціативно об'єднує у її свідомості різні уявлення та поняття. Вона не обов'язково ґрунтується на досвіді введення у правову практику. Основою її можуть бути уявлення людини на підставі оцінення інших членів суспільства).

Невід'ємним елементом процесу правової соціалізації є *правове виховання*, мета якого – формування звички соціально активної, правомірної поведінки; засвоєння, розвитку і закріплення певних принципів права та моралі, правових норм, здатності протидіяти негативним зовнішнім впливам. Правове виховання може здійснюватися у різних формах (навчання, пропаганда), але однією з найважливіших є самовиховання як свідомий розвиток позитивних якостей, самоконтроль. Тому процес правової соціалізації постає як єдність впливу на індивіда соціального середовища і цілеспрямованої виховної діяльності.

13.2. Правова культура сучасного українського суспільства

Правова культура є складовою загальної культури, яка формується та розвивається в процесі реалізації людьми своїх прав та обов'язків, виявляється у ставленні до законодавства, дотриманні його норм. В українському суспільстві вона має риси, властиві національній ментальності (законослухняність, визнання авторитету справедливої влади, непокора несправедливій владі та її вимогам).

Правова культура суспільства залежить насамперед від рівня *розвитку правової свідомості* населення, від того, наскільки глибоко засвоєні ним такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини, цінність правового процесу під час вирішення суперечностей, цінність пошуку компромісів та ін. *Правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості має такі ознаки:*

- по-перше, вона є *вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей*, виражених у законах суспільства, причому відображає не тільки соціальну дійсність, а й активно на неї впливає;
- по-друге, правосвідомість завжди *виявляється через другу сигнальну систему, мисленнєву діяльність людей*, що фігурує як механізм правосвідомості, відображаючи систему правових знань і понять, регулюючих суспільні відносини;
- по-третє, *правосвідомість не може існувати без свого конкретного носія – особистості, груп, колективів*. За ознакою спільності усвідомлення своїх правових норм у суспільстві відбувається об'єднання людей у групи, виникає категорія групової правосвідомості, характерна для соціальних спільнот і історичних епох.

Для розуміння сутності правосвідомості доцільно розглянути її *різновиди*, причому підставами для їх виділення можуть бути різні *критерії*, зокрема:

- за *рівнем усвідомлення* необхідності права, глибиною проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві:

1) *буденна правосвідомість* – формується в процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання (отримання інформації правового характеру із засобів масової інформації; спостереження юридичної діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і таке інше) і притаманна більшості членів суспільства. Для представників цього виду правосвідомості характерні знання загальних принципів права, їх правові погляди тісно переплітаються з моральними уявленнями;

2) *професійна правосвідомість* – формується в процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. Особа володіє

спеціалізованими й деталізованими знаннями в галузі чинного законодавства, вміннями і навичками його застосування;

3) *наукова, теоретична правосвідомість* – характерна для науковців у галузі законотворчості та правозастосування;

– за суб'єктами (носіями) правосвідомості;

1) *суспільна правосвідомість* – сфера суспільної свідомості, що відображає значущі для права явища суспільного буття. У суспільній правосвідомості закріплюються типові стійкі погляди на право та його інститути, що наявні у певному суспільстві. Лише на цьому рівні правова дійсність відображається загалом і всебічно. Суть суспільної правосвідомості зводиться до правового пізнання і відображення політичних, економічних і соціальних закономірностей розвитку громадянського суспільства і держави, оформлення їх у системі чинного права і законодавства. Важливу роль суспільна правосвідомість відіграє у правотворчому процесі, реалізації й застосуванні правових норм;

2) *групова правосвідомість* – виникає в окремих групах людей з певними специфічними потребами та інтересами. Усвідомлення правової дійсності є неорганізованим, переломлюючись через потреби й інтереси групи. Групова правосвідомість може мати асоціальну спрямованість;

3) *індивідуальна правосвідомість* – притаманна конкретній особі, формується в процесі її долучення до системи суспільних зв'язків і значною мірою визначається правосвідомістю малих соціальних груп, до яких ця особа належить.

Індивідуальна правосвідомість може мати різні рівні розвитку;

– на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правомірної поведінки;

– більш високі рівні індивідуальної правосвідомості виявляються в усвідомленні особистістю складних правових ситуацій, інститутів, правового статусу особистості у суспільстві;

– вищий рівень індивідуальної правосвідомості характеризується сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомленням соціальної значущості права, оціненням

його сутності, оволодінням правовою ідеологією. Це концептуальний рівень правосвідомості.

Водночас у ній виявляється чимало рис, які мають негативний зміст. До них відносять: правові нігілізм, фетишизм, ідеалізм, суб'єктивізм, релятивізм, дилетантизм, фетишизм.

Правовий (або юридичний) нігілізм виявляється у невизнанні права як соціальної цінності та негативному ставленні до права, законів і законодавців, наявного правопорядку, а також у зневірі в суспільній та особистій корисності інституту права. Виділяють такі форми правового нігілізму: умисне порушення законів та інших нормативно-правових актів; масове недотримання і невиконання юридичних приписів; видання суперечливих правових актів; підміну законності доцільністю; конфронтацію законодавчих і виконавчих структурах; порушення прав людини; теоретичну форму правового нігілізму (в науковій сфері, у роботах юристів, філософів та ін.). Правовий нігілізм певною мірою поширюється і на людей закону, що породжує зневіру у здійсненість основних громадянських принципів (недоторканість особистості, рівність усіх перед законом).

Протилежним цьому явищу є *правовий ідеалізм* – віра у верховенство права, можливість жити у правовій державі.

Якщо правовий нігілізм означає недооцінення права, то правовий ідеалізм – навпаки, його переоцінення. Обидва ці явища мають одне підґрунтя: юридичне невігластво, нерозвинуту та деформовану правосвідомість, поверхневу або відсутність політико-правової культури. Ці крайнощі, незважаючи на їхню протилежну спрямованість, є дотичними і створюють ніби спільну систему.

Існує й проміжне явище правового реалізму, згідно з яким право захищає права, але не для всіх громадян, правосуддя є вибірковим, корумпованим чи політично заангажованим.

Своєрідним *виявом правового нігілізму*, який заявив про себе в останні десятиліття ХХІ ст., є *тіньова нормотворчість* – емпірично-інтуїтивний процес створення соціальних відносин, які не врегульовані або соціально невинуватно врегульовані чинним законодавством, що виявляється у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
- невідповідності правових норм реаліям суспільного життя;
- неповному або перекрученому відображенні свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності та несталості певної норми, а тому її неспроможності виконувати функцію соціального регулятора;
- послабленні або незастосуванні санкції.

Тіньова нормотворчість є здебільшого кримінальною, полягає у домінуванні норм кримінального середовища, аморальних принципів. Відчутною є *маргіналізація права* (деформація правосвідомості, відчуття вседозволеності, зниження цінності життя людини). Про ослабленість наявної правової системи свідчить і нерозбірливість людей у виборі засобів для досягнення мети, коли тіньові норми визнають важливішими, від державно-правових.

Правовий релятивізм – це дефект правосвідомості, який проявляється в переконанні, що право є чимось відносним, не обов'язковим. У «досвідчених руках» тлумачення закону іноді перетворюється на професійне змагання, коли юристи намагаються звинуватити свого опонента у непрофесіоналізмі, використовують недосконалість законодавства у відповідному застосуванні норм права і видають за нього сурогати свого розуміння. В разі цього поведінка такого суб'єкта зовні виглядає достатньо правомірно, але насправді є порушенням закону.

Правовий суб'єктивізм – це суб'єктивне ставлення індивіда до правових приписів: визнання своїх прав і заперечення своїх обов'язків. Носії такої правосвідомості легко перевищують свої повноваження і порушують не тільки чужі права, а й норми закону.

Правовий інфантилізм – це неглибоке знання права та незріле відношення до нього як явища стороннього, далекого, яке не стосується певного суб'єкта. Носії інфантильної правосвідомості, зазвичай, не надають серйозного значення порушенням своїх прав та не знають засобів і способів

їх захисту. В разі цього, переважно, переконані у своєму хорошому юридичному підготовленні.

Правовий дилетантизм – це довільне використання законів або оцінка правової ситуації, яка пояснюється не корисними цілями, а недбалим, байдужим ставленням до юридичних цінностей і правових норм.

Правовий фетишизм виявляється у гіпертрофованому уявленні про роль правових законів і норм щодо вирішення особистісних і соціальних проблем.

Рівень розвитку правової свідомості може бути зафіксований лише у правовій діяльності, поведінці (яка має самостійні характеристики). Тому другим елементом правової культури є рівень правової діяльності, який представлений теоретичною, освітньою і практичною (правотворча і правозастосувальна діяльність).

Правова поведінка – різновид людської поведінки, один із виявів суспільних відносин. Сумлінне виконання трудових обов'язків, вступ у шлюб або його розірвання, порушення правил вуличного руху, винесення вироку, міжнародна угода – все це види правової поведінки громадян, колективів, посадових осіб у різних сферах суспільного життя. Правова поведінка – складне соціальне і психологічне явище, у якому сплітаються фактичне і юридичне, вольове й емоційне, внутрішнє і зовнішнє.

Правова поведінка є особливим різновидом нормативної, оскільки виходить за її межі, охоплюючи й порушення правових вимог, що містяться у зобов'язуючих та забороняючих нормах. Тільки правомірна поведінка є нормативною, протиправна – є антинормативною (хоча в деяких випадках вона може відображати норми соціальних груп, що не мають правового характеру). Так, правова поведінка містить у собі і норму, і патологію у сфері права, тобто всі види людської поведінки, що мають юридичні наслідки.

Оскільки правова поведінка складається із зазначених різновидів, їй притаманні і загальні, і перелік диференційованих ознак, що характеризують її, перш за все, як соціальне явище.

Можна визначити наступні загальні ознаки правової поведінки:

1) *особлива соціальна значущість* для життєдіяльності суспільства – до сфери дії права входить тільки така поведінка людей, яка має винятково важливе соціально-економічне, суспільно-політичне, цивільне значення (і позитивне, і негативне), що відображається в офіційних процесах прийняття законодавчих актів, введення їх в дію, зміни та відміни. Вивчення законодавства і практики його застосування дає змогу конкретно визначити основні соціальні характеристики поведінки, яка передбачається правом;

2) *перебування під актуальним чи потенційним контролем свідомості і волі особистості*. Навіть якщо контроль у певний момент і не здійснюється, то він неодмінно буде здійснений, інакше говорити про правову поведінку немає сенсу;

3) *чітка регламентованість* – як зовнішні, так і внутрішні властивості поведінки, передбаченої правом, точно описані в законі чи інших правових джерелах та чітко обмежені. Ці обмеження, з одного боку, відображають реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – гарантують від зайвого втручання в життя людини державних органів, громадських організацій, трудових колективів, окремих громадян;

4) *підконтрольність правової поведінки державі* в особі її правозастосувальних та правоохоронних органів – забезпечує правову гарантованість законослухняної поведінки і відповідальність за протиправну;

5) *наявність юридичних наслідків* – впливає на виникнення, зміну чи припинення правових відносин. Реалізація прав, виконання обов'язків, а також їхнє порушення звичайно спричинює до тих чи інших юридичних наслідків.

Диференційовані ознаки правової поведінки. Спільність рис правомірної та протиправної поведінки пояснюється тим, що те й інше є поведінкою суб'єктів в одній і тій же сфері – права, яка має визначені функції і загалом обмежений перелік засобів для контролю та регулювання людських учинків. Незважаючи на цю спільність, обидва різновиди правової поведінки – законослухняна та протиправна – діаметрально протилежні за низкою ознак:

1) правомірна поведінка загалом зміцнює суспільні відносини, протиправна – порушує і послаблює їх соціальну, економічну, політичну системи держави;

2) правомірна поведінка мотивується, переважно, усвідомленням обов'язку, суспільної потреби або особистих інтересів. Протиправна поведінка спонукається іншими мотивами – індивідуалізмом, корисливістю, агресивними прагненнями у сфері людської взаємодії;

3) правомірна поведінка звичайно передбачена нормами, які дозволяють, протиправна – тими, що забороняють. Правомірна поведінка полягає в дотриманні норм і є нормативною; протиправна – антинормативною, вона порушує забороняючу чи зобов'язуючу норми.

Отже, в найбільш загальному вигляді правову поведінку можна визначити як соціально значущу, передбачену нормами права, таку, що має юридичні наслідки, а також підконтрольну свідомості і волі.

За психологічною ознакою підконтрольності свідомості і волі суб'єкта, правова поведінка громадян відрізняється від дій неосудних осіб. Для колективів ця ознака трансформується в процес ухвалення рішень, що відрізняє їх діяльність у межах права від інших проявів суспільної активності.

Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана, допустима, усвідомлена поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, які відповідають правовим приписам та гарантуються державою. До основних мотивів правової поведінки відносяться: переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревності та інші), які реалізуються правовими засобами.

Важливими передумовами такої поведінки є рівність громадян у суспільстві та принцип поваги до особистості.

Виокремлюють такі *види правомірної поведінки особистості*:

– *матеріальна*, яка спрямована на досягнення соціо-економічних, інтелектуальних та інших результатів, реалізацію політичних, економічних, побутових прав та обов'язків;

– *інструментальна*, постає у вчинках, що мають певні юридичні наслідки (вступ до шлюбу, отримання паспорта, оформлення купівлі-продажу), коли виникнення, зміна і захист матеріальних правових відносин потребують правового закріплення;

– *правова бездія*, що виявляється у дотриманні законів, ухиленні від заборонених правовими нормами вчинків, невикористанні своїх прав;

– *соціально-правова активність*, яка, будучи протилежною правовій бездіяльності, постає як добровільна ініціативна діяльність, що сприяє зміцненню правопорядку, повага, інтерес до права, визнання престижу правових норм, виконання громадських обов'язків у правовій сфері. Вона є позитивною діяльністю, спрямованою на реалізацію загальнозначущих цілей права, перебільшує звичайні вимоги закону, тому що вона ініціативніша, активніша та результативніша (затримання злочинця, захист потерпілого).

Генезис правомірної поведінки відбувається у такій послідовності:

– формування особистості з певною соціальною орієнтацією;

– формування в особистості конкретної мотивації;

– планування вчинку та прийняття рішення щодо його виконання;

– реалізація ухваленого рішення.

Правомірна поведінка має певні особливості:

1) її *відповідність вимогам норм права* (формально-юридичний критерій);

2) *соціальна корисність*, вона є бажаною або необхідною для функціонування суспільства. Необхідність правомірної поведінки міститься у зобов'язуючих та забороняючих нормах права, а бажаність залежить від волі уповноваженої особи, є її правом, а не обов'язком та затверджується у відповідних нормах;

3) має *суб'єктивну сторону*, яка виявляється у мотивах (спрямованість поведінки), мірі усвідомлення можливих

наслідків учинку, внутрішньому ставленні особи до спричинених наслідків;

4) *об'єктивна необхідність правомірних дій* для функціонування та розвитку суспільства, що утверджуються в імперативних нормах у вигляді обов'язків, виконання яких забезпечується примусовою силою влади;

5) *форми реалізації правомірної поведінки пов'язані з формами реалізації права* (дотримання, виконання, використання та застосування права). У кожному конкретному випадку є індивідуальними та визначаються специфікою мотивів і цілей суб'єкта учинку, дії;

6) *соціальна допустимість поведінки* – це можлива правова поведінка, забезпечена державними засобами.

Правомірну поведінку можна класифікувати на основі таких підстав, наголошує А. В. Малько:

1. Залежно від суб'єктів розрізняють:
 - правомірну індивідуальну поведінку;
 - колективну поведінку.
2. Залежно від об'єктивної сторони:
 - активні дії;
 - бездіяльність.
3. Залежно від форм реалізації права:
 - дотримання;
 - виконання;
 - використання;
 - застосування.
4. Залежно від юридичних наслідків, які бажає досягти суб'єкт реалізації:
 - юридичні акти;
 - юридичні вчинки.
5. Залежно від суб'єктивної сторони:
 - *соціально активну поведінку*, яка характеризується високим ступенем активності суб'єктів, цілеспрямованістю їх діяльності у процесі реалізації своїх прав, обов'язків у межах правових норм;
 - *законослухняну поведінку* – це свідоме дотримання законів, які виконують добровільно на основі високої правосвідомості суб'єктів;

– *конформістську поведінку* – яка характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів, їх пристосованістю, вона не відрізняється від поведінки інших суб'єктів, основний принцип – «роби як усі»;

– *маргінальну поведінку*, яка перебуває на межі між правомірною і неправомірною, переступити яку не дозволяє страх перед юридичною відповідальністю;

– *звичну поведінку*, яка є різновидом діяльності суб'єктів, увійшла у звичку через багаторазове повторення, не потребує додаткових затрат.

На всіх цих етапах діє внутрішній контроль особистості, яка взаємодіє з конкретним зовнішнім середовищем. Загалом правомірна поведінка є найпоширенішою формою правової поведінки.

Протиправна поведінка (правопорушення, злочини) привертає увагу юристів, соціологів, психологів більше ніж правомірна, оскільки вона є деструктивним, небезпечним чинником для суспільства. Соціологія права вивчає соціальні проблеми злочинності, її вплив на суспільство, причини і чинники, що їх породжують, особистість злочинця, делінквентну (злочинну) субкультуру загалом. У соціальному сенсі головне у протиправній поведінці – її несприйняття, ігнорування наявних суспільних відносин, заподіяння шкоди правам та інтересам громадян, груп, суспільства.

Резюме

1. Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

2. Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формуються правові норми та акти, соціальна зумовленість права, його вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини.

3. Структура соціології права є феноменом, який класифікується за масштабом дослідження, особливостями дослідження, цілями і завданнями, категоріями права або соціології, суб'єктами виконання правових ролей.

4. Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

5. Соціальна дія права реалізується через різноманітні форми, стадії та засоби правового впливу. Розрізняють юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права.

6. Соціальна ефективність права виявляється через реалізацію прав людини, вплив на стан соціальних відносин. Безпосереднім джерелом оцінювальних критеріїв соціальної ефективності є: практичні наслідки правових дій, правова соціалізація членів суспільства, соціальна органічність правових принципів і дій з погляду реалізації прав і свобод людини, економічність, соціальна доцільність.

7. Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

8. Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана, допустима, усвідомлена поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, які відповідають правовим приписам та гарантуються державою.

9. Основними мотивами правової поведінки є: переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність учинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревності та інше), які реалізуються правовими засобами.

Контрольні запитання

1. Проаналізуйте специфіку соціологічного підходу до аналізу соціоправових явищ.

2. Охарактеризуйте етапи розвитку світової та вітчизняної соціології права.

3. У чому полягають особливості механізму соціальної дії права?

4. Визначте форми соціальної дії права та охарактеризуйте їх.

5. Як правова соціалізація впливає на правову культуру індивіда?

6. У чому полягає сутність соціальної природи правомірної та протиправної поведінки? Яке їх значення для розвитку суспільства?

7. Визначте головні елементи делінквентної субкультури, охарактеризуйте її поширення в суспільстві.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Соціологія права як соціальний феномен.
2. Механізм соціальної дії права.
3. Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки.

Теми рефератів

1. Взаємозв'язок соціології права з іншими суспільствознавчими науками.
2. Правове виховання та самовиховання у процесі правової соціалізації особистості.
3. Особистість злочинця та специфіка його соціологічного дослідження.
4. Делінквентна субкультура та проблема її поширеності в сучасному суспільстві.

Рекомендована література

1. Бачинін В. А. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищ. навч. закладів освіти / В. А. Бачинін, М. І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 472 с.
2. Гревцов Ю. И. Социология права: курс лекцій / Ю. И. Гревцов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 312 с.
3. Комаров С. А. Теория державы и права: учебно-метод. пособие / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2004. – 448 с.
4. Кистяковский Д. А. Философия и социология права / Д. А. Кистяковский; сост., примеч. В. В. Сапова. – СПб.: РХГИ, 1999. – 880 с.
5. Максимов С. М. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. М. Максимов. – Харьков, 2002. – 260 с.
6. Настасяк І. Ю. Соціологія права: навч. посібник / І. Ю. Настасяк. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.
7. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
8. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
9. Соціологія права: навч. посібник / В. Д. Воднік, Ю. С. Золотарьова, Г. П. Клімова, Н. П. Осипова, О. В. Сердюк; за ред. Н. П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.

10. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

Тести

1. У якому із визначень найповніше розкрито поняття «право»?
- а) відображає потреби, загальнолюдської справедливості, слугує інтересам суспільства;*
 - б) продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;*
 - в) соціальний інститут, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;*
 - г) система встановлених, загальнообов'язкових, санкціонованих державою правил поведінки, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.*
2. Який із наведених засобів не відноситься до соціально-правових?
- а) юридичні норми та відповідні умови їх реалізації;*
 - б) юридичні факти як засоби переведення абстрактної юридичної норми в реальне життя;*
 - в) особистість як суб'єкт змісту і форм своєї діяльності;*
 - г) зміст і розвиненість правової системи суспільства.*
3. Яке із наведених положень не відноситься до напрямів впливу правової культури суспільства на людину?
- а) формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки;*
 - б) встановлення ідеалів справедливості, як еталонів для оцінення соціально-правових явищ і процесів;*
 - в) формування та встановлення системи цінностей, правових норм, права як соціального інституту;*
 - г) формування загальної культури особистості;*
4. Який із наведених чинників не відноситься до тих, що зумовлюють правовий нігілізм?
- а) відрив правових норм від конкретних умов життєдіяльності суспільства;*
 - б) нестабільність та несталість правових норм;*
 - в) послаблення або незастосування правових санкцій;*
 - г) відповідність правових норм реаліям суспільного життя;*
5. За формою і впливом правових норм на поведінку суб'єктів правовідносин не відносяться:
- а) зобов'язувальні;*
 - б) заборонні;*
 - в) правонаділяючі;*
 - г) виховні.*

6. Правова форма соціальної дії права не виявляється у:
- а) психологічному впливі;*
 - б) моральному потенціалі правової форми;*
 - в) правовому регулюванні суспільних відносин;*
 - г) правосвідомості особистості.*
7. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень не відноситься до основних стадій соціальної дії права?
- а) формування соціальних передумов дії права;*
 - б) власне дія права;*
 - в) соціально-правові наслідки дії права;*
 - г) процес прийняття правих актів.*
8. До наведених вихідних елементів реалізації права не відноситься:
- а) юридична норма;*
 - б) соціальна ситуація;*
 - в) правова культура особистості;*
 - г) стан правової системи суспільства.*
9. Із наведених положень до правомірної поведінки не відноситься:
- а) об'єктивна, коли особистість дотримується правових норм завдяки внутрішньому переконанню;*
 - б) ситуативно-правомірна, якщо особистість діє відповідно до правових норм, однак внутрішніх переконань немає;*
 - в) законотворча, це коли інтереси та цілі особистості не цілком збігаються, не відповідають правовим нормам, однак людина їм підпорядковується;*
 - г) поведінка особистості, що має юридичні наслідки.*
10. Структуру соціології права як системи наукового знання представляють:
- а) загальні теоретичні і методологічні питання;*
 - б) спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;*
 - в) методика і техніка соціально-правових досліджень;*
 - г) правова система суспільства.*
11. Розроблення практичних рекомендацій, соціальних технологій для вирішення проблем у соціально-правовій сфері відноситься до:
- а) методологічної функції*
 - б) пізнавальної функції;*
 - в) практичної функції;*
 - г) прогностичної функції.*
12. Які, на Ваш погляд, типи легітимації влади і відповідно панування і підпорядкування не виділяв М. Вебер?
- а) нормативно-раціональний;*
 - б) традиційний;*
 - в) харизматичний*
 - г) ліберальний.*

13. Кому із цих учених належить авторство теорії правового плюралізму?

- а) Л. Петражицькому;
- б) П. Сорокіну;
- в) М. Тимашеву;
- г) Ж. Гурвичу.

14. Автором концепції «живого права» є:

- а) Є. Ерліх;
- б) Б. Кістяківський;
- в) В. Пахман;
- г) Р. Штаммлер.

15. Неправомірна поведінка особистості може бути:

- а) внутрішньо зумовленою;
- б) ситуативно-випадковою;
- в) поведінкою, що не належить до правового регулювання;
- г) закономірно-зумовленою.

16. Яка із наведених класифікацій норм права не є визнаною:

- а) приписувальна;
- б) дозволяюча;
- в) забороняюча;
- г) попереджувальна.

17. Які дії не відносяться до правозастосовних?

- а) рухові;
- б) пізнавально-розумові;
- в) соціально-комунікативні;
- г) соціально-психологічні.

18. Який із наведених напрямів не відноситься до досліджень соціології права?

- а) соціальна зумовленість права;
- б) соціальний механізм дії права;
- в) ефективність законодавства та правозастосовної діяльності;
- г) соціальні конфлікти.

19. Автором праці «Звичаєве право та соціальні зв'язки» є:

- а) С. Дністрянський;
- б) Г. Єллінек;
- в) М. Шаповал;
- г) О. Джужа.

20. Інформаційна форма соціальної дії права виявляється у:

- а) моральності, справедливості соціальної дії права;
- б) інформаційному потенціалу правових норм;
- в) правовому регулюванню суспільних відносин;
- г) психологічному сприйняттю правових норм.

Розділ 14

Гендерна соціологія

У результаті вивчення цієї теми Ви повинні вміти:

- визначити поняття «гендерна соціологія»;
- охарактеризувати основні категорії гендерної соціології;
- визначити суть і зміст гендерної соціалізації;
- проаналізувати гендерну ідентичність та стереотипи;
- проаналізувати соціологічні теорії щодо гендерної нерівності;
- охарактеризувати зміст і основні напрями фемінізму;
- розкрити сутність та основні теорії неофемінізму;
- проаналізувати сучасні особливості жіночого руху.

14.1. Сутність, основні категорії гендерної соціології

14.2. Фемінізм: сутність, етапи, напрями

Важливими аспектами формування і становлення демократичного суспільства є вивчення гендерних проблем, змісту концепції гендеру, що охоплює аналіз і пояснення соціологічно-культурних відмінностей життєдіяльності чоловіків та жінок. Гендерна соціологія зосереджується на вивченні особливостей і механізми функціонування чоловіків і жінок у суспільстві. Вона охоплює проблеми суспільного буття, розглядаючи його з погляду гендеру та гендерної ідентифікації.

Призначена для вивчення особливостей та диференціації гендерних ролей, норм, ціннісних орієнтацій тощо у соціумі.

14.1. Сутність, основні категорії гендерної соціології

Гендерна соціологія як самостійна галузь наукового знання виникла порівняно недавно, в другій половині XX ст. А ще в 60-ті рр. XX ст. поняття «гендер» у сучасному розумінні – «співвідношення людей різної статі», «соціальний конструкт статі» – було невідоме і вживалося лише на позначення граматичної категорії, яка дослівно перекладається українською мовою як «рід». Активне використання в багатьох європейських країнах поняття «гендер» у новому значенні свідчить, що в останні десятиріччя відбулось не лише переосмислення проблеми відносин статей, а й про те, що їх тепер розглядають як форму соціальної організації.

Англійським відповідником «стать» є поняття «sex». Традиційно воно використовувалося на позначення морфологічних і фізіологічних відмінностей осіб. Проте в 70-ті рр. XX ст. соціологи запропонували розрізняти поняття «sex» і «gender», оскільки, крім біологічних відмінностей між чоловіками і жінками, існує поділ на соціальні ролі, форми діяльності. Вони відрізняються поведінкою, ментальністю, емоційністю. Запровадження цього поняття було спричинено необхідністю подолання поглядів на різні статеві риси та ролі як вияв «природних» якостей. Отже, на початку XXI ст. гендерну роль розглядали не лише як вияв природою заданих особливостей, а й як систему очікувань адекватної поведінки; не як природну стать, а як «соціально-культурний конструкт». З цього погляду, певні характеристики жінок (наприклад: емоційність, схильність до самопожертви, орієнтованість на сім'ю і дітей) поставали не природними якостями, а характеристиками, сформованими певним типом суспільства.

Вважається, що вперше термін «гендер» запропонував американський психоаналітик *Р. Столлер* (1921–2006) у праці «Стать і гендер: про розвиток мужності та жіночності» (1968). «Гендер» він розглядав як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Тому необов'язково пов'язувати буття жінки з «жіночністю», а буття чоловіка – з «мужньою» поведінкою. Такий підхід був підтриманий багатьма соціологами, він започаткував новий напрям соціальних досліджень – гендерних. Тепер цей термін уживається в таких значеннях: як позначення статі – «соціальна стать», очікування того, що повинні робити чоловіки та жінки. Але ці значення ще не зовсім окреслені та інституціолізовані.

Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності та їх вплив на людське існування, співіснування, особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Сучасна теорія гендеру як соціального інституту наочно відображає структуру гендера щодо соціуму та особистості. Як соціальний інститут, він охоплює:

- гендерні статуси як соціально визнані норми, що виявляються в діяльності та поведінці особистості;
- гендерний розподіл праці;
- гендерні сімейні зв'язки з правами та обов'язками кожної статі;
- гендерні структури особистості як комбінації характерних рис, що проявляються в характері, емоційно;
- гендерний соціальний контроль, тобто формальне або неформальне сприйняття конформістської поведінки та стигматизація, соціальна ізоляція, покарання та медичне лікування нонконформістської поведінки;
- гендерну ідеологію як виправдання гендерних статусів та їх різне оцінювання;
- гендерні образи як культурні репрезентації гендера та його втілення в символічній мові й художній продукції, що відтворює й узаконює гендерні статуси.

Характеризуючи особистість, сучасна гендерна теорія охоплює такі компоненти:

- категорію статі, як належність до певної біологічної статі;
- гендерну ідентичність як особистісне сприйняття своєї статевої належності;
- гендерний шлюбний і репродуктивний статуси як здійснення або нездійснення дозволеного та недозволеного у виконанні батьківських ролей;
- гендерну структуру особистості, тобто внутрішньо прибутаманні зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- гендерні процеси як соціальні практики освіти, навчання, відповідної вербальної поведінки, що визначають гендер прийнятним і розвивають гендерну ідентичність;
- гендерні переконання як сприйняття або несприйняття гендерної ідеології.

До категоріального апарату гендерної соціології крім згаданого поняття «гендер» належать: «стать», «фемінність», «маскулінність», «андроґенність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

Поняття «гендер» (*gender*) означає соціальне очікування від представників кожної статі. На відміну від поняття «стать»,

воно стосується не біологічних особливостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис. Якщо зі статтю пов'язані лише фізичні відмінності будови тіла, то з гендером – психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіками і жінками. Відповідно поняття «стать» охоплює комплекс репродуктивних, поведінкових, тілесних, соціальних характеристик, які визначають індивіда як чоловіка чи жінку. У світовій соціології біологічну стать визначають терміном «sex», а соціальну – «гендер».

Не пов'язані з біологічною статтю поняття «маскулінність» (лат. *masculinus* – чоловічий; тут – мужність, сила) та «фемінність» (лат. *femina* – жінка, самка; тут – жіночність). Вони позначають відмінні психологічні характеристики осіб різних статей, що історично сформовані особливостями культури певного суспільства. Так, маскулінність асоціюється з активністю, незалежністю, самовпевненістю, а фемінність – із залежністю, несміливістю, сентиментальністю. Не все в людині може бути описано альтернативно як «чоловіче» і «жіноче». Наприклад, чоловічі і жіночі гормони продукують і чоловічий, і жіночий організм, а гормональна маскулінність або фемінність визначається за перевагою тих або інших. За даними Дж. Мані (1921–2006), у чоловіків рівень жіночих гормонів варіює у великих діапазонах: естроген – від 2% до 30% того, що мається в жіночому організмі, а прогестерон – від 6% до 100%. У жінок рівень андрогенів (чоловічі статеві гормони) складає, порівняно з рівнем у чоловіків – 6%. Мозок несе в собі можливості програмування поведінки як за чоловічим, так і за жіночим типом, тому маскулінність–фемінність описують як модель у вигляді сполучених посудин, і «своя» посудина повинна бути наповнена більше, ніж «чужа». Це відповідає уявленням про те, що розходження в чоловічій і жіночій психології є розходженнями не за цінністю і якістю, а лише за ступенем статистичної значущості.

Вищий рівень споріднення рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою, свідчить про її *андрогенність* (грец. *androgynos* – двостатевий). Маскулінність, фемінність та андрогенність є передумовами певної моделі соціальної поведінки. Андроген як особа має більший вибір варіантів

модельовання поведінки, є гнучкішою щодо соціального пристосування. Багато хто з дослідників вважає, що цілісну (холічну) особистість характеризує не маскуліність або фемінність, а андрогінія, тобто інтеграція жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності, звільнення від жорсткого диктату статевих ролей. Цікаво, що ще в часи Платона була поширена легенда про людей-андрогенів, які поєднали в собі ознаки обох статей. Вони були сильними і претендували на владу богів, і тоді Зевс розділив їх на дві половини – чоловічу і жіночу. «Ось з яких давніх-давен, – пише Платон, – властивий людям любовний потяг одне до одного, гармонійність і цілісність психіки, моральна чистота, альтруїзм, високорозвинуте почуття відповідальності».

О. Вейнінгер (1880–1903) так писав про бісексуальність кожної людини: «Диференціація статей, поділ їх ніколи не буває зовсім закінченим. Всі особливості чоловічої статі можна знайти, хоча б і в самому слабкому розвитку, у жіночій статі. Усі статеві ознаки жінки знаходяться й у чоловіка, але в зародковому, рудиментарному вигляді... можна навіть сказати, що в сфері досвіду немає ні чоловіка, ні жінки. Існує тільки чоловіче і жіноче».

Андрогінія розуміється як емансипація обох статей, а не як боротьба жінок за рівність у маскуліноорієнтованому суспільстві.

На основі культурно-антропологічних і низки соціологічних теорій та певних емпіричних соціологічних досліджень формується так звана *теорія соціального конструювання гендера*. Соціальний конструктивізм визначається як уявлення, що статус жінки і чоловіка, а також відмінності між тим, що у суспільстві вважається маскуліним і фемінним, не мають біологічного походження, а швидше є легітимним у цьому суспільстві способом інтерпретації біологічного. Гендерні відмінності, створюють у процесі постійної повсякденної взаємодії чоловіків і жінок, відтворюють у структурах свідомості та дії. Гендер – це система міжособистісної взаємодії, завдяки якій створюється, утверджується, підтверджується, відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як базові категорії соціального порядку в суспільстві.

Які б глибокі зрушення не відбувалися в суспільстві та суспільній свідомості, як гадає С. Бем (1944), невидимі приписи щодо статі і гендера все ж залишаються вбудованими у дискурс культури, соціальні інститути та уявлення людей, уможливлючи систематичне передання естафети чоловічої влади з покоління в покоління. Ці невидимі приписи вона називає *лінзами гендера* – своєрідною концептуальною оптикою, яка не лише сприймає й осмислює соціальну реальність, а й формує її. *Лінзи гендера – це андроцентризм, гендерна поляризація та біологічний есенціалізм.*

Суть *андроцентризму* полягає в тому, що майже вся соціальна теорія з її претензіями на універсалізм не відображає, а інколи навіть суперечить життєвій практиці жінок, вона написана з погляду чоловіків і великою мірою про чоловіків, культура має андроцентричний, тобто центрований на чоловічому характер. Наша об'єктивна соціальна реальність, за винятком деяких галузей, є суто чоловічою. Чоловіки створили мистецтво і промисловість, науку і торгівлю, державу і релігію тощо, ґрунтуючись на своєму баченні людини, суспільства, світу.

Друга лінза культури – це *лінза гендерної поляризації*, крізь яку чоловіки і жінки вважаються зовсім різними, зазвичай протилежними за рисами характеру і ролями. Відмінності між чоловіками і жінками вкорінені у суспільному житті настільки міцно, що практично будь-який аспект культури, людського досвіду нерозривно пов'язаний зі статевими особливостями: стиль одягу, соціальні ролі, способи вияву почуттів, реалізація сексуального потягу.

Третя гендерна лінза культури – *лінза біологічного есенціалізму* (від англ. *essential* – обов'язково існувати), логічно обґрунтовує й узаконює попередні дві лінзи. Більшість людей вважає, що гендерні відмінності у поведінці, соціальних ролях та особистісних характеристиках зумовлені біологічно, а не створені культурою й вихованням.

Драматургічний аналіз І. Гофмана серед інших стосувався також ідентифікації індивідом себе як представника тієї чи іншої статі, а також демонстрації, конструюванням відповідних рис у процесі щоденного побутового спілкування І. Гофман

назвав цей процес гендерним дисплеєм. Тобто, міжособистісна комунікація супроводжується фоновим процесом створення і відтворення гендера. *Гендерний дисплей* – це представлення своєї соціально-статевої належності у взаємодії з іншими, що вимагає ретельної й обережної побудови самої взаємодії, «Я»-концепції, вербальної і невербальної поведінки, одягу, навіть уподобань в їжі, напоях тощо. Щохвилини беручи участь у грі-взаємодії представлення себе певною мірою як статево належної особи, ми чинимо це так, щоби у природний спосіб показати свою самість, яка є для нас єдиною справжньою, єдиною можливою реальністю життя.

Поширеною у сучасній соціології є концепція *гендерного порядку*, або гендерної системи *Р. Коннела* (1944). Відповідно до неї, невід'ємною складовою будь-якого соціального порядку в суспільстві є гендерний порядок. У кожному суспільстві формується притаманний йому специфічний гендерний порядок, який зазвичай поступово змінюється чи модифікується упродовж історичного розвитку. Гендерний порядок – це історично сформована, ієрархічно організована система відносин між статями, яка охоплює соціальне, громадське і приватне життя. Вчений запропонував також для структурного опису конкретних соціальних інститутів і організацій вживати термін «гендерний режим» – правила, норми, моделі гендерних взаємодій.

У межах гендерних відносин як складових соціальної структури будь-якого суспільства виокремлюються чотири основні макроструктури (виміри): праця (виробництво), влада, катексис (емоційні відносини насамперед у сфері сексуальності), символічні відносини (відносини щодо символічних репрезентацій гендера в культурі).

Термін «*сексизм*» (лат. *sexus* – стать), був запропонований феміністами за аналогією з расизмом і означав систему установок, що виправдовують соціальну нерівність жінки посиленням на корінні вади (хиби) жіночої природи, нібито нездатної до соціальної творчості. У наш час термін «сексизм» набув більш широкого значення і вказує на дискримінацію за статевими ознаками і жінок, і чоловіків. Як соціальне явище, сексизм завдячує *патріархату* як системі взаємопов'язаних соціальних структур, за допомогою яких чоловіки пригнічують

та експлуатують жінок. У зв'язку з цим категорія патріархат є однією із найуживаніших у фемінізмі, одна з представниць якого американка *К. Міллет* (1934) вважає, що патріархальними були всі історичні цивілізації. Адже під керівництвом чоловіків завжди були армія, індустрія, технологія, освіта, наука, політика і фінанси – усе те, з чого складається влада. Сучасні суспільства теж патріархальні, відрізняються лише ступенем та особливостями соціальної нерівності, зумовленої соціальним статусом чоловіків і жінок, тобто гендерних відмінностей. На відміну від патріархату, *біархат* є формою суспільного устрою, за якого чоловіки та жінки мають рівне становище в суспільстві. Він тісно пов'язаний з *гендерною симетрією* (сукупністю уявлень про споконвічну рівність людей).

Актуальність сучасних гендерних досліджень зумовлена соціальними трансформаціями суспільства, що знаменують вихід на «історичну арену» такого феномена як «жіноча революція». Йдеться не тільки про нові жіночі проблеми та ускладнення наявних. Жіночий чинник наполегливо та стрімко «вривається» в сучасний світ, потребуючи переосмислення багатьох засад цивілізації, заодно місця і ролі жінки в сучасному світі, без вирішення яких неможливий поступальний розвиток. Осмислити радикальну зміну становища жінки, зміцнення та розширення жіночого начала в суспільстві покликана гендерна наука.

Гендерні дослідження не є суто жіночими, вони зорієнтовані й на проблеми чоловічої спільноти, порівняльний аналіз жіночих і чоловічих особливостей, відмінностей та проблем (у соціальному контексті), але саме жіноче питання зосереджує увагу не на проблемах жінок, а на стосунках їх і чоловіків, на неможливості адекватно зрозуміти становище жінки в суспільстві без аналізу і розуміння гендерних відносин.

Важливою позицією гендерної соціології є гендерна соціалізація. *Гендерна соціалізація* є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. Свою статеву належність

дитина усвідомлює вже в півтора року, дворічна знає свою стать, у три-чотири роки свідомо розрізняє свою стать і стать інших людей, часто асоціюючи її за зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом. У сім-вісім років поглиблюється статева диференціація поведінки (різні інтереси хлопців і дівчат, різні ігри та партнери, стилі поведінки). Усвідомлення дитиною своєї статевої ролі охоплює уявлення про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої або жіночої ролі. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості, тому що в цей період йде активний процес усвідомлення власної статевої належності, сексуальної орієнтації, вибудовуються «сексуальні сценарії», формуються гендерні стереотипи і переваги.

Гендерну ідентичність можна визначити як основну структуру соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з погляду його приналежності до чоловічої чи жіночої групи. В разі цього найважливіше, як сама людина себе категоризує. В структурі гендерної ідентичності індивіда виділяють такі компоненти: *когнітивний (пізнавальний)* – усвідомлення належності до певної статі й опис себе з використанням категорій мужності-жіночності; *афектний (оцінювальний)* – оцінення психологічних рис та особливостей власної ролевої поведінки на основі їх співвідношення з еталонними моделями маскулінності-фемінності; *конативний (поведінковий)* – самопрезентація себе як представника визначеної гендерної групи, а також набуття досвіду та способів подолання криз ідентичності на основі вибору варіантів поведінки відповідно до особово-значущих цілей і цінностей.

У підлітковий період відбувається формування основних компонентів гендерної ідентичності: знань щодо своєї гендерної належності, типовості (ступінь схожості із представниками власної статі), задоволеність своєю гендерною належністю. Цей процес супроводжується впливом, тисненням зі сторони однолітків, батьків щодо відповідності гендерним нормам та внутрішньогруповою упередженістю, тобто уявленнями про переваги своєї статі над іншою.

У сучасній психології значну увагу зосереджують на феномені *кризи гендерної ідентичності*, під якою розуміється

неможливість досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження гендерної ідентичності. Криза гендерної ідентичності охоплює неузгодження її внутрішніх компонентів (гендерних уявлень, самооцінення і гендерних планів, способів і структур поведінки), а також неузгодження внутрішніх складових гендерної ідентичності із зовнішнім гендерним простором, що охоплюють гендерні стереотипи і еталони, тілесність і ролі.

Дослідники вважають, що на *розвиток гендерної ідентичності впливають процеси моделювання, зміцнення і самосоціалізації*.

У разі *моделювання* діти імітують поведінку дорослих, спочатку наслідують людину, яка про них турбується найбільше (мама, няня), потім – батька, друзів, учителів, кіногероїв. Коли моделі обох статей поряд, малюки імітують поведінку дорослого, причому не обов'язково однієї з них статі.

Процес *зміцнення* пов'язаний із нагородами та покараннями. Батьки заохочують до поведінки, яка відповідає статі дитини, та негативно ставляться до протилежних дій. Причому хлопців частіше і сварять, і хвалять. Батьки більш занепокоєні тоді, коли сини проявляють риси фемінності, ніж коли дочки демонструють ознаки маскулінності. Засуджуючи несамотійність хлопців, вони спокійно ставляться до залежності дівчат від інших.

У процесі *самосоціалізації* діти на основі вербальної і невербальної взаємодії готують себе до життя в суспільстві, поступово усвідомлюючи, що певна поведінка спричиняє пошану або осуд, несприйняття оточення. Це означає, що дитина спочатку осмислює свою стать, потім намагається поводитися відповідно своїм уявленням про норми поведінки особи її статі. Усі ці процеси є основою трьох теорій гендерної соціалізації: теорії ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації.

Загалом хлопців піддають інтенсивнішій соціалізації, ніж дівчат. На них більше тиснуть з метою вберегти від відтворення поведінки, яка суперечить чоловічим статеворольовим стандартам і стереотипам. Підвищена увага до соціалізації хлопців є одним з виявів закону *статевої диференціації або*

принципу маскулінної додатковості. Суть його в тому, що вивольнення хлопця з-під жіночого впливу, під яким перебувають у ранньому дитинстві всі діти, потребує додаткових зусиль і його самого, і батьків, вихователів. І чим жорстокіша статева стратифікація, то послідовнішою та цілеспрямованішою є диференціація соціалізації хлопців і дівчат. Відповідно дівчат готують до виконання господарських обов'язків (батьки, вихователі заохочують їх до домашніх справ, бути ніжними та охайними, гратися з ляльками), а хлопців – до позасімейної, публічної діяльності (їм надають більшої незалежності, схвалюють активність і самостійність). Жорсткість нормативної статеворольової диференціації помітно поляризує стереотипи фемінності-маскулінності в суспільстві, стимулює дотримання їх.

Отже, *гендерна ідентичність формується різними способами:* внаслідок позасвідомого наслідування дитиною поведінки людей своєї статі; намагань поводитися відповідно; спілкування з друзями (дітьми) своєї та протилежної статі; під впливом навчання і заохочення певної поведінки дорослими. До 20 років завершується первинна гендерна соціалізація, одним з головних предствників – якої є родина.

На гендерну соціалізацію значно впливають гендерні стереотипи.

Стереотип – сукупність спрощених узагальнень про групу індивідуумів, яка дає можливість розподілити членів групи за певними категоріями і сприймати їх стандартно, згідно з очікуваннями щодо поведінки людей, які належать до певної категорії.

Гендерні стереотипи – методи, що утверджують і передають гендерні ролі від покоління до покоління.

Гендерні стереотипи можна поділити на такі групи.

1. Стереотипи *маскулінності-фемінності* – нормативні уявлення про соматичні, психічні, поведінкові властивості, що є характерними для чоловіків і жінок. Чоловіки компетентні, домінантні, незалежні, агресивні, самовпевнені, схильні міркувати логічно, здатні керувати своїми почуттями. Жінки пасивніші, залежніші, емоційніші, турботливіші і ніжніші.

2. Стереотипи щодо змісту праці чоловіків і жінок: традиційною для жінок вважається виконавча, обслуговуюча діяльність, а для чоловіків – інструментальна, творча, керівна.

3. Стереотипи, що пов'язані із закріпленням професійних і сімейних ролей відповідно до статі. Для чоловіків головними ролями є професійні, а для жінок – сімейні.

Негативні вияви цих стереотипів полягають у різній інтерпретації й оціненні тієї ж самої події залежно від статі учасника певної події, коли на основі поодинокого випадку робляться узагальнені висновки (наприклад: «Я ж казав, що жінці не потрібно керувати!»). У жінок, які виявляють свої здібності, бажають реалізувати свій потенціал, часто може виникнути конфлікт з традиційними поглядами оточуючих на місце жінки в суспільстві і, можливо, з власними уявленнями про себе як про особистість. Для чоловіків висуваються вимоги наслідувати норми успішності в усіх сферах життя, досягти чого інколи неможливо, що спричинює стрес і призводить до компенсаторних реакцій: обмеження емоційності, нав'язливе прагнення до змагання тощо.

Окрім того, негативними виявами гендерних настанов і стереотипів можуть стати прояви сексизму, під яким розуміють індивідуальні упереджені настанови і дискримінантну поведінку відносно представників певної статі. У зв'язку з цим існують проблеми самореалізації жінок і чоловіків. У жінок – «страх успіху», коли, наприклад, розумні і здатні до навчання дівчата прагнуть (часто неусвідомлено) видаватися безпорадними і не такими розумними, дотримуючись правила «на два кроки бути позаду чоловіка», щоб тільки їх не перестали вважати «справжніми» жінками. У чоловіків – це «страх неуспіху», особливо у кар'єрі, прагненні бути «справжніми» чоловіками. Більше того, коли ситуація вимагає проявів «жіночих» якостей і дій, у чоловіка, що суворо дотримується вимог чоловічої ролі, може виникнути гендернорольовий стрес, або конфлікт.

Визначають такі ознаки гендернорольового конфлікту:

- 1) обмеження емоційності – труднощі у виявленні своїх емоцій або заперечення права інших на їхнє вираження;
- 2) гомофобія – страх гомосексуальності;

3) потреба контролювати людей і ситуації, виявляти владу;

4) обмеження сексуального поведіння і демонстрація прихильності;

5) нав'язливе прагнення до змагання й успіху;

6) проблеми з фізичним здоров'ям, що виникають через неправильний спосіб життя.

Стереотипи дуже повільно змінюються, але така тенденція у сучасних суспільствах існує: стереотипи фемінності-маскулінності вже не такі популярні та чітко окреслені, як півстоліття тому. Змінюється й ідеал «істинної жіночності», якому у XIX ст. були властиві шляхетність, благочестивість, покірливість, відданість чоловікові. Водночас у жіночій свідомості з'явилися нові риси: інтелектуальність, енергійність, підприємливість. Сучасна жінка ширше розуміє своє соціальне призначення, не обмежується лише функцією материнства. Якщо в традиційній маскулінності основою була фізична сила, нестриманість у вияві «соціальних почуттів» – гніву, агресії, функціональному ставленню до жінки тощо, то сучасна маскулінність віддає перевагу інтелекту, виявленню ніжності, такту, стриманості.

Чоловічі і жіночі види поведінки можуть різнитися і на гендерних відмінностях психомоторики (під час ходьби, жестикуляції, манери письма). Дослідження доводять, що в чоловіків порівняно з жінками частіше спостерігається бажання діяти, рухатись, працювати в разі високого розумового і фізичного навантаження. Для чоловіків притаманна гнучкість мислення, легкість переходу з одного виду діяльності на інший зі збереженням високої психомоторної швидкості. Для жінок – навпаки: легкість під час вступу в соціальні контакти, широкий вибір комунікативних програм і зв'язків, швидке переключення у процесі спілкування, але підвищена чутливість до невдач.

До чоловічих стереотипів маскулінності, відносять: активність, безкомпромісність, рішучість, незалежність, самостійність, емоційну стійкість.

Жіночі стереотипи, що називають фемінністю, характеризуються покірністю, ніжністю, терпимістю, акуратністю, чуттєвістю, емпатійністю, тривожністю. Оцінення нормативності

в поведінці залежить від етнокультурних параметрів. У кожного народу свої характерні відмінності. Саме на Заході виник фемінізм, направлений на захист жіночих прав.

Аналіз *гендерних стилів поведінки* найкраще реалізується в таких формах: зовнішність та стиль одягу; манера поведінки (міміка, жести, хода); манера мови; стиль взаємодії в сім'ї; стиль взаємодії в суспільстві; стиль сексуальної активності. Саме манера поведінки, стилі одягу виділяють ознаку особи до певної статі. Особливу роль в оціненні нормативності і девіантності гендерної поведінки відіграють стилі сексуальної активності. В сексуальній культурі активність проявляє чоловік. А якщо в разі цього вони міняються ролями, то ця поведінка також може розцінюватися, як інша, відмінна.

Гендерна культура як сукупність статеворольових цінностей у суспільних сферах буття та відповідних до них потреб, інтересів і форм діяльності обумовлена демократичним устроєм і пов'язаними з ним демократичними інституціями.

Важливою складовою становлення демократії є гендерна демократія, яка утверджує імперативи громадянських, політичних і соціальних прав людини без дискримінації статі.

Гендерна демократія – це система волевиявлення двох статей – жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у можливостях і правах, що законодавчо затверджені та реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних й державних структур з урахуванням гендерних інтересів та потреб.

Неадекватне статеве виховання в сім'ї також може спричинити неадекватне ставлення особистості до особи протилежної статі і, відповідно, девіантну поведінку.

Поширеними помилками статевого виховання є:

- затискування природних реакцій (не тільки статевих, але й безпосередньо емоційних), що спричинює холодність, яка заважає нормальній сексуальності;
- занадто суворе виховання, ізоляція від осіб протилежної статі, що призводить до відсутності необхідного досвіду спілкування;
- формування зневаги до протилежної статі, пригнічення будь-яких виявів статевої суті і цікавості до іншої статі;

- згладжування статевих відмінностей, своєрідна статева уніфікація;

- уникнення питань щодо статевих особливостей і стосунків, викривлене висвітлення статевих проблем.

Так, встановлений зв'язок між негативним ставленням авторитарної матері до сина й сина до матері та сексуально делінквентною поведінкою чоловіка. Однією з психологічних передумов проституції є фізичне і психічне насильство, пережите в батьківській сім'ї (до 70% дівчат є жертвами зґвалтувань, до 50% неодноразово переживали знущання над собою). Саме такі дівчата, насамперед, схильні втікати з дому, хоча загалом хлопців значно більше.

Проблеми гендерних відмінностей, нерівності чоловіків і жінок розглядають такі соціологічні теорії.

Соціобіологічна теорія. Як вважають її представники, біолого-анатомічні відмінності зумовлюють протилежні соціальні статуси й ролі чоловіків та жінок, що виявляється у відповідних формах поведінки. Наприклад, жінка завжди впевнена, що народжена нею дитина – частина її самої, вона схильна до її виходжування, до створення домашнього заатишку. Заради добробуту своїх дітей жінки прагнуть продовження роду з чоловіками, які належать до більш високих, ніж вони, соціальних верств. Генетичний код чоловіків рішуче впливає на їх агресивність та наполегливість: щоб мати успіх у жінок, вони змушені змагатися не тільки фізично, а й досягати успіху у вибраних сферах професійної діяльності. Соціобіологи припускають, що і чоловіки, і жінки можуть обрати інші варіанти поведінки, але тоді це суперечитиме їх генетичним кодам, що негативно впливає на них та їхніх дітей.

Структурний функціоналізм. Ґрунтується на тому, що окреслення гендерних статусів на основі статевовікової спеціалізації відбувалося одночасно з формуванням людської цивілізації. Так, здавна жінки опікувалися дітьми, а чоловіки здобували їжу. З розвитком цивілізованих інститутів для реалізації цих статусів необов'язковою була фізична сила, але самі статуси й ролі, помітно змінившись, залишилися практично незмінними, довівши свою функціональну необхідність для суспільства. Так, Т. Парсонс головні функції

статусів і ролей вбачає у соціалізації молодого покоління та стабілізації життя дорослих. Роль жінки, як він гадає, є експресивною, пов'язаною зі створенням теплоти, затишку, емоційної підтримки. Чоловік виконує інструментальну роль, яка забезпечує матеріальний добробут. Розподіл статевих ролей, які водночас підтримують одна одну, забезпечує ефективне функціонування сім'ї як соціальної системи. Цей розподіл, вважають функціоналісти, є природним, задовольняє чоловіків і жінок, сім'ю і суспільство.

Марксистська та немарксистська концепції. Її представники вважають, що стосунки між чоловіками та жінками мають історичний характер, тобто не завжди були однаковими. На початку цивілізації існував розподіл праці за статевими ознаками: чоловіки були здобувачами їжі, а жінки опікувалися домашньою господаркою. Тоді чоловіки ще не домінували у соціальній групі. Полігамні стосунки не давали впевненості, хто їх діти. Тому власність (майно) передавалися дітям за материнською лінією. Як уважає Ф. Енгельс, становище змінилося з виникненням приватної власності, якою володіли та розпоряджалися чоловіки. Для певності, що ця власність потрапить саме до їх дітей, чоловіки заборонили полігамію та закріпили моногамні стосунки, а одночасно своє домінування над жінками. В подальшому розвиток капіталістичних відносин створив передумови для нових, досконаліших міжстатевих стосунків, що пов'язано передусім з подоланням економічного домінування чоловіків у сім'ї. Марксистки стверджували, що з ліквідацією приватної власності будуть ліквідовані не тільки статева нерівність, а й гендерні ролі взагалі. Спроби за радянських часів реалізувати ідею рівності жінок і чоловіків мали гіпертрофований характер та призвели до заперечення їх гендерних ролей.

Згідно з неомарксистськими теоріями, нерівність між чоловіками і жінками зумовлена економічною суттю капіталізму, яка заперечує їх рівноправність як учасників економічної діяльності. Оплачуючи працю жінок у меншому розмірі, ніж чоловіків, суспільство підтримує їх панівне становище. Ґрунтуючись на реальному оціненні такого становища та з неспроможності кардинально його змінити, жінка змушена

виходити заміж, сподіваючись отримати від життя більше благ завдяки своєму чоловікові. Відповідним є її пошук шлюбного партнера, здатного це забезпечити. Заміжні жінки працюють на чоловіків, займаються вихованням дітей, домашніми клопотами, маючи за це як винагороду їжу, одяг, житло. Виконання домашніх обов'язків ставить жінок у несприятливі конкурентні умови на ринку праці.

Соціологи констатують, що підкорення жінок відповідає інтересам власників, забезпечує гнучкість ринку за капіталізму. Відрізняють його первинний і вторинний сектори, до першого відносять високооплачувані та стабільні посади, які переважно обіймають чоловіки, до другого – низькооплачувані посади, де здебільшого працюють жінки. Такий підхід до використання жіночої праці зумовлений тим, що для значної частини працедавців характерні негативні стереотипи стосовно того, що жінки:

- менш надійні працівники, ніж чоловіки, оскільки можуть звільнитися за сімейними обставинами, не виходити на роботу у зв'язку з хворобами дітей;
- менше цінують роботу, ніж чоловіки, можуть залишити її, ставши домогосподарками або у зв'язку з вагітністю;
- у них слабше розвинуті організаторські здібності.

Серед представників неомарксизму поширені думки, що не тільки капіталізм спричинює домінування чоловіків над жінками, а й чоловіки винні у цьому, оскільки вони безкоштовно привласнюють результати жіночої праці, особливо домашньої.

Теорія конфлікту. Статева нерівність зумовлена конфліктом між чоловіками (панівна група) та жінками (залежна група). В основі цього панування – підкорення чоловіками жінок заради сексуального задоволення. Щоб узаконити доступ до них та зміцнити своє панування, чоловіки здобули право на «сексуальну власність». Згодом сформувався так званий сексуальний ринок, де чоловіки та жінки торгуються між собою, намагаючись вдало обрати для себе партнера. Ступінь залежності жінки від чоловіка визначається матеріальною залежністю та цінністю жінки як власності, що підлягає обміну. В сучасних суспільствах жінки володіють

багатством, учаться та працюють на підприємствах, в організаціях, що підвищує їх вартість у разі обміну. Сучасна тенденція до економічної незалежності жінок робить їх незалежними й у статевих стосунках, які менш пов'язані зі шлюбом. Матеріально спроможні жінки мають більше можливостей щодо вибору партнера.

Символічний інтеракціонізм. Сутність цієї концепції полягає в тому, що гендерні ролі є продуктом цивілізації та формуються у процесі взаємодії людей, а статеві статуси та ролі є наслідком постійного внутрішнього діалогу людини з узагальненим представником іншої статі. Це, власне, і мотивує статеві стратегії чоловіків і жінок. Наприклад, якщо дівчина очима узагальненої особи бачить себе дружиною та матір'ю, ймовірно, що її типова поведінка буде мотивована цими символами. Цей принцип поширюється на вибір відповідного типу поведінки. Тому інтеракціоністи досліджують стосунки між чоловіками та жінками крізь призму аналізу значущих символів, які визначають гендерні стратегії.

14.2. Фемінізм: сутність, етапи, напрями

Унаслідок протесту проти дискримінації жінок, гендерних стереотипів виник фемінізм.

Фемінізм – науковий напрям та суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Першими обґрунтували рівноправність чоловіків і жінок французькі філософи Вольтер, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є, які обстоювали право жінок брати участь у суспільному житті, стверджували, що їх природа не менш складна, ніж чоловіча. Самі жінки заявили про себе активною участю у Великій французькій революції, започаткували жіночі клуби, журнали. Француженки, не протиставляючи себе чоловікам, звертали увагу на свою безправність. Але революційна влада, оцінивши громадську активність жінок, не змогла протистояти патріархальній традиції, впливу католицької церкви, щоб визнати жінок самостійним суб'єктом історії, віднести їх до категорії «вільних» і «рівних». І це спричинило виникнення нового суспільного явища – фемінізму як руху на захист політичних і громадянських прав жінок.

Першим документом фемінізму вважають «Декларацію прав жінки та громадянки», написаною французенкою *О. де Гуж* (1748–1793) у 1791 р., в якій було заявлено, що жінка має такі самі права на свободу, володіння власністю, як і чоловік. Але на заваді цьому є «тиранія сильної статі». Декларація спричинила в суспільстві потужний спротив, особливо фраза: «Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти і на трибуну». До речі, *О. де Гуж* за доносом була гільйотинована.

Пізніше, в 1793 р., Конвент ухвалив рішення про заборону жіночих клубів, а через два роки заборонив жінкам збиратися у громадських місцях. Громадянський кодекс проголосив, що жінка не має ніяких громадянських прав та повинна підкорятися своєму чоловікові. Тобто ідеал «свободи, братерства та рівності» був призначений регулювати відносини тільки між чоловіками.

Наприкінці XVIII ст. ідеї фемінізму заявили про себе у Великобританії. Передусім – зусиллями журналістки *М. Волстонкрафт* (1759–1797). У 1827 р. у м. Сенека-Фоллзе (США) відбувся перший з'їзд американських феміністок-суфражисток, на якому було висловлено протест проти дискримінації жінок, прийнято Декларацію прав жінок. У середині XIX ст. боротьба за надання жінкам виборчого права стала провідною ідеєю фемінізму.

У тогочасному фемінізмі чітко окреслилося *три напрями*:

- *суфражизм* (анг. *suffrage* – виборче право) – рух за надання жінкам права обирати, виборчого голосу;

- *гуманістичний*, звільнення жінки вбачав у розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності;

- *марксистський* вважав, що становище жінки-робітниці зумовлено класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату. У зв'язку з цим окремого жіночого питання немає, його вирішуватимуть водночас із проблемами пролетаріату.

Отже, за одне століття фемінізм поширився у всьому світі, вперше порушивши питання про права жінки, рівність статей, сприяв формуванню морального осуду патріархату. Успіх суфражизму (у багатьох країнах напередодні Другої світової

війни жінки здобули виборче право), а також об'єктивні чинники – війна, повоєнне відродження – призвели до того, що фемінізм фактично не виявляв себе майже до 60-х рр. XX ст. Поштовхом для його відродження стала книжка французьки *С. де Бовуар* (1908–1986) «Друга стаття» (1949) яка є повним історико-філософським дослідженням становища жінки від створення світу. Авторка обстоювала тезу, що в жінках закладені такі ж потенції, як і в чоловіках. Головна вимога жіночого руху – визнання рівноправності жінки, яка не є другою сорідною статтю.

Саме ця праця засвідчила появу *неофемінізму*, основними ідеями якого є:

- боротьба не за отримання рівних прав (фактично у всьому світі вони є однаковими), а за рівні можливості;
- виклик патріархальній культурі з метою не тільки змінити становище жінок, а ревізувати всі можливості соціальної реальності, всі сфери буття;
- прагнення до того, щоб у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

Неофемінізм констатує, що сучасна західна культура є патріархальною, маскуліною, організованою не тільки за чоловічим зразком, а й пронизаною заботою стосовно жінок, що виявляється у всіх сферах: науці, сім'ї, владі, релігії, мистецтві, рекламі тощо. Різноманітні напрями неофемінізму свідчать про те, що жінки, які вважають себе феміністками, вбачають в цьому понятті різні значення, оскільки, як і в будь-якому русі, у неофемінізмі є розбіжності не тільки між групами, а й у середині них.

У 60-ті рр. XX ст. оформилося *три напрями неофемінізму*:

1. *Ліберальний*. Основні вимоги його – ліквідація дискримінації жінок, законів, що обмежують їхні права. Нерівність жінок є наслідком упередженості та неосвіченості, що можна подолати розвитком освіти та спеціально зорієнтованими урядовими реформами. Одна з теоретиків цього напрямку Б. Фріден (1921–2006) у роботі «Містичне жіноче» акцентувала увагу на жінці передусім як на особистості, а вже потім – як на дружині та матері.

2. *Радикальний*. Ґрунтується на тому, що головним злом, яке породжує нерівність жінок, є чоловічий шовінізм. Тому необхідно зруйнувати все створене чоловіками, передусім – державу. Теоретик цього напрямку *М. Дейлі* (1928–2010) закликала до «священної боротьби проти чоловіків». Серед головних вимог: безкоштовні ясла, доступність протизаплідних засобів, право на аборти, ліквідація дискримінації лесбіянок, рівні можливості щодо освіти жінок, подолання загрози насилля. Як уважали його представники, пригнічення жінок породив патріархат. Адже саме чоловіки, століттями контролюють економічні відносини, ідеї, культуру, правові норми, узаконюючи інститути, які захищають лише їх інтереси. Влада чоловіків над жінками пронизує і суспільну, і сімейну, інтимні сфери. Її підтримують соціалізація, освіта, засоби масової інформації, релігія. Чоловіки контролюють жінок засобами сексуальності та насилля. Вихід із цього становища вони вбачають у сепаратизмі, який зможе примусити деяких чоловіків змінити свою поведінку та переглянути відданість патріархату.

3. *Марксистський (соціалістичний)*. Жіночу пригніченість розглядає як продукт капіталістичних і патріархальних суспільних відносин, вважаючи можливим їх звільнення із завершенням капіталістичного періоду та подоланням чоловічого контролю. Його прихильники стверджують, що дискримінація жінок вигідна капіталізму. Недооцінення жінок на роботі, значно нижча оплата праці, ніж у чоловіків, перетворює їх на резервну «армію дешевої праці».

У межах основних напрямів неофемінізму наявні і такі його форми:

- *індивідуалістичний або вільний неофемінізм* ґрунтуються на індивідуалістичній і вільній позиціях, які передбачають мінімум державної влади або анархокапіталізм філософії, що здебільшого сфокусована на автономії, правах, свободі, незалежності окремої, зокрема, жіночої особистості;

- *поп-фемінізм* закликає до приниження чоловіків, утримання їх під тотальним жіночим впливом і виправдовує в усьому жінок;

- *матеріальний фемінізм* виник на початку XIX ст. для визволення жінок від важкої домашньої праці і покращення матеріальних умов їхнього життя;

– *амазон-фемінізм* протистоїть уявленню про жінку як пасивну, безпорадну людину, наголошує на фізичній рівності, мріє про героїчну жіночу єдність, позиціонує жінок-спортсменів, жінок-полководців, жінок-солдатів;

– *еко-фемінізм* уважає, що внаслідок принципу сили, який є основою патріархально-ієрархічного суспільства, воно й надалі буде експлуатувати свої ресурси, незважаючи на екологічні наслідки, в їхній позиції простежується зв'язок між ставленням такого суспільства до оточуючого середовища, ресурсів, фауни і флори, і відповідно до жінок;

– *помірний фемінізм* – найпопулярніший серед молодих жінок, які безпосередньо не відчувають дискримінацію, він пов'язаний з ліберальним, а в деяких питаннях поділяє позицію радикального фемінізму;

– *еротичний фемінізм*, у ньому еротизм отримав філософське, життєстверджувальне значення тощо.

Спільним для всіх напрямів є зосередження на проблемі пригнічення жінок, а відмінним – спосіб з'ясування причин такого становища та бачення методів його подолання.

В Україні феміністичні погляди стали поширюватися в XIX ст. У них домінували ліберальна та марксистська концепції. Спектр тлумачень суспільних проблем жінок був максимально широким – від ортодоксально-клерикальних до радикально-соціалістичних. Організаційний український жіночий рух сформувався у 1884 р. заснуванням першого жіночого товариства у Станіславові (Івано-Франківськ) і жіночого товариства О. Доброграєвої (Київ). Згодом було створено «Клуб русинок», «Гурток українських дівчат», «Жіноча громада», «Союз українок» та ін. Ідеологами українського жіночого руху вважають Н. Кобринську, С. Русову, Х. Алчевську, О. Кобилянську.

Помітно активізувався український жіночий рух на початку XX ст. великими тиражами виходили жіночі газети і журнали, активно розвивалися жіночі організації. Водночас прихильники ліберальних і марксистських поглядів напружено дискутували. Теза лібералів про емансипацію, моральне перевиховання суспільства марксистки кваліфікували як про-яв «буржуазного фемінізму», пропонуючи замінити понят-

тя «емансипація» на «жіноче питання», «жіноча особистість», «жіночі маси».

Радянська влада формально надала жінці всю повноту юридичних прав, заборонивши водночас діяльність незалежних жіночих організацій. Натомість при органах влади було створено жінвідділи, завдання яких полягало в тому, щоб сформувати з жіночих трудових ресурсів армію працівниць і селянок, а це як наслідок зникнення особистості, нівелювання соціокультурних відмінностей між чоловіком та жінкою.

Окрім того, незважаючи на велику кількість жіночих організацій, розвинутої феміністської традиції в українській культурі не існувало. У суспільстві домінували інтереси нації. Проблема жіночих прав була вторинною порівняно з питанням про незалежну українську державу. Символізм жіночого руху багато в чому був детермінованим традицією українського націоналізму, який трактував образ української жінки із застосуванням страждальних мотивів. Згодом жіночий образ перетворився у материнський і національний: жінка – мати – Батьківщина – нація.

Сучасний український жіночий рух є відчутно консервативним, організаційно розрізненим. Якщо перша хвиля жіночого руху в Україні (1989 – середина 90-х рр. XX ст.) була пов'язана з політикою українського націоналізму, то друга (зі середини 90-х рр.) дедалі більше поєднує цілі жіночого руху з феміністичними завданнями, розвитку жіночого самовизначення, індивідуальності, жіночої реалізації в сучасному світі. Вона більше зорієнтована на ідеали незалежного руху, який розвивається у формі неурядових, недержавних жіночих громадських об'єднань. Водночас необізнаність у феміністській проблематиці, відсутність розвинутих традицій демократичних соціальних рухів в Україні ускладнюють розвиток українського жіночого руху. До того ж, українки не зовсім готові до сприйняття ідей фемінізму. У суспільстві багато патріархальних стереотипів – і серед чоловіків, і серед жінок.

Прийнявши в 1996 р. Конституцію незалежної держави, Україна проголосила пріоритет людини над державою і почала новий етап розбудови правової держави. З прийняттям Основного Закону України конституційний процес не закінчився,

він продовжується і конкретизується в законах, кодексах, концепціях інших нормативно-правових актах. Важливою складовою цього процесу є законодавче забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, яке ґрунтується на тому, що права жінки – це невід’ємна складова загальних прав людини. Визначивши в Основному Законі (ст. 24.) принцип рівноправності чоловіків і жінок, ратифікувавши Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Пекін, 1995 р.), Україна засвідчила, що проблеми регулювання стосунків між чоловіками і жінками, жінками і державою важливі для держави і, так, створені об’єктивні передумови для поступового широкого залучення жінок до участі в економічному і політичному житті країни і прийнятті рішень на всіх рівнях державної влади.

Однією з найважливіших характеристик демократичного суспільства є його відкритий характер, основними гендерними параметрами якого є:

- можливість вільного вибору жінками і чоловіками будь-яких форм соціальної діяльності;
- сприйняття громадської критики, толерантне ставлення до неї;
- незалежність міжстатевих відносин індивідів від ідеологічних впливів;
- утвердження в суспільстві принципів свободи і правової рівності жінки і чоловіка;
- дотримання гендерної демократії як загальногромадянської цінності;
- цілковита залежність життєдіяльності суспільного організму від соціально важливих рішень його членів, об’єднаних в організаційні структури, незалежно від статі та інших соціальних параметрів;
- доступність світових цивілізаційних надбань у розвитку гендерних проблем тощо.

Для чого це потрібно? Проголосивши курс на інтеграцію в європейське співтовариство, Україна визначила для себе необхідність приведення чинного законодавства до європейських норм і стандартів суспільного життя, і хоч в Україні немає жодного законодавчого акта, який би містив

дискримінаційні щодо жінок норми, стверджувати про те, що державою зроблено все щодо забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, ще дуже рано. Крім того, на міжнародній конференції 1997 р. у Стамбулі рівність між чоловіками і жінками проголошена як головний критерій демократії в суспільстві, що важливо для України з погляду будівництва демократичної держави. В 1996 р. Рада Європи переглянула Європейську соціальну хартію, до якої входить 31 право громадян, заодно – гендерне.

Тому для України питання гармонізації національного законодавства з міжнародним і, насамперед, європейським є дуже актуальним. Проте актуальність визначається не тільки цим. За даними Всеукраїнського перепису населення, жінки в Україні становлять 54% населення, а чоловіки – 46%, в загальній кількості трудових ресурсів більше половини становлять жінки. За статистичними даними, в апаратах виконавчих органів державної влади, і місцевих, і центральних становлять жінки, в той час як серед керівників усіх рівнів державної влади їх кількості незначна. Особливо це стосується Верховної Ради, де жінки-депутати у вищому законодавчому органі кожного скликання становили не більше 10%, зовсім незначна кількість їх керує комітетами ВР, відділами, управліннями Адміністрації Президента України чи Кабінету Міністрів. Державна влада в Україні залишається, переважно, в руках чоловіків, а це означає, що воля чоловіків є вирішальною майже у всіх сферах державного і суспільно-політичного життя, хоча сьогодні вже досить чітко прослідковується тенденція до збільшення кількості жінок на місцевому і районному рівнях управління, проте українське суспільство ще залишається таким, де є проблема владних і гендерних стосунків, основу яких необхідно формулювати ще з шкільної парти, сім'ї.

Сучасна гендерна політика розвивається за такими напрямками:

- забезпечення рівноправності щодо зайнятості та навчання;
- забезпечення контролю за дітьми;
- налагодження контролю за народжуваністю методами контрацепції та штучного переривання вагітності;
- юридична та фінансова незалежність жінок;

– протидія сексуальному приниженню та чоловічому насильству.

Основні її положення відображають головні вимоги міжнародного жіночого руху і поступово набувають ознак державного нормативного регулювання в розвинутих країнах. Жіночий чинник є значним у сучасному світі, вимагає переосмислення засад цивілізації. Насамперед принципово виступають нові проблеми визначення місця жінки в сучасному світі, без вирішення яких неможливий подальший прогрес людства.

Резюме

1. Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот. До основних категорій гендерної соціології належать: «гендер», «стать», «фемінність», «маскулінність», «андрогенність», «сексизм», «біархат», «патріархат».

2. Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок. Первинна гендерна соціалізація людини починається з моменту народження, коли батьки та інші дорослі навчають дитину її ролі хлопчика або дівчинки. На розвиток гендерної ідентичності людини значно впливають процеси моделювання, зміцнення, самосоціалізації. Ці процеси є основою теорій гендерної соціалізації: ідентифікації, статевої типізації, самокатегоризації.

3. Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують утвердження і передання гендерних ролей від покоління до покоління. У суспільній свідомості вони функціонують як стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру відповідно до понять «чоловіче» та «жіноче». Типово чоловічий образ – це сукупність рис, що пов'язана із соціально необмеженою поведінкою, компетентністю, раціональними здібностями, активністю і результативністю. Жіночий характеризують соціальні й комунікативні навички, теплота, емоційна підтримка.

4. Як гадають представники соціобіологічної теорії, біолого-анатомічні відмінності зумовлюють протилежні соціальні статуси й ролі чоловіків та жінок, що вивляється у відповідних формах поведінки. Теорія структурного функціоналізму ґрунтується на

тому, що окреслення гендерних статусів на основі статевовікової спеціалізації відбувалося одночасно з формуванням людської цивілізації. Представники марксистської та немарксистської концепцій вважають, що стосунки між чоловіками і жінками мають історичний характер, тобто не завжди були однаковими. Згідно з теорією конфлікту, статева нерівність зумовлена конфліктом між чоловіками (панівна група) та жінками (залежна група). В основі цього панування – підкорення чоловіками жінок заради сексуального задоволення. Сутність концепції символічного інтеракціонізму полягає в тому, що гендерні ролі є продуктом цивілізації та формуються у процесі взаємодії людей, а статеві статуси та ролі є наслідком постійного внутрішнього діалогу людини з узагальненим представником іншої статі

5. Фемінізм – науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя. У фемінізмі окреслилося три напрями: суфражизм – рух за надання жінкам права обирати; гуманістичний, який звільнення жінки вбачав у розвитку її інтелекту, підвищенні грамотності; марксистський вважав, що становище жінки-робітниці зумовлено класовими причинами, тому боротьба за її звільнення збігається із загальним завданням звільнення пролетаріату.

6. Основними ідеями неоефемінізму є: боротьба не за отримання рівних прав (фактично у всьому світі вони є однаковими), а за рівні можливості; виклик патріархальній культурі з метою не тільки змінити становище жінок, а й ревізувати всі можливості соціальної реальності, всі сфери буття; прагнення до того, щоби у збалансованій культурі жіночі соціальні ролі, духовні потенції набули цінності та значущості для суспільства.

7. Сучасна гендерна політика розвивається за такими напрямками: рівноправність у зайнятості та навчанні; контроль за дітьми; контроль за народжуваністю; юридична та фінансова незалежність жінок; протидія сексуальному приниженню та насильству.

Контрольні запитання

1. Розкрийте соціальну значущість гендерної соціології.
2. Охарактеризуйте основні поняття і категорії гендерної соціології.
3. Охарактеризуйте процес гендерної соціалізації.
4. Проаналізуйте роль гендерних стереотипів у становленні гендерної ідентичності.
5. Проаналізуйте теоретичні обґрунтування гендерних відмінностей і ролей чоловіків і жінок.

6. Розкрийте суть і зміст фемінізму як наукового напрямку і соціального руху.
7. Проаналізуйте особливості і зміст неоефемінізму.
8. Охарактеризуйте сучасну гендерну політику України.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Сучасна гендерна ситуація в Україні.
2. Соціальна дискримінація жінок: сутність, форми вияву, способи подолання.

Теми рефератів

1. Соціальна дискримінація жінок: сутність та форми вияву.
2. Патріархальний характер сучасної політичної сфери.
3. Специфіка гендерної соціалізації в сучасному українському суспільстві.
4. Проблема насильства над жінками та шляхи її подолання.

Рекомендована література

1. Агеев В. С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 440 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
3. Гендер як соціальна конструкція системи соціостатевих стосунків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-13598-2.html>.
4. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ / за ред. Н. М. Скорик. – К.: «К.І.С.», 2004. – 76 с.
5. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин; под ред. А. П. Садохина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
6. Ильин Е. Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины / Е. Н. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
7. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / О. Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27. – С. 37–58.
8. Клецина И. С. Гендерные стереотипы в межгрупповом взаимодействии / И. С. Клецина // Психология гендерных отношений. Теория и практика. – СПб.: Алетей, 2004. – С. 246–267.
9. Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи / С. М. Оксамитна // Основи теорії гендера: навч. посібник / відп. ред. М. М. Скорик. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 157–181.

10. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Гордяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
11. Слінчук В. Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ / В. Слінчук – К., 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1356>
12. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. – СПб., 2003. – 448 с.
13. Хвостов А. А. Гендерные особенности организационного поведения / А. А. Хвостов // Вопросы психологии. – 2004. – № 3. – С. 29–37.

Тести

1. Хто вперше ввів термін «гендер» у науковий обіг?
 - а) К. Міллет;
 - б) Р. Столлер;
 - в) О. де Гуж;
 - г) О. Коллонтай;
2. Предметом гендерних досліджень є:
 - а) жіночі проблеми;
 - б) чоловічі проблеми;
 - в) проблеми стосунків жінок і чоловіків;
 - г) ролі, норми, цінності, риси характеру, які приписує суспільство жінкам і чоловікам через системи соціалізації, розподілу праці, культурні символи і цінності.
3. Науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя – це:
 - а) суффражизм;
 - б) фемінізм;
 - в) матриархат;
 - г) сексизм.
4. Напрямок неофемінізму, представники якого вбачали причину проблемної ситуації в існуванні патріархату, тобто чоловічого домінування і контролю над жінками і закликали боротися за звільнення від цього контролю – це:
 - а) ліберальний;
 - б) марксистський;
 - в) радикальний;
 - г) соціалістичний.
5. Ідеологія і практика дискримінації людей за ознаками статі.
 - а) патріархат;
 - б) расизм;
 - в) фемінізм;
 - г) сексизм.
6. Процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок – це:
 - а) гендерна ідентичність;
 - б) гендерна стратифікація;
 - в) гендерна соціалізація;
 - г) гендерна асиметрія.

7. До структури гендерної ідентичності не входить такий компонент:

- а) когнітивний (пізнавальний);*
- б) афектний (оцінний);*
- в) конативний (поведінковий);*
- г) біологічна константа.*

8. До формування гендерної ідентичності не входить такий компонент:

- а) процес моделювання;*
- б) процес зміцнення;*
- в) процес самосоціалізації;*
- г) процес прийняття гендерної ролі.*

9. Гендерні відмінності в соціобіологічній концепції зумовлені:

- а) біолого-анатомічними відмінностями жінок і чоловіків;*
- б) природою капіталізму, що спричиняє домінування чоловіків над жінками;*
- в) зумовлені конфліктом між чоловіками як панівною групою та жінками як залежною групою;*
- г) статевовіковою спеціалізацією, що відбулася одночасно з формуванням людської цивілізації.*

10. Сформовані в культурі узагальнені уявлення про те, як в дійсності себе поведуть чоловіки та жінки – це:

- а) гендерні ролі;*
- б) гендерні стереотипи;*
- в) гендерні норми;*
- г) гендерні контракти.*

11. Ім'я, зовнішній вигляд, тембр голосу, манера мови і рухи, стиль виразу почуттів – всі ці багатоманітні вияви, які дають змогу ідентифікувати співрозмовника як чоловіка та жінку – це:

- а) гендерний дисплей;*
- б) гендерна роль;*
- в) гендерна норма;*
- г) гендерний стереотип.*

12. Термін «гендерний дисплей» був запроваджений в соціологію:

- а) С. Бем;*
- б) І. Гофманом;*
- в) К. Мілет;*
- г) Е. Гіденсом.*

13. Як Ви гадаєте, термін «гендер» означає:

- а) виконувати ті чи інші приписані гендерні ролі;*
- б) володіти певними анатомічними властивостями;*
- в) психологічні, соціальні, культурні відмінності між чоловіком і жінкою;*
- г) систему соціальної нерівності за ознакою статі людини.*

14. Політика, в основу якої покладений принцип створення рівних умов для самореалізації особистості у всіх соціальних сферах незалежно від її статевої приналежності – це:

- а) дискримінаційна політика;*
- б) егалітарна політика;*
- в) патріархальна політика;*
- г) ліберальний тип державної політики.*

15. На Ваш погляд, категорія «гендерна стратифікація» – це:

- а) реалізація жінки у всіх сферах буття;*
- б) система соціальної нерівності за ознакою статі людини;*
- в) правила і моделі взаємодій чоловіків і жінок в межах соціальних організацій;*

г) упереджене ставлення до людини на основі її статевої належності.

16. Гендерна рівність чоловіків та жінок – це:

- а) тотожність їхніх ознак і характеристик;*
- б) можливість володіння рівними частками соціальної влади, рівний доступ до суспільних ресурсів;*
- в) історично сформована, ієрархічно організована система відносин між статтями;*
- г) характерна для культур властивість вважати чоловіка тотожним людині взагалі.*

17. Ідеологія і практика боротьби жінок за надання їм виборчого права – це:

- а) суфразизм;*
- б) фемінізм;*
- в) неофемінізм;*
- г) сучасна гендерна політика.*

18. Який із зазначених напрямів не відноситься до фемінізму середини ХІХ ст.?

- а) гуманістичний; б) суфразизм;*
- в) марксистський; г) ліберальний.*

19. Основними ідеями неофемінізму є:

- а) боротьба за рівні можливості;*
- б) реалізація жінки у всіх сферах буття;*
- в) жіночі соціальні ролі і духовні потенції є цінними та значущими для суспільства;*
- г) боротьба за рівні права.*

20. До основних напрямів сучасної гендерної політики не відноситься:

- а) рівноправність у зайнятості, навчанні і кар'єрі;*
- б) юридична та фінансова незалежність жінок;*
- в) протидія сексуальному гнобленню та чоловічому насильству;*
- г) боротьба за рівні права.*

Розділ 15

Соціологія релігії

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити поняття «соціологія релігії», її предмет і об'єкт;
 - проаналізувати основні концепції походження релігії;
 - охарактеризувати основні підходи до визначення поняття «релігія» та її функції;
 - проаналізувати основні періоди розвитку соціології релігії;
 - охарактеризувати історичні форми релігії;
 - проаналізувати поняття «церква», «секта», «деномінація»;
 - охарактеризувати поняття «релігійність», «релігійна віра», «релігійний культ»;
 - розкрити основні види державно-церковних стосунків;
 - проаналізувати сучасний стан релігійної ситуації в Україні.

15.1. Релігія, її природа і класифікація

15.2. Релігія як соціальний інститут

Релігія виникла швидше, ніж історія або є її початком. Мабуть, перші люди використовували релігійні церемонії для маркування найважливіших подій суспільного та особистого життя. Магічне, сакральне значення мали похорон, полювання, торгівля, весільні обряди та інші соціально значущі події, які нагадували людині про її залежність від невідомих, невідконтрольних, надприродних сил, впливали на долю людини і суспільства.

15.1. Релігія, її природа і класифікація

Давні цивілізації залишили нам численні свідчення могутнього впливу релігії на всі сфери громадського та приватного життя стародавніх суспільств – торгівлю, державне врядування, систему судочинства, закони любові і шлюбу та ін. Першими письмовими джерелами або текстами, які мали релігійний характер, були папіруси та пергаменти, згодом – книги, такі як «Сказання про Гільгамеша» (близько 2 000 р. до н. е.), епічні поеми Гомера (близько VII ст. до н. е.), Біблія (II тис. р. до н. е.), Веди (II тис. р. до н. е.), Коран, Талмуд, Авеста та ін. У священних релігійних книгах викладалися основи

віровчення, які вміщували космогонічні теорії, вчення про спасіння та здобуття безсмертя, норми та ритуали, виконання яких гарантувало вічне життя, доктрини про Судний день, зміст та ціль життя, взаємовідносини смертної людини та вічного Бога.

Давні цивілізації, культура яких сягала висот духовного та матеріального споживання, були першими центрами духовних знань, в яких накопичувалися та упорядковувалися стосунки людини і Бога (богів) на землі та після смерті. Різні народи уявляли Бога або богів «олюдненими» силами природи, тваринами, птахами, які керували земним світом, водночас знаходячись за межами людського досягання. Зародження, розвиток і падіння давніх культур було пов'язано з впливом релігії як соціального інституту, який був мало не найпотужнішим важелем інтеграції соціальних груп, прошарків, класів або соціальних змін. Упродовж історії відбулося чимало спроб здійснити релігійні революції – простими громадянами і вождями, полководцями і жрицями, фараонами і сенаторами, саме тому, що в лоні релігії формувалися підходи до соціальної, політичної, економічної організації суспільства.

Із давніх часів і до сьогодення було запропоновано безліч теорій щодо вивчення і розуміння релігії як духовного та соціального феномена. Платон і Демокріт, І. Сіна і Ф. Аквінський, Дідро й Спіноза, Кант та багато інших дослідників – філософів, фізиків, математиків, натуралістів – намагалися увійти в сутність і походження релігійних вірувань, пояснити існування цього явища на основі природничих теорій, доказати існування або відсутність Бога (богів), користуючись законами людської логіки і науки.

Витоки соціології релігії. Можна констатувати, що наука віддавна і широко цікавилася релігією. Соціологія релігії як самостійна частина соціології почала формуватися в середині XIX ст., коли економічні і політичні процеси в європейському суспільстві «змінити» місце та роль релігії у суспільній свідомості. Ідеологія просвітництва, соціально-філософська критика церкви як соціального інституту й німецька філософія створили підґрунтя для постанови питання про необхідність нового соціального порядку та осмислення місця релігії в ньому

іншими методами пізнання (на відміну від теології – системи доведення істинності тої чи іншої релігійної догматики, моралі, норм і цінностей духовного життя (охоплює догматику, апологетику, екзегетику і т. ін.). Остання не піддавала сумніву обумовленість соціального й особистого життя Божою владою і керівництвом, однак пояснення багатьох природних явищ і феноменів так і залишалося поза природничо-науковою методологією.

Релігію філософи та культурологи розглядають як складову процесу становлення і реалізації сутнісних якостей людини, елемент освоєння світу речей та ідей. Психологія вбачає в релігії сферу спілкування людини з тим, що вона вважає надприродним (явищами і феноменами), сферу особистого релігійного досвіду. В соціологічних роздумах віра в існування надприродного пов'язується з формуванням різних форм соціальної поведінки, суспільної активності, яка підтримує наявний соціальний порядок або навпаки, заперечує його через протест завдяки щільній ціннісній детермінації.

Соціологи намагалися відтворити історичну перспективу релігії, і сучасні процеси зміни її форм та функцій. Соціологія досліджує релігію в її відношенні до суспільства, аналізуючи її зв'язки із соціальними інститутами, формами організації соціального життя, вивчає розвиток самої релігії під впливом різних чинників у реальному історичному контексті. Тобто предметом є чинники та детермінанти релігії як соціального явища, її закономірності, специфіка вияву, генезис й функціонування, структура та елементи релігії, її функції, роль, місце в суспільстві, сутність, рівень, характер впливу релігії на особистість, культуру, соціальну систему, а також форми, наслідки взаємодії та зв'язку релігії і різних елементів суспільного життя (політики, економіки, сім'ї, культури, освіти тощо).

Відповідно до рівня соціологічних знань, соціологія релігії належить до низки спеціальних теорій середнього рівня. Дослідження соціології релігії представлено відносинами «релігія–суспільство» й «держава–церква» в розумінні суспільних механізмів та соціальної структури; теоріями секуляризації; дослідженнями суб'єктивних аспектів релігійності суспільства

в значенні її обумовленості соціально-демографічними, расовими та іншими чинниками; новітніми релігійними рухами; гендерними студіями в релігійному просторі.

Соціологія релігії – наука, яка вивчає релігію як соціальне явище, соціальний інститут, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру.

Термін «релігія» латинського походження (*religio*), що означає *благочестя, побожність, предмет культу*. Поняття «релігія» піддається визначенню настільки, наскільки людина здатна охопити своє ставлення до Бога (надприродного, сакрального) – спілкування, взаємовідносини, предметні стосунки, акт містичного переживання та єднання. Релігія є унікальним своєрідним явищем духовної сфери життєдіяльності окремої людини і водночас формою суспільної свідомості. Що є предметом релігійного переживання: філософська абстракція буття Бога чи реальна фізична сутність за межами людського розуміння і досягання? Яке визначення може задовольнити як безпосередніх суб'єктів релігійного досвіду, так і вчених-дослідників?

Неоднозначність цього поняття, складність його визначення і трактування відобразилося в науковій літературі з релігієзнавства, соціології, психології та філософії релігії. Перше, що треба зазначити, релігія – це складне багатогранне явище, яке має дві сторони: «земну» (культурний, суспільний, індивідуальний вимір) і «сакральну» – трансцендентний. Трансцендентне виявляється в мові, ритуалах, міфі, Святому письмі, містичному акті комунікації, натхненні та мудрості, трансі людини, яка намагається подолати невизначеність і кінечність земного буття.

Існують два підходи до визначення поняття «релігія» – змістовний та функціональний. Перший намагається знайти головні властивості й ознаки, які відрізняють релігію від інших соціальних явищ (що є релігія?); другий – визначити, яку роль вона виконує в системі суспільного життя (як вона працює?). Перше визначення відображає віру людини в надприродні створіння, явища і їх реальні вияви в її житті, друге – реалізацію вірувань у системі особистих і суспільних відносин.

У найзагальнішій формі її визначення можна подати так: *релігія* – це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й галузь духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) вияв сутності суспільства; 2) аспект життєдіяльності суспільства і людини, що виникає у процесі їх становлення; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) феномен культури.

Відтак, *релігія визначається* як:

– соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства;

– форма суспільної свідомості;

– засіб практичного духовного освоєння світу;

– світоглядна система координат;

– життєва позиція і діяльність.

Місце та роль релігії в суспільстві визначається низкою функцій:

1) *інтегративна* – релігійні вірування та норми в системі інституцій забезпечують соціальну солідарність, здатність утворити безконфліктне суспільство, злагоду, згуртованість, рівновагу суспільних відносин;

2) *світоглядна* (смыслоутворювальна) – релігійні вчення та догми допомагають людині визначити своє місце в суспільстві і Всесвіті, сформулювати відповідні поняття про світоустрій, соціальні інститути і структури, форми поведінки і норми людської діяльності за допомогою вкладених змістів, показати значення життєвих подій в світі, розуміння кінцевих цілей та устремлінь;

3) *ідеологічна* – релігія виправдовує/осуджує й узаконює соціальні устрої, які відображають інтереси керівного класу або еліти за допомогою вчення та доктрини;

4) *компенсаційна* – характеризує процес зняття життєвих суперечностей і проблем завдяки ідеалізації «іншого» світу, що відображається в релігійних доктринах (всі земні страждання і несправедливості праведних людей закінчуються в майбутньому житті (Царство Боже), і кожен там знайде заспокоєння) і дає змогу впевнено орієнтуватися в реальних життєвих ситуаціях;

5) *комунікативна* – забезпечує спілкування, соціалізацію, передання релігійного досвіду, обмін, засвоєння інформації суб'єктів релігійного життя (віруючими, релігійними громадами, духовенством, релігійними організаціями тощо);

6) *легімітуюча* – норми поведінки людини в суспільстві чи соціальній групі (морально-етичні, сімейні та інші) стають загальноприйнятими завдяки їх схваленню в релігійних ученнях і церкві;

7) функція *соціального контролю* дає змогу орієнтуватися населенню в своїх діях та вчинках згідно з загальноприйнятими суспільно-релігійними цінностями й очікувати покарань або винагород за їх дотримання (або недотримання);

8) *регулятивна* – характеризує нормативно-установчий вплив релігії через систему вимог до поведінки віруючих за допомогою релігійних установок, переконань, норм, ціннісних орієнтирів.

Функціональна роль релігії в суспільстві визначається через результати її впливу на особисте чи соціальне життя: на макрорівні – ступінь практичного впливу релігії в межах конкретного суспільства, держави, нації, етносу, великої соціальної групи; на мікрорівні – впливу на особистість, малі соціальні групи. В одному і тому ж суспільстві релігійні традиції, почуття, дії можуть бути позитивними (функціональними) для одних соціальних груп і негативними (дисфункціональними) для інших.

Концепції походження релігії. Розмаїття теорій щодо походження та сутності релігії свідчить про світоглядний плюралізм й складність дослідження самого феномена.

Серед сучасних концепцій релігій помітне місце посідає біологічна, або натуралістична концепція, прихильники якої шукають релігійну основу в біологічних або біофізіологічних процесах людини. Вони вважають, що такою основою є «ген релігійності», «релігійне почуття», «релігійний інстинкт», вона є психофізіологічною функцією людини, як наприклад, сексуальність, емоційність, здатність до пізнання тощо.

Засновник психоаналізу З. Фройд уважав *релігію природним феноменом, людським продуктом*. Він пов'язував її походження з безпорадністю людей перед внутрішніми

інстинктивними силами, вбачав в ній низку уявлень, який породжений потребою легше здолати людську безпомічність. Боги, зазначав учений, виконують своє триєдине завдання: нейтралізують жах людини перед природою, примирюють із грізним фатумом, що постає в образі смерті, й винагороджують за страждання і поневіряння, які випадають на її долю. Він уподібнював індивідуальну релігійність персональному неврозу, а релігію – універсальному колективному неврозу. Він розглядав її як засіб захисту людини і суспільства від агресивних природних інстинктів. За З. Фройдом, релігія виконує три функції:

- задовольняє допитливість людини, дає пояснення походженню і розвитку світу;
- зменшує страх людей перед загрозами і мінливостями життя, вселяє впевненість у добрих наслідках, утішає у разі неглед і негараздів;
- проголошує заборони й обмеження.

Якщо у З. Фройда основним релігійним феноменом є індивідуальне несвідоме, то в К.-Г. Юнга – колективне, змістом якого є архетипи (первообрази, першоознаки) – одвічно наявні всезагальні образи, які можуть відкриватися уві сні, в містичному прозрінні, міфі, в релігійному уявленні тощо. Тому релігія в його інтерпретації є особливою установкою людського розуму, уважним розглядом, спостереженням за деякими динамічними чинниками, під якими розуміють «сили» духів, демонів, богів, ідей, ідеалів, що виявлені людиною у своєму світі як особливо могутні й загрозливі; або такі, що здатні надати істотну допомогу, тому з ними варто рахуватися; або достатньо величні, прекрасні, осмислені, щоб благоговійно їх любити і поклонятися.

Вічні образи, отримані у результаті інтерпретації початкових архетипів і які існують у символічних системах, мусять зачарувати, переконувати, захоплювати. І це природно, вважає К.-Г. Юнг. Вони відкривають людині шлях до розуміння божественного і водночас запобігають безпосередньому контакту з ним, завдячуючи тисячолітнім зусиллям людського духу, ці образи вписані у всеохопну систему впорядкування думок. Водночас вони постають, як вважає Юнг, у вигляді могутнього, здавна шанованого інституту – церкви.

Е. Фромм не заперечує природних основ релігії, але водночас звертає увагу на зв'язок індивіда із зовнішнім світом, суспільством, де ці потреби задовольняються чи ні. Сучасна людина, вважає Е. Фромм, живе в суспільстві тотального відчуження, яке і породжує суперечливість людського існування. Це знаходить свій вияв в опозиціях екзистенційного та історичного існування людини, володіння і буття як двох основ життєдіяльності, авторитарної та гуманістичної свідомості, владолюбного і слухнянопідлеглого типів психології тощо. У цьому контексті Е. Фромм переосмислює і поняття несвідомого, і природу релігії, релігійних потреб, що, як він гадає, закорінені в основних умовах існування людини. Релігія, за Е. Фроммом, є *формою осмислення людиною кардинальних смисложиттєвих проблем власного існування*. Вона виникає одночасно із виокремленням людини з тваринного світу. Завдяки цьому акту, людина назавжди стає рабом дихотомії свого існування, що виявляється у формі конфлікту душі і тіла, духовної сутності людини та її тваринної природи. Для досягнення повноти свого буття людині необхідні були орієнтація, опертя, якими і стала релігія.

Поняття «релігія» Е. Фромм уживає не для позначення системи, обов'язково пов'язаної з поняттям Бога, а для позначення будь-якої системи поглядів і дій, яких дотримується певна група людей і яка є для індивіда своєрідною схемою орієнтацій та об'єктом поклоніння. Це поняття не має у нього специфічного (зазвичай, усталеного) змісту, а характеризується надто широким тлумаченням, що далеко виходить за межі розуміння релігійного. Об'єктом поклоніння можуть бути не лише окремі тварини, рослини, ідоли, Бог, вожді, а й партії, класи, гроші, успіх, влада тощо. Релігія у такому розумінні може нести і любов, і деструктивну силу, і авторитаризм, і солідарність, сприяти утвердженню гуманізму або заперечувати його, сприяти розвитку людини чи гальмувати його.

М. Вебер характеризує релігію як *спосіб надання сенсу соціальному діянню*: як явище культури вона задає і підтримує відповідні сенси, вносячи «раціональність» у пояснення світу та в повсякденну етику. Продукуючи певну картину світу, релігія концентрує сенси, на її основі – переживання

світу переростає у світоусвідомлення, в якому предметам і явищам надається певний сенс. У світі діють демони, душі, боги, неприродні сили. Неоднорідні елементи дійсності переплітаються у систематизований космос. Формується всезагальна мета, в основі якої є основоположна морально-релігійна ідея спасіння, нагорода за біди, негаразди, нещастя, які терпить людина в житті.

Релігія задає ієрархічно вибудовану систему норм, правил, відповідно до яких одні дії дозволені, інші – заборонені. У такий спосіб визначаються певні моральні позиції стосовно світу. Релігійність стає спонукальною силою, мотивом певного роду соціальної дії, спрямованої на оволодіння світом. Одні релігії стимулюють утечу від цього світу, споглядальне ставлення до нього, інші спрямовані на завоювання і його зміну.

Е. Дюркгейм розглядав *релігію як створений людиною соціальний інститут*, що формується природним способом як відповідь на окремі умови її існування з метою задоволення певних соціальних потреб. Джерелом релігії, за Е. Дюркгеймом, є спосіб людського існування. У релігії суспільство обожає себе. Сенс релігії – культивування соціального почуття, забезпечення впливу колективу на індивіда. Тому релігійним Е. Дюркгейм вважає всі колективні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер і, отже, пов'язують індивіда та суспільство. Він визначає релігію як цілісну систему вірувань та обрядів, які поєднують в одну моральну общину, що має назву «церква», всіх тих, хто визнає ці вірування та обряди. Тобто релігія в Е. Дюркгейма є особливою формою виразу суспільних сил, які стоять вище за індивідів і підпорядковують їх собі. Саме колективний спосіб життєдіяльності, за його твердженням, становить об'єктивно існуючу реальність, яка є причиною, об'єктом і метою релігійних вірувань та ритуалів. Джерелом релігії він вважає суспільно-психологічний процес спілкування, колективну психологію, що виникає на основі позаекономічної невиробничої діяльності.

Г. Зіммель у дослідженні релігії зосереджується на індивідуальному житті людини, різноманітті її потреб і формах їх задоволення. Серед цих потреб він виокремлює *«релігійні*

потреби», «релігійні поривання», зокрема прагнення людини компенсувати негаразди в житті, нейтралізувати суперечності між людьми, досягти впевненості й стабільності, справедливості та єдності, щастя й добробуту, які за певних умов можуть стати необхідною душевною основою для виникнення релігії. Вона постає як душевний спосіб життя. Релігія, як її розуміє Г. Зіммель, є формою наявного буття, яка пристосована до задоволення релігійних потреб і надає фрагментарному, хиткому існуванню єдності, сенсу й досконалості. Релігія прагне захистити дійсність як ціле в її тотальності, єдності. Ставлення людини до Бога близьке до ставлення індивіда до суспільства загалом. Релігія повторює ті зв'язки, що існують між індивідом і його суспільною групою, яка є чимось більшим, ніж простою сумою індивідів. Відправлення релігійного культу як справи всієї общини, спокутування групою індивідуальних гріхів, спільна відповідальність групи за погіршність стосовно Бога – ці типові факти засвідчують, що божество є ніби місцем концентрації групових сил, що взаємодія і взаємовпливи, які існують між елементами групи й утворюють цю єдність у функціональному аспекті, набули самостійної сутності. Динаміка групового життя, вийшовши за межі її матеріалів і носіїв, спрямовується через бурхливе піднесення релігійного настрою у сферу трансцендентного, досягнувши якої, є абсолютом стосовно тих частин, які мають відносний характер. Тобто між людьми, за Г. Зіммелем, існують відносини, які можуть впливати завдяки уявленню про Божественне.

За марксизмом, релігія має винятково соціальну природу. Пояснити її, будь-яке інше соціальне явище, зважаючи на природну сутність людини, неможливо, оскільки, як вважають його прибічники, соціальне ніколи не зводиться до біологічного й не може бути пояснене біологічними законами, властивими організму людини. Тому марксизм шукає джерела релігії не в глибинах внутрішньої природи окремого індивіда, не в його конфліктах і проблемах, а в суспільних формаціях, економічному житті та відповідних відносинах реального життя. Релігія, за словами Ф. Енгельса, є відображенням у головах людей зовнішніх сил, що панують над ними. Отже, пояснення релігії

варто шукати не в самій людині, а в реальних умовах її життя. Згідно з цією парадигмою, релігія є певною, суто зовнішньою силою, завдяки якій людина не набуває, а навпаки – втрачає свою власну сутність, відчуває від себе людяність. К. Маркс і Ф. Енгельс висунули гіпотезу, що релігійне відображення світу в майбутньому може зникнути, якщо відносини практичного повсякденного життя людей будуть виражатися у прозорих та розумних зв'язках між ними і природою.

Типологія релігій. Історія свідчить, що за весь час існування людства релігія набула найрізноманітніших форм. Множини релігійних систем і вірувань, системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віросповідання, які існували раніше і які існують сьогодні, на думку американського вченого Р. Белла, можна розрізняти за такими критеріями.

За критерієм типу соціального суб'єкта (носія певного релігійного світогляду) виділяють племінні, архаїчні, національні, світові релігії.

Племінні релігії являють сукупність місцевих традицій, обрядів, ритуалів, які надають зміст життю людини через персоніфікацію природних явищ, що формує релігійно-міфологічну картину світу. Для них характерними є такі риси: 1) поклоніння духам природи і предків; 2) відсутність служителів культів як професійної групи; 3) культова практика у формі особливого для кожного племені святкування, яке мало магічний характер і супроводжувалося танцями, іграми, піснями на честь духів, яким вклонялися; 4) деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не в особу); 5) релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі; 6) обмеженість місцезоселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Основні форми племінних релігій: магія (від лат. *magia* – певні дії (обряди), пов'язані з вірою у надприродні властивості людини (чаклуни, маги, шамани) впливати на людей та явища природи; фетишизм (від лат. *fetico* – зроблений) – культ неживих предметів – фетишів, наділених надприродними властивостями. У ролі фетишів виступали амулети, талісмани, ідоли, камені і таке інше; анімізм (від лат. *anima* – душа, дух) – уяв-

лення про душу, яку мають люди, тварини, рослини, неживі предмети, і про те, що ця душа може відділятися від тіла і вести окреме життя; *тотемізм* (від північноамериканського «от-тотем» – його рід) – вшанування тварин, рослин і зрідка неживих предметів у якості предків, засновників роду. Характеризуються появою груп людей, що починають професійно займатися відправленням релігійних обрядів й жити частково або повністю за їх рахунок.

У *національних релігіях* представлені релігійні вірування й обряди нації від нижчих верств до представників вищої знаті. Вони мають такі ознаки: 1) монотеїзм або політеїзм; 2) обов'язкові жертвоприношення, які відкривають шлях до прощення й милості Бога (богів); 3) система поклоніння, яка охоплює всі сторони життя людини на землі та в позаземному світі. Форми національних релігій: давньоєгипетська, давньоримська, давньогрецька, також сікхїзм, юдаїзм тощо.

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство). Їх характеризують: 1) персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою – наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють); 2) поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу; 3) поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя); 4) космологізм (підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); 5) політеїзм (багатобожжя); 6) поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Світові релігії характеризуються такими особливостями: 1) виникнення під впливом історичних подій серед великої кількості людей; 2) космополітичний характер проповіді; 3) уніфікація обрядів незалежно від культури та національної приналежності; 4) монотеїзм (віра в єдиного Бога); 5) набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією

в 28 країнах); 6) універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групами; 7) відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.; 8) наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними способами: іслам – через виконання релігійного ритуалу, буддизм – через духовне самовдосконалення, християнство – через виконання заповідей. До світових релігій відносять іслам (основні течії – сунізм і шиїзм); християнство (основні відгалуження: православ'я, католицизм, протестантизм); буддизм.

У сучасних умовах у багатьох країнах світу виникають нові культи, релігійні групи, що обумовлено кризовими явищами і процесами в духовному житті, суспільній ідеології й масовій свідомості. Нові напрями зазвичай є поєднанням елементів традиційних релігій, спиритизму, теософії, окультизму та містичних дій. До групи нетрадиційних релігійних вірувань відносять неохристиянські рухи, релігії орієнталістського напрямку, езотеричні об'єднання, неоязицтво, саєнтологічні рухи, сатанізм.

За критерієм кількості надприродних створінь, які стали предметом релігійного шанування та поклоніння, виділяють монотеїстичні й політеїстичні релігії.

За тривалістю впливу й панівним станом в суспільстві можна виділити традиційні і нетрадиційні релігії.

15.2. Релігія як соціальний інститут

Релігія є складним духовним утворенням, а тому її можна розглядати і як соціально-історичне явище, і як світоглядний чи культурний феномени, і як форму суспільної свідомості тощо. Існують різні погляди й підходи щодо визначення основних елементів релігії. Одні автори такими елементами називають релігійну свідомість, діяльність, інститути та організації. Другі – доктрину, міф, естетичні цінності, ритуали та інші форми культової практики. Треті, яких більшість, у релігійній структурі виокремлюють релігійну свідомість, релігійний культ, релігійні організації (такий поділ є найоптимальнішим).

Релігійна свідомість – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійна свідомість має *два рівні*: теоретичний і буденний.

Визначальною є *теоретична* складова – систематизоване й кодифіковане віровчення (релігійні тексти), наприклад «Святе Письмо» в християнстві. Святе Письмо є основою теоретичного рівня релігійних поглядів, релігійного світорозуміння. Воно визначає зміст і сутність церковно-богословських доктрин, є невід’ємною складовою інтелектуального елемента свідомості віруючого.

Релігійній свідомості на цьому рівні властиві: *символізм* – об’єктивування релігійних уявлень у вигляді нерозгорнутих знаків, символів, якими є предмети культу, ритуальні дії, релігійна лексика; *алегорійність* – умовна форма висловлювання, вираження абстрактних понять у наочних образах, які означають щось інше, відмінне від буквального розуміння; *емоційність* – чуттєве ставлення віруючих до атрибутизованих зв’язків і властивостей, сакралізованих речей, персон, місць, одне одного і до себе особисто, до релігійно забарвлених явищ, світу тощо; *діалогічність* – можливість внутрішнього спілкування, «розмови» «Я» з Богом. Діалог реалізується під час молитви, богослужіння, медитації, за допомогою усної чи внутрішньої мови, яка, завдяки комунікативній функції, створює ефект розмови «Я» з Богом, Бога з «Я».

Буденна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, почуттів, звичок і традицій, пов’язаних із вірою в надприродне, зміст яких обумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. Така свідомість не є чимось цілісним, систематизованим. Вона здебільшого є фрагментарною, сукупністю розрізнених уявлень, поглядів, що сформувалися не внаслідок глибинної праці власної душі та духу, а зовнішньо, поверхово, суміжно, часто наслідуючи інших. На цьому рівні є раціональні, емоційні, вольові елементи, але домінуючим є емоційний (почуття, настрої), зміст такої свідомості розкривається переважно в наочно-образних формах.

Релігійність – віра людини у Бога, релігійна поведінка, приналежність до релігійної організації. Природа релігійних почувань складна для пояснення, але значно простіша за виявом. Релігія завжди відігравала дуже активну політичну роль, була одним із провідних чинників державного життя. Доказом цього може бути дуже вимовна теза XV–XVII ст.: *cuius regio, eius religio* (чия влада, того віра), що, врешті, спричинило громадянські й міждержавні війни (наприклад, у Чехії через гуситство, або скрізь по всій Європі на основі антагонізму між католицизмом і реформацією).

У психології, соціології, релігієзнавстві індивідуальна і колективна релігійність розглядаються як складне явище, яке має декілька вимірів: релігійна віра, релігійний досвід, релігійна поведінка (діяльність). Соціолог Ч. Глок (1919) виділяє такі елементи системи релігійності: почуття та емоції, культову активність, вірування та переконання, знання та уявлення про світ, реалізація вищезгаданих елементів у повсякденному житті. Відповідно до цих елементів (незалежно від віросповідання), існують емоційний, ритуальний, ідеологічний, інтелектуальний, поведінковий рівні релігійності.

У сучасному українському суспільстві виокремлюються два принципово різні типи релігійності (і, відповідно, типи цієї релігійності) – *масова та воцерковлена*. Перший тип визначається низьким ступенем і поверховістю релігійних переконань, недостатньою силою релігійної віри, слабкою інтенсивністю релігійних почуттів та переживань, неактивною та неусвідомленою релігійною діяльністю, повільним засвоєнням релігійних ідей, норм, цінностей, конформізмом тощо. Другий тип відрізняється цілісністю, вираженістю, ґрунтовністю релігійних переконань та їх відповідністю конкретним релігійним віруванням, вимогливістю до виконання релігійних практик, залученістю до релігійних організацій, участю у соціальній, просвітницькій, благодійній та іншій діяльності релігійних громад. Міцнішими є вірування тих людей, які інтегрували релігійні цінності й норми на етапі первинної соціалізації, у сім'ї.

Релігійна віра є різновидом віри взагалі. Функції релігії і церкви як інтегруючих інститутів, що об'єднують великі групи людей на основі спільних релігійних ідей і світоглядних позицій, покладаються на здатність людини до віри/вірування. Будь-яка людина має віру як «підставу сподіваного і доказ небаченого» з приводу священного або не священного. Головною ознакою релігії є віра – як духовна і філософська категорія. Основними джерелами віри в людському житті є природні інстинкти. З давніх-давен людині притаманне відчуття того, що вона не єдина у Всесвіті. Сприйняття Всесвіту не обмежується біосферою, яка доступна для спостереження людським оком. Ті фізичні реалії, які *homo sapiens* лише усвідомлює завдяки своїй обмеженості, продовжують своє існування в інших вимірах, досягти яких людині можна через віру. Будь-хто бажає бачити себе безсмертним і не може змиритися з думкою про майбутню фізичну тлінність. Неможливо згуртувати людей у релігійні громади, якщо б не було психологічної здатності вірувати.

Релігійна віра виступає як особисте уявлення про сакральне, вплив божественного на особисте та соціальне життя, місце надприродного в системі цінностей. Віра має чотири компоненти: ментальний, емоційний, вольовий і поведінковий. По суті, релігійна віра не потребує емпіричної верифікації, обґрунтування чи підтвердження науки, яка своїм об'єктом дослідження завдячує досяжному для перевірки об'єктивному світу на відміну від надприродного. Спосіб відображення в релігійній вірі навколишнього світу (раціональний, логічний, чуттєвий та інші) щільно пов'язаний з особливостями культури і свідомості певної нації. Так, в основі української ментальності є кордоцентризм – розвиненість душевного (емоційно-чуттєвого) початку, потреба відчувати серцем зв'язок із Богом та світом.

Людині притаманна потреба в цінностях, які б визначали абсолютну межу допустимого в повсякденному відношенні до людей, тварин, предметів, природних і надприродних явищ. Священне є невід'ємним атрибутом людської свідомості, оскільки людина завжди шукає щось позараціональне, що може стати авторитетним джерелом формування цінностей.

Соціальний вплив соціальних ролей, норм і референтних груп (завдяки яким відбувається засвоєння колективних уявлень через традиції, діяльність церковних інституцій, систему виховання) є елементом процесу сакралізації життя та його виявів.

Із поняттям священного пов'язаний *релігійний досвід*, визначення якого є більшою мірою предметом філософії релігії. Адже досягнути й піддати емпіричній перевірці досвід містичного відчуття Бога і особи, і групи неможливо. Безпосереднє досягнення і переживання зв'язку з надприродним становить релігійний досвід тільки тоді, коли підтверджується його значущість для особистості або групи – згідно з їх світоглядною концепцією. Духовна сторона релігійної діяльності відтворюється в розробленні релігійних ідей, систематизації та інтерпретації догматів і вчення. Практичний бік стосується місіонерської діяльності окремих індивідів та груп, організаційної та управлінської діяльності релігійних об'єднань, громад, спільнот. Суто культова діяльність має форми релігійно спрямованих дій віруючих та символічних боготворчих актів – поклони, складання рук, молитви, обряди хрещення, вінчання, проповідь та ін.

Релігійність соціальної спільноти (особи) має зовнішній і внутрішній поведінковий виміри, і тому вимагає чітких внутрішніх й зовнішніх критеріїв їх виявів. Така дихотомічна модель є поширеною серед багатьох учених-релігієзнавців і використовується в практиці прикладних досліджень. Методологічні і теоретичні проблеми соціологічного дослідження релігійності складають визначення таких показників, як рівень релігійності, характер, стан, динаміка релігійності.

Критерії релігійності. До зовнішнього вияву релігійності ми відносимо кількість споруджених храмів, церковних споруд, зростання чисельності парафіян (прихожан), членства в релігійних організаціях. Внутрішні критерії є набагато складнішими для визначення і вимірювання. Це саме ті складові людської свідомості, волі, розуму, які обумовлюють ставлення людини до того, що вона вважає надприродним, священним і що втілюється в релігійній символіці та обрядах. Утім, існують показники, які є подвійними за сутністю. Наприклад,

обрядовість. Чисельність учасників не може бути об'єктивним показником, якщо ми не знаємо відчуття і мотивів участі в обрядах. Також кількісний вимір зростання релігійності може бути лише зовнішнім виявом через популізм, моду, імітацію кон'юнктурно-престижної поведінки.

Результати аналізу соціологічних досліджень свідчать про рівень сучасної релігійності в українському суспільстві через з'ясування таких взаємозв'язків, як релігійна віра та життєві цінності, віра та політика, віра та геополітичні орієнтації, віра та ставлення до держави й суспільства тощо. Аналіз рівня релігійності в регіональному вимірі демонструє чітку лінію зниження рівня релігійності із заходу на схід України. Церква і все, що пов'язане з нею, залишається для значної кількості галичан, волинян, буковинців й закарпатців невід'ємною складовою способу життя і системи соціальної комунікації, а для мешканців півдня і сходу України релігійні інституції значною мірою втратили сенс.

Соціально-демографічні чинники релігійності. Аналогічно до типу поселення є ситуація зі статевою зумовленістю рівня релігійності. Як показують результати опитування, релігійність жінок є більшою від релігійності чоловіків.

Зростає вплив соціальних чинників на рівень і характер релігійності, зокрема:

- освіти (у людей із початковою та неповною середньою освітою рівень релігійності вищий, ніж у людей із вищою освітою);

- матеріального стану (рівень релігійності людей із «крайніми» показниками матеріального стану – «дуже низький» і «високий» – є дещо вищим від решти майнових категорій людей);

- роду занять (найвищий рівень релігійності знову серед «крайніх» категорій, зокрема керівників, тобто тих, хто впевнено почуває себе в житті, а також серед інвалідів і пенсіонерів, які звертаються до Бога за розрадою та допомогою).

У процесі національної самоідентифікації відбувається поповнення лав віруючих. Для національних меншин виконання релігійних обрядів і дотримання релігійних свят свого народу є свідченням відновлення культурної спадщини, зміцнення

позицій нації в суспільстві. На релігійність суттєво впливає корінна культура нації, історична пам'ять народу.

Релігія як суспільний феномен. Витоки релігії як соціального феномена можуть бути розглянуті і з погляду світської науки, і з позиції теологічної. У першому випадку – саме в контексті діалектичного процесу взаємозв'язку і взаємообумовленості антропогенезу, і соціогенезу пояснення природи релігії є у реальному житті людини, його практичній діяльності, суперечливім розвитку індивідуальної і колективної свідомості, екзистенціальних коренях конфліктів, потребах та інтересах людей. Теологічний погляд відштовхує спонтанне зародження релігії під впливом біологічних, географічних, економічних або інших чинників і визнає вроджену, апріорну «убудованість» відносин людини з Богом (тобто виникнення релігії як певного виду зв'язку) після втрати безпосередніх відносин із Ним.

У суспільстві як соціокультурній системі релігія пов'язує людину з трансцендентним способом абсолютизації цінностей, ідеалів, норм та зразків поведінки. І водночас релігія є соціальним інститутом суспільства, де соціальним підґрунтям є зібрання віруючих. У процесі ускладнення суспільних відносин і уявлень перетворюється й ускладнюється релігійна складова.

Особливості потреб населення і духовних запитів у складних обставинах формування нового соціуму, індивідуалізація життя, відкриття культурних кордонів призвели до зростання ролі екзистенціальних характеристик в процесі формування релігійного світогляду людини. Як зазначає Є. Головаха, в періоди кризи окремих соціальних інститутів завжди є інституціональні резерви, які відтворюють ті форми солідарності, яких не вистачає для збереження соціуму. Духовна порожнеча колишніх суспільств соціалістичного спрямування стала заповнюватися з релігійного інституціонального резерву. Процес модернізації релігії охопив майже всі релігійні угруповання. Тих, хто не зможе чи не встигне пристосуватися до зміненого світу, очікує згасання і втрата своїх прихильників.

Релігійні організації. Елементом соціальної структури й особливим видом об'єднання людей за релігійним критерієм є релігійні організації. Вони мають усі ознаки соціальної

організації: координація і субординація, централізація влади, організаційна культура, правове/нормативне регулювання діяльності за статутом, наявність послідовників зі спільною метою та інтересами, їх можна охарактеризувати в двох аспектах. Перший вимір – це суто організаційний (тобто за видом управлінської структури і побудови). Є такі їх види: *релігійна громада* (структура, яка здатна забезпечити високий рівень особистого охоплення віруючих у релігійну практику в її різних формах), *релігійне управління* (центр), *монастирі*, *релігійне братство*, *духовний навчальний заклад*. Другий визначає вид релігійної організації як різновид соціальної системи чи групи, що володіє необхідним комплексом цілей та цінностей, специфічних засобів їх реалізації, завдяки яким віруючі долучаються до системи релігійних відносин.

Релігійні організації – об'єднання прихильників тієї або іншої релігії, призначені для спільного задоволення людьми релігійних потреб. Елементарною одиницею такого об'єднання є релігійна громада, учасники якої пов'язані загальним інтересом поклоніння надприродним істотам. Однак будь-яка соціальна спільність становить хитке утворення. Диференціація й ускладнення релігійного життя спричинює потребу в релігійних організаціях, які відрізняються від громад стійкістю об'єднання й упорядкуванням різних сторін релігійної діяльності і відповідних їм відносин. У релігійних організаціях чітко розподіляються і визначаються соціальні ролі їх членів, провадиться координація і субординація діяльності соціальних інститутів, встановлюється суворий соціальний контроль за різними сферами життя релігійного співтовариства.

Виділяють три типи релігійних організацій: *церква*, *деномінація* і *секта*.

Релігія завжди охоплює такий важливий елемент, як *церква* (грец. *kyriakon* – господній дім) – тип релігійної організації із складною, чітко централізованою та ієрархізованою системою взаємодії між священиками і віруючими, що виконує функції вироблення, збереження, передання релігійної інформації, організації та координації релігійної діяльності й контролю за поведінкою віруючих. Характерні *ознаки церкви*: відсутність постійного і суворо контролюваного членства,

анонімність послідовників, що характеризує церкву як масове об'єднання; наявність спільного віровчення і розробленої догматики (символ віри); чіткий поділ усіх прихильників на професійне духовництво (клір) та інших прихильників – мирян; ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій і ролей; наявність органів управління і бюрократії; суворая централізація у всіх сферах діяльності об'єднання – культової і позакультової.

Поняття *деномінація* (лат. *denominato* – зміна імені) використовується в двох змістах: визначення певного віросповідання (синонім поняття «конфесії») і позначення організацій проміжного типу між сектою і церквою. Типу організації – *деномінації* властиві сталість і суворо контрольоване членство (подібність із сектою); відсутність розподілу на клір і мирян (подібність із сектою); наявність ієрархії служителів (подібність з церквою, але, на відміну від церкви, у деномінаціях ієрархія спрощена); наявність органів управління і бюрократії; позиція елітності, але ізоляціонізм не вважається обов'язковим. Деномінації – об'єднання баптистів, п'ятдесятників, адвентистів сьомого дня та ін. Виникнувши у вигляді сектантських рухів, усі вони зазнали еволюції.

Секта (лат. *seco* – розділяти або від лат. *sekta* – вчення, напрям) – опозиційний рух в тих або інших релігійних напрямках. Характеризується тоталітарним началом, наявністю власного лідера, ізоляцією послідовників від членів сім'ї, які не сприймають її вчення, використанням чудес або інших містичних явищ із метою посилити вплив і повну залежність від лідерів чи організаційної верхівки секти.

Її основні ознаки: постійне і суворо контрольоване членство, що робить секту співтовариством вузького кола осіб, на відміну від церкви; відсутність розподілу на професійне духовництво і мирян, що виражає опозиційність секти у ставленні до церкви, на противагу якій проголошується принцип загального священства; категоричні претензії керівників на роль «небесних обранців» – «учитель», «гуру», «месія», «живий бог»; відсутність бюрократичних органів управління; чітка виразність позиції елітності і тенденція до ізоляціонізму; претензії на винятковість віровчення, куль-

ту організації; психологія вибраності, непримиренності щодо інакодумців; суворі дисципліна у виконанні всіх розпоряджень секти. Одні секти некритично, без опору сприймають соціальну дійсність (Оксфордський рух), інші виявляють щодо неї агресію, протиставляють своє вчення офіційній ідеології (анабаптисти) або сповідують ескапізм, тобто знецінення земного життя, орієнтацію на потойбічний світ (Білі братство), бюрократизм.

Зміна суспільного ладу і входження України у світовий простір (культурний, економічний, політичний) зумовили трансформацію релігійних інституцій, які існували за радянських часів, і появу нових релігійних рухів та організацій, формування нових відносин релігії і суспільства, церкви і держави.

Починаючи з 1988 р., коли поступово почали скасовуватися обмеження на створення релігійних організацій, і до 2012 р. їх кількість в Україні зросла майже в шість разів і складає 36 500, що представляють 55 віросповідань. Зареєстровано статuti 85 релігійних центрів і 290 управлінь релігійних об'єднань. У «доперебудовні» часи легально діяли лише Український екзархат РПЦ (Російської православної церкви) та об'єднання євангельських християн-баптистів України (складова частина Всесоюдної Ради ЄХБ). Створено 471 монастир і чернечих згромаджень, де мешкає понад 5 тис. монахів і монахинь (раніше було тільки 9); працює понад 200 духовних навчальних закладів, де здобувають освіту майже 18 тис. слухачів; функціонує понад 200 періодичних релігійних видань. Упродовж десятиліття було утворено цілу низку релігійних інституцій, діяльність яких донедавна була заборонена законом: 360 місій; понад 80 братств; 12 899 недільних шкіл.

Різноманітність конфесій – складна доля й надбання релігійного середовища в Україні. Зміцнення статусу релігійних інституцій, розвиток їх інфраструктури є позитивною ознакою, яка вказує на великий потенціал інтегративної функції релігії. *Поліконфесійність* українського народу при домінуванні православного світогляду зумовлена поліетнічним складом

населення. Різноманіття релігійних утворень в Україні формувалося упродовж довготривалого процесу національного державотворення, історичного формування етнічних груп, політичного впливу держав із різними релігійними основами. Але наявність різних релігійних систем в суспільстві може спричинити соціальне напруження, міжцерковні конфлікти, ускладнення релігійної ідентифікації суспільства й особистості за умов відсутності чіткої системи регулювання міжрелігійних і міжцерковних відносин у вигляді юридично закріплених і легітимованих населенням норм.

У певному розумінні можна сказати, що рівень конфліктності в релігійному середовищі України вищий, ніж у суспільстві загалом. Стан між- і внутрішньоконфліктних стосунків, що виникли внаслідок складної взаємодії історичних причин, особливостей політичного й культурного розвитку країни та геополітичного становища, приховує загрозу громадському спокою, миру й злагоді. Такі конфлікти віддзеркалюють низку проблем розвитку українського суспільства й здатні перейти на загострений критичний етап. Так, *релігійні конфлікти* можуть бути типологізовані за ознаками суб'єктності (міжцерковний, міжконфесійний та інші), сфери вияву (майнові, догматичні та інші), тривалості (короткочасні, довготривалі), характеру вияву (латентний, силовий та інші) тощо.

Буде доцільним наголосити, що домінуючою релігією серед населення країни за кількістю приходів та самовизначенням населення є *християнство* (зокрема – православна гілка). Християнство в Україні налічує 57 напрямів, і це 96,6% всіх релігійних громад. У країні живуть мусульмани, іудеї, буддисти та представники інших релігійних течій і вірувань, на що вказує кількість релігійних організацій, яка значно зросла з початку 90-х рр. XX ст.

Роль церкви може бути дуже позитивною в розбудові національної державності, духовного відродження, становленні міжконфесійного миру. Втім, на сучасному етапі можна спостерігати колізії в лоні християнських, мусульманських, іудейських та інших релігійних громад, які, за оціненням деяких авторів, можна вважати природними процесами само-

визначення українського народу в незалежній українській державі.

Україна є поліконфесійною державою, на теренах якої розповсюджені всі світові релігії. Але саме традиційна релігія впливає на більшу частину населення, тому що історично пов'язана з формуванням національної держави й етнічної культури. Дослідження релігійного чинника показує, що роль традиційної релігії в суспільстві не завжди збігається з її поширенням та масштабами сповідування. Активізація релігійної діяльності не впливає суттєво на духовне самопочуття і практичну поведінку більшості населення в Україні, про що свідчить статистика зростання форм злочинності та аморальності, розбіжностей із християнськими заповідями і цінностями.

Стабільно високим залишається рівень довіри населення до церкви як духовного затишку і спасіння. Водночас церква як соціальний інститут не має вирішального впливу на соціально-економічну, політичну й етичну поведінку населення. Безперечно, труднощі і суперечності економічної, політичної, культурної трансформації суспільства обумовили міжконфесійну боротьбу, некоректне втручання релігійних організацій в освітні, армійські, державні структури.

Водночас із «легалізацією» церковних громад і конфесійних утворень (які існували ще за радянських часів) відбувається *становлення нових релігійних акторів* (наприклад, харизматичних рухів, неорелігій). Новизна останніх виявляється саме в їх ролі та характері взаємодії з іншими соціальними інституціями в трансформаційному суспільстві, намаганні відобразити світові і національні особливості розвитку, заповнити духовну порожнечу після руйнування радянської ідеологічної системи. Треба зазначити, що цифри, які характеризують релігійно-інституційний процес у суспільстві, певною мірою аберовані політичним процесом та міжконфесійними конфліктами. Протистояння продукує штучне створення релігійних громад, яких, як виявляється, реально не існує. Це здійснюється і з метою піднесення авторитету тієї або іншої церкви, і для отримання права претендувати на культові споруди, монастирські комплекси,

будівлі, які колись належали різним церквам. Майнова приналежність і права церков нині спричиняють численні дискусії через деякі особливості українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Окрему проблему становить успіх *«новопротестантських»* рухів, який пояснюється відчуженістю сучасної української молоді від традиції, виплеканої у сфері ортодоксальності; невизначеністю і фрагментарністю духовного клімату, в якому відбувалася соціалізація покоління, чие повноліття припало на кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.; розбіжностями між духовними запитами цієї генерації і відповідями на них з боку традиційних церков; винятковою активністю закордонних місіонерів і їх фінансовими можливостями, які значно вищі за ті, що мають традиційні церковні організації, а також особливостями цих рухів, передусім – харизматичного спрямування.

Харизматичні церкви стимулюють скерованість своїх членів на особистісний життєвий успіх, видимою ознакою якого є фінансове процвітання, професійна спроможність, кар'єрні досягнення і тілесне здоров'я. Десятина та інші пожертви, молитви за зцілення є важливими засобами реалізації Божого слова, а особиста успішність – індикатором правильності духовного життя. За умов хиткості особистих досягнень, відсутності скільки-небудь надійних гарантій збереження свого статусу і бізнесу (що в трансформаційних суспільствах особливо гостро відчувається дрібними й середніми підприємцями), «новий протестантизм» стає досить привабливим для осіб, які потребують «нової духовності», гарантованих за наслідками відносин із трансцендентним, надприродним. Неомістичні та орієнталістські рухи і течії присутні у сучасній Україні радше як світоглядний феномен, аніж поважний інституційний чинник. Дані соціологічного моніторингу останніх 10 років, проведеного Інститутом соціології НАН України, свідчать про традиційно високий бал довіри до церкви та духовенства порівняно з іншими соціальними інститутами (після сім'ї та колег), випереджаючи ЗМІ, міліцію, прокуратуру, суди, уряд, місцеві органи влади, профспілки, армію, політичні партії. Заразом, зростання членства населення в релігійних організаціях, церковних громадах має незначний рівень. Про-

те наявність однієї з суттєвих інституціональних ознак – утворення організацій і офіційного членства в них – недостатньо для вичерпних висновків. Суспільна практика свідчить, що рівень релігійності українців (наприклад, низки прихожан або тих, хто виконує релігійні обряди) значно зростає, до того ж члени деяких релігійних груп не реєструються в державних органах.

Однак характерною рисою релігійності українців є *обрядовірство*, яке можна вважати тим критерієм, що дає змогу фіксувати тільки її зовнішні вияви. В разі поверхневого знання віровчення багато людей прагнуть дотримуватися обрядів чи традицій без смислової прив'язаності, часто розглядають їх як самодостатнє для заспокоєння совісті, прагнень духовного порятунку. Саме діяльність організацій релігійного спрямування, наявність віруючих людей і професійної групи служителів, функціонування релігійних норм та санкцій без виявлення смислоспрямовувального впливу релігійних догматів на поведінку особистості та соціальних груп можна назвати зовнішньою інституціоналізацією.

Держава і церква. Дві основні інституції сучасного світу є уособленням земної та божественної влади. Для обох є спокуса панування, тому боротьба за перше слово визначати долю країни триває й досі.

За історичні періоди існувало чотири *напрями розвитку державно-церковних стосунків*:

- перший – держава є єдиним апаратом влади та примусу;
- другий – правлячий монарх визнає за певним віросповіданням статус офіційно-державного;
- третій – відділення церкви від держави і розподіл влади над земними справами і духовними;
- четвертий – божественні закони керують державою.

Державно-церковні відносини – це сукупність форм взаємозв'язку між інститутами держави та інституціональними релігійними утвореннями, що історично склалися та змінювалися.

У їх основі закладено законодавчо закріплені уявлення про місце релігії та церкви в житті суспільства, їх функції, сфери діяльності та компетенції всіх суб'єктів цих відносин.

З іншого боку, на ці стосунки впливають ідеї й уявлення віруючих громадян і різних релігійних об'єднань про їх бажану спрямованість і характер. Демократичні держави, на відміну від тоталітарних (особливо з сильним громадянським суспільством), намагаються враховувати інтереси віруючих різних релігійних об'єднань так, щоби волевиявлення одного не обмежувало волі іншого громадянина або невіруючого.

Релігія і політика. Релігія і церква можуть бути суб'єктами політики, які через соціально-політичні доктрини впливають на суспільство загалом і соціальні групи зокрема. Релігійні орієнтації щодо правильного устрою суспільного життя є підґрунтям політичних дій і особистості, і суспільних рухів, партій тощо. Політична сторона може бути представлена як знеособленими суб'єктами політичних процесів – державою, політичними організаціями, партіями, рухами тощо, так і персоніфікованими – президентом держави, лідерами політичних угруповань, політичною елітою тощо. Взаємодія держави і церкви як соціальних інститутів регулюється конституційно-правовими нормами.

Правовий статус церкви в системі державного устрою може визначатися як:

- 1) офіційно узаконена і панівна церква (державна церква);
- 2) конституційно визнана традиційна релігія (конфесія) в суспільстві;
- 3) конституційно узаконене відокремлення церкви від держави і школи.

Церква історично пов'язана з системою політичної діяльності, що виявляється в масових суспільно-політичних рухах, підтримці або протистоянні політичній еліті, мобілізації віруючих щодо вирішення суспільно значущих проблем, впливі на відносини парафіян із суспільством, формуванні політичного або аполітичного світоглядів. Взаємовплив релігії і політики настільки тісний, що основні тенденції їх розвитку – релігієзація політики або політизація релігії – характерні для всіх типів суспільств, у яких тільки існує можливість вільно сповідувати релігію. За останнє десятиліття Україна зазнала саме політизації релігії, коли служителі та учасники релігійних організацій почали брати участь у політичній діяльності,

виборах, з'явилися політичні партії і рухи на релігійній основі, регулювання політичних конфліктів стало відбуватися за участю або під впливом церкви (релігійних організацій). Ставлення до політики більшості з віруючих виявляється аполітичним, оскільки політика, за релігійними уявленнями, розглядається як брудна справа, арена протиборства та реалізації вузькогрупових інтересів, не пов'язаних (а то й прямо протилежних) з ідеалами самопожертви, любові, піклування про ближнього.

Релігія в світі. Неможна обійти увагою сучасний стан релігії в масштабах світового розвитку людства. Це, насамперед, глобалізація релігії, яка виявляється у формуванні теології, зрозумілої для всього людства, створенні несутеренчливої картини світу для різних культур, суспільств та цивілізацій. Світовий розвиток релігії є вкрай неоднозначним. Поряд із посиленням екстремістських течій і релігійного фундаментізму (як запобігання руйнуванню традиційного порядку та розподілу зон релігійного впливу), значна вагомість припадає на секуляризацію суспільного життя. Можна сказати, що ХХ ст. було яскраво представлене такими суспільними процесами, як секуляризація й екуменізм, які відобразили зміни в релігійних системах усього світу.

Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільного життя (держави, політики, права, культури, освіти, національних відносин) від санкціонування релігійними або церковними нормами і масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей. Секуляризації зазнали європейське й американське суспільства, коли церква втратила право визначати напрями і принципи суспільного розвитку, втручатися в справи уряду і віддала свої традиційні функції іншим соціальним інститутам (окрім функції спасіння душі). Натомість релігія і церква перестали задовольняти потреби людей, які під впливом науково-технічного прогресу відчувалися від природних засад і трансформували релігійність у приватну сферу.

Поняття екуменізму як теологічного руху набуло кількох значень:

1) рух за об'єднання нехристиянських конфесій в одному середовищі;

2) узгоджені дії християнських і нехристиянських організацій;

3) рух за об'єднання християнських конфесій.

Духовним змістом екуменізму є бажання різних релігій і конфесій віднайти універсальні релігійні ідеї та символи, які б забезпечили кожній людині можливість сповідувати свою віру і відчувати рівність щодо інших людей у своїх стосунках і відповідальності перед Богом. Організаційний вимір екуменічної ідеї представлений Всесвітньою радою церков, до якої, за принциповими міркуваннями, не входять деякі з протестантських, католицьких і православних організацій.

Тенденції сучасності, з одного боку, представлені духовно-релігійною приватизацією, а з іншого – прямуванням суспільства до глобалізації та універсалізму світоглядних пріоритетів. У першому випадку – проголошення різновекторності мислення, ідей і концепцій як визнання існування декількох істин у світі, в іншому – рух до певного об'єднання ідей і концепцій в руслі єдиного шляху людства.

Сьогодні релігія і суспільство розвиваються дистанційно один від одного – постмодерністське суспільство потребує такого інтелектуального і теологічного рівня релігій, який би задовольнив нові суспільні потреби та виклики в інформаційно-технологічному середовищі. Особливості потреб населення і духовних запитів у складних обставинах формування нових соціумів, індивідуалізація життя, відкриття культурних кордонів між багатьма країнами світу призвели до зростання ролі екзистенціальних характеристик у процесі формування релігійного світогляду людини. Світ сприймається як спільний життєвий простір усіх культур, народів і релігій. Потенція церков до здійснення всесвітньої сотеріологічної (спасіння) місії опиняється під загрозою і має бути реалізована за нових форм та методів комунікації. В іншому разі вчені прогнозують нульовий рівень її реалізації.

Методи вивчення релігії. Релігію як соціальний феномен можна досліджувати у двох аспектах: зовнішньо – саме так, як вона сприймається стороннім спостерігачем, і внутрішньо – як вона відкривається людині, що її сповідує і живе у відповідності з духовними та моральними принципами й настановами

певної релігії. Зовнішній бік релігії – це світогляд, який визначається системою конкретних положень і проявляється в культових діях. Внутрішній бік є доступним тільки тому дослідникові, який стає на шлях сповідання певної релігії.

Соціологія намагається виконати важке завдання – емпірично зафіксувати релігійну дійсність, ґрунтуючись на факти, вірування, звичаї, традиції, дії. Широко застосовуються в соціологічних дослідженнях релігійного життя історичний та порівняльний методи, генетичний підхід, методи антропології та етнографії. В соціологічних дослідженнях доцільно використовувати і якісні, і кількісні методи збору первісної інформації: метод аналізу документів, опитування, фокус-групи. Кожен із цих методів має свої вади та обмеження, що виходить з можливостей того інструментарію, за допомогою якого збираються та інтерпретуються емпіричні дані.

Резюме

1. Соціологія релігії – галузева соціологічна теорія, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його виявах, визначивши її як об'єкт дослідження. Предметом соціології релігії є соціально-релігійні відносини і взаємозв'язки, що виникають між людьми на підставі їхнього місця в соціальній системі «релігія», структура та функції цих зв'язків, взаємодії з іншими соціальними відносинами.

2. Серед сучасних концепцій релігій помітне місце посідає біологічна, або натуралістична концепція, прихильники якої шукають релігійну основу в біологічних або біофізіологічних процесах людини. 3. Фрейд пов'язував її походження з безпорадністю людей перед внутрішніми інстинктивними силами. Для К.-Г. Юнга релігія – колективне, змістом якого є архетипи (первообрази, першоознаки) – одвічно наявні всезагальні образи, які можуть відкриватися уві сні, в містичному прозрінні, міфі, в релігійному уявленні тощо. Релігія, за Е. Фроммом, є формою осмислення людиною кардинальних смисложиттєвих проблем власного існування. М. Вебер характеризує релігію як спосіб надання сенсу соціальному діянню. Е. Дюркгейм розглядав релігію як створений людиною соціальний інститут, що формується природним способом. Релігія, як її розуміє Г. Зіммель, є формою

наявного буття, яка пристосована до задоволення релігійних потреб і надає фрагментарному, хиткому існуванню єдності, сенсу й досконалості. Марксизм шукає джерела релігії не в глибинах внутрішньої природи окремого індивіда, не в його конфліктах і проблемах, а в суспільних формаціях, економічному житті та відповідних відносинах реального життя.

3. Релігія визначається як: соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства; форма суспільної свідомості; засіб практичного духовного освоєння світу; світоглядна система координат; життєва позиція і діяльність.

4. Місце та роль релігії в суспільстві визначаються низкою функцій: інтегративною; світоглядною; ідеологічною; компенсаційною; комунікативною; легітимізуючою; функцією соціального контролю; регулятивною.

5. За критерієм типу соціального суб'єкта (носія певного релігійного світогляду) виділяють племінні, національні, світові релігії. За критерієм кількості надприродних створінь, які стали предметом релігійного шанування та поклоніння, виділяють монотейстичні й політеїстичні релігії. За тривалістю впливу й панівним станом у суспільстві виділяють традиційні і нетрадиційні релігії.

6. Індивідуальна і колективна релігійність розглядається як складне явище, яке має кілька вимірів: релігійна віра, досвід, релігійна поведінка (діяльність). Виділяють такі елементи системи релігійності: почуття та емоції, культову активність, вірування та переконання, знання та уявлення про світ, реалізація вищезгаданих елементів у повсякденному житті. Відповідно до цих елементів (незалежно від віросповідання), існують емоційний, ритуальний, ідеологічний, інтелектуальний, поведінковий рівні.

7. Методологічні і теоретичні проблеми соціологічного дослідження релігійності складають визначення таких показників, як рівень релігійності, характер релігійності, стан релігійності, динаміка релігійності. До зовнішнього вияву релігійності відноситься кількість споруджених храмів, церковних споруд, зростання чисельності парафіян (прихожан), членства в релігійних організаціях. Рівень сучасної релігійності в українському суспільстві визначається через з'ясування таких взаємозв'язків, як релігійна віра та життєві цінності, віра та політика, віра та геополітичні орієнтації, віра та ставлення до держави й суспільства тощо.

8. У процесі історичного розвитку виникли чотири напрями державно-церковних стосунків: держава є єдиним апаратом влади та примусу; правлячий монарх визнає за певним віросповіданням статус офіційно-державного; відділення церкви від держави і розподіл влади над земними справами і духовними; божественні закони керують державою.

9. Правовий статус церкви в системі державного устрою може визначатися як: офіційно узаконена і панівна церква (державна церква); конституційно визнана традиційна релігія (конфесія) в суспільстві; конституційно узаконене відокремлення церкви від держави і школи.

10. Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільного життя (держави, політики, права, культури, освіти, національних відносин) від санкціонування релігійними або церковними нормами і масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей.

11. Поняття «єкуменізму» як теологічного руху має такі значення: 1) рух за об'єднання нехристиянських конфесій в одному середовищі; 2) узгоджені дії християнських і нехристиянських організацій; 3) рух за об'єднання християнських конфесій. Духовним змістом єкуменізму є бажання різних релігій і конфесій віднайти універсальні релігійні ідеї і символи, які б забезпечили кожній людині можливість сповідувати свою віру і відчувати рівність щодо інших людей у своїх стосунках і відповідальності перед Богом.

Контрольні запитання

1. Специфіка предмета соціології релігії в порівнянні з іншими галузями соціології та гуманітарними науками.

2. Як методологічні підходи пояснюють сутність релігії та її вияви в суспільстві?

3. Що треба розуміти під соціальною сутністю релігії?

4. Які функції виконує релігія в суспільстві?

5. Дайте визначення понять «сакральне» та «світське», «релігійність» і «секуляризація».

6. Які суспільні процеси та явища є предметом дослідження соціології релігії?

7. Які сучасні процеси характеризують релігійне життя суспільства?

8. Поясніть, які методологічні труднощі виникають під час дослідження релігійних явищ та процесів.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Історичні форми релігії.
2. Релігія як соціальний інститут українського суспільства.
3. Сучасна релігійна ситуація в Україні.

Теми рефератів

1. Методологічні підходи до аналізу релігійності.
2. Сутність релігії в доктринах православ'я, католицизму, протестантизму.
3. Внесок М. Вебера та Е. Дюркгейма в розвиток соціології релігії.
4. Соціологічні дослідження релігійної ситуації у сучасній Україні.
5. Концепція приватизації релігії П. Беєра.
6. Свобода віри як філософська та соціологічна проблема.
7. Тенденції та проблеми релігійного життя сучасної України.
8. Трансформація функцій релігії в умовах глобалізації.
9. Соціологічні концепції релігії.
10. Методологічні засади соціології релігії.

Рекомендована література

1. Гараджа В. Социология религии / В. Гараджа. – М.: Наука, 1996. – 501 с.
2. Лимаренко А. Социология религии / А. Лимаренко // Социол. словарь / сост. А. Н. Елсуков, К. Шульга. – 2-е изд. – Минск: Университетское, 1999. – 341 с.
3. Лубовський В. Д. Соціологія релігії / В. Д. Лубовський // Соціологія: короткий енцикл. словник / за заг. ред. В. І. Воловича. – К.: УЦДК, 1998. – 539 с.
4. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
5. Москалець В. П. Психологія релігії: посібник / В. П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
6. Руткевич Е. Д. Социология религии / Е. Д. Руткевич // Энциклопедический социол. словарь / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 512 с.
7. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид., стер. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.

9. Пилипенко В. Є. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посібник / В. Є. Пилипенко, О. І. Вишняк, О. Д. Куценко та ін. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
10. Примуш М. В. Загальна соціологія: навч. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
11. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009. – 592 с.
12. Щекин Г. В. Релігії мира / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.

Тести

1. Автором праці «Протестантська етика і дух капіталізму» є:
а) О. Конт; б) Г. Спенсер;
в) К. Маркс; г) М. Вебер.
2. Яке з наведених тверджень найповніше відображає суть релігії?
а) це соціальний феномен, що відображає певну сферу життя індивіда та суспільства;
б) форма суспільної свідомості;
в) засіб практичного і духовного освоєння світу;
г) сфера духовного життя суспільства і людини, спосіб практично-духовного освоєння світу.
3. Твердження про те, що релігія є психофізіологічною функцією людини і належить:
а) біологічній (натуралістичній) концепції;
б) психоаналізу З. Фрейда;
в) ученню К.-Г. Юнга;
г) гуманістичному вченню Е. Фромма.
4. Яке із названих релігійних учень не відноситься до племінних?
а) магія;
б) фетишизм;
в) анімізм;
г) сікхізм.
5. Яка із названих особливостей не відноситься до світових релігій?
а) виникнення під впливом світових подій серед великої кількості людей;
б) космополітичний характер проповіді;
в) уніфікація обрядів незалежно від культури на національній приналежності людини;
г) обов'язкові жертвоприношення, які відкривають шлях до прощення й милості Бога.

6. Яка із наведених рис не відноситься до племінних релігій?
а) *поклоніння духам природи і предків;*
б) *відсутність служителів культу як професійної групи;*
в) *культова практика у формі особливого для кожного племені святкування;*

г) *задоволення допитливості людини щодо походження і розвитку світу.*

7. Який вчений вважає, що релігійними є всі колективні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер?

а) *Е. Дюркгейм;*

б) *Г. Зіммель;*

в) *М. Вебер;*

г) *Е. Фромм.*

8. Яка з зазначених функцій не притаманна релігії, є помилковою?

а) *інтегративна;*

б) *світоглядна;*

в) *соціального проектування;*

г) *компенсаторська.*

9. Що не може бути предметом соціології релігії?

а) *церква як соціальний інститут;*

б) *релігійні догмати;*

в) *віряни;*

г) *священне.*

10. Як Ви гадаєте, чим не є релігійний культ?

а) *обожнення чогось або когось;*

б) *релігійною догматикою;*

в) *практика певного віросповідання;*

г) *сукупністю релігійних ритуалів.*

11. Деномінація – це форма релігійної організації, яка:

а) *жорстко протиставляє себе суспільству і всім його інституціям;*

б) *займає проміжне становище між церквою і сектою;*

в) *немає усталеної системи вірувань і ритуалів;*

г) *є назвою будь-якої нетрадиційної релігійної організації.*

12. Секта – це форма релігійної організації, яка:

а) *жорстко протиставляє себе суспільству і всім його інституціям;*

б) *займає проміжне становище між церквою і сектою;*

в) *немає усталеної системи вірувань і ритуалів;*

г) *є назвою будь-якої нетрадиційної релігійної організації.*

13. Яке із наведених тверджень не відноситься до складових релігійної віри?

а) *ментально-емоційний;*

б) *поведінковий;*

- в) вольовий;
- г) соціально-статусний.

14. Для сімей, в яких панують релігійні цінності і норми поведінки, характерним є?

- а) зменшення кількості неповних сімей;
- б) проживання без оформлення шлюбу;
- в) зменшення кількості дітей;
- г) заборона вживання контрацептивів.

15. Які з названих релігій не відносяться до примітивних?

- а) тотемізм;
- б) анімізм;
- в) фетишизм;
- г) конфуціанство.

16. Яка із наведених соціальних інституцій, виявляється найменш вирішальною для збереження національної ідентичності в умовах асиміляції?

- а) сім'я (збереження національних особливостей побуту);
- б) церква (збереження релігійних традицій);
- в) бізнес (економічна незалежність етнічної спільноти);
- г) науково-технічний прогрес.

17. Яке із наведених тверджень не характеризує правовий статус церкви в системі державного устрою?

- а) офіційно узаконена і панівна церква;
- б) конституційно визнана традиційна релігія;
- в) конституційно узаконене відокремлення церкви від держави;
- г) секуляризація.

18. Екуменізм не підтримує в Україні:

- а) Римсько-католицька церква;
- б) Українська греко-католицька церква;
- в) Українська православна церква (Московський патріархат);
- г) Українська православна церква (Київський патріархат).

19. Яка із названих ознак не відноситься до архаїчних релігій?

- а) персоніфікація богів;
- б) професіоналізація служителів культу;
- в) поява релігійних установ;
- г) відкритість для всіх людей без будь-яких обмежень.

20. Яка із названих ознак не характеризує національні релігії?

- а) монотеїзм або політеїзм;
- б) обов'язкові жертвоприношення;
- в) універсальність;
- г) система поклоніння, що охоплює земне та позаземне життя людини.

Розділ 16

Соціологія девіантної поведінки

У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:

- визначити поняття «норма», «девіація», «девіантна поведінка»;
- проаналізувати основні теоретичні підходи до розуміння девіації;
- охарактеризувати основні функції девіантної поведінки;
- визначити ознаки, умови, класифікацію девіантної поведінки;
- проаналізувати основні біологічні, психологічні, соціологічні концепції девіантної поведінки;
- охарактеризувати поняття «злочинність», «організована злочинність»;
- розкрити основні чинники, ознаки та риси організованої злочинності.

16.1. Девіантна поведінка як соціальне явище

16.2. Теорії девіантної поведінки і злочинності

16.3. Організована злочинність

Здебільшого люди провадять свою діяльність та поведінку відповідно до наявних правових і моральних норм, звичаїв, традицій суспільства, соціальної групи, адже вони засвоєні, сприйняті й опановані ними в процесі соціалізації, входження в суспільство, в процесі подальшої життєдіяльності. В дитинстві, завдяки сім'ї, школі, спілкуванню з ровесниками, сусідами, впливу різноманітних чинників соціального середовища, людина дізнається, як треба себе поводити, виробляє певні регулятори поведінки, внутрішнього контролю. Однак до впливу оточуючого середовища людина ставиться вибірково, на основі сформованої у її свідомості системи цінностей, які іноді не відповідають соціальним очікуванням.

16.1. Девіантна поведінка як соціальне явище

В історії філософської і соціологічної думки важливе місце займали пошуки інтегративних елементів, відносин, що визначають цілісність суспільних відносин. У складній

системі суспільних відносин, соціальних зв'язків, мислителі намагалися наголосити на головному. За Г. Гегелем, основними визначальними були правові відносини, і саме вони поєднували усі види зв'язків у єдине ціле. За І. Кантом, таку роль відігравали моральні відносини. За К. Марксом – глибинні економічні. Як він гадав, власник і безпосередній виробник не можуть існувати одне без одного. Відносини, що складаються в процесі виробництва матеріальних благ, визначають всі інші види відносин, тобто цілісність суспільству додає визначена ієрархічність взаємозв'язків.

М. Вебер уважав головним чинником цілісності типові переконання, що виражають потреби, інтереси особистості. Е. Дюркгейм – колективну свідомість. Як уважав Е. Дюркгейм, саме ослаблення загальних вірувань та почуттів означає ослаблення соціальних зв'язків і може спричинити дезінтеграцію суспільства.

Важливим чинником функціонування суспільних відносин є соціальні норми, які виконують функції оцінювання й орієнтації особистості, соціальних спільнот. Норми регулюють поведінку і соціальний контроль за поведінкою. Вони мають чітко виражений вольовий характер. Це не тільки вираження думки, а й волі. В разі цього, на відміну від індивідуального волевиявлення, норма виражає типові соціальні зв'язки, дає типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно ідеям, ідеалам, а й наказує. Її характерною рисою є імперативність – як єдність оцінювання і розпорядження.

Соціальні норми – це правила, що виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їхніх взаєминах один з одним, соціальними інститутами, суспільством загалом.

Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поводження, характер відносин, цілі і способи їхнього досягнення. Внаслідок того, що норми передбачають і загальні принципи поведінки, і конкретні її параметри, вони можуть давати більш повні моделі, еталони належного, ніж інші цінності.

Порушення норм викликає більш конкретну і чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його

інституціональних форм, спрямовану на подолання поведінки, що відхиляється від норми. Тому норми є потужним засобом боротьби з девіацією, забезпеченням порядку, стійкості суспільства.

Загалом соціальну норму і відхилення можна вважати двома «полюсами однієї і тієї ж осі»: «соціально значуща поведінка». Як і соціальні норми, соціальні відхилення різноманітні, причому розмаїтість відхилень перевищує розмаїтість норм: норма типова, а відхилення завжди індивідуалізоване (немає двох однакових злочинів, аморальний вчинок однієї людини не схожий на вчинок іншої та ін.). Але жодне суспільство не може бути поділене на порушників соціальних норм і слухняних громадян. Більшість із нас за певних умов порушує усталені норми поведінки. Так, важко назвати громадянина, який бодай раз не порушував правила вуличного руху або не проїхав без квитка у громадському транспорті.

Практично життя будь-якого суспільства характеризується наявністю девіацій. Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Проблеми соціальних відхилень вивчають: психологія, криміналістика, правова статистика, педагогіка. Кожна із цих наук відповідно висвітлює природу девіації.

Соціологія девіантної поведінки є спеціальною соціологічною теорією, яка соціологічними методами досліджує сутність соціального явища девіацій – відхилення в діях і поведінці окремих груп людей.

Об'єкт соціології девіантної поведінки – соціальні суб'єкти девіантної поведінки: окремі люди, групи людей та соціальні організації.

Предметом вивчення цієї соціологічної теорії середньогорівня є сутнісні характеристики девіантної поведінки як специфічного виду соціальних відносин.

Соціальні відхилення в історичному аспекті фігурують як явища мінливі і відносні, тому й їхнє соціальне оцінення є історичним та суто конкретним. Те, що раніше розцінювалося як норма, через зміни способу життя може набути характеру відхилення і, навпаки, відхилення може стати нормою (наприклад, зміни в сімейно-шлюбних відносинах від патріархальної сім'ї до повної сексуальної свободи партнерів).

Виділяють такі *підходи до оцінення поведінкової норми і девіації*.

Соціальний підхід ґрунтується на уявленні про суспільну безпеку або небезпеку поведінки людини. Відповідно, до девіантної відноситься будь-яка поведінка, яка явно або потенційно являється загрозовою для суспільства, соціальних груп, людей. Цей підхід орієнтується на зовнішні форми адаптації та ігнорує індивідуально-особистісну гармонійність, пристосованість до самого себе, сприйняття себе і відсутність психологічних комплексів та внутрішньоособистісних конфліктів.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку через внутрішній особистісний конфлікт, деструкцію та саморуйнування індивіда. Суттю девіантної поведінки вважається блокування особистісного зростання і навіть деградація особистості, які є наслідком, а іноді – і метою девіантної поведінки. Девіант, відповідно до цього підходу, усвідомлено або неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, позбавити себе унікальності, не дає змоги реалізувати наявні задатки.

У межах *психіатричного* підходу девіантна поведінка розглядається як передхворобливі особливості особистості, що сприяють формуванню тих або інших психічних ускладнень і захворювань.

Етнокультурний підхід ґрунтується на тому, що девіації варто розглядати крізь призму традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, які прийнятні в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть суттєво відрізнятися від норм (традицій) інших груп. Унаслідок цього, важливим визнається врахування етнічних, національних, расових, конфесійних особливостей людини. Передбачається, що діагностика поведінки людини як відхильної можлива лише у випадках, коли така поведінка не узгоджується з нормами, прийнятними у мікросоціумі, або людина демонструє поведінкову ригідність (не гнучкість) та нездатність до адаптації в нових етнокультурних умовах (міграції).

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, що не відповідає віковим стандартам і традиціям, може бути визнана девіантною. Вона виявляється і у вигляді кількісних (гротескних) відхилень, відставання (ретардація) або випередження (пришвидження) вікових поведінкових норм, і в їх якісній інверсії.

Гендерний підхід ґрунтується на уявленнях про традиційні статеві стереотипи, чоловічий і жіночий стилі поведінки. Девіантною в межах такого підходу може вважатися гіперрольова поведінка та інверсія шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть відноситися і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних уподобань та орієнтацій.

Професійний підхід базується на уявленні про наявні професійні і корпоративні стилі поведінки та традиції. Професійне співтовариство диктує своїм членам вироблення чітко визначених паттернів поведінки та реагування в певних ситуаціях. Невідповідність цим вимогам дає змогу відносити людину до девіантів.

Феноменологічний підхід до оцінення поведінкової норми, патології і девіацій дає змогу враховувати всі відхилення від норми. Застосовуючи його, можна діагностувати і нейтральні з погляду суспільної моралі і права поведінкові відхилення, і позитивні за своєю суттю (наприклад, трудоголізм).

Загальними рисами соціальних відхилень є:

- наявність спільних об'єктивних і суб'єктивних причин суспільного розвитку;
- однакова спрямованість відхилень, що зустрічаються в подібних групах (верствах населення) в приблизно однакових умовах;
- повторюваність та усталеність зазначених явищ у часовому і територіальному вимірах;
- наявність невідповідності між вимогами єдиної для всіх громадян нормативної системи та індивідуальними потребами особистості.

Отже, *соціальні відхилення* – порушення соціальних норм, що характеризуються масовістю, усталеністю і поширеністю в разі аналогічних соціальних умовах.

Грунтуючись на зазначених міркуваннях, можна дати таке визначення *девіантної поведінки* – це стійка поведінка індивіда, що відхиляється від найважливіших соціальних норм, чинить реальну шкоду суспільству або самої особистості і супроводжується її соціально-психологічною дезадаптацією.

Показниками девіантної поведінки можна вважати:

- стан – абсолютна кількість актів поведінки, що відхиляється від соціальних норм, учинених на певній території за визначений проміжок часу;
- рівень – кількість таких учинків у розрахунку на одиницю населення;
- географія – характеристика соціальних відхилень у територіальному розрізі;
- структура – співвідношення різновидів соціальних відхилень;
- динаміка – сукупний якісний показник, що характеризує зміну стану, рівня, географії та структури соціальних відхилень.

На особистісному рівні девіантна поведінка найчастіше супроводжується наявністю відповідних *механізмів самовиправдання і захисту*. Найпоширенішими серед них є:

1) викривлене уявлення про ситуацію негативної девіантної поведінки (перебільшене значення одних елементів і применшення інших), що начебто робить незастосовними до певного випадку відповідні соціальні санкції;

2) невинуватене звуження альтернатив девіантної поведінки до єдиного можливого в певній ситуації варіанта;

3) оцінення ситуації антисоціального вчинку як фатального збігу обставин, а не результату власної активності;

4) визначення себе як жертви примусу, залежності та обману з боку інших осіб;

5) переконання у формальності заборон, що порушуються, «звичайності» подібних дій, через що вони розцінюються як припустимі, особливо порівняно з іншими, як уважає суб'єкт, небезпечнішими та заслуговують на покарання;

6) девальвація моральних і правоохоронних цінностей, тим самим – невизнання шкідливих наслідків чи суспільної небезпеки злочинного діяння;

7) применшення і прикрашання своєї ролі, подання своєї поведінки як благородної допомоги іншим особам, що виправдовує власні проступки;

8) подання себе як пасивного об'єкта зовнішніх впливів, у недоліках якого винні середовище, суспільство, ненормальні умови життя, через що девіантна поведінка стає неминуchoю;

9) гіпертрофія цінності особистих якостей, утвердження своєї винятковості, яка виводить суб'єкта за нормативні межі – своєрідна концепція надлюдини. Найчастіше йдеться про прагнення уникнути відчуття неповноцінності, довівши оточуючим, хоча б і у перекрученій формі, надцінність своєї особи.

Ці механізми формуються в результаті власного досвіду, під час спілкування та взаємодії з особами з найближчого оточення, після чого набувають певної автономії і починають впливати на поведінку на підсвідомому рівні. У процесі їхнього формування можна умовно виділити *три етапи*:

– етап *доморальної свідомості*: власні моральні позиції відсутні, моральні норми дотримуються через страх покарання, а також для того, щоб одержати якусь користь. Позиція суб'єкта може бути оцінена як суто утилітарна й егоїстична. Порушення моральних і правових норм найчастіше виправдовується посиланням на зовнішні обставини;

– *формальне визнання норм*, коли визнається необхідність дотримання соціальних норм, бо вони є обов'язковими для всіх. Ненормативна поведінка в цих випадках виправдовується незвичністю і складністю ситуації або «благородними мотивами»;

– формування *автономної системи моральних уявлень*, заперечення усіх або більшості наявних норм. Власні норми починають оцінюватися як найбільш значущі, отже, ненормативна поведінка не викликає більше докорів сумління.

Можна виокремити додаткові *ознаки, що дають змогу відізнати девіантну поведінку від схожих явищ*.

Ось деякі з них:

– девіантна поведінка завжди є *руйнівною*: вона деструктивна («енергія руйнування» спрямована на оточуючих) або аутодеструктивна («енергія руйнування» спрямована на власну особистість);

– девіантна поведінка і особа, що її виявляє, спричиняє *негативне оцінення* з боку інших людей. Негативне оцінення може мати форму громадського осуду, соціальних санкцій (у крайніх виявах – навіть форму карного стягнення);

– девіантна поведінка є *стійко* повторювальною, багато-разовою і тривалою;

– девіантна поведінка узгоджується із загальною спрямованістю особистості, тобто є *достатньо передбачуваною* і виявляється у повсякденному житті, а не внаслідок нестандартних ситуацій – хвороби, психотравми, самозахисту;

– девіантна поведінка розглядається в межах *медичної норми* (вона не повинна ототожнюватися з психічним захворюванням або патологічним станом, хоча й може з ним поєднуватися);

– девіантна поведінка має виражену *індивідуальну і ставово-вікову своєрідність*, тобто по-різному виявляється у різних людей у різному віці. Індивідуальні відмінності стосуються мотивів та форм поведінки, динаміки, частоти і міри вираження девіантності;

– девіантна поведінка супроводжується різними виявами соціально-психологічної *дезадаптації*.

Залежно від *виду соціальної норми*, що порушується, можна виділити такі *види девіантної поведінки*: антисоціальна поведінка (делінквентна) – суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей; асоціальна поведінка – поведінка, що відхиляється від моральних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних відношень (різні форми агресії, аморальна поведінка, проституція); *аутодеструктивна* (саморуйнівна) поведінка – загрожує цілісності і розвитку особистості (різні варіанти аддикцій (залежностей) і *суїцидальна* поведінка).

Деякі автори виділяють *конформістську* (орієнтовану на зовнішні авторитети), *нарцистичну* (керовану почуттям власної винятковості) і *фанатичну* поведінку (сліпа відданість певній ідеї).

Цікавою є класифікація девіантної поведінки, в основі якої є *відношення людини до оточуючої реальності*. Ця взаємодія індивіда і реальності представлена такими способами:

пристосування, протидія, хвороблива протидія, відхід та ігнорування. Так:

- гармонійна людина вибирає адаптивне пристосування до реальності, тобто рівновагу між цінностями, особливостями індивіда і вимогами оточуючого соціального середовища;

- у разі протидії реальності індивід активно руйнує дійсність, яку він ненавидить, змінює її відповідно до власних установок і цінностей;

- людині властиве хворобливе протистояння реальності – це наслідок психічної патології і патопсихологічних розладів, під час яких оточуючий світ сприймається і розуміється як ворожий;

- відхід від реальності усвідомлено або неусвідомлено вибирають люди, які негативно оцінюють наявну реальність і вважають себе нездатними до неї адаптуватися. Вважається, що пріоритети людини сконцентровані в таких сферах, як: «тіло/відчуття», «діяльність/робота», «контакти», «фантазія/майбутнє». Гармонійне існування людини передбачає розподіл авторитетів і життєвої енергії в цих сферах. Якщо людина не може впоратись з реальністю, то спостерігається відхід в одну із цих сфер;

- ігнорування реальності передбачає існування людини у власному (наприклад, вузькопрофесійному) світі. Такі люди не сприймають вимог і норм реальності, а існують ніби самі по собі.

Які *причини виникнення девіантності*? Виділяють біологічні, особистісні (психологічні і психопатологічні), соціальні і сімейні чинники ризику поведінки:

- до *біологічних* причин відносять: органічні ураження головного мозку внаслідок патології вагітності і пологів, пологових травм, внутрішньотрубних ранніх постнатальних вад, інтоксикацій, мозкових інфекцій, черепно-мозкових травм; патологію нервової системи, соматичну ослабленість, вроджені каліцтва і косметичні дефекти, а також спадкову (генетичну) обтяжливість психічними, наркологічними, соматичними захворюваннями;

- *особистісні* особливості індивіда також можуть визначати його схильність до формування девіантної поведінки. Це

можуть бути специфічні риси особистості в межах психічної норми: недостатня сформованість емоційної сфери і навичок спілкування, низький рівень самоконтролю, схильність до ризику, агресивність тривожність, низька стресостійкість, акцентуації характеру, моральна незрілість особистості, вузьке коло інтересів. Відхилення можуть виникати і в разі деяких «пограничних станів» – психогенних розладів (неврозах, реактивних депресіях, посттравматичних стресових розладах, деприваційних порушеннях), психосоматичних захворювань, особистісних розладів (психопатіях), а також соціальної і педагогічній запущеності дітей і підлітків. Девіантна поведінка може поєднуватися і бути наслідком серйозної психопатології: розумової відсталості, шизофренії, ендогенних депресіях;

– до сімейних причин девіантної поведінки відносять порушення дитячо-батьківських (емоційна холодність, відторгнення, авторитаризм, надконтроль, гіпо-або гіперопіка, виховання за типом «кумир сім'ї») і подружніх відносин; жорстоке ставлення, насильство в сім'ї, образи, байдужість, безконтрольність; низький соціальний статус сім'ї, психічні захворювання батьків, асоціальна або кримінальна поведінка близьких членів родини, хронічна психологічна травмизація, серйозні зміни або стреси, що переживаються сім'єю;

– соціальні причини девіантної поведінки – це несприятливе мікросоціальне оточення (девіантна референтна група; приналежність до девіантної молодіжної субкультури); низький статус підлітка в групі ровесників; відчуження від соціально-позитивної більшості; соціальна депривація; недостатній соціально-позитивний досвід. До макросоціальних причин відносять: нестабільність економічної і соціально-політичної ситуації в суспільстві, негативний вплив ЗМІ; поблажливе ставлення суспільства до поведінкових відхилень; недосконалість законодавства, відсутність розвинутої системи соціальної підтримки.

Функції девіації. Як не парадоксально, але девіантна поведінка сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства.

По-перше, вона посилює підпорядкування соціальним нормам. Спричиняючи негативне ставлення громадян до носіїв девіантної поведінки, державна влада, соціальна більшість,

громадська думка формують і зміцнюють уявлення людей про те, що є правильним, моральним, адекватним, і забезпечують соціальну стабільність та порядок, згуртовують суспільство, соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм та переконань.

По-друге, засуджуючи будь-які вияви відхилень від соціальних норм, соціальна група, індивід чітко окреслюють і для себе, і для інших, що є нормою, вимог якої необхідно дотримувати і виконувати.

По-третє, звертаючи увагу до носіїв девіантної поведінки, соціальна група викриває порушників соціальних норм, осіб, що загрожують соціальному порядку, злочинців, протидія і боротьба з якими сприяє консолідації її членів.

По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до проблем, що існують у певному суспільстві чи соціальній групі. Так, скажімо, різке підвищення рівня алкоголізму і наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд.

По-п'яте, девіація ставить під сумнів наявний суспільний устрій, є каталізатором масових соціальних рухів і прогресивних соціальних змін. Девіація є закликом до перегляду застарілих соціальних норм та цінностей, чинником утворення та функціонування нових моделей суспільного розвитку.

Феномен девіантної поведінки амбівалентний за своєю суттю і означає і негативні, і позитивні соціальні зміни. Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, тому що норма є типовою, а відхилення від неї, зазвичай, дуже різноманітні та індивідуалізовані.

Важливе значення щодо профілактики девіантної поведінки має робота з підлітками, які не мають достатнього життєвого досвіду, є недостатньо сформованими особистостями в соціальному відношенні.

У роботі з девіантними особами, особливо – з підлітками, суб'єкти профілактичного впливу мають добре уявляти можливі причини виникнення девіантності в конкретному випадку, вміти аналізувати поведінку людини з урахуванням можливих факторів ризику, вибирати ефективні виховні стратегії або приймати рішення про необхідність включення в роботу інших спеціалістів.

Основні підходи до *профілактики і корекції* девіантної поведінки:

- *інформування* – представлення інформації про негативні медичні, психологічні, соціальні і правові наслідки проблемної поведінки – правопорушень, куріння, вживання алкоголю, наркотиків, ранніх сексуальних стосунків;

- розроблення та впровадження програм *формування життєвих навичок і особистісного зростання* (тренінги спілкування, стресостійкості, подолання проблемної поведінки, розвитку самосвідомості та впевненості в собі, тренінги гендерної ідентичності, профорієнтації, соціально-буденних навичок, підготовки до сімейного життя тощо);

- навчання *стійкості та несприйняття негативних соціальних впливів* (тренінги стійкості до негативних впливів соціуму, навчання навичкам критичного мислення і безпечної поведінки);

- організація *«альтернативної діяльності»* – організація дозвілля, роботи творчих і трудових майстерень, добір вправ та ігор з елементами контрольованої загрози й подолання труднощів, залучення дітей до спортивних секцій тощо);

- *зміцнення здоров'я* – впровадження в освітніх закладах здоров'язберігаючих технологій;

- впровадження у дошкільних і шкільних навчальних закладах програм *корекції специфічних порушень дитячо-підліткового віку* – тривожності, страхів, гіперактивності, агресії тощо;

- *сімейна профілактика* девіантної поведінки: психолого-педагогічна просвіта батьків, групова психолого-педагогічна робота з батьками, навчання навичкам конструктивного спілкування з важкими дітьми, індивідуальне і сімейне спілкування;

- *корекційно-розвивальні програми* для школярів «групи ризику» шкільної дезадаптації (розвиток мовлення, мислення, пам'яті, уваги, уявлення та інших психічних функцій, нейропсихологічна корекція порушень психічного розвитку);

- створення мережі *соціальної підтримки для дітей та їх батьків*.

Глибоке пізнання в галузі психосоціальної природи де-віантності, вміння бачити «ресурси» і позитивні риси особистості, віра в можливість змін на краще, толерантність і педагогічний такт – найкращі помічники в роботі з де-віантними особами.

16.2. Теорії де-віантної поведінки і злочинності

У давнину де-віантну поведінку пояснювали втручанням надприродних сил. Люди порушували правила, бо їх «лихий попутав». Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу і з'явилися наукові теорії. Проте на рівні соціальних уявлень, «буденного знання» злочинців ще до не-давна часто трактували як просто «поганих людей», а відтак – ставлення до них полягає у тому, щоби їх суворо карати.

Такий підхід залишався домінуючим упродовж багатьох століть, є актуальним і сьогодні. Однак справа в тому, що він реально ніколи не спрацьовував. У Європі упродовж XVII–XVIII ст. покарання були дуже жорстокими: людей вішали за крадіжку окрайця хліба; таврували і відправляли за ґрати лише тому, що ті були безробітними (щоб переконатися у цьому, достатньо прочитати, скажімо, твори Ч. Діккенса). Проте жорстокі покарання не давали очікуваного ефекту: злочинність утримувалася на високому рівні сотні років.

Люди, які виступають за те, щоби покарання злочинців були максимально жорстокими, вважають свою позицію раціональною, але ця раціональність ґрунтується на нерациональній основі. Вони не намагаються ретельно вивчати дані про те, до яких реальних наслідків призводять жорстокі стримувальні заходи, бо вже заздалегідь є переконаними у тому, що їхня позиція абсолютно правильна. Таке ірраціональне відчуття власної правоти можна вважати радше ознакою політичного консерватизму, а не наукового підходу до вирішення проблеми.

Біологічні і психологічні теорії. Найвідомішою теорією цього типу є вчення італійського лікаря кримінолога Ч. Ломброзо (1835–1909), який плідно працював над цією проблемою у 70-ті рр. XIX ст. Ч. Ломброзо піддав *антропоморфним вимірам* багатьох в'язнів і зробив висновок, що всі вони

наділені характерними фізичними ознаками: низьке чоло, важке підборіддя, широке обличчя, великі вуха і густий волоссяний покрив усього тіла. Загалом, він уважав, що злочинці є представниками певного атаківістичного людського типу, або дефективними людьми. Роботи Ч. Ломброзо містили дуже багато серйозних помилок і на сьогодні не сприймаються у науковому світі, однак його ідея про те, що злочинці є представниками окремого фізичного типу людей, ще зберігає певну популярність.

У 1949 році В. Шелдон (1898–1977) опублікував працю, у якій стверджував, що схильність до скоєння злочинів залежить від *типу тілесної будови*. Він гадав, що атлетичний (від грец. *athletes* – борець) тип людини, для якої характерні сильно розвинуті грудна клітка і мускулатура, широкі плечі, вона висока чи середня на зріст – це активний тип, що має більшу схильність до злочинної поведінки, ніж астеничний (грец. *asthenik* – безсилий, кволий, млявий) тип. На вигляд астенік – худорлява людина з вузькими плечима, тонкими руками, слабкорозвиненими м'язами, чи пікнічний (грец. *pyknot* – міцний, кремезний) тип, людина з такою будовою тіла схильна до повноти, має коротку шию і середній зріст.

Віднедавна деякі дослідники вважають, що схильність до скоєння злочинів може виявлятися через певний *набір хромосом*, який містить додаткові чоловічі хромосоми (ХУУ), тоді, коли стандартний набір – ХУ. Але на сьогодні хромосомними дослідженнями охоплено ще занадто мало людей, щоб можна було із певністю твердити, що якраз серед злочинців є більше осіб з тим чи іншим набором хромосом.

Сьогодні біологічні теорії стали досить непопулярними, а домінуючим міркуванням є те, що головним чинником відтворення злочинності у суспільстві є недосконалість суспільних відносин. Проте негативне оцінення біологічних підходів, очевидно, також є неправильним. Сучасні дослідження доводять, що розумове відставання, заодно – спадково зумовлене, характерне майже для третини осіб, які вчинили різні злочини, особливо ті, що пов'язані з насильством над особою.

Як і біологічні, психологічні теорії девіації пов'язують її з певними типами особистості. У цих теоріях наголошується

на особистісних чинниках, особливо – на неправильній соціалізації особистості у дитинстві.

У психоаналітичній концепції З. Фрейда і його послідовників розглянуто агресивність як вроджену, притаманну людині властивість, яка не зникла у процесі соціалізації і виявляється у вигляді спонук *Id* («Воно»), тобто несвідомого, в той час як *Ego* («Я») має реалізовувати раціональні прагнення. Тому поява девіантів, зокрема – злочинців, зумовлена наявністю в них психічних дефектів, слабоумства, психопатії, психічної нестійкості, емоційної незрілості тощо. У своїх висновках психоаналітики обґрунтували значення процесу соціалізації для зняття агресивності людини, оскільки за певних несприятливих умов вроджена агресивність може стати причиною злочинної поведінки.

Деякі вчені трактують психічні розлади не як хворобу, аналогічну фізичній хворобі, а як *соціальні відхилення*, як форму прориву норми. Як і у випадках із алкоголіками, злодіями чи проститутками, психічні розлади також характеризуються відхиленням від норми: агресивністю, некоректністю висловлювань, розривом міжособистісних контактів, фобіями, депресивними станами.

Соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності. У всіх соціологічних теоріях наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст соціальне навчання та соціальне оточення.

Теорії мікрорівня. Е. Сазерланд (1883–1950) пояснює девіантність теорією диференційної асоціації. Ця теорія ґрунтується на ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі із них заохочують до протизаконних дій. Як уважає Е. Сазерланд, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і вартості злочинних соціальних груп, до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чого навчає його найближче кримінальне оточення; залишаючи суспільну культуру, індивід долучається до злочинної субкультури. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають

злочинцями зазвичай ті індивіди, які контактують із цими групами найчастіше. Що раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і що інтенсивнішими вони будуть, то вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих неблагополучних сімей частіше за інших порушують закони.

Теорія контролю. Американський учений У. Реклесс (1898–1988), ґрунтуючись на теорії диференційованої асоціації, думав про те: чому ж у районах із високим рівнем злочинності зустрічаємо молодих людей, які все-таки не порушили законів? Відповідь – у соціальній стійкості особистості, яка базується на зовнішньому і особливо внутрішньому контролі. Виділяють такі його ознаки: 1) самовиховання, оцінка себе як особистості, вміння оцінення себе з боку; 2) цілеспрямованість, яка виражається в бажанні досягти соціального успіху, людина, що має мету, зберігає імунітет, не схильна до протиправних дій та злочинності; 3) самоконтроль може бути ефективним за умови, якщо мета є реальною, нездійсненна мета не призводить до втрати внутрішньої рівноваги; 4) стійкість – це властивість людини, яка дозволяє їй не піддаватися гніву або відчаю, якщо вона не отримала того, чого бажала; 5) характерною ознакою внутрішньої стійкості людини є її ідентифікація з нормами права.

Дослідження, проведені соціологом А. Рубановим, доводять, що, згідно з оціненням самих молодих людей, *домінуючими чинниками* девіантної поведінки у сучасних умовах є наступні:

- заздрість, спричинена тим, що ровесники мають авто, одяг, речі, місце відпочинку, заклад навчання тощо, які не доступні підлітку внаслідок низького соціального статусу та матеріального становища їхніх батьків;

- агресивність як тенденція завжди і в усьому звинувачувати інших і ніколи себе; прагненні спрямувати агресію на безневинного чи непричетного, замість себе підставити іншого, виправдання власної агресії піднесеним мотивом, винуватити свого партнера, а замість себе самоствердження способом приниження інших тощо;

- прагнення гострих відчуттів через вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин, непорядковані статеві стосунки, під час учиненні крадіжок, інших протиправних учинків;

- підвищений рівень агресивності, ворожості, дратівливості, тривожності, неадекватне самооцінення, демонстративність, заздрість тощо;

- конфлікти з батьками, необґрунтовані обвинувачення, що вони не доклали відповідних зусиль і засобів для їхнього соціального статусу тощо;

- неорганізованість та невміння змістовно проводити вільний час;

- насильство у підлітковому середовищі, наприклад, за будь-яких умов підтримувати позицію лідера, авторитета.

Теорії макрорівня. Теорія структурного напруження. Це пояснення девіантної і делінквентної поведінки ґрунтується на теорії Е. Дюркгейма про соціальну аномію. Причини її він убачав у соціальній дезорганізації, що настає внаслідок соціальної аномії, коли культурних цінностей, норм і соціальних взаємозв'язків нема або вони слабшають чи навіть суперечать одне одному. Сама соціальна аномія може виникнути з різних причин, наприклад, через інтенсивне змішування релігійних, етнічних і расових груп, що мають різні вірування та виявляють вірність різним ідеалам та цінностям. Соціальна аномія виникає тоді, коли суспільство є нездатним встановити межі соціальних норм, коли у суспільстві немає згоди стосовно основних цілей і цінностей, що призводить до втрати ефективності їх впливу на індивіда.

Р. Мертон використав теорію соціальної аномії, щоб сформулювати теорію, яка пояснює причини девіантної поведінки. Він поєднав проблему аномії з невідповідністю між цілями і доступністю інституціоналізованих засобів їх досягнення. В разі обмеження можливостей для досягнення приписуваних суспільством цілей (наприклад – заможності) за допомогою доступних засобів, індивід використовує інші для досягнення цілі, навіть якщо ці засоби є незаконними. Зазначав, що, вдаючись до таких форм поведінки, особистість, прагнучи до мети, ігнорує або спотворює дозволені та бажані у соціумі (інституціоналізовані) засоби і, зазвичай, скоює аморальні вчинки.

Теорія таврування. Цю теорію розробляли такі вчені, як Е. Лемерт (1912–1996), Е. Еріксон. Її ґрунтовним положенням є те, що жоден тип поведінки не є автоматично і внутрішньо девіантним. Девіація вимагає дефініції. Тобто треба визначити, що відповідний тип поведінки є ненормальним. Адже різні суспільства і різні суспільні групи визначають як девіантні різні типи поведінки. Наприклад, в одних суспільствах (Україна, Польща, США) девіацією є вживання наркотиків, а нормою є помірне вживання алкоголю, а в інших (Іран, Афганістан, Саудівська Аравія) девіацією є вживання алкоголю, одначе допускається вживання деяких наркотиків.

Іншим важливим твердженням цієї теорії є те, що усі люди на своєму життєвому шляху інколи припускаються діянь, які окреслюються їхнім суспільством як девіантні, так звана первинна девіація. Проте не усі ці діяння трактуються суспільством однаково. Іноді первинну девіацію суспільство просто не зауважує, але буває й таке, що після проступку на людину «ставлять тавро», її наче «призначають» девіантом. Тоді маємо справу із «вторинною девіацією», котра виявляється у тому, що індивід «приймає тавро» і усі, разом із ним, сприймають його як девіанта. Наприклад, діти зірвали яблука у чужому саду; можна потрактувати це як дитячі пустощі, а можна «навісити» на цих дітей «тавро» неповнолітніх злочинців.

На основі теорії таврування американський соціолог І. Гоффман розробив *теорію стигматів* (стигма, тавро, штамп). Під час першого сприйняття людини виникає певне уявлення про неї, її оцінення. Це і є стигмат – те, що відрізняє певну людину від нас, і те, що ми у ній не сприймаємо. У ньому відображено різницю між оцінювальною і реальною ідентичністю, стереотипом і суттю. Є три види стигматів:

- спричинені фізичними недоліками індивіда;
- соціально-психологічні особливості людини – нерозвинута емоційно-вольова сфера, незвичні захоплення, примітивні переконання судженнями, психічні захворювання та ін.;
- расові, національні, релігійні властивості, які сприймаються як чужі, неприйнятні і, відповідно, переносяться на усіх членів певних соціальних груп.

Кримінолог *Г. Беккер* (1899–1960) розробив *модель девіантної або злочинної кар'єри*, в якій основну роль відіграє інтеракція: перша стадія – особа усвідомлено або неусвідомлено виконує певну некомфортну дію (віддаючись своїм фантазіям, багато людей діють протиправно); друга стадія – особі, схильній до соціальної девіації, її злочинна поведінка надає задоволення, певну насолоду, значущість; на третій стадії вирішальним у процесі засвоєння зразків девіантної або злочинної поведінки є досвід арешту або характеристика (таврування) індивіда як злочинця; останнім, вирішальним, кроком у злочинній кар'єрі є вступ особи до групи (банди) злочинців, який впливає на самооцінення і самосприйняття індивіда.

Нині девіантна поведінка все більше поширюється і впливає на стабільність соціальної системи українського суспільства. Крайнім виявом девіантної поведінки є злочинність, яка загрожує життю і здоров'ю громадян, конституційному ладу суспільства. Особливим її видом є організована злочинність.

16.3. Організована злочинність

Організована злочинність – найнебезпечніший за сукупністю наслідків різновид девіантної поведінки. Підвищена небезпека організованої злочинності для України пов'язана з недостатнім державним регулюванням соціально-економічних відносин (правовим, кадровим, матеріально-технічним та іншим), роздутістю і сваволею чиновницько-бюрократичного апарату, свідомою безгосподарністю.

Розуміння організованої злочинності наведено у ст. 1 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Це «сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань».

Можна вирізнити такі *суттєві ознаки* організованої злочинності, як соціологічного явища: вчинення сукупності певних видів злочинів (за тяжкістю, формою вини, мотивацією), монополізація і патрунування сфер передкримінальної та

кримінальної діяльності; вчинення злочинів на професійній основі, у вигляді діяльності (промислу, бізнесу); активне уникнення та протидія соціальному контролю, насамперед, за допомогою корупції; характер і ступінь взаємовідносин, практичної взаємодії членів злочинних груп, злочинних груп між собою.

Засади організованої злочинності як соціологічного явища сформувалися в Україні наприкінці минулого століття та були загальними для колишнього СРСР. Це був період офіційного визнання та широкого наукового дослідження організованої злочинності як соціального явища, яке почало стрімко зростати і поширюватися, а також висвітлюватися у засобах масової інформації.

Динаміку організованої злочинності, деякі тенденції її розвитку доцільно простежити, починаючи з кінця ХХ ст. У цей період організована злочинність в Україні характеризувалася такими ознаками: створення первинних злочинних осередків, поступовий перехід на трьохрівневу структуру (первинні групи загальнокримінального та господарчо-підприємницького типу – вторинні об'єднання – угруповання), розповсюдженість в обласних центрах і великих містах; первинна злочинна спеціалізація та розподіл сфер впливу з переважним рекетом і протиправною приватно-підприємницькою діяльністю; паритетне співіснування з традиційною злочинністю, намагання підпорядкувати окремі її сегменти, зокрема – дрібну злочинність (кишенькові злодії, картярні шулери, спекулянти тощо); тіньова, не-демонстративна поведінка лідерів організованих злочинних груп, окремі спроби легалізації коштів, отриманих незаконним способом; втягування молоді та неповнолітніх передкримінальними і кримінальними угрупованнями у свою діяльність; злочинна діяльність у межах країни, відсутність стійких транснаціональних зв'язків.

За період незалежності України у динаміці організованої злочинності можна виокремити такі основні тенденції та характеристики: постійне збільшення кількості організованих злочинних груп і зростання їхньої кримінальної активності; завершений розподіл сфер впливу на рівні районів, областей, міст; взяття під контроль тіньової економіки, пріоритетне

проникнення у такі галузі офіційної економіки, як паливно-енергетичний комплекс, лікєро-горілчана, тютюнова промисловості; кредитно-банківська, приватизаційна сфери, зовнішня торгівля; легалізація і «прикриття» злочинних груп у вигляді їх охоронних організацій, спортивних клубів, розважально-оздоровчих закладів тощо і проникнення лідерів у громадсько-політичну і особливо – депутатську діяльність; активне «відмивання» злочинних коштів через придбання чи створення підприємств, закладів обслуговування, розваг і відпочинку (магазини, сауни, казино, нічні клуби, бари тощо).

Організована злочинність в Україні є наслідком комплексного впливу різних *чинників*: економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських, психологічних.

Основними *чинниками організованої злочинності* є:

- «розмивання» уявлень про головні людські цінності, моральні орієнтири поведінки, способи і засоби досягнення життєвого успіху;

- широке розповсюдження корисливої, споживацької психології, активна пропаганда насилля і культу сили;

- романтизація серед неповнолітніх і молоді кримінальної субкультури, лідерів і авторитетів організованого злочинного світу;

- зниження рівня правослєхняності громадян, поширення елементів правового нігілізму;

- загальна недовіра населення до державних органів щодо їхньої здатності ефективно протидіяти організованій злочинності;

- низька психологічна готовність громадян особисто сприяти боротьбі з організованою злочинністю;

- зубожіння основної маси населення, збільшення різниці в доходах між багатими і бідними верствами; невисокі соціальні стандарти.

Організована злочинність в Україні за своїм розтлінним, паралізуючим впливом майже зрівнялася з корупцією. Проникаючи в державні, політичні, громадські структури, вона реально загрожує національній безпеці, конституційному і суспільному ладові.

Злочинна організованість виникає і зміцнюється тоді, коли групова діяльність стає спільною, а зміст цієї діяльності,

передовсім – її мета, опосередковує взаємостосунки у групі, визначає її функціонування загалом.

Основними, найбільш інформативними характеристиками злочинної організованості є *згуртованість, функціонально-рольова структура, спрацьованість, сумісність*.

Чільне місце у функціонально-рольовій структурі ОЗГ займає лідер або організатор. Організатором визнають особу, яка виконує хоча б одну з таких функцій: створення організованої злочинної групи (стійкого об'єднання чи організації); керівництво нею; забезпечення її фінансування; організація вчинення злочину (злочинів); керівництво підготовкою чи вчиненням групового злочину (злочинів); організація приховування злочинної діяльності групи.

Для кримінальної організованості групи суттєве значення мають, залежно від виду і способу вчинення злочину, *три рівні сумісності*: психофізіологічний, індивідуальний і соціальний.

Психофізіологічний рівень ґрунтується на оптимальному поєднанні таких характеристик, як швидкість і точність сенсомоторних реакцій, чутливість зору й слуху, темперамент, емоційна врівноваженість та витримка. *Індивідуальний рівень* сумісності передбачає оптимальне співвідношення пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, мислення), спостережливості, вольових якостей і рис характеру (рішучість, обережність, хитрість, настійливість), здатності орієнтуватися у швидкоплинних та екстремальних ситуаціях тощо. Соціальний рівень сумісності ґрунтується на оптимальному поєднанні таких якостей і характеристик, як соціальні установки, ціннісні орієнтації, комунікабельність, достовірність публічного виконання злочинної ролі, здатність впливати на інших людей і протистояти їх впливу.

Інші *важливі ознаки організованої злочинної групи ОЗГ* наведено у чинному Кримінальному кодексі України. Він містить: 1) наявність певної мінімальної кількості членів групи; 2) їх попереднє об'єднання у стійку групу для неодноразового вчинення злочинів; 3) єдиний план із визначенням функцій членів групи; 4) обізнаність із цим планом усіх членів групи.

Організована злочинна група – це реальне неформальне стійке об'єднання трьох та більше осіб, яке створене і функціонує з метою професійного вчинення злочинів за попередньою

змовою, життєздатне на основі кримінальної організованості та корупційних зв'язків. Поняття «організованої злочинної групи» є ґрунтовним відповідно до інших організованих злочинних об'єднань – банд, терористичних груп, злочинних організацій тощо.

Низка *ознак злочинної організації* визначено в чинному Кримінальному кодексі України. Це: 1) стійке об'єднання з ієрархічними зв'язками між його членами або структурними частинами; 2) спрямованість на вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів; 3) безпосереднє вчинення злочинів або здійснення керівної, координаційної, забезпечувальної діяльності (функцій) щодо цієї організації, інших осіб, інших злочинних груп. Основними сферами активності злочинних організацій є вимагання, контроль підпільного виробництва, контрабанда (алкогольні напої, тютюнові вироби, зброя, підакцизні товари), проституція, наркобізнес. Локальними та побічними сферами є викрадення людей, престижних автомобілів із метою викупу, торгівля людьми, розбійні напади, фізичне усунення конкурентів.

З'ясування особливостей окремих ОЗГ так чи інакше ґрунтується на класифікації цих груп. У сучасному правознавстві та юридичній психології однією з найрозповсюдженіших є *кримінологічна класифікація*.

Згідно з цією класифікацією, виокремлюються: проста організована група; злочинна організація (угруповання); злочинна спільність (асоціація) [9, с. 122–135].

Проста організована злочинна група. Кількісний склад нараховує три–десять осіб, має дворівневу рольову структуру (лідер – рядові члени), функціональна організація членів групи є відносною. У плануванні та вчиненні злочинів бере участь уся група, її члени безпосередньо контактують одне з одним та з лідером. Злочинні доходи розподіляються лідером рівномірно, зазвичай – без утворення спільного грошового фонду – «общака». Злочинна активність спеціалізована за видом, засобами, способом учинення злочинів; їх територія чітко не визначена, але обмежена місцем проживання членів групи (мікрорайон, місто, приміська чи районна зони). Контакти з іншими злочинними групами відсутні або епізодичні, стійких

корумпованих зв'язків немає. Динаміка цих характеристик залежить від того, як функціонує група: самостійно, на власний розсуд чи автономно, але під патронуванням потужнішої групи.

Злочинна організація (угруповання). Кількісний склад досить різноманітний і варіює в межах від кількох десятків до сотні осіб. Має розгалужену, кількарівневу, спеціалізовану структуру, до якої входять: керівний блок (три-вісім) осіб, що виконує управлінську, координаційну, стратегічно-планувальну, представницьку діяльність; блок інформації, аналізу, поточного планування, розроблення найважливіших акцій; фінансово-матеріальний блок, який призначений для зберігання спільного грошового та майнового фондів, забезпечення корупційних зв'язків, «відмивання» злочинних коштів і легального бізнесу; блок охорони і безпеки; блок безпосереднього виконання з однією чи кількома бандитськими групами. Злочинна організація взаємодіє з іншими угрупованнями за функціональною і територіальною ознаками, має розгалужені корумповані зв'язки на таких рівнях, як адміністративна одиниця, район, місто, регіон.

Злочинна спільність (асоціація). Кількісний склад такого об'єднання може становити від кількох сотен до тисячі осіб. Функціонально-рольова структура загалом схожа на структуру злочинної організації, але чисельніша, складніша і розгалуженіша. Контакти кожної структурної групи чітко визначені з дотриманням максимальної конспірації. Що вище статусно-рольове становище члена спільності, то менша кількість осіб знає про нього і може безпосередньо з ним контактувати. Злочинна спільність або монополізує та контролює одну-дві сфери кримінальної діяльності у масштабах кількох регіонів чи країни загалом, або охоплює кілька сфер у масштабах одного чи кількох регіонів. Спільнота має стійкі корупційні зв'язки з представниками місцевої та центральної влади, міжнародні контакти.

Особливою ОЗГ є *банда*, яка залежно від своїх характеристик (кількісний склад, злочинна спеціалізація, самостійність чи підпорядкованість функціонування) може належати до простої організованої злочинної групи або до злочинної організації. З кримінально-психологічного погляду банда

відрізняється високою організованістю, стійкістю, жорсткою дисципліною. Бандитській психології притаманні винятковість і зверхність над оточенням, зухвалість та безкарність, крайній цинізм, жорстокість до жертв і відступників.

Законодавчою конституційною ознакою банди визнано наявність зброї, яка використовується для нападу на громадян, підприємства, установи, організації. Бандою визнають групу в якій хоча б один з членів володів зброєю, яку має намір застосувати під час нападу, про що знають інші члени групи. Розрізняють:

- *традиційну банду*, яка самостійно функціонує на певній території, кількісний склад, переважно, не перевищує 15 осіб. Здійснює розбійні напади на інкасаторів, місця зберігання грошей і коштовностей, торговельні заклади, склади, житло заможних власників. Напади супроводжуються вбивствами, заподіянням тілесних ушкоджень, мордуванням і катуванням. Для вчинення злочинів та їх прикриття використовуються підроблені документи, форма працівників міліції, охоронних служб тощо;

- *спеціалізовану банду*, яка може функціонувати як самостійно і вчиняти злочини на замовлення за винагороду, або діяти у складі злочинної організації. Зосереджується на викраданні людей з метою отримання викупу, сплати данини, боргів, а також залякуванні, вбивствах. Відзначається високою конспірацією, професіоналізмом, застосуванням певної зброї – серійної або виготовленої на замовлення;

- *банду змішаного типу*, яка поєднує традиційний бандитизм із учиненням злочинів на замовлення.

Окремі фахівці вважають, що акцент на легальні господарчо-економічні форми діяльності разом із проникненням у державне управління та політику свідчить про перетворення злочинної спільноти у мафію.

Мафія виникла на острові Сицилія (Італія) як гангстерське об'єднання «братів по крові». Відзначалася абсолютною дисципліною, оскільки порушення основних «законів» мафії – «омерти» (мовчання), «вендети» (кровної помсти та «кровних заповідей» каралося смертю. Кровні заповіді:

- 1) один допомагає іншому, рятує навіть ціною власного життя;

2) член об'єднання (мафіозі) повинен якнайкраще виконувати будь-яке доручення старшого (капо). Доручення свідчить про особливу довіру і можливість відзначитися;

3) усі непорозуміння і конфлікти вирішуються самостійно, без жодних звернень до поліції, інших органів правосуддя;

4) будь-який зовнішній «утиск» будь-якого мафіозі все об'єднання сприймає як особисту образу і нещадно карає за це;

5) нікому не розповідати про власну причетність чи причетності інших до мафії, розподіл функцій, діяльність мафії загалом.

Від інших злочинних об'єднань мафія також відрізнялася комплексним застосуванням підкупу, погроз, фізичного усунення. Сучасна мафія визначається як таємна злочинна спільнота, яка за ступенем організованості та характером активності виходить за межі традиційної злочинності, має стійкі корупційні зв'язки, поєднує кримінальні та легальні форми діяльності, впливає на соціально-політичні процеси у регіоні чи країні загалом.

Функціонально-психологічні особливості окремих організованих злочинних груп необхідно враховувати для попередження і протидії організованим злочинності.

Резюме

1. Девіантною називається поведінка, що не узгоджується із суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства загалом.

2. Виділяють такі способи оцінення поведінкової норми і девіації: соціальний, психологічний, психіатричний, етнокультурний, віковий, гендерний, професійний, феноменологічний. Показниками девіантної поведінки є: стан, рівень, географія, структура і динаміка соціальних відхилень.

3. Залежно від соціальної норми, що порушується, виділяють такі види девіантної поведінки: антисоціальна, асоціальна, аутодеструктивна, суїцидальна, конформістська, нарцистична. На формування девіантної поведінки впливають біологічні, особисті, сімейні, соціальні тощо чинники.

4. Функції девіантної поведінки: 1) посилює соціальну поведінку встановленим нормам; 2) засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чітко окреслюють для себе

самих, що є нормою; 3) привертаючи увагу до порушників соціальних норм, сприяє консолідації соціальних спільнот; 4) зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які наявні у певному суспільстві чи соціальній групі, та вимагає їх вирішення; 5) девіація має сумнівні щодо наявного порядку, отже є каталізатором соціальних змін.

5. Профілактика і корекція девіантної поведінки проводиться за такими напрямками: інформування, формування здорових життєвих навиків і особистого зростання, формування стійкості до несприйняття негативних соціальних впливів, організація активної діяльності, корекція спеціальних порушень дитячо-підліткового віку, сімейна профілактика, корекційно-розвивальні програми для школярів, соціальна підтримка тощо.

6. Виникнення, формування та становлення девіантної поведінки і злочинності пояснюють різноманітні теорії, до яких відносяться: біологічна теорія Ч. Ломброзо, генетична (хромосомна), психоаналітична концепція З. Фрейда, теорія диференційної асоціації Е. Сазерленда, контролю У. Реклесса, структурного напруження Е. Дюркгейма, соціальної аномії Р. Мертон, теорія таврування, теорія стигматів І. Гоффмана тощо.

7. Організована злочинність – це сукупність злочинів, що чиняться у зв'язку із створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань. Виділяють такі суттєві ознаки організованої злочинності як соціологічного явища: вчинення сукупності певних видів злочинів (за тяжкістю, формою вини, мотивацією), монополізація і патрунування сфер передкримінальної та кримінальної діяльності; вчинення злочинів на професійній основі, у вигляді діяльності (промислу, бізнесу); активне уникнення та протидія соціальному контролю, насамперед, за допомогою корупції; характер і ступінь взаємовідносин, практичної взаємодії членів злочинних груп, злочинних груп між собою.

Контрольні запитання

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. У чому полягає відносність девіацій?
3. Яку поведінку називають делінквентною?
4. Які причини девіантної і делінквентної поведінки?
5. Чим відрізняються делінквентна і девіантна поведінка?
6. Які функції суспільних девіацій?
7. Охарактеризуйте біологічні і психологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.

8. Окресліть соціологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
9. Які функції виконує система соціального контролю?
10. Що таке санкції? Які є типи санкцій?
11. Яка різниця є між формальними і неформальними санкціями?
12. Яка різниця є між репресивними і превентивними санкціями?
13. Наведіть приклади, від чого залежить жорсткість санкцій.
14. Яка різниця між способами неформального і формального контролю?
15. Назвіть агентів неформального і формального контролю.
16. З чим пов'язана підвищена небезпека організованої злочинності для сучасної України?
17. Охарактеризуйте динаміку організованої злочинності в Україні за період її незалежності.
18. Розкрийте взаємозв'язок понять «організація», «соціальна організація», «кримінальна організованість».
19. Через які психологічні феномени виявляється кримінальна організованість групи?
20. Порівняйте кримінально-правове та кримінально-психологічне поняття організованої злочинної групи.
21. Установіть, що відрізняє просту організовану злочинну групу від злочинної організації (угруповання).
22. Чим відрізняється злочинна організація (угруповання) від злочинної спільноти?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Соціальні теорії злочинності.
2. Психологічні теорії злочинності.
3. Соціально-емпіричні дослідження злочинності в українському суспільстві.

Теми рефератів

1. Сутність організованої злочинності як кримінально-логічного явища.
2. Функціонально-рольова структура організованої злочинної групи: юридичний та психологічний аспекти.
3. Кримінально-психологічна характеристика банди.
4. Злочинна спеціалізація простої організованої злочинної групи, організації, злочинної спільноти.

Рекомендована література

1. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд / В. В. Білецький. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2003. – 156 с.
2. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
3. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.
4. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / Е. Дюркгейм. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
5. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.
6. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунеев. – М.: Наука, 1991. – 383 с.
7. Медведева Е. С. Сущность и существование девиантного поведения: монография / Е. С. Медведева. – Красноярск: Сиб ГТУ, 2007. – 192 с.
8. Медведев В. С. Кримінальна психологія: підручник / В. С. Медведев. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
9. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Р. Мертон. – К.: Вид-во ін-ту соціології НАН України, 1999. – 112 с.
10. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
11. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Летний сад, 2000. – 415 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: АСТ, 1998. – 670 с.

Тести

1. Поведінка людини, що не відповідає прийнятим у суспільстві соціальним нормам називається:

- а) кримінальною;
- в) делінквентною;
- б) аддиктивною;
- г) девіантною.

2. Збереження в психіці і поведінці дорослого або підлітка особливостей та властивостей дитячого віку, називається:

- а) пуерилізмом;*
- в) ретардацією;*
- б) ювенілізмом;*
- г) акселерацією.*

3. Яке на Ваш погляд із наведених положень не відноситься до функцій девіації?

- а) посилює підпорядкування соціальним нормам;*
- б) окреслює для людей, що є нормою, чого обов'язково та необхідно дотримуватися і виконувати;*
- в) є каталізатором соціальних змін;*
- г) указує способи вирішення соціальних проблем.*

4. До теорій, що пояснюють девіантну поведінку не відноситься:

- а) антропоморфний підхід;*
- в) теорія таврування;*
- б) соціальної аномії;*
- г) соціалізації особистості.*

5. До основних чинників злочинної діяльності не відносяться:

- а) пропаганда корисливості, насилля, культу сили;*
- б) правовий нігілізм;*
- в) романтизація кримінальної субкультури;*
- г) національне походження.*

6. До ознак злочинної організації, визначених у чинному Кримінальному кодексі України не відноситься:

- а) стійке об'єднання з ієрархічними зв'язками між його членами або структурними частинами;*
- б) спрямованість на вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів;*
- в) безпосереднє вчинення злочинів або здійснення керівної, координаційної, забезпечувальної діяльності;*
- г) індивідуально-психологічний рівень сумісності.*

7. До можливих варіантів за Р. Мертоном індивідуальної поведінки, щодо досягнення цілей у суспільстві, не відносяться:

- а) творчість;*
- в) ритуалізм;*
- б) інновація;*
- г) ескейпізм.*

8. До головних, найбільш інформативних характеристик злочинної організованості не відносяться:

- а) згуртованість;*
- б) функціонально-рольова структура;*
- в) спрацьованість і сумісність;*
- г) кримінальний досвід.*

9. Для кримінально організованої групи суттєве значення мають залежно від виду і способу вчинення злочину такі рівні сумісності:

- а) психофізіологічний;*
- б) індивідуально-психологічний;*
- в) соціально-психологічний;*
- г) соціально-демографічний.*

10. Хто з соціологів увів поняття «девіації» у соціологічну систему знання?

- а) М. Вебер;*
- б) Е. Дюркгейм;*
- в) Г. Спенсер;*
- г) Дж. Смелзер.*

11. Тип девіантної поведінки за якого людина, незважаючи на суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, активно їм протидіє, прагне замінити їх новими – це:

- а) конформізм;*
- б) інноваційна;*
- в) ескейпізм;*
- г) ритуалізм.*

12. Тип девіантної поведінки за якого людина, незважає на суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації – це:

- а) конформізм;*
- б) інноваційна;*
- в) ескейпізм;*
- г) ретритизм.*

13. Соціальний підхід розглядає девіантну поведінку як:

а) внутрішньо особистісний конфлікт, деструкцію та саморуйнування індивіда;

б) передхворобні особливості людини, що сприяють формуванню психічних ускладнень і захворювань;

в) суспільна безпека чи небезпека поведінки людини;

г) елемент традицій певної спільноти.

14. Як Ви гадаєте, яке із наведених положень не відноситься до механізмів самовиправдання і захисту девіантної поведінки?

- а) викривлене уявлення про ситуацію девіантної поведінки;*
- б) визначення себе як жертви примусу, залежності і обману;*

- в) подання себе як пасивного об'єкта зовнішніх впливів;
- г) адекватне оцінення особистісних якостей.

15. На Ваш погляд, яке із наведених положень не відноситься до основних етапів формування механізмів самовиправдання і захисту девіантної поведінки?

- а) етап доморальної свідомості;
- б) етап формального визнання норм;
- в) етап формування автономної системи морально-правових уявлень;
- г) етап правової соціалізації.

16. Автором теорії, що схильність до злочинів визначається типом тілесної будови є:

- а) В. Шелдон;
- б) Ч. Ломброзо;
- в) З. Фройд;
- г) Е. Сазерленд.

17. Автором теорії стигматів щодо девіантної поведінки є:

- а) І. Гоффман;
- б) Г. Бекер;
- в) Р. Мертон;
- д) Е. Дюркгейм.

18. До особистісних причин девіантної поведінки відноситься:

- а) травми, інтоксикації, інфекції, захворювання тощо організму людини;
- б) агресивність, тривожність, низька стресостійкість, акцентуації характеру людини тощо;
- в) порушення дитячо-батьківських відносин;
- г) соціальні причини.

19. Автором теорії структурного напруження (соціальної аномії), яка пояснює девіантну поведінку людини є:

- а) Р. Мертон;
- б) Е. Дюркгейм;
- в) У. Реклесс;
- г) Ч. Діккенс.

20. Автором теорії, що девіантна поведінка є наслідком агресивності, як уродженої, притаманної людям властивості, що не зникла в процесі соціалізації є:

- а) З. Фройд;
- б) Е. Фромм;
- в) Е. Еріксон;
- г) Ж. Піаже.

Розділ 17

Соціологія конфлікту

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити сутність соціологічних категорій «конфлікт», «соціальний конфлікт», «соціологія конфлікту»;
 - визначити структуру і стадії конфлікту;
 - пояснити умови і причини, що є в основі конфліктів;
 - проаналізувати основні теорії соціальних конфліктів;
 - проаналізувати суть, природу і функції соціальних конфліктів;
 - визначити основні стратегії виходу із соціального конфлікту.

17.1. Предмет і природа соціального конфлікту

17.2. Структура, причини та механізм соціального конфлікту

17.3. Типологія конфліктів

Упродовж свого існування і розвитку людина пізнавала світ, розвивалася, творила через те, що завжди поставала перед вибором у проблемних ситуаціях. У цьому закладені великі можливості її життя, суспільного розвитку через вирішення проблем взаємодії людей, людини і суспільства, людини і природи, людини та її психології. У повсякденному спілкуванні слово «конфлікт» застосовується щодо широкого кола явищ – від збройних конфліктів і протистояння різних соціальних груп до службових або сімейних суперечок, до проблем кожної особистості, які супроводжують її упродовж життя. Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

17.1. Предмет і природа соціального конфлікту

Дослідження соціального конфлікту як вагомого соціального явища є однією із найактуальніших проблем сучасної соціології. Воно охоплює широке коло питань, серед яких – визначення поняття «соціальний конфлікт», його природа як соціального явища, причин виникнення та можливостей його

вирішення, а також типології, класифікації конфліктів, виявлення їх ролі у суспільному житті та ін.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо), що розглядаються як фактори розвитку соціальних систем.

Предметом цієї соціологічної теорії, своєю чергою, є закономірності та процеси виникнення, перебігу та вирішення соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки, а також різноманітні конфліктні відносини, що виникають між людьми у процесі їхньої взаємодії та суспільної діяльності.

Більшість соціологів вважають, що існування сучасного суспільства без конфліктів неможливе, оскільки вони є невід'ємною частиною життєдіяльності, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються у суспільстві. Конфлікт робить соціальні відносини більш динамічними та мобільними, що він сильніший, то помітніший його вплив на перебіг соціальних процесів і темпів їх здійснення.

Щодо *природи і сутності соціальних конфліктів* є різні пояснення, так:

- давньогрецький філософ Анаксимандр (бл. 610–547 рр. до н. е) твердив, що речі виникають із постійного руху «ай перону» – єдиного матеріального начала, що спричинює виокремлення з нього протилежностей, а це означає, що воно конфліктне;

- китайські філософи у VII–VI ст. до н. е. бачили джерело розвитку природи і суспільства у боротьбі протилежних сил – як загальний закон, що діє в природі та суспільстві;

- англійський економіст А. Сміт (1723–1790) uważав, що в основі конфлікту є розподіл суспільства на класи та економічне суперництво між ними;

- Г. Гегель (1770–1831) одну з їх причин вбачав у соціальній поляризації між «нагромадженням багатства» і «прив'язаним до праці класом»;

- М. Вебер покликався на те, що соціальний конфлікт – це реальність, неминуче явище в житті будь-якого суспільства,

яке є вагомим стимулом його соціального розвитку, це конфлікт матеріальних та ідеальних цінностей статусних груп, що характеризуються власними амбіціями, зазіханнями, економічними інтересами і певною системою життєвих орієнтацій;

- К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що соціальні конфлікти виникають унаслідок соціальної нерівності і виявляються у класовій боротьбі;

- згідно з теорією психоаналізу З. Фрейда, поява і розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначається зіткненням всередині особистості несвідомих психічних сил, основною з яких є лібідо (сексуальний потяг), та необхідністю вистояти індивіду у ворожому соціальному середовищі. Заборони з боку середовища завдають душевної травми, пригнічують енергію несвідомих потягів, які виявляються у вигляді невротичних синдромів. З. Фрейд наголошував на необхідності пошуку причин міжособистісних конфліктів у сфері несвідомого;

- Р. Дарендорф і Л. Козер розглядають конфлікт як частину життя суспільства, яким необхідно вміти керувати, всі конфлікти так чи інакше виникають завдяки поділу влади через те, що одна група або клас опираються «тиску» або пануванню іншої соціальної сили. Тому конфлікт піддається свідомому керівництву за умови знання законів його розвитку і функціонування;

- Г. Зіммель визначив конфлікт не тільки як одну із форм розбіжностей, а й як соціалізуючу силу, здатну об'єднати протиборчі взаємозалежні сторони;

- як гадав Р. Мертон, соціальна аномія є результатом конфлікту між культурною і соціальною структурами суспільства, виявом якого є суперечність між тими цілями, що висуває особистість, та її нездатністю досягнути їх нормальними (з погляду суспільства) засобами тощо.

Зміст соціології конфлікту складається з таких рівнів знання:

- *загальнотеоретичного* – пояснення конфлікту як соціального феномена, аналіз його природи, динаміки, місця і функцій у системі соціальних дій і взаємодій;

- *конфліктологічних* теорій середнього рівня – вивчення конкретних видів конфліктів, які виникають у всіх сферах

суспільного життя (соціальній, економічній, політичній, культурно-духовній), різних спільнотах (сім'ї, колективі, організації і ін.);

- *практичного* – технології регулювання і вирішення соціальних конфліктів.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких *проблемах*:

- аналіз сутності конфлікту, з'ясування джерел, природи та ступеня конфліктності суспільства;

- дослідження елементів, сторін конфліктів (відчуття, ідеї, цінності, індивіди з різними інтересами, соціальні інститути, соціальні спільноти й ін.);

- представленість конфліктів як соціальних процесів, що мають певну структуру і умови протікання (становлення, розгортання, вирішення, попередження);

- аналіз конфліктних ситуацій, соціальної напруженості, соціальних депривацій;

- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;

- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше застосовує такі категорії, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт» (від лат. *conflictus*). Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляється в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – явний чи прихований стан протистояння інтересів, цілей і тенденцій розвитку соціальних об'єктів, що об'єктивно розходяться.

За своєю суттю конфлікт є соціальним явищем, яке виникло завдяки особливостям суспільного життя, соціальним системам, зіткненню, протистоянню суб'єктів соціуму. В процесі трансформації, переходу суспільства із одного стану в інший конфлікт розвивається на всіх *рівнях соціальної організації*:

- на *громадському рівні* – це конфлікт, пов'язаний з руйнуванням застарілих і формуванням нових суспільних відносин;

- на *рівні культури* – затвердження нової системи цінностей, бо стара (ідеї, норми тощо) руйнується, але активно опирається;

- на *рівні соціально-класової структури* формуються нові соціальні верстви і групи, що супроводжується іноді ворожим ставленням старих соціальних елементів;

- на *рівні економічних відносин* виникають нові форми організації роботи підприємств і установ, які є носіями сучасної підприємницької діяльності в разі одночасного збереження застарілих норм економічної поведінки;

- на *рівні повсякденного життя* – це суперечності між сталим способом стилем життєдіяльності і новими вимогами з боку суспільства щодо її змісту та організації тощо.

Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних *фазах його розвитку*. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для вирішення суперечностей. Це зосереджувало науковців на проблемі прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого залежать від напруженості учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту – ступінь зіткнення інтересів, проникливість суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Зазвичай, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що спричинює пряму залежність можливості вирішення конфлікту. Напруженість конфлікту дає можливість передбачити час, який потрібний для подолання конфліктної ситуації, тобто передбачити тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту – часові виміри наявності конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протилежних сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості її вирішення багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (*конфліктантів*). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі*

конфлікту – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: *суб'єктні* (кількість учасників та їхні інтереси), *просторові* (територія, на якій відбувається конфлікт, сфера виникнення і вияву конфлікту, умови і причини виникнення, конкретні форми вияву, засоби і дії, якими користуються суб'єкти, результат конфлікту), *часові* (тривалість, частота, повторюваність, тривалість участі кожного суб'єкта, тимчасові характеристики кожного із етапів конфлікту).

17.2. Структура, причини та механізм соціального конфлікту

Структура конфлікту – сукупність стійких елементів, що забезпечують його цілісність. Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. *Сторони, що конфліктують.* У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальну роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).

2. *Зона конфліктної взаємодії.* Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. *Уявлення про ситуацію.* Кожний із конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спричинили та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. *Причини, мотиви.* Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді – прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до конфлікту, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що

стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. *Умови*, за яких відбувається конфлікт. З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Зазвичай, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. *Дії*. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони виявляються у:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- захопленні або утриманні того, що, як вважає ця сторона, належить їй;
- завданні прямої чи побічної шкоди майну та репутації;
- фізичному насильстві;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону вчинити всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних *принципів* визначають:

- концентрацію зусиль, матеріальних і моральних сил щодо отримання бажаного результату у конфлікті;
- координацію сил і можливостей – з власних, і прихильників;
- заподіяння удару по найуразливіших місцях суперника;
- економію сил та часу тощо.

Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, внаслідок якого – винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативне оцінення особистості, приниження, брутальність тощо);

- захоплення та утримання об'єкта конфлікту – найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;

- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);

- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);

- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;

- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;

- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;

- дружельюбність (коректне спілкування, демонстрація готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. *Наслідки.* Можуть бути і позитивні, і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, а й від перипетій боротьби.

Отже, для функціонування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить кілька стадій.

Передконфліктна стадія охоплює окремі етапи: виникнення об'єктивної проблемної ситуації, суть якої полягає у виникненні суперечності між суб'єктами (їх цілями, мотивами, діями, прагненнями й ін.); усвідомлення об'єктивної проблемної ситуації суб'єктами взаємодії, що означає сприйняття реальності як проблемної, розуміння необхідності здійснити певні дії для вирішення суперечності; спроби сторін вирішити об'єктивну проблемну ситуацію неконфліктними способами (переконанням, роз'ясненням, проханням, інформуванням протилежної сторони); виникнення передконфліктної ситуації,

яка сприймається сторонами як наявність загрози безпеки їх інтересам, що провокує конфліктну поведінку.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту, випробовуванням сил, спробою за допомогою сили вирішити проблему на свою користь. Якщо ресурсів, задіяних однією зі сторін, достатньо для переваги співвідношення сил на свою користь, то інцидент може вичерпатися (конфліктанти вирішують свої непорозуміння). Часто конфлікт розвивається далі як низка конфліктних подій. Взаємні конфліктні дії здатні видозмінювати та ускладнювати структуру конфлікту, привносячи нові стимули для подальших дій, боротьби й ін.

Стадія ескалації представлена початком ескалації, силовими діями, загостренням емоцій і кульмінацією. Початок ескалації – різка силова інтенсифікація боротьби опонентів. Силова дія означає, що обидві сторони сподіваються способом тиснення і наполегливості спричинити зміну позицій опонента за умови, коли ніхто не готовий добровільно поступитися. Загострення емоцій відбувається, коли образ «іншого» ще зберігається, але суб'єкт більше не зважає на думки, відчуття, становище «іншого». В емоційній сфері домінує чорно-білий підхід. Все, що не «я» і не «ми» – погане і відкидається.

Ескалація. Виявляється в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруження у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруження змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Абсолютизація негативного оцінення опонента і позитивного – себе. Ризикується «священними цінностями», всіма вищими формами переконань і моральних зобов'язань. Опонент стає абсолютним ворогом, знецінюється до стану речі і позбавляється людських рис.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після вирішення конфлікту. Вона може бути і кон-

структивною, і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Будь-який конфлікт становить загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричинює нову конфліктну ситуацію.

Тому в разі їх вирішення необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Конфлікт як соціальне явище спричинює певні соціально-психологічні чинники, втілені в інтереси конкретних соціальних суб'єктів – учасників конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень, що постають у найрізноманітніших комбінаціях. До найголовніших причин належать:

1. *Протилежні орієнтації сторін* – суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що безумовно, спричинює конфліктні ситуації.

2. *Різноспрямованість ідеологічних засад*. Виникаючи на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. *Різновекторність соціально-економічних орієнтацій*. Передусім вони пов'язані із соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, своєю чергою, зумовлюють відповідні стратифікаційні зміни.

4. *Суперечності між елементами соціальної структури*. Зумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр – периферія).

5. *Соціально-психологічні та морально-етичні*. Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що призводить до різноманітних спроб змінити його.

Чинники конфліктів класифікують за різними критеріями. Найчастіше ними є: інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. *Інформаційні чинники*. Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої або ненадійної інформації, недооцінення фактів та їх значення, дезінформацію. Часто такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. *Структурні чинники*. Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, інформування, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. *Ціннісні чинники*. Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів та відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційних систем поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутрішньокolleктивної поведінки тощо.

4. *Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією* (її відсутністю) сторін. У цьому сенсі принциповими є: сутність, основа, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, довіри, історія взаємодії тощо.

5. *Поведінкові чинники*. Ця група чинників стосується передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують безпеці, спричиняють стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

6. *Незнання характерологічних, соціально-психологічних якостей іншої особи*. Наділені різними характерами і темпераментом індивіди по-різному реагують на конфлікт: холерик діє швидко, часто не вникаючи у суть справи; меланхолік довго зважає, роздумує, порівнює; флегматик реагує спокійно, нерідко дивується конфронтаційній поведінці колег; сангвінік

оперативно аналізує події, прагне знайти розумний вихід, запропонувати прийнятний для обох сторін компроміс.

Особи з різними типами характеру по-різному спричинюють конфлікт:

- *легкобуджувальний* тип найконфліктніший, нікому не пробає образ, йому відповідає холеричний темперамент;

- *нестійкий* тип здебільшого орієнтується на учасника конфлікту, який найвигідніший йому. Діям його не вистачає стабільності, він завжди чимось незадоволений. Такими є особи меланхолічного характеру;

- *гіпертимний* тип характеризують стабільно оптимістичний настрій, висока самооцінка. Він усім задоволений, ні в чому не бачить проблем, легковажно ставиться до помилок, непослідовний у вчинках, легко налагоджує неформальні відносини. Під тисненням постійних повчань, монотонності може зініціювати конфлікт;

- *демонстративний* тип прагне будь-що звернути на себе увагу, діяти оригінально, що нерідко збіднює зміст його вчинків. Обмежування його інтересів, недооцінювання заслуг неминує спричинюють конфлікт;

- *сенситивний* тип, відрізняючись підвищеною вразливістю, страждає від відчуття власної неповноцінності, до всього ставиться з тривогою і настороженістю, глибоко відданий, вірний та надійний друг. Несправедливість, грубість, сварка з близькою людиною спричинюють конфлікт;

- *замкнений* тип постійно задуманий, важко йде на контакт, насторожено ставиться до інших, рідко зважається на значні життєві вчинки;

- *астенічний* тип у складних ситуаціях швидко втомлюється, що є наслідком його дисгармонійного розвитку, тому в поведінці виявляє надмір роздратованості, підозрілості, тривожності;

- *циклоїдний* тип у період піднесення настрою за монотонної діяльності, самотності, жорстокої дисципліни може виявляти роздратування, гнів, що і стає причиною конфлікту. В період погіршення настрою у нього загострюється сприйняття неприємностей, спостерігаються пасивність, замкненість. Якщо в цей час ситуація вимагає активної діяльності, зміни звичного способу життя, то конфлікт є неминучим;

- тип характеру, що «застрягає». Такі риси як підозрілість, ревності тощо, спричиняють конфлікти, у яких можливі несправедлива образа, ураження самолюбства;

- *інтровертний* тип, вирізняючись недостатньою комунікабельністю, заглиблений у себе, у конфліктах з надмірною стійкістю обстоює свої погляди, на все має власний погляд, який часто не збігається з думкою більшості. Грубість, безцеремонність підсилюють імовірність конфлікту;

- *екстравертний* тип, якому властива висока комунікабельність, відсутність власної думки, у конфліктних ситуаціях підпадає під вплив інших, що призводить до непродуманих учинків. Вимушена самотність, нерегламентованість життя можуть бути причиною конфлікту.

Усім конфліктогенним індивідам бракує емпатії. У колективі, зазвичай, вони відособлюються. Багатьом із них властивий надмірний конформізм (пристосування до чужих думок), негативізм (бездумний опір будь-якій лінії поведінки, оцінювальним судженням).

За своєю суттю конфлікт може бути носієм і конструктивних, і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До позитивних належать:

- *соціально-діагностична* – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, поглиблення соціальних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп;

- *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

- *консолідуюча (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

- *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

- *комунікативна* – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємопристосування учасників конфліктної ситуації;

– *зняття психологічного напруження* – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічного напруження між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт приховує у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків про негативні функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

– *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального спокою, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

– *дезінтегруюча* – спричинює послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, ускладнення пошуку компромісів;

– *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оціненні цінностей, щодо яких виникла конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо;

– *надлишково-витратна* – конфлікти зазвичай вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних, зокрема емоційних, ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають.

Знання та використання цих чинників дають змогу припинити конфлікт на стадії його виникнення. В цій ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, створювати нові комбінації проблем.

17.3. Типологія конфліктів

Конфлікт є складним і багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його спричиняють. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набувають нових рис. Це зумовлено динамічністю та ускладненням системи соціальних відносин. Конфлікти розрізняють за: формою,

видами, масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами урегулювання тощо.

За *формами вияву* визначають такі конфлікти:

Економічні конфлікти, які ґрунтуються на економічних протиріччях, коли економічні потреби однієї сторони задовольняються або можуть бути задоволені завдяки іншій.

Політичні конфлікти, що зумовлені існуванням таких складних соціальних організмів, як держава і народ з притаманними їм особливими прагненнями і схильностями.

Ідеологічні конфлікти можуть виникати і між окремими класами, і в межах одного класу. Предметом таких конфліктів, які виникають на расовій, культурній, етнічній, релігійній основах, є різні ідеологічні цінності, що становлять світоглядне підґрунтя певної соціальної групи.

Позиційні конфлікти виникають унаслідок протилежності інтересів соціальних груп або окремих особистостей, які займають різні стани в структурі організаційних стосунків.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між різними суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають у результаті співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур. Продовжують цю класифікацію *сімейні, військові, юридичні, побутові* та інші конфлікти.

За принципом *доцільності–недоцільності* – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

Розгляд конфліктів у *динаміці* дає змогу визначити такі їх різновиди:

- на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;
- на етапі розвитку: короточасні, тривалі, затяжні;
- на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані;
- на етапі припинення: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під впливом засобів, віднайдених конфліктуючими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

За складом конфліктуючих сторін конфлікти бувають.

1. *Внутрішньоособистісні*. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого – це гостре негативне переживання, спровоковане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт психоемоційним напруженням, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, заниженням самооцінки. У цьому контексті визначають мотиваційний (між «хочу» та «хочу»), моральний (між «хочу» та «треба»), нереалізованого бажання (між «хочу» та «можу»), рольовий (між «треба» та «треба»), адаптаційний (між «треба» та «можу»), неадекватної самооцінки (між «можу» та «можу») види конфліктів. Зазвичай, внутрішньоособистісні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

2. *Міжособистісні та групові*. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. Ресурсні конфлікти пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); ціннісні розгортаються в сфері взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх різноманітні, всю їх сукупність соціологи звели до кількох груп:

- обмеженість ресурсів;
- різні аспекти взаємозалежності;
- відмінність цілей;
- відмінність уявлень та цінностей;
- відмінність у життєвому досвіді та поведінці;
- незадоволення комунікацією;
- особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні).

За *критерієм реальності* їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), зовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які дещо

змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних причин для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з помилками сприйняття та розуміння).

За ознакою «об'єктивність–суб'єктивність» причини можливі:

1. Ділові конфлікти. Вони спричиняють конкретні об'єктивні причини, пов'язані з трудовою діяльністю в організації (проблеми в організації праці, стилі керівництва, матеріальної і моральної винагороди за праці тощо);

2. Емоційні конфлікти. Відбуваються у формі ворожих стосунків учасників, що періодично виникають із різних приводів. Джерела їх – в особистих якостях опонентів, передусім – у психологічній несумісності.

Конфлікти в організаціях.

За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість – особистість (міжособистісні), група – група (міжгрупові), особистість – група.

За джерелом конфліктної енергії поділяються на *структурні* (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); *інноваційні* (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); *позиційні* (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства локалізовані у сфері символічного визнання (хто є важливішим?); *справедливості* (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); *суперництво* з приводу ресурсів (традиційним для організацій; у конфлікт переростає тоді, коли виконавці, між якими розподіляється певний ресурс, ставлять у залежність від його отримання виконання власних службових обов'язків); *динамічні* (мають соціально-психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер).

Організаційні конфлікти, зазвичай, спричинюють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

3. *Міжгрупові конфлікти*. Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх формує: незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. Соціологію передусім цікавлять соціальні конфлікти, до яких вона відносить конфлікти між суспільством та природою, економічні, трудові, соціального планування, внутріполітичні, військові, міжкультурні, міжнаціональні, етнічні, міждержавні тощо. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять:

- *міжгрупова ворожість*. З. Фройд стверджував, що вона існує за будь-якої взаємодії груп, головною функцією її є згуртування групи;

- *об'єктивний конфлікт інтересів*, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів;

- *груповий фаворитизм*, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи всупереч інтересам тих, хто належить до інших груп.

Одним із найпоширеніших видів міжгрупового конфлікту є *трудовий*, в основі якого – умови праці, система розподілу ресурсів, прийняті домовленості. Його вчинюють переважно бездієвість та забюрократизованість адміністрації, ігнорування чи незнання роботодавцем норм трудового законодавства та дії. З цим пов'язані низькі соціальні гарантії працівникам, низька зарплата, її несвоєчасне виплачування та ін.

4. Найскладнішими та важкорегульованими є *міжетнічні конфлікти*, які, переважно, мають багатолітню передісторію, спричиняються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутрішньополітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у суспільстві, на міжнародній арені. Серед внутрішньополітичних конфліктів визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі.

Міждержавні конфлікти спричинюють комплекс причин, їх основу становить зіткнення національно-державних

інтересів, суб'єктами є держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць. Вони становлять загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини, їх поділяють: на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування; захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів у тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

5. Ґрунтуючись на особливостях перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає *прості та складні* їх форми.

До *простих конфліктів* відносять:

- *бойкот* – повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого, він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;

- *саботаж* – одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, завдати шкоди авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;

- *переслідування* – має на меті послаблення, компрометацію противника;

- *вербальна та фізична агресія* – виявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До *складних форм* соціальних конфліктів належать:

- *суспільний протест* – постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;

- *бунт* – його формами є заколот, повстання, заворушення; зазвичай, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні;

- *соціальна революція* – постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;

- *війна* – тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється завдяки збройному насильству.

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних суперечень.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку. Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність суперечень між його суб'єктами.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його вирішити, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із *профілактики конфлікту* охоплює такі основні напрями:

- створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та вирішення неконфліктними засобами;
- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізненими або недостатньо ефективними, а інколи навіть можуть посилити дію чинників, що спровокували конфліктну ситуацію. За таких умов необхідно зробити все для її швидкого вирішення, маючи на увазі, що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій та вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Найпоширенішими засобами вирішення конфлікту є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що сформувався у конфлікуючих сторін;
- зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент йде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;
- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;
- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань. Консенсус може бути основним (відображає ступінь єдності цілей та цінностей), процедурним (встановлює правила дій), на рівні відношення до політики, влади, керівництва. Часто конфлікуючі сторони різко обмежують можливості вирішення конфлікту завдяки консенсусу.

Вирішення конфлікту є однією з *форм подолання конфліктної ситуації*.

З-поміж інших часто використовуються:

- *урегулювання* конфлікту – відрізняється тим, що в усуненні суперечень між конфліктантами бере участь третя сторона;

- *затухання* конфлікту – тимчасове припинення протидії в разі збереження напруження та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів;

- *переростання* в інший конфлікт – настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя;

- *усунення* конфлікту – полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів.

На практиці все це виявляється як перемога однієї зі сторін, відмова їх від посягань на об'єкт, що спричинив конфлікт, чи згода на спільне його використання. Інколи вдаються до компенсації опоненту за оволодіння об'єктом.

Успішність вирішення конфлікту залежить від пошуку спільних цілей та інтересів, зниження негативних емоцій опонента, об'єктивного обговорення проблеми, вибору оптимальної стратегії ліквідації конфлікту, а також організаційних, історичних, правових, психологічних, культурних чинників. Безпосереднє перебігання конфлікту передбачає аналіз і оцінення ситуації, вибір засобу, формування планудій, його реалізацію та оцінення ефективності. Соціологія конфлікту передбачає певні стратегії виходу із конфлікту як головну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі. До *різновидів стратегії виходу з конфлікту* належать:

- *суперництво* – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях;

- *компроміс* – полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідом-

люють рівність своїх прав та обов'язків, відчують загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

– *приспосування* – є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони;

– *уникнення вирішення проблеми* – є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат. Йдеться не про вирішення, а про припинення конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, прагнення зекономити час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки;

– *співробітництво* – передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її вирішенні; найефективнішим буває за сильної взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох: може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Переговори передбачають використання ненасильницьких засобів та прийомів для вирішення проблеми. Здебільшого вони стосуються нормалізації відносин, перерозподілу, створення нових умов, узгоджень. Можуть виконувати інформаційну (сторони зацікавлені в обміні поглядами, але не готові до спільних дій), комунікативну (створення нових зв'язків та відносин), регулятивну, координуючу, пропагандистську (дають змогу одній із сторін представити себе у вигідному світлі перед громадськістю) функції. Трапляється, що їх використовують для зволікання з прийняттям рішення, з'ясування аргументів та слабких місць суперника.

Учасники переговорів найчастіше вдаються до одного із трьох типів поведінки: компромісу (сторони уступають), відносного компромісу або асиметричного рішення (одна сторона значно уступає іншій), нового рішення, завдяки співпраці. *Переговори є складним процесом, який поділяється на такі етапи.*

Підготовка. Здійснюється і за організаційним (формування делегації, визначення місця та часу проведення, узгодження питань тощо), і змістовим (аналіз проблеми, формування концепції переговорів, визначення можливих варіантів рішення, вироблення пропозицій) напрямками.

Проведення переговорів. Уточнюються інтереси, концепції, позиції учасників, обґрунтовуються погляди, пропозиції, узгодження позицій та вироблення домовленостей.

Аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну зі сторін, і як незалежний посередник.

У першому випадку конфлікт завершується за допомогою насильства та соціального тиснення, у другому – суду, арбітражу, медіації.

Медіація – вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Найчастіше для цього організовують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективні медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути *офіційним* (формальним) і *неофіційним* (неформальним). Офіційними медіаторами є міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо. Неофіційними медіаторами бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та ін.

Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для вирішення конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне, по-різному тлумачать головні для вирішення конфлікту критерії або вважають конче необхідним зовнішній контроль щодо дотримання проміжних тимчасових

угод. Буває, що сторони цінують добрі відносини, але за певних обставин не можуть порозумітися і тоді вдаються до послуг медіатора.

Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у вирішенні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть. Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін, соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

- *третейський суддя* (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми);
- *арбітр* (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);
- *посередник* (більш нейтральна роль; маючи відповідні знання, він забезпечує конструктивне обговорювання проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами);
- *помічник* (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);
- *спостерігач* (своєю присутністю утримує сторони порушень домовленостей, агресії).

Третя сторона може забезпечити вольове припинення конфлікту (третейський суддя, арбітр), розведення конфліктуючих сторін (третейський суддя, арбітр), блокування боротьби (третейський суддя, арбітр, спостерігач), застосування санкцій (третейський суддя, арбітр), визначення правомірності претензій (третейський суддя, арбітр), надання допомоги (помічник, посередник), сприяння нормалізації відносин (помічник, посередник), надання допомоги в організації спілкування (помічник, посередник), контроль за виконанням домовленостей (арбітр, спостерігач, посередник).

Як тактичні прийоми медіатор може застосовувати по чергового вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникову дипломатію (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання

ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо. Медіацію вважають досить ефективною формою вирішення конфліктів.

Резюме

1. Соціологічна теорія досліджує природу і закономірності виникнення і перебігу соціального конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів, їх соціальну роль, способи їх запобігання та вирішення, а також методи управління ними.

2. Об'єктом соціологічної теорії конфлікту є конфлікт як суспільне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.

3. Предмет соціологічної теорії конфлікту – закономірності та процеси виникнення, перебіг і вирішення соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відношення, що виникають між людьми у процесі їх взаємодії.

4. Під соціальним конфліктом, зазвичай, розуміється зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій, цінностей або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії.

5. Роль соціального конфлікту у житті суспільства розкривається за допомогою таких його функцій, як сигналізування про соціальне напруження, інноваційна, консолідуюча, активізація соціальних зв'язків, комунікативна, зняття психологічного напруження, а також дестабілізуючої, дезінтегруючої, аксіологічної.

6. До основних типів соціального конфлікту відносяться функціональні і дисфункціональні, особистісні і міжособистісні, конфлікт між особою та соціальною групою, міжгрупові і міжкласові, а також політичні, економічні, соціокультурні, міжнаціональні тощо.

7. Механізм соціального конфлікту охоплює такі елементи: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту. Соціальний конфлікт поділяється на такі стадії: прихована стадія, стадія інциденту, стадія активних дій, стадія завершення конфлікту, стадія його вирішення.

8. В основі більшості соціальних конфліктів є такі причини, як ресурси, що необхідно розподіляти, взаємозалежність завдань, які необхідно вирішувати в процесі колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манерах поведінки, рівні культури, освіти, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.

9. Серед основних методів вирішення соціальних конфліктів виокремлюються такі: метод уникнення, метод переговорів, метод посередництва, метод відкладання, метод третейського розгляду або арбітраж.

Контрольні запитання

1. Дайте порівняльну характеристику основних соціологічних теорій конфлікту.
2. Розкрийте сутність подвійного характеру функцій конфлікту, охарактеризуйте окремі з них.
3. Проаналізуйте можливі причини конфлікту.
4. Визначте основні механізми виникнення міжгрупових конфліктів та проаналізуйте їх.
5. Доведіть перспективність урегулювання конфліктів за допомогою третьої сторони, навівши приклади із сьогодення.
6. Проаналізуйте з погляду стабільності розвитку суспільства основні форми вирішення конфліктів.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Системний характер соціальних конфліктів.
2. Стратегії протидії і вирішення конфліктів.
3. Алгоритм управління конфліктом.

Теми рефератів

1. Медіаторство в умовах сучасної України.
2. Переговори у конфліктних ситуаціях.
3. Культура та соціальні конфлікти.
4. Міжнаціональні та міжетнічні конфлікти та їх специфіка.
5. Проблема типологізації конфліктів у соціології.
6. Глобальні проблеми сучасності і соціальні конфлікти.

Рекомендована література

1. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / уклад. Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
2. Гірник А. Конфлікти: структура, ескаляція, залагодження / А. Гірник, А. Бобро. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
3. Конфліктологія: підручник для студ. вищ. нав. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; за ред. проф. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Х.: Право, 2002. – 256 с.

4. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підручник / Л. Й. Гуменюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 564 с.
5. Дмитриев А. В. Конфликтология: учеб. пособие / А. В. Дмитриев. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
6. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Каравела, 2004. – 456 с.
7. Нагаєв В. М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант) / В. М. Нагаєв. – К.: Центр навч. літ., 2004. – 198 с.
8. Пірен М. І. Конфліктологія: підручник / М. І. Пірен. – К.: МАУП, 2001. – 357 с.
9. Пірен М. Деонтологія конфліктів та управління / М. Пірен. – К.: УАДУ, 2001. – 378 с.
10. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
11. Русинка І. І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами / І. І. Русинка. – К.: Професіонал, 2007. – 240 с.

Тести

1. Соціальний конфлікт – це:
 - а) збройне зіткнення;
 - б) відсутність взаєморозуміння;
 - в) протистояння різних політичних сил;
 - г) сутичка інтересів різних соціальних груп.
2. Соціологія конфлікту вивчає:
 - а) соціальну природу та сутність конфліктів;
 - б) типологію конфліктів та їх класифікацію;
 - в) поведінку окремого індивіда у конфлікті;
 - г) усі відповіді правильні.
3. До позитивних функцій конфліктів більшість соціологів відносять:
 - а) соціально-діагностичну;
 - б) регулюючу;
 - в) соціально-психологічну;
 - г) надлишково-витратну.
4. Виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні організацій, поглиблення соціальних суперечень, поляризацію інтересів різних соціальних груп. Про яку з функцій конфліктів йдеться?
 - а) дестабілізуючу;
 - б) комунікативну;

- в) надлишково-витратну;*
- г) соціально-діагностичну.*

5. Конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) дестабілізуючу;*
- б) комунікативну;*
- в) надлишково-витратну;*
- г) дезорганізуючу.*

6. Участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні своїх зусиль. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) дестабілізуючу;*
- б) комунікативну;*
- в) інтегральну;*
- г) дезорганізуючу.*

7. Пошук способів вирішення конфлікту активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємоприспосовування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) дестабілізуючу;*
- б) комунікативну;*
- в) інтегральну;*
- г) дезорганізуючу.*

8. Конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів вирішення наявних проблем. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) інтегральну;*
- б) комунікативну;*
- в) дестабілізуючу;*
- г) дезорганізуючу.*

9. За способом вирішення конфлікти поділяють на:

- а) відкриті;*
- б) політичні;*
- в) насильницькі;*
- г) приховані.*

10. За наслідками конфлікти поділяють на:

- а) прості;*
- б) конструктивні;*

- в) глобальні;*
- г) складні.*

11. Глобальні, соціетальні, регіональні, локальні конфлікти – це типологія конфліктів за:

- а) способом вирішення;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) масштабами.*

12. Конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, ресурсів, з приводу цінностей та життєвих установок – це типологія конфліктів за:

- а) способом вирішення;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) масштабами.*

13. Вертикальні та горизонтальні, в залежності від характеру соціальних зв'язків між суб'єктами конфлікту – це типологія конфліктів за:

- а) способом вирішення;*
- б) наслідками;*
- в) мотивацією;*
- г) напрямом впливу.*

14. Матеріальна, соціальна, політична або духовна цінності, з приводу якої виникає протиборство сторін, які прагнуть оволодіти або користуватися нею. Це:

- а) предмет конфлікту;*
- б) об'єкт конфлікту;*
- в) умова конфлікту;*
- г) конфліктна цінність.*

15. До динамічних показників конфлікту відносять:

- а) конфліктну ситуацію;*
- б) суб'єктів конфлікту;*
- в) конфліктну взаємодію;*
- г) завершення конфлікту.*

16. Якої стадії розвитку конфлікту є елементи: інцидент, ескалація конфлікту:

- а) конфліктної ситуації;*
- б) конфліктної взаємодії;*
- в) завершення конфлікту.*

17. Цей метод вирішення конфлікту дає змогу зекономити час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже, – і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому. Про який метод вирішення конфлікту йдеться?

- а) метод переговорів;*
- б) метод уникнення конфлікту;*
- в) метод використання посередництва;*
- г) метод третейського розгляду.*

18. Часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій іншої сторони. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

19. Конструктивне вирішення проблеми конфлікту на основі взаємного коригування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

20. Задоволення інтересів однієї з конфліктуючих сторін завдяки іншій способом нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Це стратегія:

- а) домінування;*
- б) співробітництва;*
- в) пристосування;*
- г) компромісу.*

Розділ 18

Соціологія громадської думки

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити поняття «соціологія громадської думки», її предмет та об'єкт;
 - визначити поняття «громадська думка», її компоненти і функції;
 - охарактеризувати основні риси громадської думки;
 - проаналізувати канали висловлювання громадської думки;
 - визначити поняття «маніпулювання» громадською думкою;
 - проаналізувати основні закони маніпуляції громадською думкою;
 - охарактеризувати основні прийоми маніпулювання громадською думкою;
 - розкрити чинники, що обмежують маніпулювання громадською думкою.

18.1. Громадська думка як соціальний інститут

18.2. Вплив та маніпулювання громадською думкою

Посилення впливу громадської думки на соціальні відносини пов'язане із загальним прискоренням суспільного розвитку, глобальним характером проблем, що стоять перед людством, підвищенням культури, освіченості населення, активізацією інформаційних, комунікативних зв'язків. Заразом, вона є безпосереднім виявом стану зрілості соціального життя, соціальних відносин, їхньої конфліктності, рівня демократизації управління суспільством. Зіткнення інтересів прискорює процес інституціоналізації думок, робить їх чіткішими, зрілішими, значущими в житті суспільства.

18.1. Громадська думка як соціальний інститут

Громадська думка є одним із найцікавіших феноменів суспільного життя. Важливе значення громадської думки у сучасному суспільстві. Численні факти свідчать, що у демократичних країнах неможливо ігнорувати думку громадськості, відтак – вона суттєво впливає на перебіг усіх

соціальних процесів. Вона не обов'язково узгоджується з правилами логіки, іноді швидкоплинна, аморфна, суперечлива, але ігнорувати її у наш час неможливо. Громадську думку іноді порівнюють з атмосферним тиском – якщо спеціально не звертати на нього уваги, його не бачиш і не відчуваєш, але він все одно тисне на тебе навіть тоді, коли ти не задумуєшся про його існування.

Соціологія громадської думки аналізує проблеми, пов'язані із виникненням, формуванням і функціонуванням громадської думки.

Розуміння сутності соціології громадської думки передбачає визначення об'єкта і суб'єкта, а також предмета цієї наукової дисципліни.

Об'єктом соціології громадської думки є громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут. Його характерними особливостями є:

по-перше, явище, подія чи факт соціального життя, які тісно пов'язані з інтересами спільноти і мають високий ступінь актуальності;

по-друге, подія, явище чи факт, які допускають різноманітне тлумачення;

по-третє, події, явища і факти соціального життя, котрі є інформаційно доступними спільноті, яка є суб'єктом громадської думки. Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки.

Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і до окремих спільнот якогось міста чи села. Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів. Виділяють спільноти різного типу: територіальні, демографічні, професійні, етнонаціональні та ін.

Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається у вербальному і невербальному оціненні та характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій та фактів, актуальних проблем суспільного життя.

Вагомість громадської думки як соціального інституту, що впливає (іноді вирішально) на процеси суспільного життя в будь-яких його сферах, особливо – політичній та економічній, зумовлена такими чинниками:

- як своєрідне явище духовного життя, громадська думка безпосередньо пов'язана з його матеріальним носієм, який визначає значущість цієї думки, її риси і властивості. Що більше населення її дотримується, то більшим соціальним авторитетом та дієвістю вона характеризується і змушує будь-кого зважати на неї;

- у кожному конкретному випадку громадська думка ґрунтується на важливих, головних потребах та інтересах громадян, наголошуючи на важливості факту свого існування, важливість їх врахування та задоволення відповідними органами влади, керівництва, суб'єктів суспільного життя;

- громадська думка як соціально-психологічний феномен є активним спонукальним чинником соціальних дій і вчинків широких мас, надаючи їй відповідного розмаху та стабільності упродовж тривалого часу;

- демократизація всіх сфер суспільного життя, практика реального впливу громадян на діяльність органів державного управління, місцевого самоврядування, різних установ і організацій змушує керівників усіх рангів бути обізнаними щодо громадських настроїв, очікувань тощо, розуміючи, що без урахування громадської думки, у повсякденній практичній діяльності успіху не досягти.

Для визначення більш чітких меж громадської думки потрібно усвідомлювати її відмінність від наукового знання. Громадська думка є думкою, переконанням, а не знанням, бо вона не обґрунтована науково. В її змісті завжди наявна деяка частка непевності, дискусійності, розбіжності у поглядах. Саме тому громадська думка найчастіше стосується питань, пов'язаних із політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечливого та такого, що зачіпає інтереси людей. Крім того, громадська думка не може існувати без свого носія. Як тільки йдеться про певну думку, відразу виникає питання: а чия це думка? Хто її обстоює? Зауважте, що нам не спадало на думку поставити подібне

питання щодо наукових знань (абсурдно звучить запитання на зразок «Хто саме обстоює ідею, що сума кутів трикутника дорівнює 180°?»).

Термін «громадська думка» (анг. *public opinion*) виник досить давно. У 1265 році, коли виник англійський парламент, він відразу ж став місцем жорсткого протистояння англійського дворянства з королівською владою. Саме у процесі цього протистояння, у другій половині XIII ст., і виник термін «громадська думка» на означення моральної підтримки населенням країни дій парламенту. Поступово цей термін став загальновживаним.

Однак сам феномен громадської думки є давнішим за термін, який його позначає. Громадська думка існує так давно, як і людське суспільство. Адже саме вона формувала й утверджувала традиції, норми, звичаї, форми заохочення та покарання в перших людських спільнотах.

У традиційному, примітивному суспільстві переважним типом зв'язків, що створювали думку громади, були міжособистісні контакти, характерними рисами яких є довіра і дотримання моральних норм. Вожді, шамани, старші члени спільноти приймали рішення щодо значущих для неї проблем на основі традицій і моральних норм, практично не враховуючи думки інших членів. Важливі проблеми обговорювалися тільки всередині так званої еліти, яка не цікавилася думкою пересічних індивідів (за винятком тих випадків, коли порушувалися традиції і вимагалось схвалення всієї громади).

Формування громадської думки відноситься до епохи античності, але ще пророки давнього Ізраїлю зверталися до неї з метою виправдати дії влади перед народом, а також із закликом до спротиву правителям.

У текстах давньокитайських мислителів ідеться про важливість вивчення громадської думки людей з метою її адекватного використання в управлінні. Зокрема, в даосизмі вважалося, що однією із чотирьох причин загибелі держави є така: коли почуття і настрої людей не враховуються правителями.

У давньогрецьких демократіях громадська думка мала вирішальне значення для всіх сфер суспільного життя. В ті

часи спостерігаються спроби осмислити і пояснити роль та значення громадської думки. Так, Протагор уважав, що саме громадська думка здатна відповісти на питання, що є істинним, а що – оманливим, яке рішення правителя можна вважати добродішним і справедливим, а яке – ні. Він об'єднав такі поняття, як «влада», «держава» і «громадська думка».

Платон стверджував, що необхідно боротися з несправедливістю і несправедливими людьми, а особливо, якщо вони отримали владу над іншими людьми або владу у державі з корисливими цілями. Тому необхідно будь-якою мірою перешкоджати несправедливому захопленню і використанню влади, ґрунтуючись на думці більшості народу. Правитель має знати, якого погляду дотримується народ, але не завжди погоджуватись з висловленою громадською думкою, яка, на погляд Платона, є думкою аристократії.

Арістотель вважає, що думка людини пов'язана з випадковими, чуттєво сприйнятими фактами, вона пізнає випадкове, одиничне, її судження можуть змінюватися і, як наслідок, думка може перетворитися на оманливу.

У період феодалізму громадська думка представляла думку панівних верств, яка керувалася тим, що відбувається при дворах імператорів, князів, князів церкви, впливових аристократів. Погляди конкретної людини визначалися приналежністю до певної соціальної верстви. Але феномен громадської думки функціонував у середовищі релігійних і політичних еліт. Боротьба за владу передбачала боротьбу за умови і прихильність прибічників.

Ф. Бекон (1561–1626) уважав, що оманливі заботи певно впливають на суспільні настрої, пов'язуючи це з природною властивістю людей некритично сприймати суспільні ідеї, з почуттями і думками, що спотворюють істину. Розробляв форми і методи досягнення адекватності у відображенні громадською думкою фактів та подій.

Н. Макіавеллі (1469–1527) у праці «Государ» намагався розкрити значущу інтерпретацію громадської думки спробою вперше охарактеризувати політичну свідомість і політичну дію, звернену до конкретного носія політичної влади – нового государя, основна місія якого полягала у творенні могутньої

єдиної національної держави. Він бачить в народі «велику силу», могутнє опертя государя: «тим государям, котрі більше бояться народу, ніж зовнішнього ворога, фортеці корисні; а тим з них, хто більше боїться зовнішнього ворога, ніж народу, фортеці не потрібні... Найкраща фортеця – не бути ненависним народу».

І. Кант (1724–1804) вбачав чітку різницю між знанням, вірою і думкою як між трьома ступенями переконання особистості, що пізнає. «Думка є свідомим визнанням чогось істинного, яке є недостатнім і з об'єктивного, і з суб'єктивного боку. Якщо ж визнання істинності твердження має достатнє обґрунтування із суб'єктивного боку, але є об'єктивно недостатнім, то воно називається вірою. Нарешті, і суб'єктивно, й об'єктивно достатнім визнанням істинності твердження є знання».

Т. Гоббс стверджував, що джерелом різних думок є відображення певних соціальних потреб, наголошував, що дії людей зумовлені їх думками, в доброму управлінні думками полягає добре управління діями людей, яке призводить до встановлення між ними миру і злагоди.

Важливість громадської думки для суспільно-політичного життя зазначали відомі діячі. Так, один із «батьків-засновників» США *Т. Джефферсон* (1743–1826) розглядав громадську думку як засіб контролю за діяльністю уряду з боку суспільства, наголошуючи, що «народ має здійснювати вплив на уряд» в інтересах всієї держави. Пізніше *А. Лінкольн* (1809–1865) стверджував: «Усьому, що підтримується громадською думкою, гарантований успіх. Без підтримки громадської думки успіху не буде».

Теорії громадської думки подальше розвивали у працях багатьох учених. Так, *У. Ліпман* (1889–1974) сформулював основні проблеми соціології громадської думки: форми її вираження, співвідношення думки більшості і меншості, межі компетентності громадської думки, сфери його впливу й ін. Ним та іншими вченими висловлено багато глибоких думок про її роль і значення у державному та суспільному житті, про статус народної думки, її суперечливість, залежність від

інтересів людей і соціальної структури суспільства, зв'язок її спрямованості з напрямом учинків та дій індивідів.

У сучасному, постіндустріальному, суспільстві з демократичними формами правління роль *громадської думки зростає*. Це зумовлено кількома обставинами:

1. Підвищуються можливості громадськості впливати на політику, яка проводиться правлячими колами завдяки виборам, референдумам, групам тиску в парламенті чи уряді, актам громадянської непокори тощо.

2. Демократичні суспільства володіють розгалуженою системою засобів масової інформації, багато із яких дотримуються альтернативного погляду. Завдяки цьому, громадськість практично миттєво інформується буквально про всі події, що відбуваються у суспільстві. В разі цього у більшості членів суспільства формується стійка позиція щодо певних подій і тих рішень, які приймаються владою.

3. У демократичних суспільствах, на відміну від інших, висування лідерів відбувається під впливом громадської думки. В тому випадку, якщо лідер сприйняв суспільні тенденції щодо зміни громадської думки, його політику починають підтримувати різні верстви громадськості, а згодом – і політичні діячі. Попри те, що, як уже зазначалося, громадська думка означає сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми, вона не є простою механічною сукупністю індивідуальних поглядів на якусь проблему, а є певною системою, яка має свою структуру, спосіб зв'язків і залежностей між елементами цієї структури, свій цикл розвитку.

Розрізняють сутнісну і динамічну структуру громадської думки.

У *сутнісній* структурі громадської думки виділяють такі компоненти:

- *раціональний* (пізнавальний, інтелектуальний) компонент – це знання людей про події і факти, явища та процеси, які стали об'єктом суспільної уваги;

- *емоційний* – це масові настрої, соціальні почуття, які виникають унаслідок об'єкта громадської думки;

- *вольовий*, що виявляється в цілеспрямованих, послідовних учинках і діях людей, які зумовлені потребами, інтересами тощо, пов'язані з об'єктом громадської думки.

Деякі дослідники вважають, що громадська думка переважно є оцінювальною стороною суспільної свідомості. Однак можна погодитися з таким твердженням, відповідно до якого, громадська думка, що уже виникла, вже самим фактом своєї наявності виражає не процес обміну думками, а результат цього процесу. Відтак має величезний моральний авторитет у повсякденному житті і не тільки оцінює, а й передбачає практичну діяльність щодо задоволення потреб та інтересів суспільних груп, а тому в структурі громадської думки виділяється ще й третій, дуже важливий структурний елемент – воля, тобто певні дії суб'єктів громадської думки.

Динамічна структура громадської думки розглядає такі стадії її розвитку від зародження до зникнення.

Зародження – вияв широкого зацікавлення певною проблемою великої кількості людей та активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми. У людей з'являється потреба висловити свою думку, обмінятися нею з іншими людьми. Відтак формується групова думка. У процесі обміну думками формуються різні групи, які дотримуються різних думок стосовно якогось явища, події чи факту соціального життя. Відбувається активна робота щодо згуртування одностайців, виявляються домінуючі протилежні думки, навколо яких концентруються основні сили;

Функціонування – домінуючі думки «узаконуються» і здатні виступати у ролі партнерів чи противників керівних органів та організацій, які створили певну проблему. На цю проблему зосереджено загальну увагу. Позиції більшості членів соціальної спільноти з певної проблеми є чітко визначеними.

Спад – зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей неактуальною. Це може бути пов'язане з тим, що проблему вирішено, або це зробити неможливо, або ж з'явилося щось, що усунуло цю проблему. Звужується соціальний склад, втрачається напруження протистояння. Однак проблема ще спричинює певне зацікавлення.

Відмирання – думка перестає бути громадською (масовою), перетворившись у розрізнені міркування окремих людей і груп. Соціальне оцінення зводиться нанівець.

Громадська думка є важливим елементом суспільного життя сучасного суспільства, що виявляє зацікавлене ставлення широких спільнот до актуальних соціальних проблем та потужно впливає на діяльність державних інституцій, політичних і громадських організацій, соціальних спільнот і особистості.

Соціальні інститути забезпечують стійкість соціальних зв'язків і стосунків у суспільстві. Залежно від видів інститутів (політичні, економічні, сімейні тощо) визначаються і їхні функції, тобто роль, котру виконує той чи інший елемент соціальної системи в її організації як цілого. Функція – це категорія, яка відображає існування і розвиток об'єкта, його роль і місце у цьому процесі, значення для інших об'єктів соціальної реальної дійсності.

У соціологічній науці виділяють такі *функції громадської думки* як соціального інституту:

- *адаптації* (яка охоплює функції соціалізації і виховну), її суть – у вихованні індивідів, щодо норм, цінностей та правил поведінки у суспільстві. Громадська думка постійно спостерігає за людиною, нагадуючи їй про ті моральні санкції, які можуть бути вжиті у випадку порушення вимог соціальної групи. Причому її вплив на поведінку людини може бути не лише позитивним, а й негативним, наприклад, багато хто, приймаючи гостей, залюбки обійшовся без алкоголю, але не вдається до такої поведінки, побоюючись осуду громадської думки;

- *регулятивну*. Громадська думка регулює не тільки стосунки між окремими людьми, особою і колективом, колективом і суспільством, а й економічні, політичні, моральні та інші стосунки у суспільстві;

- *контрольну*. Контролює діяльність органів влади управління. Громадська думка практично завжди займає певну позицію щодо питань, які цікавлять спільноту, і намагається, щоб діяльність офіційних осіб та організацій відповідала цій позиції.

- *захисну*. Громадська думка «бере під свій захист» окремих осіб або офіційні інститути. Скажімо, церква на Західній Україні є тим інститутом, який перебуває під захистом

громадської думки. Будь-які посягання на цей інститут неодмінно спричинять масовий осуд громадськості;

- *консультативну*. Громадська думка може давати поради, рекомендації різним соціальним інститутам щодо вибору способів вирішення тих чи інших проблем;

- *директивну*. Через референдум або прямий тиск громадська думка вказує способи проведення політики стосовно певних проблем, які перебувають у центрі суспільної уваги. Проте не треба плутати тиск громадської думки на владу із диктатурою громадської думки. Останнє – це ситуація слабкості влади, її неспроможності ефективно виконувати основні функції, які забезпечують нормальне функціонування суспільства, нездатності управляти економічними, соціальними і політичними процесами. Для суспільних систем, котрі перебувають у такій ситуації, властива нестабільність, нестійкість. Така ситуація не може тривати довго. Влада стає по суті маріонеткою в руках агресивно налаштованого натовпу і тих, хто нею маніпулює. Зазвичай, ситуація завершується приходом до влади ватажків юрби. І тоді переважно відбувається докорінна зміна режиму – від диктатури громадської думки до її пригнічення.

Характеристики громадської думки. Громадська думка, реалізуючи сукупність зазначених функцій, діє у всіх сферах життя суспільства. Для того щоб описати, як саме вона діє – сильніше чи слабше порівняно з якимось іншим періодом часу, якій із кількох проблем громадськість приділяє найбільшої уваги, у соціології виділяють певні характерні риси громадської думки:

- *спрямованість* – вказує на загальне якісне оцінення проблеми, повідомляє про спрямованість на неї у вигляді суджень на зразок: «позитивно – негативно – байдуже», «за – проти – не визначився». Саме з'ясування спрямованості вважають головною характеристикою громадської думки;

- *інтенсивність* – показник того, наскільки значущою є громадська думка. Виміром її інтенсивності можуть бути відповіді респондентів на запитання анкети на зразок: «цілком згоден – згоден частково – мені байдуже – не згоден»;

– *стабільність* – тобто тривалість часу, упродовж якого в суспільстві домінує та сама спрямованість та інтенсивність громадської думки;

– *інформаційна насиченість* – вказує на те, яким обсягом знань щодо об'єкта думки володіють люди. Ті, що мають більше знань і чіткішу думку, діють більш усвідомлено щодо проблеми;

– *поширеність* – ступінь поширеності або, як її ще інакше називають, «соціальна підтримка» залежить від суб'єкта громадської думки, тобто тієї соціальної спільноти, яка ініціює цю громадську думку і залежить від актуальності, напруженості проблеми.

Що стосується сфери вияву громадської думки – це політика, право, мораль, економіка, наука, культура, релігія та ін. Найяскравіше громадська думка виявляється у сфері політики. Політичне забарвлення громадська думка має і у правовій сфері, де вчинки людей оцінюються з позиції чинних і бажаних правових норм.

Особливості механізму взаємодії громадської думки з державними, політичними, економічними та іншими соціальними інститутами залежать від засобів її висловлення. Серед найголовніших *засобів висловлення* громадської думки виділяють такі:

– через поведінку під час виборів усіх рівнів (президентські, парламентські, муніципальні, до місцевих органів влади);

– через участь у законодавчій діяльності, референдумах, плебісцитах, зібраннях та інших представницьких органах;

– за допомогою засобів масової інформації і комунікації (заразом із чутками);

– через мітинги, протести, демонстрації, страйки тощо;

– через лобістські структури і групи тиску.

Лобізм – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп, завдяки цілеспрямованому впливу на органи законодавчої та виконавчої влади з метою добитися схвалення або несхвалення ними того чи іншого законопроекту. Термін походить від англійського слова *Lobby*, що означає «закрите приміщення для прогулянок, вестибюль, кулуари». Вважають, що традиція

лобізму як специфічного політичного феномена виникла за часів президентства у США *У. Сімпсона Гранта* (1869–1877), який із своєю командою мав звичай після робочого дня проводити час у вестибюлі одного із washingtonських готелів. Тоді, у неформальній обстановці, з ним та представниками його команди можна було вирішити чимало проблем, часто – безкорисливо.

У більшості країн, заодно – і в країнах із високо розвинутою демократією, лобізм законодавчо не регламентується.

Одним із найголовніших засобів висловлення громадської думки є її оприлюднення через соціологічні опитування – це специфічний, спеціально організований засіб висловлення громадської думки.

Розподіл громадської думки тими чи іншими засобами залежить від соціально-політичної ситуації і відзначається такою закономірністю, як *самокомпенсація*. Її суть полягає в тому, що у випадку перешкодження якогось із названих засобів висловлення громадської думки, відбувається перерозподіл її потоків рештою засобів. Навіть дуже жорсткий репресивний режим не здатен перешкодити геть усім засобам – завжди залишатиметься місце для чуток, відбуватиметься взаємодія індивідів у малих групах, триватиме міжособистісне спілкування тощо. І навіть якщо ззовні може видатися, що народ цілком пригнічений і жодної громадської думки не має, насправді вона є, відбувається нагромадження її потенціалу. Тому ця форма особливо небезпечна через те, що неможливо передбачити, як спрацює цей нагромаджений потенціал – ні за формою його вияву (це може бути бунт, страйк, акції громадянської непокорі та інше), ні за місцем соціального вибуху (економічна, політична сфера та ін.). Саме якраз через це навіть найрепресивніший режим зацікавлений у тому, щоб знати про стан громадської думки у суспільстві.

18.2. Вплив та маніпулювання громадською думкою

Термін «маніпуляція» (від лат. *manus* – рука і *pule* – наповнювати) раніше використовувався щодо мистецтва демонстрування фокусів, а також картярських ігор, у яких

застосовуються відволікаючі прийоми, приховування істинних намірів, створення ілюзій. Згодом, коли термін почали вживати стосовно людей, у нього стали вкладати значення «приручити» іншого, «прибрати його до рук», намагання перетворити його у слухняне знаряддя, маріонетку.

Маніпулювання представляє спосіб психологічного впливу, що має на меті зміну напряду діяльності інших людей і здійснюється настільки вміло, що непомітний ними. Маніпулювання передбачає застосування влади одних людей над іншими, коли ті що володіють нею, не пояснюють людям, чого вони від них очікують.

Маніпулювання свідомістю є своєрідне панування над духовним станом людей, управління ними завдяки на-в'язуванню ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, необхідних суб'єкту впливу.

Виділяють три *рівні маніпулювання*:

- *перший* – посилення наявних у свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, цінностей, норм;

- *другий* пов'язаний з тим, що часткові, незначні зміни поглядів на певний процес, подію, факт впливають на емоційне та практичне відношення до конкретного явища;

- *третій* – це кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу.

Громадська думка є оціненням та установкою з боку певної соціальної спільноти щодо якоїсь проблеми.

Установки можуть бути позитивними, негативними і нейтральними («мені байдуже» – тобто відсутність установок). Дослідження показують, що у своєму ставленні до певної проблеми більшість людей, переважно, залишається нейтральною. Водночас виділяється порівняно невелика частина людей, яка підтримує проблеми, і така, яка рішуче виступає проти цієї проблеми.

Американський учений *Л. Фестінгер* (1919–1989) показав, що індивіди схильні не виявляти інтересу до тієї проблеми, яка повністю не відповідає їхньому погляду або дисонує з нею, і, навпаки, шукають додаткову інформацію, яка відповідає їхнім власним установкам або співзвучна з ними. Скажімо, чимало ортодоксальних комуністів наполягають на тому, що ніякого

штучного голоду, організованого комуністичною владою, в Україні у 1933 р. не було, і їх не можуть переконати у зворотному жодні докази, позаяк вони просто не зважають на них, ігнорують будь-яку інформацію, яка не співзвучна з їхніми власними установами. Зате усі докази на користь перебування комуністів при владі (безплатна освіта, відсутність безробіття тощо) вони беруть на замітку і принагідно використовують. Отож, можемо зробити висновок, що змінити свідомість людини, яка рішуче виступає проти певної проблеми чи особи, дуже важко. І, навпаки, легко посилити підтримку з боку тих, хто підтримує проблему або симпатизує особі. Відтак головним об'єктом впливу завжди виступають ті люди, котрі ще не визначилися.

Соціальним психологом *Х. Кентріл* (1906–1969) були сформульовані закони, за допомогою яких можна *управляти формуванням громадської думки*.

1. Думки людей є чутливими тільки до важливих проблем, тому їх значущість визначається і поширюється суб'єктами впливу.

2. Надзвичайні події можуть тимчасово змінити усталену громадську думку з однієї крайності до іншої. Громадська думка не стабілізується доти, доки люди повністю не усвідомлять наслідків подій.

3. На громадську думку іноді більш вагомо впливають чинять не реальні події, а слова, тому в разі необхідності вони інтерпретуються суб'єктами впливу як події.

4. Словесні твердження і дії виявляють максимальне значення тоді, коли громадська думка ще не сформувалася або коли люди піддаються впливу та довіряють надійному джерелу. Саме тому для надання авторитетності повідомленням широко використовують так званих виразників громадської думки – популярних урядовців, експертів, журналістів, відомих політологів, соціологів тощо.

5. Якщо присутній особистий інтерес, то думку людини змінити вкрай важко, тому інформація про дуже «важливу» подію подається так, ніби вона задовольняти потреби зацікавленої особи, спільноти.

6. Якщо громадська думка належить незначній більшості або соціальна спільнота є не структурованою щодо неї, то на формування їхньої громадської думки впливає дія, вчинена зацікавленими суб'єктами.

7. У критичній ситуації люди більш чутливо налаштовані стосовно свого лідера. Якщо вони довіряють і підтримують його, то виявляють значно більшу, ніж звичайно, підтримку, а якщо ні, то стають менш терпимими та вимогливішими.

8. Люди краще сприймають громадську думку і легше формують своє ставлення щодо цілей, ніж стосовно методів їх досягнення. Наприклад, в Україні думка більшості населення налаштована позитивно щодо вільноринкового господарства, однак стосовно того, як відбувається цей процес, існує дуже багато міркувань.

9. Громадська думка, як і особистісна, зазвичай, забарвлена певним бажанням чи інтересом, вони підсвідомо важливіші для людини, тому вона гостріше реагує на відповідні події.

10. Якщо думка поділяється незначною більшістю людей або вона ще достатньою мірою не сформована, факт, що відбувся, може схилити громадську думку до його схвалення.

11. Спротив рішучим заходам, що вживаються керівництвом, набагато слабкіший, якщо люди відчують що вони є учасниками в прийнятті подій.

12. Громадська думка, як і особиста, завжди емоційно забарвлена, тому якщо вона ґрунтується головню на емоціях, то варто готуватися до особливо різких змін під впливом подій.

13. У людей набагато більше думок і вища готовність висловити їх з приводу рекомендованих цілей, ніж методів, необхідних для їх досягнення.

14. Громадська думка буде тривалий час перебувати у збудженому стані, якщо люди не відчують, що шкодять їх інтересам, або думка, висловлена словесно, не підтвердиться розвитком подій.

15. Якщо громадяни демократичного суспільства мають можливість отримати освіту і широкий доступ до інформації, то громадській думці властиві адекватність та здоровий глузд. Що більше люди переконані у власній користі внаслідок подій,

що відбуваються і майбутніх проектів, то більше схильні до погодження з більш об'єктивними міркуваннями спеціалістів.

Маніпулювання ґрунтується на брехні й омані. Причому в основі цієї брехні є корисливі інтереси. Маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян із вільного свідомого на формальний акт, заздалегідь запрограмований спеціалістами щодо формування громадської думки. Поширення маніпулювання пов'язане і з тим, що воно має низку переваг порівняно із силовими та економічними методами панування:

- воно здійснюється непомітно для тих, ким маніпулюють;
- не має за собою прямих жертв і крові;
- не вимагає великих матеріальних затрат, що необхідні для підкupu або заспокоєння численних політичних противників.

Сумне передбачення стосовно майбутнього маніпулятивних технологій належить перу відомого англійського філософа, лауреата Нобелівської премії *Б. Рассела* (1872–1970), який у книзі «Вплив науки на суспільство» відзначив: «якщо раніше словосполучення на зразок «сніг – білий» було прикладом безперечної істини, то у майбутньому вченим доведеться з'ясовувати, у скільки обійдеться, з розрахунку на одну голову, переконати людей у тому, що сніг чорний, і наскільки дешевше переконати їх у тому, що він темно-сірий ... Хоча ця наука ... буде ретельно вивчатися, її студіювання буде обмежене суворими рамками правлячого класу. Простому народу не дозволять знати, як виникають його переконання. Коли ж ця техніка вдосконалиється, кожен уряд, який контролює виховання нового покоління, зможе тримати у підпорядкуванні своїх підданих, не потребуючи ані армії, ані поліції».

Маніпулювання ґрунтується на:

- дозуванні інформації, коли повідомляється тільки частина відомостей, а решта ретельно приховується, як наслідок, реальність спотворюють або вона стає взагалі незрозумілою;
- змішуванні істинних фактів із будь-якими припущеннями, гіпотезами, чутками, в результаті чого стає неможливим відрізнити правду від вимислу;
- затягуванні часу щодо доведення народу важливих відомостей до моменту, коли вже втрачений час щось змінити, вирішити певну проблему;

– *зворотному ударі*, коли доводиться до людей версія деяких проблем через підставних осіб в ЗМІ, ніби вона вважається більш «об'єктивною», ніж думка прямих учасників події;

– *вчасній брехні* – це повідомлення однозначно брехливої, але надзвичайно очікуваної на певний момент інформації, позаяк що більше зміст повідомлення відповідає настроям людей, то ефективніший його результат.

Серед основних *методів впливу* можна навести такі: переконання, навіювання, психічне зараження, формування установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміна мотивації, вплив через конкретні події (факти), емоційний тиск, формування тривоги, депресії, апатії, використання компромату, «переключення уваги», ставки на «переможця», «рейтинги», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо.

Переконання – метод впливу на свідомість людей, який звернений до їх власного критичного сприйняття. Використовують метод переконання ґрунтуючись на тому, що воно орієнтовано на інтелектуально-пізнавальну сферу людської психіки. Його суть у тому, щоб за допомогою логічних аргументів спочатку добитися від людини внутрішньої згоди з певними положеннями, а пізніше на цій основі сформулювати і затвердити нові установки (або змінити старі), що відповідають поставленій меті.

Навіювання, або сугестія (лат. *suggestio* – навіювання), метод психологічного впливу на свідомість людей, що ґрунтується на некритичному (і часто неусвідомленому) сприйнятті інформації. В разі навіювання спочатку відбувається сприйняття інформації, яка вміщує готові висновки, а потім на її основі формуються мотиви й установки певної поведінки. У процесі навіювання інтелектуальна (аналітико-синтезуюча) активність свідомості або відсутня, або значно послаблена, а сприйняття інформації, настроїв, почуттів, стереотипів поведінки ґрунтується на механізмах передавання і наслідування.

Установка – це стан внутрішньої готовності людей на специфічний для них вияв почуттів, інтелектуально-пізнавальної і вольової активності, динаміки та характеру спіл-

кування, предметно-практичної діяльності та інших, що відповідають наявним у них потребам. Виникнення установки, зазвичай, передує усвідомленню людьми певної потреби й умов, у яких ця потреба може бути задоволена. Соціальний вплив у суспільстві, в окремих групах людей створює таку ситуацію, в котрій наявна потреба задовольняється представленням конкретної інформації, поданої певним образом. Завдяки їй установка формується, закріплюється, замінюється або змінюється у свідомості людей.

Стереотипи представляють поширені в певних соціальних групах схематизовані уявлення про факти дійсності, що зумовлюють досить спрощені (переважно, не адекватні реальності) оцінення і судження представниками цих груп. Вони формуються в результаті неодноразової смислової й емоційної акцентуації свідомості людей на тих або інших явищах і подіях, багаторазового їх сприйняття та закарбування в пам'яті.

Зараження – особливий метод психологічного впливу на людей у процесі спілкування і взаємодії, під час якого відбувається передання певних настроїв, спонук не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу людини.

Залякування (ініціювання страху) – це формування психічних станів неспокою, депресії або апатії; пробудження почуття страху перед реальною або придуманою загрозою, а також перед невідомим.

Емоційний тиск використовується для формування у людей таких астенічних психічних станів, як тривога, депресія, апатія.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях з неясними наслідками і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога може виявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості, безсилля перед зовнішніми чинниками, як перебільшення їх могутності і небезпеки. Вияви тривоги у поведінці полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушують її спрямованість та продуктивність.

Депресія – це афективний емоційний стан, що характеризується негативним фоном. Людина у стані депресії має важкі переживання, страждання, сум, відчай. Її бажання, мотиви, вольова активність, самооцінка значно знижені. Сприйняття

часу також змінене – перебігає вкрай повільно. Для поведінки людей характерні загальмованість, безініціативність, швидка втомлюваність, що призводить до різкого зниження продуктивності діяльності.

Апатія – це емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспектив, пригніченості, втрати віри в кінцеву мету, в керівництво, в успіх справи та ін. Апатія характеризується емоційною пасивністю, байдужістю до подій оточуючої реальності та розвивається на основі зниження фізичної і психічної активності.

Як уже зазначалось, найважливіша роль у процесі маніпулювання громадською думкою належить ЗМІ, і особливо – телебаченню. Для досягнення цієї мети ЗМІ відпрацювало велику кількість прийомів. Інститут аналізу пропаганди (США) узагальнив ці прийоми і виділив низку найпоширеніших *прийомів маніпулювання* громадською думкою:

«*Визначення*». Ідеї, особистості, об'єкти поєднуються з певними характеристиками (позитивними чи негативними – залежно від завдань, які ставлять перед собою маніпулятори), які через їх часте повторення засвоюються людьми як самоочевидні, що не потребують доказів. Скажімо, ідея про те, що в демократичному суспільстві наявний плюралізм ЗМІ, хоча насправді, незважаючи на величезну кількість джерел їх походження, усі ЗМІ контролюються великими рекламодавцями й урядами.

«*Близька всезагальність*». Зображуючи якісь події, у яких необхідна підтримка аудиторії, застосовують вирази, які переконують, що абсолютна більшість суспільства підтримує такий погляд («переважна більшість», «громадська думка»). Система виконання дій приблизно така: спершу політики за допомогою соціологічних опитувань, політологічних центрів, куплених журналістів, учених та різних впливових осіб створюють так звану громадську думку. Потім втілюють за допомогою ЗМІ цей результат своєї діяльності в життя, а далі маніпулюють ним, імплантованим у дійсність.

«*Рекомендація*». Потрібну тезу промовляє особистість, яка має високу популярність у певних суспільних колах (відомий вчений, журналіст, письменник, артист, спортсмен

тощо). В суспільній свідомості затверджений стереотип, буцімто людина, яка досягла вагомих успіхів у якійсь галузі, компетентна і в усіх інших сферах. І хоча численні факти переконують, що це тільки поширена помилка, є безліч фактів, які засвідчують, що особи, котрі блискуче роблять одну справу, виявляються безпомічними в інших. Поза тим, цей стереотип щосили експлуатується політиками і бізнес-рекламою. Досить згадати, скільки популярних артистів, спортсменів, журналістів і таке інше входять до політичної партії на передодні виборів.

«*Підтасовування карт*». Можливість і виправданість застосування точної чи неточної, логічної чи нелогічної заяви з метою зацікавити аудиторію й опанувати нею. Наприклад, викликати загальний інтерес до складної екологічної ситуації в певному регіоні – обнадіяти маси, і переконати аудиторію у тому, що для того, аби впоратися з проблемою, необхідно «всім скочити в один човен і гребти в один бік», тобто підтримати певний варіант виходу з кризи.

«*Перенесення*». Спосіб, за допомогою якого безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, що її потрібно популяризувати.

«*Підміна*». Полягає у використанні позитивних визначень для позначення негативних дій або навпаки. Так, бандитів називають «борцями за свободу», а найманців – добровольцями. Скажімо, війна у Чечні російськими електронними ЗМІ називалася не інакше, як антитерористична операція. Можемо також згадати такі, наприклад, лексичні пари, як «наведення конституційного ладу» і «військова агресія», «захист прав людини» і «точкові бомбардування», «загальнолюдські цінності» і «принципи західної демократії», «запровадження вільного ринку» і «руйнування вітчизняної економіки». Кожна із цих пар словосполучень може в певному контексті бути синонімічною. Як наслідок, людина судить не про події, а про їх назви; тобто, інтерпретація починається уже в номінативних, формально нейтральних висловлюваннях.

«*Свідчення*». Полягає в переданні фактів, які насправді були, а також висловлювань і цитувань відомих чи знаменитих особистостей, які спрямовані або на підтримку свого кандидата,

або проти суперників. Так, можна викрити, як та чи інша людина поважає чи, навпаки, ненавидить певну соціальну групу.

«*Гра у простонародність*». За допомогою цього прийому створюють оманливе відчуття близькості якоїсь суспільної групи чи особи до простих людей, народу, внаслідок чого вони краще зрозуміють їх проблеми та потреби й ефективніше їх реалізують у результаті приходу до влади.

«*Перетасування фактів*». Полягає в тенденційному підборі тільки позитивних чи тільки негативних реальних фактів для доведення справедливості позитивного або негативного оцінення якоїсь ідеї (судження, поняття, явища). Цей прийом дуже часто використовують провідні світові інформагентства.

«*Фургон з оркестром*». У цьому випадку інформація подається з винятково мажорною інтонацією, очевидні і не дуже значущі позитивні моменти багаторазово збільшуються, що створює враження благополуччя, успіху, поступу тощо.

Є ще чимало інших методів введення громадськості в оману, такі, скажімо, як залякування, емоційне пригнічування, ініціювання агресивних емоційних станів тощо. Кількість їх повсякчас зростає.

Важливим регулятором громадської думки є засоби масової інформації. ЗМІ у суспільстві є не лише способом впливу на маси, а й засобом їх участі в соціальному управлінні. Ця участь відбувається на основі всебічного інформування громадськості про соціальне життя загалом та про діяльність окремих соціальних інститутів. Друковані та електронні засоби масової інформації забезпечують гласність громадській думці, доводять її до відома соціальних інститутів, надають трибуну для обміну думками. Що вищою є інформованість громадськості, то компетентнішою є громадська думка. Формування громадської думки та її висловлення – дві взаємопов'язані сторони в діяльності ЗМІ.

Особливості отримуваної інформації вирішально впливають на зміст і поширення громадської думки. Якою ж буде інформація, насамперед залежить від ЗМІ. Тому в сучасному світі різко зростає роль ЗМІ у формуванні громадської думки. Відомо, що навіть у суто інформаційних програмах міститься замаскований коментар, приховане навіювання (іноді його

роль виконує сам вибір інформаційного приводу). Отримання інформації сьогодні стало такою самою необхідною людською потребою, як і споживання їжі. «Ковтаючи» пропоновану ЗМІ інформацію, ми отримуємо і певну «дозу» навіювання.

Важливу роль у цьому процесі відіграє телебачення. Секрет такого високого впливу цього різновиду ЗМІ зумовлений кількома чинниками: по-перше, телепередачі є найпростішими для сприйняття; по-друге, вони створюють ефект особистої присутності людини на місці події; по-третє, як гадають психологи, до 40% всієї чуттєвої інформації про навколишній світ людина отримує за допомогою зору. Те, що людина бачить особисто, зазвичай не потребує словесного чи письмового опису. Інформація, отримувана глядачем, є цілісною, образною, а тому є простою і загальнодоступною. Також дуже важливо, що телебачення не лише дає змогу отримувати необхідну, актуальну подієву інформацію, а й організовує вільний час, відпочинок, розваги. Воно формує не тільки смаки, потреби населення, а й його ставлення до усіх політичних проблем.

Проте, оскільки телебачення, як і інші ЗМІ, перебуває під контролем політичних та економічних еліт і слугує їхнім інтересам, то з трибуни громадської думки ЗМІ перетворилися на своєрідний її регулятор. Тому віднедавна все гостріше постає проблема, пов'язана із репрезентативністю громадської думки у матеріалах друкованих та електронних засобів масової інформації. За допомогою ЗМІ «сильні світу цього» спрямовують поведінку народних мас у потрібний їм напрям. Особливо це виявляється у період виборних кампаній. Сучасні ЗМІ перетворилися на один із найголовніших засобів маніпулювання громадською думкою.

Використання ЗМІ для політичного маніпулювання сьогодні становить найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного ладу. Як зауважив відомий австрійський філософ *Ф. Хайєк* (1899–1984): «Одним із найсумніших явищ нашої епохи є масовий демократичний рух, який виступає за політику, котра неминуче веде до знищення демократії, і котра може бути вигідна тільки меншості серед тих, хто підтримує цю політику».

Нині преса, забувши про свою головну роль інформатора про різні події, стає засобом для нав'язування громадянам інформації, що набуває загрозливих розмірів і може становити серйозну небезпеку для суспільного розвитку.

Основним матеріалом, за допомогою якого ЗМІ провадять свої маніпуляції, є інформація. А інформацію можна: сфальсифікувати, видаючи її за справжню; спотворити завдяки неповному, односторонньому поданню; відредагувати, додавши різноманітні вигадки; інтерпретувати факти у вигідному для маніпулятора світлі; приховати важливу інформацію, якісь суттєві деталі; відбирати факти відповідно до своєї позиції; опублікувати правдиву інформацію тоді, коли вона вже втратила свою актуальність; неточно процитувати, навівши лише частину фрази або виступу, котра, будучи вирваною з контексту, набуває іншого, іноді протилежного сенсу.

Якщо можливості для маніпулювання громадською думкою є такими широкими, то може видатися, що ті соціальні групи, які володіють великими фінансовими ресурсами, повинні завжди диктувати свою волю. Однак насправді їхні можливості обмежені низкою чинників. Найважливішими з них є такі:

– *конкуруюча пропаганда.* (Під пропагандою розуміють особливий вид соціальної діяльності, основною функцією якої є поширення знань, ідей, цінностей та іншої інформації з метою формування певних поглядів, уявлень та емоційних станів, і завдяки цьому впливати на поведінку людей). Якщо держава має монополію на пропаганду (наприклад, під час тоталітарних режимів), кожному представнику громадськості дуже важко засвоювати альтернативні, відмінні від офіційних, ідей та погляди. Офіційна пропаганда пригнічує інакодумство і поширює ті факти, у яких вона зацікавлена. В демократичних, політичних системах завжди є можливість сприймати різні погляди. Є кілька джерел поширення пропаганди, які підтримують альтернативні погляди. В конкурентній боротьбі ці сторони ставлять одна одній певні обмежувальні умови, котрі роблять неможливою безконтрольну пропаганду.

– *довіра* представників громадськості до пропагандистів значною мірою залежить від інформації і способів її подання. Коли пропонувані громадськості факти помітно відрізняються

від домінуючої громадської думки і реальної дійсності, виникає напруження, спрямоване проти тих, хто пропагандує.

- *різниця в освіті* у різних соціальних груп громадськості може призвести до того, що зусилля пропагандистів будуть сприйматися тільки верствами, які мають відповідну освіту.

- *вірування і система вартостей* у різних представників громадськості також обмежують пропагандистські умови, позаяк представники різних соціальних верств, будучи носіями різних систем, норм і вартостей, критично аналізують дії пропагандистів.

Наведені механізми впливу на громадську думку свідчать про її важливість для нормальної життєдіяльності суспільства, яке, зважаючи на ці обставини, має створити належні умови для підвищення її ролі в соціальній практиці, якими доцільно вважати:

- регулярне *вивчення* громадської думки державними органами, громадськими організаціями, науковими центрами:

- *вільне виявлення* всіма громадянами в найрізноманітніших формах своїх думок, оцінення та позицій з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності:

- постійне *використання* громадської думки органами державного управління і громадськими організаціями на основі юридичних актів та системи законодавчих гарантій, які забезпечують її долучення до системи соціального управління;

- *формування* політичної і правової інформованості громадян, підвищення їхньої культури в цьому відношенні;

- систематичне і широке *інформування* населення про результати вивчення громадської думки, зауваження і вимоги, адресовані відповідним органам державного й громадського управління та посадовим особам;

- матеріальна та моральна *підтримка* державними органами влади і управління інститутів та інших установ з вивчення громадської думки.

Отже, вивчення і врахування громадської думки в нашому суспільстві органічно пов'язані з проникливістю та обсягом процесів трансформації суспільства. Розвиток демократії немислимий без систематичного її вивчення та сприйняття, яка

є способом реалізації гласності, знаряддям удосконалення всієї системи суспільних відносин.

Резюме

1. Соціологія громадської думки – це спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає виникнення та механізми функціонування громадської думки, соціальні чинники, що впливають на її зміст і активність та визначають її місце в соціальному житті суспільства.

2. Об'єктом соціології громадської думки є громадська думка як стан масової свідомості і як соціальний інститут. Суб'єктом громадської думки є спільноти різного рівня – від населення всієї планети або окремої держави і аж до окремих спільнот якогось міста чи села.

3. Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування, ставлення великих соціальних груп до актуальних явищ, подій чи фактів соціального життя.

4. Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оціненні (вербальному та невербальному) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів, актуальних проблем суспільного життя.

5. Стадії розвитку громадської думки: зародження – вияв значного зацікавлення певною проблемою великої кількості людей та активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми; функціонування – домінуючі думки «узаконюються» і здатні виступати у ролі партнерів чи противників керівних органів і організацій, які створили певну проблему; спад – зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей неактуальною; відмирання – думка перестає бути громадською (масовою), перетворившись на розрізнені міркування окремих людей і груп.

6. У соціологічній науці виділяють такі функції громадської думки як соціального інституту: адаптації (яка охоплює функції соціалізації і виховну), регулятивну, контрольну, захисну, консультативну, директивну. Для громадської думки характерні такі основні риси: спрямованість, інтенсивність, стабільність, інформаційна насиченість, поширеність.

7. Основні канали висловлення громадської думки: поведінка електоральної спільноти під час виборів усіх рівнів (президентських, парламентських, муніципальних, до місцевих органів

лади); участь громадян у законодавчій діяльності, референдумах, плебісцитах, зібраннях та інших різних представницьких органах; засоби масової інформації і комунікації (заразом і чутки); участь громадян у мітингах, протестах, демонстраціях, страйках тощо; лобістські структури і групи тиску.

8. Серед основних технологій впливу можна навести такі: переконання, навіювання, наслідування, психічного зараження, установок, формування й використання стереотипів, залякування, зміни мотивації, впливу через конкретні події (факти), компромат, «переключення уваги», ставки на «переможця рейтингів», «клонування», виведення із психічної рівноваги тощо. До основних прийомів маніпулювання громадською думкою відносяться: «визначення», «блискача всезагальність», «рекомендація», «підтасовування карт», «перенесення», «підміна», «свідчення», «гра в простонародність», «перетасування фактів», «фургон з оркестром», «залякування», «емоційне пригнічування», «ініціювання агресивних емоційних станів» тощо.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте громадську думку як стан масової свідомості і як соціальний інститут.

2. Проаналізуйте специфіку функціонування громадської думки в різних суспільствах.

3. Охарактеризуйте структуру громадської думки.

4. Чи можна вважати громадську думку соціальним інститутом?

5. Які найголовніші засоби висловлення громадської думки в Україні є найефективнішими?

6. Роль ЗМІ як регулятора громадської думки?

7. Як впливають на громадську думку? Чи можна вважати синонімічними вирази «вплив на громадську думку» і «маніпулювання громадською думкою»?

8. Які чинники обмежують можливості маніпулювання громадською думкою?

9. Охарактеризуйте особливості реалізації громадської думки в сучасному українському суспільстві.

План семінарського заняття (2 год.)

1. Громадська думка як соціальний феномен.

2. Напрями, прийоми і засоби впливу на громадську думку.

3. Соціально-психологічні загрози маніпуляцією громадською думкою.

Теми рефератів

1. Особливості функціонування громадської думки в різних суспільствах.
2. Природа і структура громадської думки.
3. Маніпулювання громадською думкою: суть, закони і методи.
4. Прийоми маніпулювання громадською думкою.
5. Місце чуток у громадській думці.

Рекомендована література

1. Избирательные технологии и избирательное искусство: сб. статей / под общ. ред. С. В. Устищенко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 548 с.
2. Лукашевич М. П. Соціологія. Загальний курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
3. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – М.: Основы, 1996. – 319 с.
4. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». – 2000. – 528 с.
5. Примуш М. В. Загальна соціологія: навч. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
6. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
7. Туленков Н. В. Социология общественного мнения / Н. В. Туленков. – К.: УГУФВС, 1994. – 374 с.
8. Танчин И. Соціологія: навч. посібник / И. Танчин. – Львів: УАД, 2005. – 360 с.

Тести

1. Яке із наведених визначень найповніше розкриває поняття «громадська думка»?
 - а) це специфічний вияв свідомості і поведінки людей;
 - б) це духовно-практичний засіб впливу на соціальну реальність;
 - в) це особливий стан реальної свідомості, який виражає домінуюче ставлення стосовно актуальних проблем, що шкодять інтересам значної частини суспільства;
 - г) це соціальний інститут суспільства.
2. У якій з відповідей найповніше й найглибше розкрито предмет соціології громадської думки:
 - а) це наука, що вивчає зміст виявів громадської думки;

б) це наука, що вивчає виконання громадською думкою своїх соціальних функцій;

в) це наука, що вивчає носіїв (суб'єктів) громадської думки;

г) це наука, що вивчає соціальні аспекти і характеристики громадської думки.

3. Загальноприйнятим поняття «громадська думка» стало у:

а) XVIII ст.;

б) XIX ст.;

в) XX ст.;

г) XVII ст.

4. Поняття, що позначає громадську думку виникло у:

а) Франції;

б) Німеччині;

в) Англії;

г) Австрії.

5. Здатність громадської думки впливати на прийняття рішень владними органами, є призначенням якої функції?

а) експресивної;

б) консультативної;

в) директивної;

г) інформаційної.

6. Позиція людини, соціальної спільноти, суспільства стосовно певної події, факту, явища найповніше виражає:

а) експресивна функція;

б) консультативна функція;

в) директивна функція;

г) інформаційна функція.

7. До основних видів вираження громадської думки належить:

а) участь у виборчих кампаніях;

б) знання людей про події і факти;

в) соціальні почуття з приводу об'єкта громадської думки;

г) готовність людей захищати свої інтереси.

8. Громадська думка має певну структуру, чи всі серед наведених рівнів відображають її?

а) раціональний;

б) емоційний;

в) вольовий;

г) зародження громадської думки.

9. Громадській думці властиві певні риси, чи всі серед наведених відносяться до них?

- а) спрямованість;*
- б) інтенсивність;*
- в) стабільність;*
- г) здатність до захисту громадян і соціальних інститутів.*

10. Обсяг знань, яким володіють люди щодо об'єкта громадської думки, відображає така її риса:

- а) поширеність;*
- б) стабільність;*
- в) інформаційна насиченість;*
- г) інтенсивність.*

11. Серед наведених визначень поняття «маніпулювання громадською думкою» найповніше відображає таке:

- а) це спосіб психологічного впливу з метою зміни напрямку активності інших людей;*
- б) це своєрідне панування над духовним станом людини;*
- в) це приховування істинних намірів суб'єкта впливу щодо об'єкта впливу;*
- г) намагання перетворити об'єкт впливу у слухняне знаряддя, маріонетку.*

12. До основних рівнів маніпулювання громадською думкою належать:

- а) посилення наявних в свідомості людей необхідних маніпулятору ідей, установок, мотивів, норм, цінностей;*
- б) часткові, незначні зміни поглядів, що впливають на емоційне та практичне ставлення до конкретного явища, факту, події тощо;*
- в) корінна, кардинальна зміна життєвих установок об'єкта впливу;*
- г) усі відповіді правильні.*

13. Переконавання, як метод маніпулювання громадською думкою, має відповідати певним правилам. Чи всі серед наведених відносяться до них?

- а) логіка переконання має бути прийнятною, інтелектом об'єкта впливу;*
- б) переконувати необхідно доказово, ґрунтуючись на фактах, що відомі людям;*
- в) переконуюча інформація має виглядати максимально імовірною;*
- г) факти, явища, події, що повідомляються мають бути такими, щоб спричинити емоційну реакцію об'єкта впливу.*

14. Навіювання, як метод маніпулювання громадською думкою, має відповідати певним правилам. Чи всі серед наведених відносяться до них?

а) навіювання має відповідати конкретним завданням і умовам, в яких воно здійснюється;

б) конкретність об'єкта навіювання;

в) некритичне сприйняття інформації об'єктом навіювання;

г) формування визначених реакцій і вчинків людей.

15. Неспецифічне навіювання, як метод формування у людей астеничних станів, здійснюється відповідними способами. Чи всі серед наведених відносяться до них?

а) залякування;

б) ініціювання агресивних емоційних станів;

в) емоційне пригнічення;

г) вчасна брехня.

16. Яке, із наведених визначень найповніше відповідає поняттю «тривога»?

а) емоційний стан, що виникає унаслідок втрати перспектив, віри в успіх, емоційної пригніченості;

б) афектний емоційний стан, який характеризується негативним фоном;

в) емоційний стан, що виникає в непевних ситуаціях і пов'язане з очікуванням несприятливого розвитку подій;

г) переживання невдач.

17. Приклеювання ярликів, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що спричиняють негативне ставлення до них;

б) позначення певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) образ, що поширюється спричиняє асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, який об'єкт сприймає як беззаперечну цінність та робить зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивного або негативного оцінення поняття, явища, людини.

18. Узагальнення, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що спричиняють негативне ставлення до них;

б) позначення певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) образ, що поширюється викликає асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, який об'єкт сприймає як беззаперечну цінність та робить зміст впливу сприйнятливим;

г) безумовний авторитет певної особи чи політичної сили переноситься на якусь людину, яку потрібно популяризувати.

19. Трансфер (переміщення) фактів, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що спричиняють негативне ставлення до них;

б) позначення певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) образ, що поширюється спричинює асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, який об'єкт сприймає як беззаперечну цінність та робить зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивного або негативного оцінення поняття, явища, людини.

20. Спекулювання фактами, як метод маніпуляції громадською думкою, це:

а) оплямовування певної ідеї, людини, явища завдяки застосуванню образливих епітетів, метафор тощо, що спричиняють негативне ставлення до них;

б) позначення певної ідеї, людини, явища поняттям, що має позитивне емоційне значення;

в) образ, що поширюється спричинює асоціацію з чим-небудь, або ким-небудь, який об'єкт сприймає як беззаперечну цінність та робить зміст впливу сприйнятливим;

г) тенденційний підбір тільки позитивних або тільки негативних реальних фактів для доказу справедливості позитивного або негативного оцінення поняття, явища, людини.

Частина III

**МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА
СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Розділ 19

Методологія і методика соціологічного дослідження

- У результаті вивчення цього матеріалу Ви повинні вміти:
- визначити поняття «соціологічне дослідження»;
 - проаналізувати основні етапи соціологічного дослідження;
 - охарактеризувати програму соціологічного дослідження та її основні розділи;
 - проаналізувати робочий план соціологічного дослідження;
 - охарактеризувати опитування як метод збирання соціологічної інформації;
 - охарактеризувати аналіз документів і спостереження в соціології;
 - здійснити етап оброблення та аналізу соціальної інформації;
 - передбачити соціальні явища і процеси.

19.1. Організація соціологічних досліджень

19.2. Програма конкретного соціологічного дослідження

19.3. Методи збору соціологічної інформації

Ефективна організація життєдіяльності суспільства та соціологічного управління передбачає наявність певної об'єктивної диференційованої інформації про процеси, що відбуваються у соціумі.

Соціологічні дослідження спрямовані на вивчення поведінки людей, групових відносин у процесі соціальної взаємодії у різних сферах життєдіяльності суспільства та отримання нової інформації; виявлення закономірності соціальних змін на основі соціологічних теорій, методів і процедур. Соціолог, здобуваючи специфічну, суб'єктивну інформацію від конкретних індивідів, застосовуючи спеціальні процеси та процедури, отримує ефективне знання про процеси, що відбуваються у соціальному житті. Важливою специфічною рисою конкретних соціологічних досліджень є комплексність та багатофакторність у вивченні суспільства та його діагностиці.

19.1. Організація соціологічних досліджень

Структура соціологічного знання має три рівні: загальна соціологічна теорія, галузеві і спеціальні соціологічні теорії та конкретні соціологічні (або емпіричні) дослідження.

Соціологічне дослідження – це система послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур для отримання достовірного знання на основі фактичних даних.

Предметом аналізу конкретних соціологічних досліджень можуть бути: а) реальна поведінка індивідів, соціальних спільнот та груп; б) вербальні дії індивідів: їх судження, думки, погляди; в) результати людської діяльності.

Здійснення конкретного соціологічного дослідження дає можливість отримати унікальну інформацію, яка пов'язана з фактофіксувальними знаннями. Така інформація може бути вилучена, наприклад, завдяки прямій або опосередкованій реєстрації подій, явищ, оцінення, думок, суджень людей. Як гадає американський соціолог Н. Селзер, специфічне поєднання фактів, теорій та гіпотез здатне здобути винятково унікальну інформацію, яка за умов застосування відповідних методик дає можливість отримати нове знання. Соціолог, здобуває специфічну суб'єктивну інформацію від конкретних індивідів, застосовує спеціальні правила та процедури для її оброблення, отримує об'єктивне знання про процеси, що відбуваються у соціальному житті.

Важливою специфічною рисою конкретних соціологічних досліджень є комплексність та багатофакторність у вивченні суспільства під час його діагностики. Зазвичай, вивчаючи ту чи іншу проблему, соціологи тісно співпрацюють із фаховими експертами – юристами, економістами, психологами, що забезпечує здобуття цілісного системного знання. Специфічність конкретних соціологічних досліджень полягає також у тому, що їх результати широко використовують у практиці соціального управління, прогнозування соціальних процесів, під час розроблення соціальних, заразом – політичних технологій, в разі вироблення практичних рекомендацій щодо удосконалення соціальної практики.

Види та типи соціологічних досліджень. Типологія емпіричних досліджень є досить розгалуженою. Перш за все, варто розрізняти просте опитування громадської думки від власне конкретного соціологічного дослідження. Опитування громадської думки – це збір інформації про сукупну думку певної групи людей з певної проблематики. Для опитування громадської думки не обов'язковою є програма дослідження, а також вибірка. Важливою вимогою простого опитування громадської думки є повне формулювання запитання так, як воно звучало в анкеті для респондентів. У разі вибіркового дослідження необхідним є визначити генеральну сукупність та обсяг вибіркової сукупності, а також провести опитування та дати назву організації, що його проводить.

Соціологічні дослідження залежно від критерія можна класифікувати так.

Залежно від рівня наукового знання соціологічні дослідження поділяють на теоретичні, що спрямовані на глибоке узагальнення зібраного фактичного матеріалу та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання, й емпіричні, призначені для вирішення конкретної соціальної проблеми.

За глибиною аналізу виділяють:

- *розвідувальне (пілотажне, зондажне) дослідження* – за своїми параметрами є найпростішим, вирішує прості за змістом завдання. Застосовують його тоді, коли проблема, об'єкт або предмет належать до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплює невеликі соціальні сукупності, має спрощену програму та інструментарій. Найчастіше використовується як попередній етап глибшого масштабнішого дослідження;

- *описове дослідження* – має на меті отримати відносно цілісне уявлення про досліджуване соціальне явище чи процес, його структурні елементи;

- *аналітичне дослідження* – мета якого – не лише опис предмета вивчення, а й виявлення причинно-наслідкових зв'язків між окремими його елементами, кількісні та якісні параметри.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні виокремлюють опитування, аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За *затратами часу* виділяють довгострокові (терміни проведення – від трьох років і більше), середньострокові (від шести місяців до трьох років), короткострокові (від двох до шести місяців) та експрес-дослідження (від одного–двох тижнів до одного–двох місяців).

За *типом відносин між замовником і виконавцем* соціологічні дослідження бувають держбюджетні і госпрозрахункові з оплатою відповідних установ.

Залежно від *способу дослідження* об'єкта (у статистичній чи динамічній) виділяють разове і повторне. *Разове дослідження* інформує про стан об'єкта, його кількісні та якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища.

У соціології широко застосовуються *повторні дослідження*, коли об'єкт вивчається в динаміці. Це дослідження вивчає один і той же об'єкт або різні контингенти і проводиться кілька разів через певні проміжки часу з наступним порівнянням отриманих результатів. Своєю чергою, повторні дослідження мають такі *підвиди*:

- *трендові*, мета яких – вивчення певної вікової групи;
- *когортні* тренди – предметом є певна вікова група, постійна в часі. Наприклад, досліджується соціальна група молоді у 1980, 2000 та 2010 рр.;

- *історичні* тренди – різновид повторного дослідження, предметом якого є одна і та ж група через певні проміжки часу. Наприклад, досліджується вікова група 20-річних, потім ця ж група – через 10 років, згодом – ще через 10 років і т. ін.;

- *панельні* – вивчається один і той же соціальний об'єкт за тією ж методикою з певним часовим інтервалом (перепис населення – типовий приклад). Метою такого дослідження є відстеження динаміки процесів;

- *лонгітюдне* – вид повторного дослідження, коли відбувається довготривале спостереження за об'єктом.

Соціальний моніторинг – це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дає змогу фіксувати, зберігати і первинно аналізувати даних за динамікою соціальних процесів в районі, регіоні, країні. За допомогою таких досліджень можна вивчити об'єкт у русі, аналізувати зміни, їх динаміку.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який є представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежуються усі без винятку одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою їх прискорення і скорочення витрат найчастіше використовують *вибіркові дослідження*. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину (кількість і характеристику визначають за допомогою спеціальних правил математичних прийомів), складають висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Польове – це соціологічне дослідження, мета якого – вивчення соціальних об'єктів методом безпосереднього спостереження за ними у реальних природних умовах. Термін «польове дослідження» уперше був уведений в науковий обіг антропологами та етнографами Чиказької школи і є антонімом терміна «лабораторне дослідження». Вдаючись до таких досліджень, соціолог безпосередньо знаходиться в центрі подій і має змогу вивчати об'єкт у реальних життєвих умовах, отримуючи достовірну інформацію.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовні, логічно і змістовно взаємопов'язані *етапи*:

1) *підготовчий*, який полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо;

2) *збір первинної соціологічної інформації*, який відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту;

3) *упорядкування та оброблення зібраної інформації*;

4) *аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розроблення рекомендацій*.

Специфіка кожного із етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета, глибина потрібного аналізу, метод збирання первин-

ної соціологічної інформації, об'єкт, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної діяльності, яку вивчають.

19.2. Програма конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження – це єдність теоретичного та емпіричного етапів аналізу різних сторін соціальної реальності. Науковий аналіз проблем потребує відповідної підготовки для забезпечення надійності та достовірності отриманих даних. Воно починається з розроблення програми, яка визначає логічну послідовність науково-аналітичної роботи творчого колективу. Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. З цього погляду виділяють два види досліджень:

- *теоретико-прикладні*, мета яких – сприяти вирішенню соціальних проблем завдяки розробленню нових підходів до їх вирішення та пояснення;

- *прикладні*, завдання яких – визначити конкретні дії щодо практичного вирішення визначених соціальних проблем.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження. У процесі розроблення програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, оброблення та аналізу отриманої емпіричної інформації. Програма складається з двох частин: теоретико-методологічний розділ; організаційно-методичний розділ.

Теоретико-методологічний розділ програми містить:

- обґрунтування проблеми, визначення об'єкта та предмета;

- визначення мети та завдань;

- уточнення та інтерпретацію основних понять;

- попередній систематичний аналіз об'єкта;

- розроблення робочих гіпотез.

Організаційно-методичний розділ містить:

- стратегічний план;
- обґрунтування вибірки;
- визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Доповненням програми є *робочий план*, в якому впорядковуються етапи роботи, терміни проведення, визначаються необхідні матеріальні та людські ресурси тощо. Програма виконує такі функції:

- методологічну (передбачає чітке окреслення наукової проблеми, визначення мети та завдань);
- методичну (полягає у розробленні процедури, визначенні методів збирання та аналізу інформації);
- організаційну (виявляється у організації роботи колективу соціологів, визначенні та розподілі функцій, формах контролю за процесом дослідження).

Успіх соціологічного дослідження залежить від того, наскільки ретельно розроблена програма. Так, теоретико-методологічний розділ починається з формулювання проблеми, визначення об'єкта та предмета соціологічного пізнання. Вирішенню цього завдання сприяє аналіз проблемної ситуації, яку можна визначити як суперечення між знанням про потреби людей в тих чи інших діях та незнанням про способи, методи та засоби реалізації цих дій. Результатом аналізу проблемної ситуації є формулювання теми, в якій обов'язково визначається конкретний об'єкт дослідження. Це може бути соціальний процес, соціальні групи, взаємовідносини, явища.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодіях).

Предмет дослідження – найбільш значущі з теоретичного або практичного погляду якості, особливості відношення об'єкта, які потребують безпосереднього вивчення.

Мета дослідження – кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Завдання формують питання, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети і об'єднують проблеми, які

необхідно проаналізувати для того, щоб відповісти на головне питання дослідження. Завдання безпосередньо пов'язані з характером аналізу. Якщо йдеться про теоретико-пізнавальні проблеми, то завдання і висновки будуть визначатися теоретичними положеннями і новими концепціями, отриманими в результаті аналізу. Якщо йдеться про прикладні дослідження, то завдання і висновки будуть орієнтовані на соціальну діагностику проблеми, практичні рекомендації.

Наступним кроком є *інтерпретація основних понять* – процедура тлумачення, уточнення змісту понять, які становлять концептуальну схему дослідження. У соціологічному дослідженні існують три види інтерпретації: теоретична – представляє процес реконструювання схеми виведення загального поняття, завдяки визначенню понять меншої загальності, які входять у дефініцію; емпірична – виведення ознак, що репрезентують зміст понять-інтерпретантів (понятійних індикаторів) та операційна – сукупність операцій, за допомогою яких може бути проведене замірювання емпіричних ознак. Вони забезпечують зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнями аналізу процесів, теоретичних положень з реальними фактами дійсності, з методами пошуку, реєстрації та аналізу емпіричних даних.

Розроблення робочих гіпотез. Гіпотеза – це наукове припущення про можливі зв'язки, відносини, причини, що призводять до тих чи інших явищ. У процесі дослідження необхідно підтвердити або заперечити гіпотези. Закінчення процесу формулювання гіпотез дає можливість розробити інструментарій, тобто перейти від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та ін. Вимоги, що ставляться до гіпотез:

- не можуть містити понять, які не мають емпіричних індикаторів (тобто попередньо не проінтерпретовані), інакше вони не можуть бути перевіреними;
- не повинні суперечити отриманим раніше знанням та встановленим фактам;
- мають бути простими і не містити умов, припущень, що утруднюють їх розуміння;

– мають бути такими, що перевіряються за наявного рівня знань та методичних можливостей;.

– повинні бути об'єднані у систему доведень висунутого пояснення.

Гіпотези класифікують за різними критеріями. Так, ґрунтуючись на завданнях, розрізняють *основні* та *неосновні* гіпотези; за ступенем узагальненості виокремлюють *висхідні* гіпотези та *гіпотези-наслідки*; за порядком висунення розрізняють *первинні* та *вторинні* гіпотези. За змістом гіпотези можуть бути *описові, пояснювальні та гіпотези-прогнози*.

Організаційно-методичний розділ програми охоплює стратегічний план, обґрунтування вибірки та її формування; визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Стратегічний план дослідження відображає рівень знань, яким володіє дослідник, що і визначає можливості розроблення гіпотез. Стратегія пошуку може бути різною, зокрема: розвідувальною, аналітичною або експериментальною.

Розвідувальний план використовується тоді, коли для розроблення стратегії не вистачає літератури, інформації про об'єкт дослідження і дослідник не в змозі сформулювати гіпотези. Розвідувальна стратегія передбачає такі етапи:

- аналіз літератури, що вивчається;
- бесіди із спеціалістами, які працюють з аналогічними проблемами;
- розвідувальне спостереження.

Метою розвідувального плану є формулювання проблеми, визначення мети та завдань, висунення гіпотез.

Аналітичний план застосовують тоді, коли є достатньо джерел та знань про об'єкт дослідження, що дає можливість висувати гіпотези. Мета плану – встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах та процесах.

Експериментальний план використовують у разі ретельного розроблення гіпотез. Застосовуючи його у соціальному експерименті, можна розробити управлінські рішення проблем, що становлять інтерес і мають важливе значення. Мета дослідження та його гіпотези визначають тип і способи виборки. Під час дослідження за розвідувальним планом вимоги до

виборки не дуже суворі. У цьому випадку відбір одиниць спостереження за об'єктом визначається за простим правилом: виділяють полярні групи за суттєвими для аналізу критеріями. Кількість несистематичних виборок не визначається. Все залежить від якості отримуваної інформації. Спостереження або опитування проводяться доти, доки отриманої інформації не буде достатньою для формулювання гіпотез. Склад та обсяг виборки не фіксується заздалегідь, а визначається досвідом у процесі розвитку дослідження. Інші два типи досліджень потребують репрезентативної виборки. Вимоги репрезентативності вибірки означають, що, за визначеними параметрами, склад обстежуваних повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Важливим етапом в організації соціологічного дослідження є *розроблення інструментарію*, тобто перехід від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та ін. Ці показники повинні бути доступні спостереженню та вимірюванню і відображати різноманітні соціально-психологічні характеристики об'єкта. Розробляючи інструментарій, готують інструкції з проведення польового етапу соціологічного дослідження.

Генеральна та вибіркова сукупність у конкретному соціологічному дослідженні. Різновиди виборок.

Усі конкретні соціологічні дослідження умовно можна поділити на дві великі групи – *суцільні*, коли об'єкт вивчається повністю та *вибіркові*, коли досліджується лише певна частина об'єкта, відібрана за спеціальними ознаками, а висновки розповсюджуються на весь об'єкт. Класичними прикладами суцільних досліджень є загальнонаціональні переписи населення або референдуми. Вони, зазвичай, мають обмежене використання і застосовуються у прикладній соціології досить рідко – в тих випадках, коли об'єкт представлений невеликою кількістю людей (наприклад, студенти певного вузу, працівники певного підприємства тощо).

Більшість конкретних соціологічних досліджень мають не суцільний, а вибірковий характер. Це дає змогу забезпечити економічність досліджень та їх надійність за умов використання

специфічної методики та техніки. Розрізняють генеральну та вибірккову сукупність.

Генеральна сукупність – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню. Інколи генеральну сукупність називають популяцією.

Вибіркова сукупність – це частина генеральної сукупності, яка відображає основні її характеристики і є її зменшеною моделлю. Наприклад, соціолог має на меті вивчити політичні орієнтації студентської молоді України. Генеральна сукупність визначається метою дослідження, а це означає, що її становлять усі представники студентської молоді України. Вибіркова ж сукупність визначається за допомогою математичних методів і повинна репрезентувати (представляти) за своїми основними характеристиками генеральну сукупність. Наприклад, Інститут соціології НАН України, опитуючи близько двох тисяч респондентів, відібраних за певними критеріями (стать, вік, освіта, прибуток, професійна приналежність, раса, місце проживання, величина населеного пункту та інше), отримує достовірні дані про все українське населення. Вибіркове опитування значно зменшує кошторис соціологічного дослідження і скорочує терміни його проведення.

Властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної називають *репрезентативністю*. Вислів «репрезентативне соціальне дослідження» означає, що вибірккова сукупність, яка досліджувалася, відображає основні параметри генеральної сукупності і є її зменшеною моделлю, а висновки дослідження вибіркової сукупності можуть бути поширені на всю генеральну сукупність.

Різниця, розходження, які об'єктивно існують між характеристиками генеральної та вибіркової сукупностей, називаються *похибкою репрезентативності*. Вірогідність похибки репрезентативності зменшується завдяки збільшенню обсягу виборки, а також унаслідок вдосконалення процедури формування виборки завдяки застосуванню математичних методів.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які, згідно з планом, вибирає дослідник на кожному етапі побудо-

ви вибірки. Такими елементами є поселення, підприємства, установи, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню. Ними можуть бути і окремі індивіди, і соціальні групи.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої у результаті соціологічного дослідження, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації. Забезпечується вона урахуванням так званих випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Що однорідніший контингент обстеження і що більший обсяг вибіркової сукупності, то незначніша випадкова помилка виборки і, відповідно, якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити. До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки – такі, які виникають унаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу виборки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Тип виборки визначається методом (ймовірнісним або цілеспрямованим) відбором одиниць аналізу.

Ймовірнісна виборка – варіант випадкової, який застосовується у випадках, коли відбір здійснюється на основі засади випадковості, що забезпечує рівні можливості кожному з елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності. Найчастіше імовірнісну виборку формують, користуючись таблицею «випадкового числа», лотерейним методом, за алфавітним списком, добором за датами народження, за прізвищами, що починаються з певної літери, тощо.

Гніздова виборка – це варіант випадкової вибірки, за яким відібрані об'єкти нагадують гнізда (кластери) дрібніших одиниць. Гніздова виборка має широке застосування в разі побудови територіальної виборки. Після відбору невеликої кількості територіальних об'єктів (населених пунктів, районів, житлових кварталів, вулиць, будинків, під'їздів) проводиться суцільне опитування їх мешканців. Бажано, щоб розбіжності між гніздами були мінімальними, а одиниці, що їх складають, за можливістю, неоднорідними; а також більша кількість малих гнізд доцільніша, ніж мала кількість великих гнізд.

Стратифікована, розшарована, районована виборка застосовується у випадках, коли відбувається попередній розподіл генеральної сукупності на більш-менш однорідні частини, верстви, а потім здійснюється відбір одиниць усередині цих частин.

Поряд з імовірнісним підходом до побудови виборки використовують цілеспрямований, який не передбачає застосування правил теорії ймовірності. Він є основою квотної та стихійної виборки.

Систематична, цілеспрямована, неймовірнісна виборка застосовується у тих випадках, коли відбір людей з генеральної сукупності здійснюється на основі заданої засади. Наприклад, під час проведення електоральних досліджень у певному регіоні вибіркова сукупність становить, припустимо, 2 000 осіб, а генеральна – 200 000. Крок виборки визначається поділом генеральної сукупності на вибірку. У цьому випадку він дорівнює 100. Це означає, що, починаючи з будь-якого номера із загального списку (визначається довільно), опитується кожний сотий виборець.

Прикладом стихійної виборки є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного на вулицях міст.

19.3. Методи збору соціологічної інформації

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох людей асоціюється саме із соціологією.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента завдяки реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Цей метод є поширеним не тільки серед соціологів, а й серед журналістів, юристів, лікарів, педагогів, тобто тих, хто працює з людьми. Специфіка соціологічного опитування у тому, що, опитавши певну кількість індивідів і зібравши їх суб'єктивні думки, дослідник за допомогою спеціальної дослідницької техніки та процедур отримує інформацію про соціально типову думку, формує усереднену дійсність. Застосовуючи метод опитування, соціолог здобуває достовірне, об'єктивне та унікальне знання про певні суспільні процеси. Мистецтво використання цього методу полягає у тому, щоби чітко уявляти, кому, коли і як ставити запитання, а також знати, як обробити отримані відповіді. Видатний американський соціолог П. Лазарсфельд присвятив проблемам методики опитування наукову працю з виразною назвою: «Мистецтво запитувати «Чому?». Перші згадки про опитування відносяться до часів Стародавнього світу. Переважно, вони пов'язувалися зі встановленням чисельності населення, яке здатне носити зброю і сплачувати податки.

Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації відноситься до кінця XIX ст. Саме у цей період відбуваються масові переписи населення, ведеться облік врожаїв, худоби, землі, засобів виробництва, збирається інформація з моральної статистики тощо. Є два основні типи опитувальних методів: анкетне опитування (анкетування) та інтерв'ю (інтерв'ювання).

Анкетне опитування – метод здобуття соціологічної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети. Розрізняють такі різновиди анкетного опитування: *індивідуальне* – вид анкетування, який не передбачає спільності місця та часу під час заповнення анкети для всієї сукупності респондентів; *групове* – вид анкетування, який передбачає одночасне заповнення анкети групою людей, які зібрані в одному

приміщенні; *поштове* – вид анкетного опитування, який передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом; *пресове* (у ЗМІ) – вид анкетування, який адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам; *експертне* – вид анкетування спеціалістів-фахівців з проблеми, яка є предметом вивчення.

Основні *етапи анкетного опитування*:

- підготовчий етап, пов'язаний з розробленням програми опитування, складанням анкети, її тиражуванням, виробленням інструкцій для анкетерів та респондентів тощо;

- польовий етап – полягає у безпосередньому анкетуванні респондентів;

- підсумковий етап – проводиться для оброблення та аналізу анкетування.

Анкета – основний документ в анкетному опитуванні, містить впорядкований певною мірою перелік запитань, за допомогою яких збирається первинна інформація. Як наголошують фахівці, побудова анкети вимагає охоплення питань, які б повинні відповідати основним цілям дослідження і слугувати збиранню тієї інформації, котра б дала можливість перевірити гіпотези, висунуті програмою дослідження. Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтового вивчення наукової літератури із певної проблематики. Є також окремі правила, методичні вимоги відносно послідовності питань в анкеті, а також організаційно-технічні процедури щодо проведення анкетування.

Анкета починається із вступної частини – звернення до респондента. В ньому визначається мета дослідження, спосіб заповнення анкети. Далі йде основна частина анкети з запитаннями до опитуваних і третя частина – «паспортичка», тобто демографічні відомості про опитуваних. Структура та послідовність запитань в анкеті передбачає розвиток комунікації соціолога з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовження бесіди та ін. Логіка побудови запитань в анкеті відповідає меті дослідження й отримання такої інформації, що дає можливість перевірити гіпотези. Запитання повинні формулюватися максимально конкретно і точно, не допускати неясності та неоднозначності.

Усі запитання поділяються на такі основні типи: *відкриті*, *напівзакриті* і *закриті*. *Відкриті* запитання – ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові переліку підготовлених відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дає можливість дослідити проблеми людей, які стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, у разі цього відповіді або надто стереотипні, або дуже конкретні, малоінформативні. Окрім цього, такі запитання важко обробляти. *Закриті* – це ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей. Досить часто під час формування переліку відповідей зустрічається логічна помилка – порушення принципу відповідності запитань і відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають головному слову запитання і є варіантами відповідей на інше. Завданням запитань-фільтрів – відсіяти тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Запитання, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, зазвичай, завершують анкету. Опитування проводяться анонімно, і соціально-демографічний блок передбачає врахування таких позицій: вік, стать, вид занять, національність, місце проживання, освіта (якщо проблема дослідження передбачає їх врахування). *Напівзакриті* запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?». При *формулюванні запитань анкети* необхідно дотримуватись таких вимог:

- *однозначність*. У цьому разі йдеться про однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливим є визначеність понять та їх конкретність. Іноді запитання анкети містять у собі два, а то й більше запитань, що є недоцільним і заважає отримати об'єктивну інформацію.

- *стислість* (досвід проведення соціологічних досліджень свідчить: що довше запитання, то важче респонденту зрозуміти його зміст. Якщо воно довге, то, доки респондент дочитає його до кінця, може забути початок.

- *валідність* (міра відповідності запитання анкети проблемі, узгодженість з дослідницькою метою та визначеними завданнями).

Метод *експертного оцінювання* пов'язаний зі спробами прогнозування зміни соціального явища, процесу, об'єктивного оцінювання аспектів діяльності й особистісних якостей людей, щодо яких їх самооцінка може бути критичною. В експертних опитуваннях анонімність, переважно, втрачає будь-який сенс, оскільки експерт є активним учасником дослідження. Основний інструментарій експертного опитування (анкета, бланк-інтерв'ю) розробляють за спеціальною програмою.

Іншим типом опитування є інтерв'ю. *Інтерв'ю* – метод здобуття соціологічної інформації, який полягає у безпосередньому спілкуванні дослідника та респондента. Виділяють такі різновиди інтерв'ю: фіксоване (стандартизоване) – різновид інтерв'ю, який суворо регламентований питальником; *фокусоване* – різновид інтерв'ю, у якому респондента заздалегідь ознайомлюють з проблематикою бесіди; *вільне* (нестандартизоване, неформалізоване) – різновид інтерв'ю, у якому тема визначена заздалегідь, а інтерв'юер має відносну свободу у веденні бесіди; *квазі-інтерв'ю* у фокус-групах – ретельно спланована дискусія, націлена на зібрання думок респондентів у неформальних обставинах; *панельне* – багаторазове інтерв'ю одних і тих же респондентів з одних і тих запитань через певні проміжки часу; *групове* – бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; *клінічне інтерв'ю* – довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів.

Інтерв'ю – це бесіда, побудована за певним планом, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом із обов'язковою фіксацією відповідей. Коли формулювання запитань, їх порядок чітко визначені й інтерв'юер (людина, яка проводить опитування) не має права відхилятися від них, йдеться про формалізоване інтерв'ю. Цей метод має і переваги, і недоліки. *Переваги інтерв'ю*:

- можливість залучення для проведення інтерв'ю осіб без спеціальної підготовки;
- опитування великої кількості осіб;
- упевненість у тому, що респондент (людина, яка відповідає на запитання соціолога) – саме той, який відібраний згідно з вимогами виборки;

- відносно невеликі фінансові витрати на опитування;
- контролювання процесу опитування.

Недоліками інтерв'ю можна вважати: присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на запитання; відносно великим навантаженням на інтерв'юера вважається опитування більше 12–15 респондентів; складність пошуку респондентів та їх переконання взяти участь в опитуванні; необхідність встановлення контактів між інтерв'юером і респондентом, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль. Отримані дані не завжди є об'єктивними. Причиною цього може бути і сам інтерв'юер за умов, коли, бажаючи прискорити процес опитування, «підштовхує» респондента до відповіді на запитання; не отримавши відповідь на ті чи інші запитання, сам відповідає на них; не зустрівши потрібного респондента і не бажаючи витратити час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Формулювання запитань потребує дотримання таких правил:

- запитання повинні бути короткими;
- необхідно уникати багатозначних понять; не поєднувати різні підстави в одному запитанні.

У наш час набуло поширення телефонне інтерв'ю, яке має такі *особливості*:

- за короткий час можна провести опитування великої кількості респондентів;
- не потребує часу і зусиль для пошуків респондентів;
- інтерв'юер не впливає на респондента, що дає можливість отримати об'єктивнішу інформацію.

До недоліків такого інтерв'ю можна віднести неможливість сформувати репрезентативну вибірку сукупність (це пов'язане з різним ступенем телефонізації сільської та міської місцевості та різних соціальних верств); ускладнення у керівництві процесом формування вибіркової сукупності (у вибірковій сукупності можливі зміщення за такими ознаками, як вік, стать, освіта).

Поряд з двома основними типами опитування – анкетуванням та інтерв'ю широке застосування має *соціометрія*, мета якої – виміряти соціальні відстані між членами колективу,

які зумовлені відносинами симпатії –антипатії, притягання–відштовхування тощо. У результаті такого опитування виявляються неформальні лідери у колективі – «зірки», «бажані члени колективу» та «відчужені члени колективу».

Соціометрія – метод дослідження малих груп, організацій за допомогою опису системи міжособистісних відносин їх членів. *Я. Л. Морено* (1889–1974) зазначав, що соціометрія – це сукупність прикладних методик вивчення структури та динаміки «неформальних» взаємовідносин між індивідами, структури груп і соціальних дистанцій між членами груп щодо їх особистісних уподобань, симпатій.

Соціометрія як різновид психологічного тесту ґрунтується на опитуванні та є своєрідним методом діагностики, кількісного вимірювання й аналізу соціально-психологічних відносин у невеликих, сформованих соціальних групах. Проте доцільно зауважити, що соціометрія може застосовуватися для дослідження лише невеликої (контактної) групи. Вона ґрунтується на вивченні вибору членами групи партнерів для спільної роботи, навчання, відпочинку тощо. У заданій реципієнтом конкретній ситуації фіксується установка респондента на взаємодію (чи відмову від взаємодії) з іншими членами групи. Процедура соціометричного дослідження складається з вибору соціометричних критеріїв, визначення їх кількості, опитування, опрацювання даних соціометричних вимірювань.

Соціометричні критерії, або, як їх іще називають, критерії вибору, – це запитання, які проектують різні ситуації взаємодії членів групи, коли вони (згідно із процедурою дослідження) мають вибрати партнера. Вираження членом групи позитивного чи негативного ставлення до іншого члена групи називається соціометричним вибором.

Результати соціологічного вибору можуть бути подані у вигляді: соціометричної матриці, що охоплює всі вибори і (або) відхилення, зроблені чи передбачувані учасниками групи; соціограми, на якій графічно зображено отримані результати; у формі різноманітних соціометричних індексів, що дають кількісне уявлення про стан індивіда в групі, а також оцінення групи загалом. *Соціометричні індекси* класифікують на дві

групи: індивідуальні та групові. До *індивідуальних індексів* зараховують:

- соціометричний статус, тобто величину позитивного або негативного ставлення групи до окремого її учасника, яка визначається відношенням кількості виборів і відхилень, які отримав індивід, до їх максимальної кількості;

- індекс міри активності індивіда у взаємодії з іншими членами групи, потреба у здійсненні контактів з ними. Його розраховують як відношення кількості зроблених індивідом виборів і відхилень щодо учасників групи до їх максимально можливої кількості.

До поширених *групових індексів* зараховують:

- показники групової експансивності (інтенсивність групової взаємодії);

- показники інтегрованості групи (міра долучення до спілкування членів групи в конкретному виді діяльності або ситуації);

- показники згуртованості тощо.

Графічне зображення міжособистісних відносин у групі, коли кожного члена групи позначають якоюсь умовною плоскою фігурою, а зв'язок – лінією, що поєднує ці фігури, утворює соціограму. Зв'язки-симпатії можна позначити суцільними лініями зі стрілками від однієї до іншої особи, а зв'язки-антипатії – переривчастими лініями. Якщо А симпатизує В, але В не симпатизує А, то в соціограмі записують $A \rightarrow B$. Якщо вибору нема, зв'язок не позначають. Соціограма дає наочне уявлення про структуру взаємовідносин індивідів у групі, про неформального лідера, основа групи, типи комунікативних зв'язків, кількість позитивних і негативних зв'язків, а також ізольованих індивідів.

Соціометрія дає змогу дослідити стан соціально-психологічного клімату в колективі та виробити практичні рекомендації щодо його поліпшення. Цей метод опитування не є найуніверсальнішим методом, його доцільно застосовувати, як вважають спеціалісти, в поєднанні з іншими методами: спостереженням, аналізом документів тощо.

Аналіз документів – один з найпоширеніших методів збирання соціологічної інформації, який за популярністю

поступається лише опитуванню. Цей метод часто використовується разом з іншими: опитуванням, спостереженням, експериментом. В окремих галузях соціології, наприклад, промисловій, демографічній соціології, соціології масової комунікації, соціології праці, соціології міжнародних відносин та інших, використання цього методу для здобуття емпіричних знань є визначальним. Метод аналізу документів являє собою сукупність методико-технічних процедур та прийомів для отримання емпіричної інформації, вилученої з документальних джерел.

Під *документом* у соціології розуміють спеціально створений людиною предмет для зберігання та передання інформації. Вона може бути зафіксована за допомогою букв, цифр, стенографічних знаків, малюнків, фотографій, звукозапису та інше. За *способом технічних засобів фіксування* розрізняють письмові (рукописи та всі види друкованої продукції), іконографічні (відео-кіно-фотодокументи, картини, гравюри), фонетичні (розраховані на слухове сприйняття), електронні (пов'язані з використанням комп'ютера та Інтернету) документи.

Залежно від статусу документа виокремлюють:

- офіційні документи, створені юридичними чи посадовими особами: (урядові постанови, заяви, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, фінансова звітність, плани, звіти тощо);

- документи особистого походження (матеріали, що містять біографічні відомості, офіційні матеріали, що засвідчують особу їх власника, його права, обов'язки, тощо).

Залежності від авторства документа вирізняють:

- особистісні документи (листи, характеристики, мемуарні матеріали, щоденники, автобіографії);

- безособистісні документи (архівні матеріали, дані преси, протоколи зборів).

Залежно від мотивації створення документів розрізняють:

- спровоковані документи (відгуки на книгу, відгуки на конкурс, оголошений у газеті або в електронних ЗМІ, шкільний твір);

– неспровоковані (особисті документи, створені за ініціативою авторів: листування, щоденники, звертання до органів управління).

Методи аналізу документів поділяються на неформалізовані (традиційні) та формалізовані (контент-аналіз). Неформалізовані (традиційні) методи аналізу охоплюють звичайне сприйняття тексту і засновані на загальних логічних операціях – аналізу, синтезу, порівняння, визначення, оцінювання, осмислення.

Недоліки цього методу: можливість суб'єктивізму, залежність від суб'єктивного світосприйняття дослідника, інтуїтивність отримання інформації, зміщення інформації внаслідок особливостей уваги, пам'яті тощо.

Формалізований (контент-аналіз) – це переведення у кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням. Застосовується, коли виникає потреба в опрацюванні великих масивів документальних джерел, недосяжних для інтуїтивного аналізу. Суть методу полягає у переведенні у кількісні показники текстової інформації через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей. Процедура контент-аналізу розпочинається з виділення смислових одиниць аналізу, які потім відшуковують у текстах і переводять у кількісні показники. Смисловими одиницями можуть бути:

- поняття – наприклад, за частотою використання понять («опозиція», «багатопартійність», «права людини», «громадянське суспільство») можна отримати знання, в якій мірі джерело інформації орієнтоване на демократію;
- судження, виражені у вигляді речень, абзаців, фрагментів текстів, тем статей, радіопередач, телешоу;
- імена історичних осіб, політиків, назви країн, державних інститутів;
- цілісна суспільна подія, офіційний документ, факт, випадок.

Наступним кроком у здійсненні контент-аналізу є виділення одиниць рахунку. *Одиниці рахунку* – це кількісна характеристика смислової одиниці аналізу, яка фіксує регулярність, з якою зустрічається у тексті смислова одиниця. Інколи смислові одиниці аналізу та рахунку є тотожними.

У сучасних умовах контент-аналіз широко використовується для вивчення преси, радіо, телебачення та підвищення ефективності їх впливу на індивідуальну та масову свідомість. Цей метод має значні можливості під час вивчення проблем міжнародного життя, електоральних процесів у країні.

Метод контент-аналізу є засобом вивчення особистісних документів, листів населення до різних державних інституцій. Надзвичайно великі резерви цей метод виявляє у політичних дослідженнях під час вивчення політичних програм партій, рухів, відеозаписів мітингів, зборів, з'їздів тощо. Створені сучасні комп'ютерні програми значно полегшують процес оброблення інформації, отриманої методом контент-аналізу, надаючи їй форми, зручної для подальшого використання.

Експеримент – загальнонауковий метод отримання нових знань у керованих та контрольованих умовах. Він має широке застосування у соціології і має назву «соціальний експеримент». Знання, отримані в результаті експерименту, є причинно-наслідковими. Соціальний експеримент виконує дві функції: досягнення результату у практичній діяльності; перевірка наукової гіпотези.

Соціальний експеримент – це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки соціального об'єкта під впливом на нього керованих та контрольованих чинників. Експеримент може бути натуральний і розумовий. *Натуральний експеримент* передбачає цілеспрямоване втручання дослідника у природний процес подій. *Розумовий експеримент* – це маніпулювання не з реальними об'єктами, а з інформацією про них без втручання у процес подій. Натуральний експеримент може бути контрольований і неконтрольований. *Контрольований експеримент* – це спроба отримати відносний ефект впливу експериментальних чинників. Для цього ретельно вивчають та вирівнюють інші умови, які можуть виникнути та викрити вплив експериментального чинника. Вирівнювання відбувається за усіма об'єктами, котрі беруть участь в експерименті. Для цього виділяють чинники, які можуть впливати на очікувані наслідки, що передбачає ретельний попередній аналіз проблеми під час розроблення програми

дослідження. Насамперед, вирівнюють основні параметри загальної ситуації, наприклад, такі, як сфера виробництва, тип поселення, етнічне та культурне середовище, освіта, час та ін. Отож, соціальне середовище (група, спільнота), в якому проводиться експеримент, повинно мати приблизно однакові характеристики.

Соціологічне спостереження – важливий метод збирання первинної соціологічної інформації через цілеспрямоване, систематичне, безпосереднє сприйняття і пряму реєстрацію значущих (для цілей дослідження) фактів соціальної дійсності, найважливіших її подій. У процесі спостереження отримують інформацію про зовнішні властивості об'єктів, що вивчаються. У науковому спостереженні (на відміну від буденного) планується наперед його організація, з'ясовуються методи фіксування, оброблення та аналізу даних, що забезпечує певну надійність інформації. Об'єктами спостереження в соціології є поведінка окремих індивідів, соціальних груп, умови їхньої діяльності тощо.

Спостереження можна *класифікувати* залежно від місця спостерігача в процесі спостереження (*невключене і включене*); ступеня формалізованості спостереження (*стандартизоване й довільне*); регулярності проведення (*систематичне й епізодичне*); місця проведення і способу організації спостереження (*польове й лабораторне*); наявності контролю за проведенням спостереження (*контрольоване і неконтрольоване*); міри відкритості (*відкрите й інкогніто*).

Найпоширенішою є класифікація спостережень залежно від становища спостерігача: включене та невключене спостереження. *Включене спостереження* передбачає входження у соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника. Модифікацією такого спостереження є *стимулююче спостереження*. Якщо мета дослідження пізнавально-аналітична або практична і передбачає прийняття управлінських рішень, то активне втручання соціолога у події є доцільним. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити його стан, побачити те, що неможливе у звичайній ситуації. Перевагами такого спостереження

є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот. До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію і перейти на позиції тих, кого він вивчав.

Невключене спостереження передбачає реєстрацію позицій дослідником, котрий не є членом соціальної групи і спостерігає ніби збоку. Залежно від програми дослідження, його гіпотез, спостереження може здійснюватись за орієнтовним планом, що дасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, якості, функції. Невключене спостереження використовується під час вивчення буденного життя, де об'єктами є люди, які реагують на поведінку спостерігача. Для того, щоб звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, необхідно добитися, щоб люди не знали, що за ними спостерігають, або забули про це; створити хибне уявлення про мету спостереження.

Для отримання повної і достовірної інформації на основі спостереження варто дотримуватись послідовності у його проведенні. Етапами здійснення наукового спостереження є: визначення мети спостереження (для чого спостерігати); обрання об'єкта досліджень; уточнення предмета дослідження (що саме в поведінці розкриває зміст досліджуваних соціальних феноменів); планування ситуації спостереження (у яких випадках чи за яких умов предмет дослідження виявляється найчіткіше); обрання способу спостереження, що найменше впливає на об'єкт і найкраще забезпечує збирання необхідної інформації; встановлення тривалості загального часу досліджень і часу спостережень (скільки спостерігати); визначення способів реєстрації досліджуваного матеріалу (як робити записи); передбачення ймовірних помилок спостереження і пошук способів запобігання їм; здійснення попереднього (пробного) спостереження для уточнення дій попередніх етапів і виявлення організаційних недопрацювань; корегування програми спостереження; здійснення спостереження; опрацювання та інтерпретація отриманої інформації.

Яким би не було спостереження, необхідно щоденно занотовувати, систематизувати та впорядковувати інформацію про

об'єкт у різних ситуаціях та з різних боків; не змішувати опис подій з їх інтерпретацією. Спостереження особливо корисні під час аналізу системи організації, діяльності підприємств та установ, тобто відносно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях – це метод роботи соціолога-консультанта, який завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

Вадою методу спостереження є його велика трудоемкість. Воно ускладнюється й неможливістю повторення ситуації. Соціальні явища і процеси незворотні, їх не можна знову повторити, щоб дослідник міг перевірити та зафіксувати моменти, котрі його цікавлять. Використання спостереження обмежується часом здійснення події. Тому фіксують лише ті події, які відбулися під час спостереження. Багато подій залишається непоміченими.

Використання соціологічних даних – це, власне, те, за чого і проводять будь-які соціологічні дослідження. Діалектична єдність теорії і практики означає, з одного боку, теоретичне забезпечення реальної діяльності, з іншого – практичне виправдання існування теорії взагалі.

Аналіз соціологічних даних є безпосередньою ланкою між теорією і практикою у соціологічному вимірі. Практика асоціюється саме з процесом використання наслідків теоретико-аналітичної роботи. Ідеться насамперед про управлінську практику в усіх сферах суспільного життя (зокрема, економічній, політичній, соціальній, духовній), про організацію і регулювання процесу впровадження соціологічних даних у практичну діяльність суб'єктів управління, про вплив на процес використання цих даних у найрізноманітніших виявах.

Використання соціологічних даних є реальним процесом діяльного усвідомлення і задоволення людських потреб, невідривних від природного і соціального середовища.

Соціологічне дослідження в усіх його компонентах допомагає удосконалювати засоби, форми і методи роботи, визначати основні напрями й тенденції розвитку соціального об'єкта. Отже, використання соціологічних даних на практиці має певну самостійність, яка виявляється у прикладному значенні вироблених рекомендацій; врахуванні інформації

з інших джерел; залученні до дослідження нових учасників у міру реального його проведення.

Резюме

1. Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються, тенденції і суперечності їхнього функціонування й розвитку для використання в практиці соціального управління галузями суспільного життя.

2. Залежно від особливостей одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджувальний предмет). Окрім того, в соціології проводяться не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються і наукові, і прикладні завдання. Доцільно розрізняти соціологічні й соціальні дослідження. Соціологічні вивчають закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот, особливості та засоби взаємодії спільної діяльності людей. Соціальні дослідження (на відміну від соціологічних) поряд із формами виявлення дії соціальних законів і закономірностей передбачають вивчення конкретних форм і умов взаємодії людей – економічних, політичних, демографічних тощо. Тому за своєю суттю вони є комплексними і проводяться на стику наук, тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні дослідження тощо.

3. Будь-яке соціологічне дослідження у загальному вигляді складається з трьох стадій, кожна з яких може становити самостійне дослідження. Перша стадія – методологічна – пов'язана з розробленням програми дослідження. Друга – емпірична – з отриманням первинної соціологічної інформації, її опрацюванням і аналізом, що дає змогу набувати теоретичних знань та формулювати практичних рекомендацій. Третя стадія – теоретична – з аналізом та систематизацією теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.

4. Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяють на чотири взаємопов'язані етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (тобто певних даних, що потребують подальшого опрацювання й

аналізу); 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підсумування дослідження та розроблення відповідних висновків і рекомендацій.

5. Програма соціологічного дослідження, без якої неможливе його якісне проведення, є стратегічним документом наукового пошуку, теоретико-методологічною основою усієї сукупності процедур дослідження, що здійснюється соціологом. Вона охоплює: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять; 5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.

6. Серед основних методів соціологічних досліджень виділяють такі: 1) метод аналізу документів; 2) метод опитування; 3) метод спостереження; 4) метод експерименту, які, своєю чергою, поділяються на окремі види залежно від специфіки та особливостей збирання соціологічної інформації під час проведення соціологічного дослідження.

7. Головним засобом збирання соціологічної інформації є анкета (опитувальник), яка складається із вступної частини, тобто звернення до респондента; далі йде основна частина, що містить відповідні запитання до опитуваних, і заключної частини або паспортички, у якій подаються демографічні дані про респондентів.

8. Аналіз соціологічних даних – це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він охоплює низку етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.

9. Опрацювання отриманої інформації має певну послідовність, тобто спочатку проводиться перевірка всього масиву інструментарію щодо точності, повноти та якості його заповнення, а згодом він подається кодуванню та безпосередньому опрацюванню ручним чи машинним способом.

10. Узагальнення опрацьованої інформації здійснюється у формі групування даних (буває простим, комбінованим та структурним), яке дає змогу побудувати ряди чисел (ряди розподілу) та подати їх у вигляді таблиць, графіків, полігонів, гістограм тощо.

11. Інтерпретація соціологічних даних – завершальна частина аналізу соціологічної інформації – становить перетворення

певних числових величин (отриманих на попередніх етапах у логічну форму: показники (індикатори), що дають можливість перевірити дослідницькі гіпотези та сформулювати висновки про стан і зміни, які відбулися в об'єкті соціологічного дослідження).

12. Використання соціологічних даних, що отримані в результаті проведеного дослідження та впровадження їх у практичну діяльність, можуть здійснюватися у різних формах, а саме: у формі захисту результатів дослідження перед замовником; публікації основних висновків, положень, пропозицій і рекомендацій у засобах масової інформації, наукових збірниках, монографіях тощо; виступів на конференціях, по радіо і телебаченню; підготовки проектів документів і відповідних матеріалів для органів державної влади й управління.

Контрольні запитання

1. Що таке соціологічне дослідження?
2. Яке значення мають соціологічні дослідження в житті сучасного суспільства?
3. Яке місце займає програма і робочий план соціологічного дослідження у його підготовці, організації та проведенні?
4. У чому полягає специфіка опитування як методу збирання первинної соціологічної інформації?
5. За яких умов застосовують у соціології експертне опитування?
6. Поясніть, що таке соціометричне опитування?
7. Які, на Ваш погляд, питання можна вирішити за допомогою аналізу документа?
8. У яких випадках доцільне застосування контент-аналізу?
9. Для чого і як здійснюється опис інформації обчислення та оформлення узагальнюючої інформації?
10. Як проводять опрацювання даних та аналіз отриманої інформації?

План семінарського заняття (2 год.)

1. Опитування як метод збору соціальної інформації.
2. Аналіз документів і спостереження в соціології.
3. Оброблення та аналіз соціальної інформації.

Теми рефератів

1. Програма і робочий план соціологічного дослідження.
2. Роль соціологічних досліджень у реформуванні українського суспільства.

3. Прогнозування соціальних явищ процесів.
4. Етичний кодекс соціолога.

Рекомендована література

1. Лукашевич М. П. Соціологія. Базовий курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Каравела, 2006. – 312 с.
2. Методичні рекомендації для інтерв'юерів: навч. посібник. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.
3. Морено Дж. Социометрия / Дж. Морено, Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц // Американская социологическая мысль: – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.
4. Панін Н. В. Технологія соціологічного дослідження: навч. посібник / Н. В. Панін. – 2-е вид., доп. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.
5. Примуш М. В. Загальна соціологія: навч. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
6. Соціологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
7. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид., стереотипне. – Львів: «Новий Світ-2000», 2008. – 280 с.
8. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – 316 с.

Тести

1. Лонгітюдне соціологічне дослідження – це дослідження:
 - а) разове;*
 - б) розвідувальне;*
 - в) аналітичне;*
 - г) повторне.*
2. Пілотажне соціологічне дослідження – це дослідження:
 - а) описове;*
 - б) аналітичне;*
 - в) панельне;*
 - г) розвідувальне.*
3. Процедурна частина програми соціологічного дослідження охоплює:
 - а) структурну операціоналізацію понять;*
 - б) формулювання наукових гіпотез дослідження;*

в) опис прийомів збору, оброблення та аналізу соціологічної інформації;

г) визначення об'єкта і предмета дослідження.

4. Теоретико-методичний розділ програми соціологічного дослідження охоплює:

а) визначення виду вибірки;

б) розроблення методів збору первинної соціологічної інформації;

в) інтерпретацію й операціоналізацію основних понять дослідження;

г) визначення головних процедур збирання та аналізу емпіричних даних.

5. Як Ви гадаєте, яке із наведених досліджень не відноситься до повторювальних?

а) когортне;

б) історичне;

в) панельне;

г) монографічне.

6. Як Ви вважаєте, яке із наведених положень не відноситься до функцій програми соціологічного дослідження?

а) методологічна;

б) методична;

в) організаційна;

г) прогностична.

7. Метою соціологічного дослідження є:

а) проведення соціологічного експерименту;

б) отримання нових знань про об'єкт вивчення;

в) розроблення наукової гіпотези;

г) інтерпретацію й операціоналізацію основних понять.

8. Найрідше під час дослідження використовується метод:

а) спостереження;

б) експеримент;

в) анкетування;

г) інтерв'ю.

9. Уся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню є:

а) вибірковою сукупністю;

б) генеральною сукупністю;

в) одиницею відбору;

г) гніздовою вибіркою.

10. Результатом якого дослідження є аналіз об'єкта, розроблення правил, теорій:

- а) описового;*
- б) пілотажного;*
- в) аналітичного;*
- г) моніторингу.*

11. Аналітичне дослідження:

а) має на меті не лише отримання інформації, а й з'ясування практично-наслідкових зв'язків та відносин;

б) проводиться за певною програмою та передбачає отримання важливих відомостей про те чи інше соціальне явище;

в) охоплює невелику кількість тих, хто обстежується, та проводиться за спрощеною програмою;

г) вивчає соціальні об'єкти методом безпосереднього спостереження.

12. Наукова гіпотеза – це:

- а) припущення;*
- б) затверджена теорія;*
- в) неперевірене практикою твердження;*
- г) науковий прогноз.*

13. У методологічному розділі програми соціологічного дослідження є всі названі пункти, крім:

а) формулювання робочих гіпотез;

б) визначення основних методів збору інформації;

в) формулювання та обґрунтування проблеми дослідження, визначення об'єкта та предмета дослідження;

г) визначення мети та завдань дослідження, уточнення, інтерпретація основних понять.

14. Сукупність соціальних об'єктів, на які поширюються висновки дослідження, називається:

а) експериментальною групою;

б) генеральною сукупністю;

в) референтною групою;

г) вибірковою сукупністю.

15. Вибіркова сукупність у разі дослідження – це:

а) певна кількість елементів генеральної сукупності, відібраних за певними правилами;

б) частина генеральної сукупності, відібрана випадково, без системи;

в) уся генеральна сукупність, згрупована за певними ознаками;

г) адекватність одержаних результатів дослідження соціальній інформації.

16. Соціологічне дослідження – це:

а) система знань та навичок, що дає змогу професійно займатися соціологією;

б) система параметрів майбутнього соціального об'єкта або якісно нового стану наявного об'єкта;

в) система теоретичних та емпіричних процедур, що дають змогу отримати достовірні знання про той чи інший процес або явище суспільного життя;

г) методи типологізації соціальних об'єктів.

17. Суть виявлення проблемної ситуації, як етапу проведення конкретно-соціологічного дослідження, найкраще охарактеризувати словами:

а) знати, щоб передбачити;

б) знання про незнання;

в) знання – основна теорія;

г) знання – здогадка.

18. Соціологічні дослідження у вашій групі можна провести:

а) коли необхідно з'ясувати якісний склад студентської групи (вік, стать та ін.);

б) коли потрібно дізнатися соціальне походження студентів.

в) якщо необхідно з'ясувати стан навчальної дисципліни чи результати екзаменаційної сесії.

г) коли важливо знати, які чинники впливають на поведінку людей, їхню думку з тих чи інших питань, їхнє ставлення до певних соціальних явищ тощо.

19. Розбіжності, які об'єктивно наявні між характеристиками генеральної та вибіркової сукупностей, називається:

а) обґрунтованість інформації;

б) надійність інформації;

в) похибка репрезентативності;

г) систематична помилка.

20. Обґрунтоване припущення про майбутній стан природи і суспільства або явища, невідомі в певний час, але які піддаються виявленню, це:

а) передбачення;

б) прогноз;

в) пророцтво;

г) віщування.

Глосарій

Автентичне тлумачення норм права – офіційне нормативне роз'яснення дійсного змісту норми права, яке здійснюється суб'єктом, що його видав.

Агенти соціалізації – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки навчанню, процесам комунікації та долучення до культури.

Адаптація виробнича – процес утворення і розвитку взаємних зв'язків та відносин працівника з усіма сферами виробничої організації (підприємства). Мета цього процесу, з одного боку – створення умов для всебічного розвитку особистості, з іншого – забезпечення ефективності реалізації підприємством своїх виробничих функцій.

Адаптація соціальна – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, котрі виникли у спільноті, до складу якої індивід інтегрується.

Аналіз документів – сукупність методологічних принципів, які застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення дослідницьких завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічного аналізу об'єкта, максимально повної і глибокої інтерпретації одержаних даних).

Аналітичне дослідження не лише описує елементи явища або процесу, що вивчається, а й дає змогу виявити причини, які є в його основі. Пошук причинно-наслідкових зв'язків – головне призначення цього дослідження.

Андрогінність – вищий рівень спорідненості рис маскулінності та фемінності, досягнутий однією особою.

Анімізм (від лат. «*аніма*» – душа) одна із примітивних форм релігії, пов'язана з вірою в існування духів, одушевленість усіх предметів і явищ оточуючого світу; погляд, згідно з яким люди, тварини, явища природи одночасно з чуттєвим сприйняттям мають особливий, активний, незалежний від тілесної природи початок – душу.

Анкета соціологічна – основний інструментарій збору вихідного матеріалу у масових широкомасштабних соціологічних опитуваннях.

Анкетер – особа, яка здійснює збір соціологічну інформацію методом анкетного опитування респондентів.

Анкетне опитування – один із основних методів опитування, який застосовується в соціологічних дослідженнях.

Анкетне опитування – метод збору соціальної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інструментарію – стандартизованої анкети.

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Атестація кадрів – процедура оцінювання результатів діяльності працівників за певний проміжок часу (зазвичай, проводиться раз у 3–5 років). Атестація кадрів ставить дві мети: по-перше, дати рекомендації щодо подальшого використання працівника в колективі; по-друге, вказати йому на недоліки в роботі і визначити способи їх усунення.

Управлінська практика нараховує десятки різних форм і способів атестації спеціалістів. Найпоширені з них:

- **біографічний метод** – оцінювання працівників на основі їх біографічних (анкетних) даних;
- **опис і оцінювання результатів** того, що зроблено працівником за певний проміжок часу (на основі усних, письмових характеристик на працівника, складених його безпосереднім керівництвом);
- **метод узагальнення незалежних характеристик** – порівняння кількох характеристик на працівника, отриманих від різних осіб;
- **метод систематичних спостережень** за працівником з періодичною фіксацією результатів оцінювання;
- **анамнестичний метод** – аналіз працівником своїх дій в конкретних виробничих ситуаціях, що були насправді;
- **тестування** – оцінка успішності розв’язання працівником, спеціально підготовлених контрольних завдань або змодельованих виробничих ситуацій.

У чистому вигляді (на практиці), зазвичай, вказані методи рідко використовуються. Найчастіше є їх комбінація, поєднання залежно від специфіки виконуваної роботи чи підприємства.

Безробіття – соціально-економічне явище, яке виявляється в невикористанні частини працездатного населення в суспільному виробництві.

Безробіття добровільне – безробіття, зумовлене, зазвичай, небажанням працювати.

Безробіття застійне – виникає внаслідок відсутності роботи, протягом значного часу.

Безробіття інституціональне – спричинене недостатньо ефективною організацією ринку праці.

Безробіття класичне – виникає внаслідок звільнення частини робочої сили без зниження обсягів виробництва з метою підвищення заробітної плати робітникам, що залишилися.

Безробіття приховане – наявність значної кількості безробітних, яких офіційно статистика не враховує або приховує навмисно.

Безробіття структурне вживають у значенні «складове», тобто таке, яке виявляється під впливом зміни споживацького попиту, технологій та інших, що своєю чергою змінюють структуру загального попиту на робочу силу.

Безробіття фрикційне (від лат. *frictio* – тертя) – пов’язане з переходом працівників з однієї роботи на іншу добровільно або із звільненням з ініціативи адміністрації з причин, які не стосуються змін на виробництві, або із пошуком роботи вперше.

Безробіття циклічне – спричинене спадом виробництва, кон’юктурними коливаннями в економіці.

Біблія – священна книга в християнстві, стародавня пам’ятка писемності, створена протягом величезного історичного періоду – від II ст. до Н. Х. до XIII ст. н. е. Біблія складається з двох частин – Старого і Нового Завітів. Старий Завіт (39 книг) визнається як священне писання іудеями (Тора) і християнами, Новий Завіт (29 книг) – тільки християнами. Згідно з церковною догматикою, Біблія вважається «богонатхненням словом». Наукою доведено, що в Біблії відображено соціальні умови життя стародавніх людей, їх культури, художня творчість, норми моралі, релігійно-філософські і етичні принципи.

Біографічний метод – вивчення індивідуального шляху і життєвого досвіду особистості від дорослого життя і старіння.

Валідність інформації – підтвердження (доказ), що досліджувалися (вимірювалися) саме ті явища, які передбачалося дослідити.

Варварство – одна з історичних стадій розвитку людства, що прийшла на зміну дикості і передуює цивілізації; антигуманні та антикультурні дії та вчинки.

Велика група – це об’єднання багатьох людей, які не перебувають у безпосередньому контакті, взагалі не можуть знати про існування один одного.

Верифікація – (від лат. *verus* – істинний і *facio* – роблю) – перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки завдяки зіставленню їх з об’єктами спостереження, експериментом, іншими підтверджувальними даними.

Взаємодія – це взаємозалежний обмін діями, процес безпосереднього чи опосередкованого впливів людей один на одного, що спричинює їхню взаємозумовленість і взаємозв’язок.

Вибіркова сукупність, або вибірка – це частина генеральної сукупності, її зменшена модель, що відображає основні характеристики останньої.

Вибори – процес, у результаті якого певна сукупність людей завдяки голосуванню формує державний орган або заміщує вакантну виборну посаду.

Вимірювання – це кількісне оцінювання впливу різних чинників на розвиток соціальних процесів у різних сферах суспільства.

Виробництво – процес створення матеріальних благ, необхідних для існування та розвитку людського суспільства. Передумовою виробництва є взаємодія двох чинників: особистісного (робоча сила) та речового (засоби виробництва).

Вищий клас – стратифікаційна група, яка займає домінуюче і найбільш привілейоване місце в суспільній системі. Її члени реально контролюють основну частину суспільних ресурсів (економічних, політичних), переважно, мають високий рівень освіти і кваліфікації, а отже, займають найбільш престижні місця в соціальній ієрархії.

Відбір професійний – добір людей для професійного навчання або для виконання певної трудової діяльності. Його мета – досягнення найбільшої відповідності професії (реальної діяльності) й індивідуально-психологічних якостей людини, що забезпечує високу надійність, ефективність і якість праці.

Відкриті стратифікаційні системи – (класові) ґрунтуються на набутих статусах особистості – освіта, рівень доходів, допуск до прийняття владних рішень і передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності, пов'язаної з реалізацією соціального потенціалу особистості.

Приналежність до вищих соціальних страт надає її членам певні переваги, привілеї у взаємодіях з представниками інших груп, сприймається суспільною свідомістю як більш престижна.

Відродження (Ренесанс) – соціальний та духовний рух у Європі XIV–XVI ст., спрямований на відродження античної культури.

Включене спостереження (спостереження зсередини), коли спостерігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає.

Влада – це право і реальна можливість здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим людям.

За словами Б. Рассела, «влада» є таким же ж головним поняттям у суспільних науках, а поняття «енергія» – у фізиці. Влада є у будь-якому суспільстві, як наслідок наявності відмінних інтересів. Вона спричинила виникнення суспільних станів, верств і відповідних відносин між ними. Влада необхідна для організації суспільного виробництва, для узгодження інтересів і дій різних соціальних груп, для підтримки життєздатності та збереження цілісності суспільства.

Гендер – це соціальні очікування на те, яку поведінку вважати прийнятною для представників кожної статі. Гендер – це не фізичні характеристики, якими відрізняються чоловіки й жінки, а соціально сформовані риси чоловічості та жіночості.

Гендерна асиметрія – непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей (а також уявлень про них) у різних сферах життя. Джерелом гендерної асиметрії інколи є державні структури, наприклад, у фундаменталістських країнах, де жінки позбавлені права брати участь у виборах, а в інших випадках – право на освіту, участь у суспільному житті, робота поза домом і ін. Але найчастіше джерелом гендерної асиметрії є прихована дискримінація і патріархальні установки, що переважають у суспільній свідомості, які є провідниками практичних дій.

Гендерна демократія – це система волевиявлення двох статей – жінок і чоловіків – громадянському суспільстві як рівних у можливостях і

правах, що законодавчо закріплені й реально забезпечені у політико-правових принципах, діях, розбудуванні суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів, потреб.

Гендерна ідентичність – основна структура соціальної ідентичності, яка характеризує індивіда з погляду його приналежності до чоловічої чи жіночої групи, при цьому найважливіше, як сама людина себе категоризує.

Гендерна ідеологія – система ідей і поглядів, понять і уявлень про побудову суспільства і взаємовідносин у ньому чоловіків і жінок як двох соціальних спільностей, яка враховує і виражає інтереси обох соціальних груп – чоловіків і жінок.

Відмінною особливістю гендерної ідеології є її всезагальний, миролюбний та інтернаціональний характер, консолідуючий і конструктивний пошук способів і методів співробітництва двох соціальних спільностей – заради миру і розвитку. Двом нероздільним половинкам суспільства сьогодні для виживання і процвітання необхідне співробітництво, а не конфронтація.

Гендерна культура – це сукупність статево-рольових цінностей у суспільних сферах буття та відповідних до них потреб, інтересів і форм діяльності, обумовлених демократичним устроєм і пов'язаними з ними демократичними інституціями.

Гендерна нерівність – характеристика соціального устрою, згідно з якою різні соціальні групи (в цьому випадку – чоловіки і жінки) володіють стійкими відмінностями і спричиненими ними нерівними можливостями в суспільстві.

Гендерна політика – це утвердження партнерства статей у визначенні та втіленні політичних цілей і завдань та методів їх досягнення в діяльності політичних структур – держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань.

Гендерна рівність (егалітарність) – справедливе ставлення до жінок та чоловіків, які повинні мати рівні частки в соціальній владі, рівний доступ до суспільних ресурсів.

Гендерна рівноправність – це рівне оцінювання суспільством подібностей і відмінностей між жінкою і чоловіком та розрізнення ролей, які вони відіграють.

Гендерна система – це, з одного боку, сукупність відносин між статтями, а з іншого – інститути, поведінка і соціальні взаємодії, які притаманні статтям. Вона охоплює три взаємопов'язані компоненти: соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі, статевий розподіл праці, відповідно до якого чоловікам та жінкам приписуються різні завдання, та соціальна регуляція сексуальності, яка одні форми сексуальності оцінює позитивно, а інші негативно.

Гендерна соціалізація – процес засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе, своєрідне суспільне конструювання різниці між статтями.

Гендерна соціалізація є процесом засвоєння гендерних (соціостатевих) ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок.

Гендерна соціологія – галузь соціології, яка вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації, специфіку чоловічої та жіночої соціальних спільнот.

Гендерна стратифікація – це процес, унаслідок якого гендер стає основою соціальної стратифікації.

Гендерний аналіз – це процес оцінення різного впливу, що здійснюється на жінок та чоловіків наявними або пропонованими програмами, законодавством, державним політичним напрямом – у всіх сферах життя суспільства і держави. Суть гендерного аналізу – в повному розкритті будь-яких наслідків для обидвох статей, а не в тому, щоб сприяти просуванню чи послабленню позицій однієї зі сторін.

Гендерний дисплей – багатоманітність виявів, пов'язаних з приписаними суспільством нормами чоловічої та жіночої дії і взаємодії.

Гендерний індекс людського розвитку – це встановлені Організацією Об'єднаних Націй показники, що відображають становище в країні чоловіка і жінки в головних напрямках якісної освіти; рівень матеріального добробуту.

Гендерний підхід – аналіз відносин влади, які організовані на основі культурно-символічного визначення статі. Він орієнтований на формування і утвердження політики рівних, не залежних від статі, можливостей самореалізації в різних сферах соціального життя.

Гендерні дослідження – різновид соціальних досліджень, які досліджують нерівні можливості чоловіків та жінок для самореалізації в приватному та суспільному житті, різне ставлення до них в суспільстві.

Гендерні індикатори – це показники або вимірювачі, які використовують кількісні або якісні показники для сумування гендерно важливих змін, які відбуваються в суспільстві.

Гендерні квоти – узаконений рівень представництва жінок і чоловіків в органах влади. Квоти є засобом набуття рівних можливостей: якщо є перешкоди, то необхідні спеціальні міри для компенсації, щоб мати рівні можливості для досягнення однакового результату.

Гендерні ролі – один із видів соціальних ролей, сукупність очікуваних взірців поведінки для чоловіків та жінок.

Гендерні стереотипи – механізми, що забезпечують утвердження і передавання гендерних ролей від покоління до покоління.

Гендерні стереотипи – це один із видів соціальних стереотипів, заснований на прийнятих в суспільстві уявленнях про маскулінне та фемінне.

Гендерні стратегії – це визначення суспільно значущих гендерних спрямувань у діяльності соціумів та їх організаційних структур, направлених на утвердження гендерної демократії в суспільстві з метою розвитку гендерної культури.

Генеральна сукупність – це об'єкт дослідження, на який розповсюджуються висновки соціологічного аналізу. Генеральні сукупності поділяють на кінцеві і (практично) безкінцеву, конкретні і гіпотетичні, однорідні і неоднорідні.

Генеральна сукупність – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню.

Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – це очікуваний результат дослідження, наукове припущення, що висувається для пояснення фактів, явищ і процесів, пов'язаних з дослідженням суперечень реальної дійсності.

Горизонтальна мобільність – перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу.

Готика – художньо-естетичний стиль у мистецтві середньовічної Європи, сформований на основі міської та лицарської культур.

Гріх – релігійне розуміння людиною провини перед Богом за свої думки, почуття і вчинки.

Громадська думка – публічно виражене і поширене судження, яке містить оцінення і ставлення (приховане, явне) до подій (осіб, діяльності груп, організацій і т. п.), що становлять певний інтерес для суспільства.

Гуманізм – (від лат. *humanus homo* – людина, *humus* – земля) – система поглядів в історії людства, яка визначає цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя та вияв здібностей.

Девіантна поведінка – поведінка індивіда, що не відповідає прийнятним у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Декаденство – занепадницькі тенденції в мистецтві, що ґрунтуються на песимізмі й містици.

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта нести юридичну відповідальність за вчинення правопорушення.

Деномінація – тип релігійної організації, який знаходиться в процесі соціалізації між церквою і сектою. Секти, які долучаються до діяльності різних легальних соціальних інституцій, перетворюються на деномінації.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка забезпечує цілісність і безпеку суспільства, здійснює управління загально соціальними справами.

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Дискримінація – дії, які закривають членам відповідної групи доступ до ресурсів або джерел доходу, які є доступні для інших.

Дисципліна праці – чітке дотримання встановленого порядку роботи, що виражається в підпорядкуванні єдиному режиму діяльності і загальному керівництву, в узгодженості спільних дій.

Дисципліна праці передбачає дотримання встановленого регламенту трудової діяльності, режиму змінності, перерв у роботі тощо (власне трудова дисципліна), дотримання технічних і технологічних інструкцій (технологічна дисципліна), дотримання правил охорони праці, строків виконання робіт та ін. (виробнича дисципліна).

Дифузія культурна – розповсюдження особливостей, властивостей певної культури на інші.

Дифузія соціокультурна – зміни або модифікація рис культури у часі і просторі внаслідок дії зовнішніх і внутрішніх сил.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної усвідомленої мети.

Діяльність – усвідомлена і цілеспрямована активність людини, зумовлена потребами та спрямована на пізнання і перетворення світу.

Егалітарна державна політика – це політика, в основі якої є принцип створення рівних умов для самореалізації особистості у всіх соціальних сферах незалежно від її статевої приналежності.

Егалітарна політика ґрунтується на гендерну моделі «двох годувальників/двох домашніх господарів», модель симетричного і рівноважного долучення жінок і чоловіків у всі сфери суспільного життя.

Економічна культура – це сукупність цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки. Економічна культура охоплює професійні знання, навички, символи і досвід. Вона розглядається також як спосіб взаємодії економічної свідомості та мислення. Займає особливе місце в економічній соціології.

Економічна поведінка – це сукупність учинків та дій, пов'язаних з економічною діяльністю, економічною свідомістю і мисленням, а також з потребами, інтересами й цілями.

Економічна сфера – це цілісна підсистема суспільства, що охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Тісно пов'язана із соціальною сферою, а також з політикою та іншими сферами. Слугує об'єктом економічної соціології.

Експеримент – (від лат. *experimentum* – проба, досвід) – загальнонауковий метод одержання в контрольованих і керованих умовах ново-го знання.

Розрізняють натурний (лабораторний, польовий) і уявний (модельний) експерименти. Кожний має позитивні і негативні сторони. Більшість натурних соціологічних експериментів здійснюється на малих групах

і має багато спільного з соціально-психологічними експериментами. Уявні соціологічні експерименти розповсюджені досить широко. Практично вони присутні в кожному соціологічному дослідженні, де є методи статистичного аналізу. Уявні експерименти є основними під час моделювання соціальних процесів на ЕОМ.

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяються на науково-дослідні, внаслідок яких перевіряється гіпотеза, що містить нові відомості наукового знання, і практичні, які мають на меті запровадження корисної новизни в масових масштабах.

За характером логічної структури доказу гіпотези розрізняють такі експерименти: паралельні, в яких наявна і експериментальна, і контрольна група і в яких доказ здійснюється на порівнянні стану двох об'єктів (експериментального і контрольного) водночас; послідовні, в яких контрольна група, як самостійний, розташований поряд з експериментальною групою об'єкт, відсутня.

Елітарна культура – форма культури, яка охоплює вишукане мистецтво, музику, літературу і призначена для вищих верств населення.

Емансипація жінок – процеси соціальної мобільності жінок, пов'язаних із соціальною диференціацією жінок як окремої соціальної групи (зі своїми інтересами, відмінними від інтересів сім'ї, роду, дітей і інші) і виходом жінок із приватної сфери в сферу публічну.

Емпатія – (від грец. – *empathia* – співпереживання, співчуття) – здатність проникати у психічний стан іншої людини, зрозуміти її переживання, по-особливому спілкуватися з нею.

Емпіричне соціологічне дослідження – це нагромадження, збір фактичного матеріалу у вказаній галузі (на основі опитування, аналізу документів, спостереження, даних статистики й інше) і його первинне оброблення, охоплюючи і початковий рівень узагальнення, яке спрямоване на вирішення конкретної соціальної проблеми.

Етнометодологія – інтерпретивна парадигма, яка ґрунтується на постулаті про локальне виробництво соціального світу, про його конструювання усередині самими індивідами. Згідно з етнометодологією, соціальний порядок є результатом власної активності індивідів, який з'являється саме таким, яким його створили самі учасники інтеракції. За Г. Гарфінкелем, індивід у своїх соціальних діях завжди обмежений, залежить від ситуації, відповідальності людини, її обов'язків та багатьох інших чинників.

Життєва позиція – це функціонально-динамічна якість особистості, яка інтегрує і регулює всю особистісну структуру в динаміці та забезпечує особистості певний рівень включеності в життєдіяльність суспільства як суб'єкта свого життєвого шляху та способу життя.

Життєвий цикл сім'ї – послідовні етапи розвитку, життєдіяльності сім'ї від її створення до припинення шлюбних стосунків.

Життєвий шлях – сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, що вирішально вплинули на формування особистості й зумовили її структуру та проблематику.

Задоволення працею – емоційно-оцінювальне ставлення працівника, трудового колективу до виконуваної роботи або умов, в яких вона виконується.

Взаємозв'язок задоволення працею з рівнем продуктивності, якістю праці та трудовою дисципліною найчастіше опосередкований характером і змістом праці, стажем роботи працівників на певному підприємстві, престижем певного виду праці тощо. Задоволення працею розглядають як один із основних показників соціально-економічного клімату в трудовому колективі.

Зайнятість – це діяльність, спрямована на задоволення власних і суспільних потреб, яка приносить дохід у грошовій або іншій формі.

Зайнятість ефективна – полягає у максимально повному задоволенні потреб суспільства та його членів у матеріальних та духовних благах і послугах з мінімально можливими суспільними витратами.

Зайнятість неповна – характеризує зайнятість конкретної особи впродовж неповного робочого часу або з неповною оплатою чи недостатньою ефективністю. Неповна зайнятість може бути явною або прихованою.

Зайнятість повна – це можливість займатися суспільно корисною працею, яка надається суспільством усьому працездатному населенню і на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (за участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всієї сукупності потреб.

Зайнятість продуктивна – передбачає наявність необхідних умов, які сприяють високопродуктивній праці та реалізації індивідуальних здібностей людей, їхніх професійних та ділових якостей.

Зайнятість раціональна – це оптимальний розподіл трудових ресурсів, що забезпечує найефективніший розвиток усіх сфер народного господарства.

Зайнятість часткова – це добровільна неповна зайнятість, передбачає заздалегідь обумовлену роботу неповний робочий день, неповний робочий тиждень.

Закриті стратифікаційні системи (рабство, кастовий, становий лад) орієнтуються на приписні статуси особистості (походження) і передбачають значні перешкоди між стратами, які жорстко дистанціюють їх, мінімізують соціальні переміщення між ними.

Запитання соціологічного дослідження за своєю логічною суттю класифікуються на:

- основні запитання, відповіді на які є основою побудови висновків про явища, що вивчаються. Саме вони становлять більшу частину анкети;

- запитання-фільтри ставляться для того, щоб «відсіяти» некомпетентних осіб під час опитування з проблем дослідження або ж для того, щоб виділити частину респондентів із всього масиву за мовною ознакою;
- контрольні запитання слугують для перевірки стійкості, правдивості і несуперечливості відповідей, визначення їх достовірності і щирості. Контрольні запитання, зазвичай, розташовані в анкеті на деякій відстані і від основного тексту, і один від одного. Різновидом контролю може бути повторне запитання зі збереженням тих же умов – на увесь обсяг вибірки (панельне опитування) або на 5–10% осіб, уже опитаних раніше.

За характером відповідей на поставлені запитання вони розподіляються на такі види:

- відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді: «Скажіть, будь ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до політики?»;
- запитання закритого типу: «Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відповісти на ті, із вказаних варіантів, які збігаються з Вашою думкою: 1) відвідую рідних і знайомих; 2) зустрічаюся з друзями; 3) слухаю радіо; 4) читаю книгу; 5) займаюсь рукоділлям»;
- запитання напівзакритого типу засноване на додаванні до списку відповідей фрази: «Вкажіть інші види занять». Запитання дає можливість не лише вказати варіанти відповідей, які наводяться в анкеті, але й висловити щось своє;
- запитання меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей;
- запитання шкали – відповідь на це запитання є у вигляді шкали, в якій необхідно відмітити той або інший показник;
- дихотомічні запитання: «Чи вірите Ви у гороскопи й астрологічні прогнози?».

Відповідь: «Так-ні».

Звичаї – стереотипи соціальної поведінки, які зберігаються незмінними впродовж тривалого історичного періоду, передаючись від покоління до покоління.

Зміст праці – це функціональні особливості конкретного виду трудової діяльності, зумовлені предметами та засобами праці, формою організації виробничого процесу. З урахуванням змісту праці виділяють такі його види: праця розумова та фізична, організаційська та виконавча, творча та репродуктивна, складна та проста. Зміст праці – один із головних чинників, які визначають напрям розвитку трудових навиків людини, її ставлення до праці та задоволення нею.

Індустріальна соціологія – галузь соціології, яка вивчає соціальну структуру і соціальні відносини в індустріальному виробництві. Систематичне вивчення соціальних відносин в індустріальному виробництві починається у 1924 р. з Хоторнського експерименту (1924–1932 рр.).

Інтеріоризація – процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміна зовнішніх санкцій самоконтролем, перехід кількісно накопичених індивідом норм, засвоєних ним цінностей у нову якість, що виявляється у зміні поведінки людини під впливом змін у структурі особистості.

Інтереси – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби. Слугують передумовами мети.

Інституалізація конфліктів – формування у суспільстві стійкого комплексу формальних та неформальних правил, принципів, норм регулювання конфліктних відносин, які визнаються суб'єктами соціальної взаємодії.

Інституалізація конфліктів передбачає:

- закріплення на ментальному рівні образу конфлікту як нормального, а не патологічного явища, його своєрідна легітимація у суспільній свідомості;
- визнання альтернативності соціальних позицій – політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних, соціокультурних, національно-етнічних, релігійних тощо;
- розповсюдження загальноновизнаних правил, норм конфліктної поведінки не тільки на дії суб'єктів конфліктів, а й їх закріплення у політико-правовій культурі суспільства, держави;
- наявність або формування спеціальних інститутів регулювання соціальних конфліктів;
- наявність конституційних підходів до управління соціальними конфліктами.

Інтерв'ю – це метод одержання необхідної інформації завдяки безпосередній цілеспрямованій бесіді інтерв'юера з респондентом.

Інтерв'ю вільне, коли, зазвичай, немає плану і завчасно сформульованих запитань. Його проводять не інтерв'юери, а соціологи, які самі визначають тему бесіди, формують запитання, їх послідовність, уточнюють тему і т. ін. Таке інтерв'ю є незамінним методом на ранніх розв'язувальних стадіях дослідження.

Інтерв'ю глибинне має на меті отримати інформацію, яка засвідчує не лише наявність того чи іншого соціального факту, явища, а й пояснює причини їх появи.

Інтерв'ю стандартизоване, коли формулювання запитань, їх порядок, кількість і перелік можливих альтернативних відповідей, їх кодування і форма запису передбачаються заздалегідь і суворо фіксуються у своїй одноманітності. Цей вид інтерв'ю найпоширеніший, найчастіше його застосовують під час перепису населення.

Інтерв'ю за процедурою проведення:

- панельне (повторне) інтерв'ю – спрямоване на вивчення трансформації відносин і думок якоїсь групи людей протягом певного проміжку часу (від декількох місяців до двох років);

- групове інтерв'ю – запланована бесіда в колі сім'ї, групи студентів, виробничої бригади, в процесі якої дослідник прагне викликати дискусію;
- багаторазове інтерв'ю – один із варіантів повторного інтерв'ю для всебічного і глибокого вивчення особистості респондента протягом тривалого проміжку часу.

Іслам (мусульманство) – одна зі світових релігій (поряд із християнством і буддизмом), що виникла у VII ст. в Аравії. Віровчення ісламу викладено в Корані. Засновником ісламу вважається Мухаммед, котрого, за переказом, Аллах обрав своїм посланцем, пророком. Основу ісламського віровчення становить суворий монотеїзм (єдинобожжя – віра у всемогутнього єдиного Бога, Аллаха), визнання Корану вічною, богонатхненною, священною книгою; віра у воскресіння мертвих і кінець світу, дотримання молитв, постів та інших ритуалів. Іслам переносить пошуки людиною щастя на небо. Не визнає поділу духовних і світських функцій, утверджуючи єдність духовної і світської влади, релігії, політики та держави.

Кантівська ієрархія наук – визначення О. Кантом місця і послідовності наук за принципом складності об'єктів, які вони досліджують у відповідності з історією їх виникнення, розвитку і залежності одна від одної.

Кваліфікація – сукупність ознак, що характеризують професійний рівень працівника. Кваліфікація передбачає наявність у нього певної освіти (теоретичної підготовки), практичного досвіду і трудових навиків. Останнє працівник набуває в процесі його трудової діяльності і детермінується передусім здібностями, схильностями та інтересами особистості, а також терміном роботи на певному місці. Упродовж усієї трудової діяльності працівник удосконалює свій професійний рівень, підвищуючи кваліфікацію, тобто здобуває нові знання, знаходить кращі методи роботи.

Кваліфікація – це рівень підготовки фахівця до відповідної діяльності та якісне оцінення його професійних здібностей. Економічна соціологія вивчає підвищення кваліфікації у розрізі спеціальностей і професій.

Кітч – етимологія поняття: 1) з нім. музичного жаргону початку ХХ ст., за змістом «халтура»; 2) з нім. «здешевлювати»; 3) з англ. «для кухні», мовляв речі поганого смаку, не гідні світського вжитку. Кітч – специфічне явище, яке відноситься до найнижчих шарів масової культури; синонім псевдомистецтва, що позбавлене художньо-естетичної цінності і перевантажене примітивними, призначеними для зовнішнього ефекту деталями.

Клас соціальний – велика соціальна група, яка об'єднує людей з принципово спільним соціально-економічним і політичним статусом, елемент соціально-стратифікаційної системи.

Клімат соціально-психологічний – домінуючий і відносно стійкий психічний настрій колективу, в якому об'єднуються настрої людей, їх душевні переживання, ставлення одне до одного, роботи й оточуючих подій.

Когортне дослідження – це дослідження, об'єктом якого є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною в часі повторних досліджень.

Колектив вторинний, виробничий – проміжна ланка об'єднання працівників у межах цехів, відділів, дільниць. В основі такого об'єднання є особливості технологічного процесу.

Колектив основний – це колектив підприємства загалом. Підприємство інтегрує в собі усіх працівників і є вищим рівнем їх об'єднання.

Колектив первинний, контактний – підрозділ, який офіційно неподільний, але володіє організаційною самостійністю (бригада, бюро, сектор, лабораторія).

Колектив трудовий – відносно стійке об'єднання людей, яке спрямовує свої зусилля на вирішення виробничих завдань, має спільну мету і керується у своїх діях загальновизнаними нормами трудової поведінки.

Поняття трудового колективу використовується для позначення, з одного боку, соціального інституту (наприклад, підприємства), з іншого – об'єднання людей, долучених до трудової діяльності. Дуже часто для позначення трудового колективу використовують поняття «виробнича група» у контексті розгляду проблематики трудових і емоційних відносин у межах малої групи.

Грунтуючись на виді діяльності і особливостей її кінцевого результату, виділяють такі види трудового колективу:

- виробничі колективи – колективи заводів, фабрик, підприємств транспорту, зв'язку, будівництва й інших, що відносяться до сфери матеріального виробництва;
- колективи невиробничої сфери – кінцевий результат їх діяльності – різноманітні послуги (побутово-комунальні служби тощо);
- колективи закладів охорони здоров'я і народної освіти;
- наукові колективи;
- колективи органів управління, охоплюючи апарат державного управління.

За рівнем об'єднання працівників виділяють: основний, виробничий (вторинний) і первинний (контактний) трудові колективи.

Комплексний підхід до проблеми рівності статей – це стратегія, яка полягає у впровадженні проблематики рівності статей на всі рівні суспільства завдяки організації системи її врахування під час прийняття політичних рішень.

Конкретно-соціологічне дослідження – це процес, у якому в єдності представлені теоретико-методологічні та емпіричні рівні пізнання, тобто йдеться про діалектичний процес, в якому поєднуються дедуктивний та індуктивний методи пізнання, що забезпечує цілісність пізнання й уявлень про соціальні явища.

Консультування професійне (від лат. *professio* – вид занять, *consultatio* – нарада) – надання допомоги конкретній людині у виборі сфери діяльності або професії з урахуванням її схильності, інтересів, мотивів і сформованих здібностей, а також потреб суспільства.

Контент-аналіз – це метод якісно-кількісного аналізу документів з метою одержання об'єктивної, систематизованої й узагальненої інформації про соціальну реальність.

Процедура контент-аналізу полягає в алгоритмізованому виділенні в тексті певних елементів змісту, що цікавить дослідника, класифікації виділених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і якісним представленням результатів.

Дає змогу ознайомитися з особливостями професії, її перспективами, потребами у кадрах, з вимогами, що їх ставить професія перед людиною, її психічним і психологічним станами, з медичними та фізіологічними показами й протипоказами до професії. Професійне консультування ведуть психологи, педагоги, медики, соціологи, які мають відповідні знання і кваліфікацію.

Контркультура – субкультура тих груп, поведінка яких лише відрізняється від домінуючих зразків, але є зухвалою.

Контроль громадських організацій реалізує свої функції через діяльність профспілкових організацій, груп народного контролю, різних комісій, що створюються на добровільних засадах.

Контроль соціальний – спосіб регулювання суспільної життєдіяльності, який через прийняті в суспільстві норми й цінності забезпечує впорядковане функціонування всіх його компонентів.

Основною функцією соціального контролю є постійне відтворення панівних у суспільстві соціальних (політичних, економічних, правових, виробничих) відносин і структур. У залежності від того, хто здійснює соціальний контроль, розрізняють адміністративний, груповий соціальний контроль, контроль громадських організацій, самоконтроль.

Конфлікт – це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів суб'єктів соціальної взаємодії, які усвідомлюють суперечливість своїх інтересів. Поняття «конфлікт» походить від латинського слова «*conflictus*», що означає зіткнення.

Інваріантні ознаки конфлікту як способу соціальної взаємодії (атрибути конфлікту):

- 1) сутичка (боротьба, несумісність, розбіжність), момент протистояння несумісних, суперечливих позицій, інтересів, тенденцій;
- 2) наявність полярних начал (ліве і праве, високе і низьке, добро і зло), що означає одночасно і взаємопов'язаність, і взаємопротилежність;
- 3) наявність суб'єктів як носіїв полярних позицій у сутичці;
- 4) активність суб'єктів спрямована на подолання суперечності;
- 5) суб'єкти не допомагають одне одному, а стоять на перешкоді або блокують реалізацію інтересів одне одного.

Конфліктна взаємодія – динамічний показник конфлікту, форма взаємодії, в межах якої відбувається перша сутичка конфліктуючих сторін – інцидент, наступне поглиблення конфліктного протистояння – ескалація конфлікту та досягнення ним найбільшого напруження – кульмінації.

Конфліктна ситуація – динамічний показник конфлікту, ситуація, в якій формуються соціальні умови, що спричиняють розходження інтересів та цілей учасників конфлікту, відбувається усвідомлення такого розходження соціальними суб'єктами, формулюються цілі кожного з них та способи їх досягнення.

Конфліктологія – наука про конфлікти, теоретичний підхід, згідно з яким соціальне життя утворене групами та індивідуальностями, які борються чи конкурують одне з одним через різні ресурси та нагороди, що є результатом особливих розподілів багатства, влади і престижу в суспільствах та інших соціальних системах.

Культ релігійний – нові релігійні організації, які ще не виробили чітку систему релігійної догматики, ритуалів. Пов'язані з діяльністю харизматичних лідерів, засновників таких організацій.

Культура – рівень оволодіння людиною чи суспільством досягнутими цивілізаційними цінностями, їх наявність та створення нових цінностей; ступінь людського в людині.

Культура елітарна – форма культури, яка охоплює вишукане мистецтво, музику, літературу, і призначена для вищих верств населення.

Культура поведінки – поведінка людини чи груп людей у відповідності з наявними нормами і правилами моралі, релігії, звичаїв і т. ін.

Культура праці – термін, який відображає культуроформуючий вплив праці на людину. Характеризує ті техніко-технологічні і соціальні нормативи, які зумовлені сучасними досягненнями техніки, технології та організації праці і ставлять відповідні вимоги до людини як виконавця виробничих функцій та особистості.

Культура нормативна – сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки, дозволяють або забороняють певні соціальні дії.

Культурна революція – спрямовані певними політичними колами Китаю на початку 60-х рр. XX ст. варварські дії молоді зі знищення наявної науки і культури, які вважались «буржуазними».

Культурна соціалізація – процес засвоєння культурних цінностей, способу життя і стилю поведінки.

Культурні універсалії – своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури; це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, котрі притаманні всім культурам незалежно від географічного положення, історичного часу і соціального устрою суспільства. Вирізняють понад

70 культурних універсалий: виготовлення знарядь праці, спільна праця, прикрашення тіла, заборони кровозмішування, танці, спорт, мова, освіта, релігійні обряди тощо.

Лонгітюдне дослідження, момент повторення якого визначається з урахуванням генезису сукупності, що вивчається, тобто з досягненням цією сукупністю певної стадії свого розвитку.

Мала (первинна) соціальна група – можуть нараховувати до кількох десятків особистостей (сім'я, академгрупа, бригада). Між їх членами здійснюються прямі контакти, взаємодія має особистісний емоційно забарвлений характер.

Маргінали (від лат. ай *marginet* – скраю, збоку): 1) нетипові представники своєї спільноти, які, зазвичай, формують власне соціальне середовище, свою субкультуру, до певної міри дистанціюючись від своєї соціальної верстви; 2) люди, які через різні причини втратили, або добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони походять, але і з суспільством. Низка авторів їх трактує як андерклас, люмпен-пролетаріат, декласовані елементи. Це, зазвичай, «аутсайдери», нездатні самостійно забезпечити собі існування на рівні навіть соціального мінімуму, а отже, потребують певної підтримки, соціальної допомоги. Невдоволення своїм становищем у суспільстві може спонукати їх до дестабілізуючої асоціальної поведінки.

Маскулінність – це психологічні характеристики пов'язані з чоловічою статтю, історично сформовані особливостями культури певного суспільного середовища. Маскулінність асоціюється з екстравертивністю, активністю, незалежністю, самовпевненістю.

Масова культура (презирливе «маскульт») – низькопробні твори літератури та мистецтва, особливо естрадної творчості, розраховані на загал.

Метод – спосіб одержання теоретичної або емпіричної інформації в процесі соціологічного дослідження (отримання нових знань про об'єкт вивчення).

Метод використання посередництва – процес спілкування або переговорів, які відбуваються за участю третьої сторони – посередника. Його завдання – сприяти порозумінню сторін, коли безпосередні переговори не дали результату, або сторони говорять одна до одної з такою ненавистю, що спілкування між ними серйозно порушено.

Метод опитування – один із способів отримання первинної соціологічної інформації завдяки постановленню в усній чи письмовій формі запитань до окремої людини або більш чи менш широкої групи людей. Дуже важливий метод емпіричного соціологічного дослідження, особливо в процесі вивчення громадської думки, коли важливо отримати інформацію про оцінення і міркування певної групи людей.

Метод переговорів дає змогу уникнути насильницьких методів, зняти загострення конфлікту, зрозуміти аргументацію опонента,

об'єктивно оцінити реальне співвідношення сил та умов примирення. Завдяки переговорам можна розглянути альтернативні ситуації, взаємопорозумітися, сприяти співпраці.

Метод третейського розгляду передбачає, що аналіз конфлікту здійснюється у чіткій відповідності нормам закону, разом і міжнародного права.

Метод уникнення конфлікту дає змогу виграти час, мобілізувати ресурси, об'єктивно оцінити ситуацію, скорегувати свої цілі, однак не усуває причини, а, отже – і ймовірності виникнення конфлікту у майбутньому. Застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, труднощів у формуванні лінії власної поведінки.

Методи запобігання конфліктам:

- 1) переведення відкритого зіткнення у конструктивне співробітництво;
- 2) функціональне розведення учасників конфліктної взаємодії, припинення їхньої спільної діяльності;
- 3) чітке розмежування посадових повноважень;
- 4) управління компетенцією співробітників завдяки підвищенню кваліфікації, вдосконаленню трудових навиків та навиків спілкування, зміни видів діяльності, залучення персоналу до прийняття управлінських рішень.

Методи керівництва – сукупність управлінських прийомів, які використовує керівник у процесі управління трудовим колективом.

Виділяють три групи методів керівництва:

- адміністративні методи полягають у застосуванні таких форм діяльності, які спричинюють адміністративно-правові відносини й ґрунтуються на можливості примусу;
- суть економічних методів – створювати в трудових колективах такі умови, за яких вибір бажаної та необхідної для керівника поведінки підлеглих відбувається під впливом економічних чинників, стимулів;
- соціально-психологічні методи керівництва полягають у створенні в колективі умов, за яких вибір необхідної та бажаної поведінки відбувається під впливом соціально-психологічного клімату, що виник, авторитету керівника, системи ціннісних орієнтацій членів колективу та низки інших чинників. Упорядковане, залежно від особливостей окремого керівника, використання методів керівництва становить стиль керівництва.

Методика дослідження – сукупність способів встановлення конкретних соціальних чинників і засобів отримання і оброблення первинної соціологічної інформації.

Методологія – сукупність процесів вироблення соціологами абстрактного образу проблемної ситуації, що вивчається.

Міфологія – спосіб духовно-практичного освоєння світу на первісній стадії суспільного розвитку, форма суспільного самоусвідомлення через сукупність міфів; учення про міфи.

Мова – система знаків, за допомогою котрих відбувається людське спілкування, мислення і самовираження. Це засіб пізнання світу, створення, збереження, перероблення та передання інформації. Сутністю мови є те, що вона розділяє світ на дискретні поняття, тобто надає окремим елементам світу певні значення і в особливий спосіб їх класифікує.

Модернізм – світоглядно-мистецький напрям XX ст., що ґрунтується на запереченні методів, зразків і норм класичного мистецтва.

Монографічним є дослідження, спрямоване на вивчення певного соціального явища або процесу, сконцентроване на одному об'єкті, який є представником цілого класу подібних об'єктів. Під час вибіркового дослідження окреслюється лише репрезентативна група.

Монотеїзм – єдинобожжя, релігія, що визнає одного Бога.

Мотив – це усвідомлена і актуалізована потреба. В мотивах відображуються не тільки індивідуальні потреби, але й потреби суспільства. Протягом життя у кожної людини формується певна система мотивів, одні з яких стають домінуючими, інші – підпорядкованими. Таку систему називають мотиваційною сферою. У конкретній праці система мотивів «замикається» на певну мету, яка формує зміст виконуваної діяльності.

Мотивація праці – спонукання до активної трудової діяльності, побудоване на задоволенні важливих для людини потреб. Наприклад, отримання матеріальної винагороди за свою працю, прагнення соціальних контактів, самореалізації, професійних досягнень тощо.

Надійність інформації – відповідність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Наслідки конфлікту – важлива характеристика конфлікту, те, що залишається після його завершення. Такі наслідки можуть стосуватися: конфліктуючих сторін; відносин між ними; соціальної системи, на яку вони впливають.

Національна культура – культура певної нації і загалом суспільства (українського, польського, американського, французького та ін.).

Невключене (неформалізоване) спостереження – це спостереження ззовні, коли дослідник не стає рівноправним учасником спостережної групи. Невключене спостереження значно простіше, але воно дає в деякому сенсі більш поверхову інформацію, ніж включене. В ньому відсутній ефект самоспостереження дослідника.

Неґритюд – світоглядно-культурна течія XX ст., що пропагує ідею самотності та расової винятковості неґритянської культури.

Неофункціоналізм – парадигма, представники напряду намагаються такі слабкі сторони функціоналізму, як недооцінення ролі соціальних конфліктів, применшення значення соціальних дій індивідів та ін.

Цей термін увів у науковий обіг професор Каліфорнійського університету Д. Александер у 1985 р. Неофункціональний підхід характерний для сучасних досліджень соціальних змін, соціології культури, політичної соціології, соціології масових комунікацій тощо.

Нестандартизоване спостереження, у якого немає чіткого плану дій, приписуваних ззовні.

Нижчий клас – група, яка міститься в основі стратифікаційної піраміди. Її представники володіють найнижчим потенціалом, не завжди здатні задовольнити свої основні соціальні потреби, через різні обставини недостатньо пристосовані до життя в суспільстві.

Нормативна культура – сукупність культурних зразків, які вказують на стандарти правильної поведінки, дозволяють або забороняють певні соціальні дії.

Нуклеарна сім'я – проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного батька зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, утворене на основі єдності інтересів громадян з метою спільної реалізації прав та свобод.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Об'єкт конфлікту – матеріальна, соціальна, політична або духовна цінність, через яку виникає протиборство сторін, які прагнуть оволодіти або користуватися нею. Об'єкт – це те, що саме зосереджує на собі увагу та прагнення учасників конфлікту, і водночас, протиставляє їх один одному, а отже, є об'єктивною основою виникнення між ними конфліктних відносин. Основними об'єктами більшості соціальних конфліктів слугують ресурси, статус, цінності.

Об'єкти соціології політики – це події, процеси, суб'єкти політичної сфери.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Описове дослідження – це більш складний вид соціологічного аналізу. З його допомогою отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) завдяки реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Організація праці – система форм та методів раціонального поєднання та використання робочої сили, працівників та засобів вироб-

ництва, яка спрямована на досягнення максимальної ефективності виробництва при мінімумі витрат. Це заходи щодо раціоналізації структури управління колективом, форм поділу та кооперації праці, впровадження нових методів та прийомів праці, поліпшення умов праці, підготовки й підвищення рівня кваліфікації тощо.

Органічна школа в соціології – виникла у другій половині XIX ст. Засновником школи вважається Г. Спенсер, який виступав за впровадження у соціологію принципів еволюційної теорії, представники цієї школи постійно ототожнювали суспільство і біологічний організм, процеси інтеграції і диференціації у суспільстві і біологічному організмі для пояснення функцій і структури елементів суспільної організації, для встановлення їх місця, і ролі у збереженні соціального цілого.

Орієнтація професійна (профорієнтація) – комплекс заходів, який повинен допомогти молоді зробити усвідомлений вибір професії.

Особистий статус – становище індивіда у малій (первинній) групі, яке обумовлюється ставленням до нього оточення.

Особливість – інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що формуються та видозмінюються протягом, усього життя людини внаслідок складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників її розвитку та активної взаємодії з соціальним середовищем.

Панельне дослідження – це дослідження, під час якого обстежуються одні й ті ж люди через однакові часові інтервали (через певну кількість років, за умов здійснення якогось соціального заходу тощо).

Патріархат – це система взаємопов'язаних соціальних структур і практик, де чоловіки домінують, пригнічують та експлуатують жінок.

Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації – це вид звітності про процес і результати соціологічних досліджень, який (якщо дослідження було замовленим) передається замовнику дослідження. У практичній діяльності соціологи використовують такі підсумкові документи соціологічного дослідження: інформацію, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково-дослідну роботу.

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшому обробленню й узагальненню.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або явища, невідомі в певний час, але які піддаються виявленню.

Плинність кадрів – соціально-економічний процес зміни особистого складу працівників протягом певного фіксованого терміну під впливом різного роду економічних, організаційно-правових, соціально-психологічних та інших чинників.

До плинності кадрів відносяться усі звільнення за власним бажанням, у зв'язку з призовом в армію, хворобою, а також звільнення за порушення

трудової дисципліни. Якщо плинність кадрів становить стихійний, неорганізований процес, це спричинює великі втрати робочого часу, негативно позначається на виконанні виробничих завдань соціологічних служб.

Повторне дослідження – це дослідження одного й того ж або різних контингентів, які проводяться декілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне в повторних дослідженнях – співставленість досліджень. Повторні дослідження поділяються на: когортні, панельні і лонгitudні.

Політика – вид людської діяльності, пов'язаний із боротьбою за владу та її здійсненням.

Єдиного визначення політики немає. Ще Платон політику розумів як мистецтво, здатність жити в умовах поліса, що ставить людину у певні поведінкові межі. М. Вебер твердив, що політика – це прагнення до влади, її завоювання, утримання в різних великих суспільних колективах; він розрізняв політику у широкому та вузькому розумінні: у широкому – це політичні відносини, пов'язані з управлінням окремими сферами людського життя, у вузькому – керівництво політичною організацією, передовсім державою. Д. Істон розглядає політику як реалізований владою розподіл цінностей, а П. Меркл твердив, що у своїх найкращих виявах політика – це шляхетне прагнення до справедливості та розумного порядку, а у найгірших – це корислива жадоба влади, слави, багатства. Політика виникла з необхідності підпорядкувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає у збереженні цілісності та єдності розшарованого суспільства. Цей особливий вид людської діяльності покликаний з'ясовувати і довготривалі, і поточні інтереси різних соціальних груп.

Політична сфера – це всі явища політичного характеру, простір, де відбуваються політичні процеси.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична система – це цілісна інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави. У структуру політичної системи входять такі компоненти, як: політичні відносини, принципи та норми, організація суспільства, свідомість, політична культура та ін.

Політична соціалізація – це процес входження людини в політику; це сукупність процесів становлення політичної свідомості і поведінки особи, прийняття й виконання певних політичних ролей, вияв політичної активності.

Політична соціалізація є процесом, за допомогою якого людина залучається, до певних політичних цінностей, включає їх у свій внутрішній світ, формує політичну свідомість і культуру, об'єктивно та суб'єктивно готується до політичної діяльності. Агентами, інститутами політичної соціалізації є сім'я, школа, державні органи, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо.

Політичний суб'єкт – категорія соціології політики, яка включає окремих індивідів (особа бере участь у виборах, входить до об'єднання громадян), соціальна спільнота (нація), соціальний інститут (армія).

Постструктуралізм – форма аналізу, в літературознавстві, пов'язана з іменем французького філософа Ж. Дерріда. Часто протиставляється структуралізму. Основна ідея постструктуралізму полягає в тому, що реальність неможливо пізнати без втручання мови, тому він надає пріоритет дослідженню мови або текстів. Тексти можна зрозуміти лише в їх відношенні до інших текстів, а не у відношенні зовнішньої реальності, відносно якої вони могли б перевірятися або вимірюватися.

Потреби – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає.

Правила безконфліктної поведінки:

- 1) прагнути адекватно оцінити власну поведінку у конфліктній ситуації, уникати упередженості в оціненні дій опонентів;
- 2) спробувати оцінити ситуацію з позицій протилежної сторони, зрозуміти погляд опонента;
- 3) уникати звинувачень на адресу опонента, що може спровокувати психологічні механізми захисту і звинувачення на вашу адресу;
- 4) контролювати свої емоції та закликати протилежну сторону діяти аналогічно;
- 5) спонукати свого опонента до відкритого обговорення спірних питань, спільного вирішення конфліктної ситуації;
- 6) перевіряти об'єктивність інформації, пов'язаної з предметом конфлікту, діями опонентів та своїми власними.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості і волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм – правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Праця – це доцільна діяльність, спрямована на створення матеріальних і культурних цінностей. Праця є основою і неодмінною умовою життєдіяльності людей.

Предмет конфлікту є його змістовною характеристикою, це суперечність, що є в основі конфлікту, це проблема конфлікту (спірне

питання або коло питань), яку суб'єкти прагнуть вирішити вигідно для себе. Для аналізу предмета конфлікту надзвичайно важливим є використання таких показників, як: глибина спірних питань, їх кількість та взаємозв'язок, їх значущість для кожного з учасників конфлікту, а також ступінь та характер їх усвідомлення учасниками.

Предмет соціології політики – це соціальні механізми влади і впливів у суспільстві на різних етапах його розвитку та функціонування.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значущі з теоретичного або практичного погляду певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Предмети економічної соціології – це соціально-економічні відносини, процеси і явища, на які спрямовуються вивчення та дослідження, а також різні проблеми.

Прекрасне – категорія естетики, що відображає явища, які мають вищу естетичну цінність і ставлення до яких має безкорисливий характер.

Принципи поведінки суб'єктів конфлікту – правила поведінки суб'єктів конфлікту, дотримання яких сприятиме прискоренню процесу його вирішення.

До них, зазвичай, відносять:

- питання мають бути лише предметом переговорів, що безпосередньо торкаються змісту конфлікту;
- усі учасники переговорів повинні демонструвати схильність до досягнення консенсусу;
- у процесі переговорів сторони повинні прагнути до зняття психологічного напруження;
- сторони мають демонструвати взаємоповагу та належний рівень культури спілкування; на переговорах їх учасники повинні прагнути до створення атмосфери публічного обміну думками, відкрито і аргументовано аналізуючи позиції один одного.

Причини конфлікту – джерела конфлікту, які в узагальненому вигляді являють собою несумісність конфліктуючих сторін за умов обмеженості можливостей їх задоволення.

До причин конфліктів, зазвичай, відносять соціальну нерівність (тобто такий розподіл позицій у ієрархічній системі соціальних відносин, який унеможливує досягнення своїх інтересів та задоволення своєї потреби у доходах, знаннях, інформації тощо, певними особами або соціальними групами); обмеженість ресурсів, на володіння якими висуваються претензії; невідповідність реальної дійсності суб'єктивним уявленням про неї (зокрема, неспівпадіння індивідуальних та суспільних цінностей; неадекватність очікувань, практичних намірів та вчинків людей; нерозумінням людьми своїх вчинків стосовно один одного; непорозумінням, логічними помилками та семантичними труднощами, що виникають у процесі комунікації; браком або неякісністю наявної інформації); етнічна або релігійна нетерпимість, ідеологічна зашореність; розбіжність у поглядах та орієнтаціях сторін-суб'єктів взаємодії.

Прогноз – ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Програма соціологічного дослідження – це документ, що містить методологічні та процедурні передумови наукового пошуку, в якому викладаються основні завдання дослідження, методика й техніка збору та оброблення соціологічної інформації.

Проміскупітет – невпорядковані, нестабільні сімейні стосунки, характерні для первісного людського стада, де всі чоловіки і жінки одночасно і, зазвичай, на нетривалий термін, могли вступати у статеві стосунки, створюючи сім'ї.

Протосоціологія – увесь доконтівський період розвитку соціального знання, підготовчий період для соціології як аналітичної науки.

Професійна сегрегація за ознаками статі – це нерівномірний розподіл жінок і чоловіків в економіці.

Професіограма – опис соціально-економічних, виробничих, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Містить чітке визначення вимог до працівника: знання, необхідні для виконання тієї чи іншої діяльності, перелік необхідних умінь і навиків, бажані психофізіологічні якості виконавця, професійні і медичні протипоказання.

Професія – це спеціальний вид діяльності, який ґрунтується на сукупності теоретичних знань, умінь і досвіду, а також: відповідних навичок. Економічна соціологія приділяє значну увагу вибору і формуванню професій.

Профілактика конфліктів – сукупність напрямів, засобів та методів управління організаціями, що зменшують ймовірність виникнення конфліктів.

Разове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення. Таку інформацію називають статичною, оскільки віддзеркалює нібито моментальний «зріз» характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його змін у часі.

Релігієзнавство – наука про релігії світу, історію, основні принципи та спосіб їхнього існування.

Релігійна поведінка – дотримування релігійних норм поведінки, відвідування богослужінь, участь у діяльності релігійної общини.

Релігійна свідомість – вірування у священне, надприродне начало, яке визначає характер взаємодії людини і світу, людини і Бога.

Релігійність – віра людини у Бога, релігійна поведінка, приналежність до релігійної організації.

Релігія – це певний світогляд, система ритуалів та культів, побудованих на вірі людини у надприродне та священне.

Респондент – особа, що бере участь в емпіричному соціологічному дослідженні як джерело усної чи письмової інформації, відповідаючи на запитання, поставлені в соціологічній анкеті чи в бланку інтерв'ю тощо.

Рівень релігійності – співвідношення кількості віруючих і всієї сукупності респондентів.

Робоче місце – ділянка виробничої площі, яка закріплена за робітником або групою робітників, обладнана усім необхідним для виконання обумовленої виробничим завданням або посадовими обов'язками роботи.

Робочий план дослідження – визначення основних етапів і підетапів всієї роботи, характеризується розстановка виконавців (з урахуванням того, в якій послідовності процедура передбачає застосування тих або інших методик, здійснюється узгодження в часі різних дій, які виконуються членами дослідницької групи, і визначається елементарний сітковий графік руху всієї роботи). Робочий план перетворюється, по суті, у важливий, як і програма, документ дослідження.

Розвідувальне (або пілотажне, зондажне) дослідження – найпростіший вид соціологічного аналізу, який дає змогу вирішувати обмежені завдання.

По суті випробовується інструментарій, тобто методичні документи. Розвідувальне дослідження дає змогу отримати оперативну соціологічну інформацію.

Рольовий конфлікт – внутрішнє протиріччя, що виникає внаслідок несумісності рольових вимог стосовно прийнятих індивідом ролей, що виконуються ним одночасно. Неспівпадіння уявлень індивіда про прийнятну ним соціальну роль з рольовими вимогами оточення є причиною міжособистісних конфліктів.

Рольовий набір – це вся сукупність соціальних ролей, що виконується однією людиною.

Сакралізація – процес протилежний секуляризації. Підкорення соціальних інститутів і людини релігійному впливу.

Сакральне і профанне – священне і світське.

Самоконтроль – це внутрішній контроль, пов'язаний з інтерналізацією (засвоєнням) працівником прийнятих у колективі і суспільстві цінностей і норм поведінки. Самоконтроль ґрунтується на почуттях обов'язку, відповідальності, професійної честі.

Санкція – засіб регулювання спільнотою поведінки своїх членів, з метою стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної, для забезпечення впорядкованості, внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сексизм – ідеологія і практика дискримінації людей за ознаками статі. Вона ґрунтується на установках чи переконаннях, у відповідності з якими жінкам (або чоловікам) невірно приписуються (або заперечуються) відповідні якості.

Секта – тип відокремленої від суспільства релігійної організації, яка протиставляє себе традиційним церквам. Представники цих релігійних організацій активно займаються прозелетизмом.

Секуляризація – процес відокремлення церкви від держави і школи, деінституціоналізація церкви, зменшення ролі віри, духовенства в системі норм і цінностей людини і суспільства.

Середній клас – велика соціальна група, яка займає проміжне місце між соціальними «верхами» та «низами». В сучасних суспільствах це, зазвичай, люди з професійно-кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють їм достатньо повно забезпечувати свої основні соціальні потреби, а отже, комфортно почуватися у соціальному середовищі, ефективно захищати власні інтереси, гарантувати сталий розвиток суспільства, його демократичність.

Символічний інтеракціоналізм – соціологічна орієнтація, яка зводить зміст соціальних процесів до взаємодії індивідів у групі і суспільстві. Критикується через те, що не приділяє достатньої уваги різним моментам об'єктивного обмеження соціальної дії.

Сімейна політика напрям соціальної політики, який визначає ставлення держави, суспільства до сім'ї способи та форми регулювання сімейно-шлюбних стосунків з метою оптимізації її функціонування.

Найбільш актуальними напрямками сімейної політики сучасної української держави є визначення заходів, спрямованих на зміцнення інституту сім'ї підвищення рівня шлюбності та запобігання дестабілізації сімей, розлученням, збільшення асоціального потенціалу, заразом активізація репродуктивних функцій у зв'язку із загрозою депопуляції, а також створення сприятливих умов для її функціонування як одного з основних агентів соціалізації особистості.

Сім'я – заснована на шлюбі, кровній спорідненості чи усиновленні мала соціальна група, членів якої пов'язує взаємна моральна і юридична відповідальність, взаємодопомога та підтримка. Членів сім'ї, зазвичай, об'єднує спільне проживання, ведення домашнього господарства, що у низці випадків сучасним правом у демократичних суспільствах, заразом і в Україні, може також: трактуватися як сімейні стосунки, існування сім'ї *defacto*.

Сім'я як мала первинна соціальна група – аналізується соціологами з метою встановлення типу та форми сім'ї її структури, системи регуляторів внутрішнього сімейного життя, системи лідерства, групової згуртованості, характеру групової взаємодії членів сім'ї, а також для характеристики зв'язків і відносин сім'ї з іншими соціальними підсистемами в межах соціальної структури суспільства.

Сім'я як соціальний інститут – один з підходів до вивчення сім'ї, який дає змогу з'ясувати її соціальну сутність у певній суспільній системі: місце і роль сім'ї в ній, способи регуляції сімейно-шлюбних стосунків, узагальнені характеристики сімейно-шлюбної поведінки різних суспільних груп у певних економічних і культурних умовах, особливості функціонування сім'ї пов'язані з дією системи суспільних чинників, співвідношення сімейних ідеалів з реальними моделями сімейних стосунків,

особливості формування та реалізації її соціального потенціалу, напрями сімейної політики тощо.

Склянна стеля – невидимі і формально не позначені бар'єри, які перешкоджають кар'єрному росту жінок. Володіючи однаковим або переважаючими, в порівнянні з колегами-чоловіками, рівнем професіоналізму, жінки, тим не менше, «зупиняються» в кар'єрному рості переважно на рівні виконавців, або в кращому випадку, стають заступниками керівника.

Соціалізація – складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, унаслідок якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у певному суспільстві.

Соціальна група – це сукупність людей, які взаємодіють певною мірою на основі взаємних очікувань.

Соціальна група – сукупність людей, які виділяються з решти суспільства за певними суспільно значущими ознаками і об'єднані тривкими соціальними зв'язками, формують своєрідні моделі поведінки. Великі соціальні групи – фіксуються в масштабах суспільства загалом (нації, класи, соціальні верстви, професійні групи), об'єднані спільністю інтересів, своєрідною системою цінностей, норм, відносинами, які регулюються певними соціальними інститутами, формують власну субкультуру, виступають суб'єктами соціальної дії. Взаємозв'язки в них мають надіндивідуальний характер.

Соціальна динаміка – розвиток, зміна, еволюція будь-якого соціального явища (соціальної системи, структури, відносин та інше) під впливом сил, що діють на нього, внаслідок чого це явище відхиляється від попереднього стану. Поняття запровадив О. Конт для аналізу змін або послідовного становлення соціального явища. В сучасній соціології соціальна динаміка розглядається як універсальна властивість соціальних явищ, що обумовлює їх зміну у прогресивному і регресивному напрямках.

Соціальна дія – форма або спосіб вирішення соціальних проблем і суперечностей, основою яких є збіг інтересів основних соціальних сил суспільства.

Соціальна думка – сукупність абстрактних загальних підходів до оцінювання сутності і змісту соціальних фактів, явищ та процесів, тенденцій та закономірностей суспільного розвитку.

Соціальна мобільність – (від франц. *mobile* – рухливий) – переміщення індивідів (індивідуальна мобільність) чи соціальної групи (групової мобільність) з однієї рангової позиції в суспільстві, соціальної страти в іншу (вертикальна мобільність), або в межах однієї рангової позиції – страти (горизонтальна мобільність).

Вертикальна і горизонтальна мобільність можуть поєднуватися, відбуватися одночасно, наприклад перехід працівника з однієї фірми в

іншу, яка розташована в іншому місті (горизонтальна) із підвищенням по службовій драбині, пов'язаному із збільшенням заробітної плати, виконанням більш кваліфікованої роботи, на престижніше місце праці (вертикальна). Інтенсивність і спрямованість соціальної мобільності дає змогу соціологам оцінювати рівень динамічності і відкритості суспільства, судити про життєву кар'єру особистості.

Соціальна організація (від лат. *organizo* – повідомляю, влаштовую) – цільова структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної мети за допомогою раціональних засобів.

Основними елементами організації є: структура, відповідно до статусів та ролей членів організації; персонал, який забезпечує її діяльність, досягнення поставлених перед організацією цілей; технологія, за якою діє організація. Організації можуть бути формальними, дія яких регулюється певними нормативними актами (навчальний заклад, фірма) та неформальними, які створюються, зазвичай, самими її членами для задоволення власних інтересів (дружнє коло).

Соціальна роль – це певні способи поведінки індивіда (або групи), що відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються відповідно до соціального статусу індивіда (групи).

Соціальна система – складноорганізоване, цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, що надають функціонуванню системи впорядкованого характеру.

Соціальна спільнота – реально наявна сукупність індивідів, придатна для емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю слугувати як самостійний творчий суб'єкт історичної і соціальної дії.

Соціальна статика – частина соціології, яка вивчає структури, що забезпечують соціальний порядок та цілісність суспільства, рівновагу його елементів, умови існування й закони функціонування суспільної системи.

Соціальна стратифікація – (від лат. *stratut* – пласт, прошарок) – ієрархічно організована система соціальної нерівності, яка відображає вертикальну диференціацію суспільства на основі певних рангових параметрів.

Соціальна структура суспільства – (від лат. *structura* – будова чогонебудь, спільність частин певного цілого) – впорядкована сукупність елементів соціальної системи: соціальних спільнот, груп, організацій, інститутів, пов'язаних стійкими зв'язками, які називаються соціальними відносинами.

Соціальна сфера – це одна з підсистем суспільства (поряд з економічною, політичною і духовною), яка охоплює потреби, інтереси і цілі, пов'язані з послугами і допомогою. Вона характеризується галузевим

і територіальним розрізом. Безпосередньо взаємодіє з економічною і політичною сферами і є основним об'єктом економічної соціології.

Соціальне – це сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що формуються в процесі спільної діяльності індивідів чи спільнот, за конкретних умов і виявляються в їхніх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне знання – загальнозначущі повсякденні уявлення про порядок «речей» і дій, схематизми оцінювання й практичні «рецепти» поведінки; знання про соціум і взаємодію соціальних об'єктів.

Соціальне явище – це будь-який вияв відносин чи взаємодії людей або окрема подія чи випадок.

Соціальний інститут (соціальна інституція – від лат. *institution* – улаштування, установлення) – певною мірою організована, стандартизована і узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення, соціально значущих потреб.

Соціальні інститути створюють можливість для задоволення істотних потреб всіх соціальних суб'єктів тим способом і в тому обсязі, які вважаються суспільством оптимальними і санкціонуються ним. Вони гарантують виконання необхідних функцій і виключення небажаних з погляду суспільства форм соціальної поведінки, сприяючи безперервності та спадковості соціального життя. Соціальні інститути забезпечують інтеграцію і координацію дій соціальних суб'єктів, створюючи внутрішню стабільність соціального простору. Відповідно до сфер соціального життя інститути можна поділити на політичні, пов'язані із виконанням владних функцій (парламентаризм, політичні партії), економічні, які забезпечують створення і розподіл матеріальних благ (власність, гроші), інститути культури і соціалізації (сім'я, наука, освіта, релігія) тощо. На основі інших параметрів класифікації можна виділити й інші типи соціальних інститутів.

Соціальний зв'язок – це сукупність особливих залежностей одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємовідносини, які об'єднують людей у відповідні соціальні спільноти і свідчать про їх колективне існування.

Соціальний механізм – це сукупність важелів, дій, вчинків та відносин, завдяки яким здійснюється, соціальний процес, пов'язаний з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням, послугами і допомогою.

Соціальний престиж – співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або соціальної групи.

Соціальний простір – середовище, яке формується соціальними суб'єктами і в якому проходить їх життєдіяльність. На відміну від геометричного, фізичного простору, простір соціальний існує не у природі, а в свідомості людей як соціальних істот, створюється нею і водночас формує її, визначаючи їхні уподобання і життєві стратегії, форми та типи взаємодії з іншими учасниками соціального життя.

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем.

Соціальний статус – становище індивіда у суспільстві відповідно до його віку, статі, походження, освіти, власності, сімейного стану тощо.

Соціальний статус – позиція особистості, групи в межах соціальної системи, пов'язана із виконанням певних функцій, наявністю визначених суспільством моделей поведінки – соціальних ролей.

Соціальний тип особистості – певна фіксована сукупність соціальних властивостей людини, що виявляється у її свідомості та поведінці.

Соціальний факт – одинична суспільно значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів.

Соціальний факт – дії, вчинки і характеристики поведінки людей, соціальних груп, матеріальні і духовні продукти людської діяльності, погляди, думки, оцінення людей, їх взаємодія. Е. Дюркгейм використовував цей термін для характеристики соціальних феноменів, які мають певні обмеження на дії індивіда. Отже, соціальні факти є зовнішніми щодо індивідів, примусовими, об'єктивними, тобто не є простими продуктами суб'єктивних визначень. Завданням соціології є дослідження соціальних фактів, встановлення їх впливу на соціальні дії особистості.

Соціальні відносини – це усталена система зв'язків між окремими людьми й соціальними спільнотами, які беруть неоднакову участь в економічному, політичному й духовному житті, мають різний соціальний стан, спосіб життя, джерела й рівні доходів та особистого споживання.

Соціальні взаємодії – це взаємозумовлені соціальні дії, за яких дії одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком відповідних дій інших суб'єктів.

Соціальні норми – сукупність зобов'язувальних принципів, правил, еталонів, вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами або уповноваженими соціальними суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності та поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності.

Соціальні рухи – різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституалізуватися.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні дані про соціальне явище чи процес, що вивчається.

Соціологія релігії – спеціальна соціологічна теорія, галузь соціологічного знання, яка вивчає релігію як соціальне явище, соціальний інститут, релігійність особи, роль релігії в житті сім'ї нації, суспільства, світу загалом.

Соціологія сім'ї – одна зі спеціальних соціологічних теорій, об'єктом якої є сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група. А предметом – закономірності функціонування сімейно-шлюбних стосунків у соціальній системі.

Соціально-економічна інформація – це сукупність відомостей і даних про соціально-економічні процеси і явища. Вона слугує результатом і продуктом дослідження, ґрунтується на відповідних носіях. Цінність інформації визначається достовірністю, надійністю і часом.

Соціально-економічні відносини – це зв'язки, зумовлені власністю, бізнесом, ринком, підприємливістю, керівництвом та іншою діяльністю.

Соціально-економічні проблеми – це завдання або питання, для вирішення яких немає відповідного матеріального, фінансового, технічного і трудового забезпечення.

Соціально-економічні процеси – це послідовна зміна стану, функціонування і розвитку об'єктів, перебігу явищ і дій у соціальній та економічній сферах.

Соціально-економічні фактори – це причини і задіяні умови, які пов'язані з діяльністю об'єктів. До основних відносяться людський фактор, фактор часу, інформаційний та науковий.

Соціально-економічні цінності – це речі, предмети, матеріальні і духовні блага, які мають значення для суспільства, спільноти та індивідів. Цінності слугують компонентом культури і соціальної регуляції. Вони формують ціннісні орієнтації.

Соціологічний моніторинг становить цілісну систему визначення змін у суспільстві на основі аналізу масових уявлень про них. Для цього проводяться щомісячні і щоквартальні експрес-опитування з найактуальніших проблем.

Соціологія держави – це складова соціології політики, яка вивчає генезис і функції держави, її типи, форми, функції та структуру апарату держави.

Соціологія конфлікту – це галузь соціології, яка вивчає природу, механізми виникнення та розвитку, а також способи попередження та вирішення соціальних конфліктів.

Соціологія культури – розділ соціології, що досліджує сутність і значення культури в житті людини і суспільства.

Соціологія політики – це галузь соціологічного знання, яка вивчає взаємозв'язки між: суспільством і державою, суспільством і політичними інститутами, досліджує соціальні механізми влади, механізми впливів у суспільстві.

Соціометричний метод – це метод опитування, спрямований на виявлення міжособистісних відносин завдяки фіксації взаємних почуттів симпатії і неприязні серед членів групи (наприклад, студентської групи).

Соціометричне опитування може проводитися у формі роздаваль-ного анкетування на місці, і своєрідної анкети – інтерв'ю. В першо-му випадку дослідник просто роздає респондентам анкети, контролює їх заповнення, а потім збирає їх. У другому випадку дослідник зачитує питальник респондентам, кожний з яких на чистому аркуші паперу, нуме-руючи черговість запитань, відразу ж відповідає на них.

Спеціальність – це сукупність знань, умінь і навичок, які набуті під час спеціальної підготовки і нагромадження відповідного досвіду. Під спеціальністю розуміється окрема галузь науки і освіти. Економічна соціологія вивчає утворення спеціальностей у соціальній та економічній сферах.

Спосіб життя – це вид життєдіяльності індивіда чи спільноти, зумовлений соціально-економічними умовами, матеріальними і духовними цінностями, рівнем культури, світоглядом, ідеєю та ментальністю.

Спостереження можна в першому наближенні визначити як плано-мірне цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій або ін-шій формі фіксуються дослідником і потім перевіряються. В разі цього збирається і фіксується за допомогою технічних приладів (кінокамера, фотоапарат, магнітофон, телевізійна та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім, і пояснення проблемної ситуації, яка досліджується.

Спостереження включене (спостереження зсередини), коли спосте-рігач стає повноправним учасником групи, яку він спостерігає.

Спрямованість особистості – стан готовності до діяльності, що ви-никає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій.

Ставлення до праці – поняття, яке відображає фундаментальні за-сади системи цінностей особистості, комплекс мотивів, які пов'язують особистість з діяльністю і суспільством.

Уміщує в себе: ставлення до праці в конкретних виробничих умовах, ставлення до професії, сприйняття праці як однієї з найважливіших життєвих цінностей. Ставлення до праці залежить від складної систе-ми мотивів трудової діяльності, пов'язаних передусім із заробітною платою, стосунками в колективі, змістом самої праці тощо. Інтегрованим емпіричним показником ставлення до праці слугує задоволення працею.

Стан релігійності – регіональний, національний, суспільний, цивілі-заційний, якісно-кількісний показник релігійності.

Стандартизоване спостереження, у якого є чітко фіксовані припи-си відносно предмета і процедури спостереження. Класифікація спосте-реження, виходячи з тих або інших особливостей його організації:

- лабораторне спостереження, коли об'єктом спостереження є більш або менш наближена до реальності модель;
- польове спостереження, коли об'єктом спостереження є реальний соціальний процес, той або інший аспект соціальної дійсності;

- систематичні спостереження, які проводяться за заздалегідь суворо розробленим планом вивчення об'єкта протягом певного часу;
- несистематичні спостереження (короткочасові), коли вони проводяться іншими способами (із документів, за допомогою опитувань і т. ін.). Кожний вид (тип) спостереження має свої позитивні і негативні сторони.

Статус аскриптивний (приписаний) – складова соціального статусу, що формується незалежно від волі, бажання та зусиль самого індивіда (стать, раса, успадкований титул тощо).

Статус здобутий – складова соціального статусу, що формується завдяки волі та зусиллям самого індивіда (освіта, кваліфікація, професія, почесне звання тощо).

Стать – анатомо-фізичні особливості людей, на основі яких людські істоти розрізняються як чоловіки та жінки.

Стиль керівництва – це звична поведінка керівника щодо підлеглих.

Стиль керівництва визначається і як відносно стійка система методів, способів і прийомів впливу керівника на підлеглих з метою реалізації його відповідних управлінських функцій. Формується під впливом численних об'єктивних та суб'єктивних чинників і характеризує індивідуальність керівника. Що ж до видів стилю керівництва, то їх можна зобразити у вигляді шкали, на одному полюсі якої – так званий демократичний стиль (керівник уникає нав'язування своїх рішень підлеглим, радиться з ними, обговорює різні варіанти рішень та інше), на другому – авторитарний (характеризується максимальним зосередженням ініціативи в руках керівника, його прагненням всіляко контролювати підлеглих), а в проміжку – різні поєднання того й іншого.

Стимулювання праці – спонукування людей до праці, підвищення трудової ініціативи, зацікавленості в результатах роботи індивіда чи колективу, а також заохочення прагнення до вдосконалення професійної майстерності, ефективного використання засобів праці, оновлення технологічних і організаційних форм виробництва. Стимулювання праці здійснюється за допомогою економічних (заробітна плата, премії, податок, кредит).

Стратегія виходу з конфлікту – головні лінії поведінки на завершальному етапі конфліктної взаємодії.

Серед основних стратегій виходу є такі:

- компроміс – часткове досягнення своїх інтересів конфліктуючими сторонами на основі взаємних поступок, відмови від окремих вимог і претензій, часткового визнання вимог і претензій іншої сторони. Ефективним буває, коли учасники усвідомлюють рівність своїх прав і обов'язків;
- співробітництво – конструктивне вирішення проблеми конфлікту на основі взаємного коригування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Найефективнішим буває в умовах

тісної взаємозалежності сторін та важливості конструктивного вирішення для них обидвох;

- домінування – задоволення інтересів однієї з конфліктуючих сторін завдяки іншій через нав'язування їй вигідного для першої сторони рішення. Виправдане, коли запропоноване рішення є конструктивним, а часу на переконування опонента обмаль;
- пристосування – вимушена або добровільна відмова від боротьби однієї з конфліктуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, через яку виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції.

Структуралізм – напрям у сучасній, переважно французькій соціології, який надає пріоритет структурному методу пізнання всіх явищ і процесів соціального світу. Структуралісти (К. Леві-Строс та інші) вважають, що соціальні структури реально існують в мові і функціонують незалежно від людей. Тому метод структуралізму органічно пов'язаний з методом вивчення мови: як особливого виду мови розглядаються, наприклад, структура спорідненості, міфи, ритуали. Структуралісти прагнуть зрозуміти взаємозв'язки соціально-культурних утворень як знакових систем, виявити незалежні від людської свідомості механізми соціальної дії.

Субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи.

Суб'єкти конфлікту – конфліктуючі сторони, безпосередні учасники конфлікту, які є основними структурними елементами будь-якого конфлікту, оскільки вони спричиняють сам конфлікт, надають йому того чи іншого змісту та гостроти, визначають його тривалість та зміни.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що виникли історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суцільне дослідження – це дослідження, в якому об'єктом є вся сукупність респондентів, яка належить до якоїсь спільноти або групи. Найкрупніша з таких спільнот – населення країни. Але є і дрібніші, наприклад: персонал підприємства, мешканці невеликого міста, села тощо. Різновидністю суцільного дослідження є перепис населення.

Творчість – продуктивна діяльність, що здатна спричинювати щось якісно нове у матеріальній і духовній сферах.

Теологія (Богослов'я) – система доведення істинності тої чи іншої релігійної догматики, моралі, норм і цінностей духовного життя (охоплює догматику, апологетику, екзегетику й ін.).

Теоретичне соціологічне дослідження – глибоке узагальнення на- громадженого матеріалу в галузі соціального життя та отримання на цій основі нового знання про об'єкт пізнання.

Теорія соціології економіки – це система наукових положень, ідей, гіпотез і концепцій, що ґрунтується на вивченні дій економічних і соціальних законів, закономірностей і принципів, а також: на понятійному апараті, щодо соціально-економічних відносин та соціально-економічних процесів.

Технократизм – напрям у соціології, згідно з яким сучасне суспільство регулюється принципами техніко-організаційної реальності, носіями якої є технократи: інженери, організатори виробництва, експерти.

Трудова поведінка – становить систему пов'язаних між собою вчинків і дій, які люди здійснюють у виробничій сфері під впливом особистих і групових інтересів для задоволення своїх потреб. За типами і формами трудова поведінка поділяється на функціональну, економічну, організаційну, цивільну, інноваційну, деструктивну тощо.

Трудові переміщення – процес, що зумовлює зміни становища працівників у системі суспільного поділу праці. Основні види трудових переміщень: професійно кваліфікаційні, територіальні, галузеві (міжгалузеві), внутрішньо-організаційні переміщення.

Професійно кваліфікаційні переміщення характеризують зміни позицій працівника в посадовій, кваліфікаційній ієрархії. Територіальні переміщення відбуваються між економічними районами, населеними пунктами, виконуючи функцію перерозподілу працездатного населення. Галузеві переміщення, з одного боку, сприяють перебудові галузевої структури виробництва, з іншого, можуть спричиняти явища незбалансованості в розвитку промисловості. Внутрішньо-організаційні переміщення відбуваються між підрозділами (цехами) всередині підрозділів.

Умови конфлікту – соціальні обставини, які сприяють тому, що потенційна можливість конфлікту перетворюється на конфліктну реальність.

До умов конфлікту, зазвичай, відносять соціальне напруження, яка становить психологічний стан людей, що вважається до певної міри природним і розглядається як захисна реакція соціального організму на соціальні зміни, що відбуваються. Соціальне напруження – це три складові: проблема – суперечність, ставлення населення до влади та ситуації, готовність до активних форм протесту. Важливою умовою переростання соціального напруження у конфлікт є посилення стану незадоволеності наявним станом справ або розвитком подій та усвідомлення потенційним суб'єктом конфлікту неможливості змінити ситуацію звичайними способами взаємодії. Ще однією умовою виникнення конфлікту є пред'явлення учасниками конфлікту односторонніх або взаємних претензій, прагнення довести їх правомірність, звинувачення опонента у небажанні вирішувати спірні питання законними, справедливими методами. Обов'язковою умовою виникнення конфлікту є руйнування традиційних структур соціальної взаємодії, перехід до взаємних звинувачень та погроз, зростання агресивності, і як наслідок – формування «образу ворога» та установки на боротьбу з ним.

Умови праці – сукупність особливостей знарядь і предметів праці, стану виробничого середовища та організації праці, які суттєво впливають на стан здоров'я, настрій та працездатність людей.

Виділяють такі чинники, що визначають стан умов праці: рівень механізації та автоматизації виробничих процесів, інтенсивність праці; фізико-хімічні особливості виробничого процесу (хімічний склад повітряного середовища, вібрація, контакти з токсичними речовинами тощо; кліматичні умови і температура, повітряний тиск, вологість та ін.; біологічні умови), контакти з тваринами, рослинами.

Особливу роль серед умов праці відіграють естетичні елементи виробничого середовища (кольорове оформлення виробничих приміщень, функціональна музика, а також різні характеристики організації праці: тривалість робочого дня, тижня, змінність, кількість перерв тощо. Окрім того, у соціології праці виділяють нормальні та шкідливі умови праці.

Управління конфліктами – це цілеспрямований вплив відповідних державних органів, громадських організацій на характер відносин між соціальними суб'єктами з метою:

- уникнення конфліктної взаємодії;
- усунення чи мінімізації причин імовірних конфліктів;
- а в разі їх виникнення – коригування поведінки учасників конфлікту у напрямі пошуку взаємоприйнятних способів його конструктивного вирішення.

Учасники конфлікту – люди, групи, організації, яких так чи інакше торкається конфліктна проблема. Соціологія конфлікту поділяє всіх учасників на основних (прямих) та неосновних (опосередкованих).

Учасники конфлікту основні – це завжди прямі, безпосередні сторони, що беруть участь у протиборстві. Саме їм належить вирішальна та найбільш активна роль у його виникненні та розвитку. Основні учасники конфлікту є його головними діючими особами, суперечність їхніх інтересів є в основі протиборства. Тому основних учасників називають суб'єктами, або опонентами (від лат. слова *opponens* – той, хто заперечує). У зв'язку з тим потенціалом або силою, якою володіють сторони, що беруть участь у конфлікті, виділяють таке поняття як «ранг опонента». Чим більшою є можливість в учасника конфлікту впливати на хід протиборства, тим вищим є його ранг. Ранжування можна проводити за різними критеріями: фізичною силою, політичною та економічною могутністю, ресурсним, адміністративним, або інформаційним потенціалом. У різних конфліктних ситуаціях може бути попит на різний потенціал учасників конфлікту. Якщо має місце фізична боротьба, ранг опонентів буде визначатися їх мускульною силою, в економічних конфліктах все буде залежати від економічного потенціалу.

Учасники конфлікту неосновні – до них зараховують всіх інших учасників конфлікту, їх іноді називають опосередкованими учасниками. За визначенням їм належить другорядна роль у виникненні та розвитку

конфлікту. Часто неосновних учасників називають «третьою стороною конфлікту».

Фемінізм – суспільний рух та науковий напрям, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Фемінність – це психологічні характеристики, пов'язані із жіночою статтю, історично сформовані особливостями культури певного суспільного середовища. Фемінність асоціюється з інтравертністю, залежністю, несміливістю, сентиментальністю.

Філософія релігії – філософське вчення про Бога і релігію, взаємодію Бога і людини, особливий спосіб філософствування.

Фокус-група – метод фокусованого групового інтерв'ю, що має спільні риси з деякими варіантами опитування, скажімо – з груповим інтерв'ю.

Проте фокусоване групове інтерв'ю є не просто чергуванням запитань інтерв'юера і відповідей респондентів, а є певною мірою дискусією. Респонденти мають більше свободи у виборі форми вираження своїх почуттів і думок щодо заданої теми. Застосування цього методу стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних обрисів (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу є те, що дискусія має фокусований характер: тема дискусії, логіка і форма запитань (кількість яких має не перевищувати десять) визначаються заздалегідь і фіксуються в інструкції ведучому.

Форми сім'ї та шлюбу – способи організації сімейно-шлюбних стосунків у певному суспільстві, виділені на основі соціальнодемографічних характеристик осіб, які вступаючи в шлюб, створюють сімейний осередок.

Наприклад:

- моногамія передбачає, що одна людина у певний проміжок часу може мати лише одного шлюбного партнера;
- полігамія – санкціонує шлюб однієї особи з кількома партнерами одночасно і може бути реалізована у варіантах полігінії, коли один чоловік має двох і більше дружин та поліандрії, в разі якої одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно.
- груповий шлюб санкціонує одночасне сімейне співжиття кількох чоловіків та жінок, які не створюють відокремлених подружніх пар.

Тип сім'ї визначається за кількістю і характером сімейних пар, які проживають разом і ведуть спільне господарство, виховують дітей:

- розширена (складна) сім'я складається із сімейних пар батьків та дорослих дітей, які проживають разом; є характерною для традиційного доіндустріального суспільства;
- нуклеарна (проста) складається із однієї сімейної пари, можливо, з дітьми. Може існувати у варіантах повної сім'ї, в якій є обидва члени сімейної пари та неповної, або монобатьківської, де один із батьків (чоловік чи жінка) виховує дітей.

Функції соціології економіки – це види соціально-економічних досліджень, які інформують, прогнозують, оцінюють і контролюють функціонування і розвиток соціально-економічних об'єктів.

Функціоналізм – один з напрямів макросоціологічного підходу до аналізу і розуміння суспільства, механізмів його функціонування і розвитку. За функціоналізмом, суспільство – це нерозривний організм, який складається з взаємозалежних елементів, що виконують певні функції. Останні спрямовані на задоволення суспільних потреб і забезпечують цілісність і сталість суспільства.

Футурологія – у широкому розумінні – сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому – галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціального розвитку; часто вживається як синонім прогнозування та прогностики.

Характер праці – категорія, яка характеризує соціально-економічну природу трудового процесу, суспільну форму його організації, спосіб взаємодії людей у процесі праці.

Відображає ступінь розвинутості виробничих відносин, спосіб поєднання працівників із засобами праці. До показників характеру праці відносять форму власності, ставлення працівників до засобів виробництва, розподільні відносини, ступінь соціальних відмінностей у процесі праці та ін.

Харизма – здатність деяких лідерів вселяти своїм послідовникам віру в їхні надлюдські сили і здібності.

Хоуторнські експерименти – дослідження, яке проводила протягом 12 років (з 1924 р.) на Хоуторнському заводі «Вестерн електрик» поблизу Чикаго (США) група американських науковців на чолі з професором Е. Мейо. Висновки експерименту призвели до перевороту, який відомий як переворот «людських відносин» у промисловості.

Храмова культура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Християнство – одна із трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом), названа іменем її засновника Христа. Виникло на початку I ст. у Палестині, в IV ст., наслідувало ідею єдиного Бога, яка визріла в іудаїзмі – ідею Творця, абсолютно всеблагого, який має абсолютні знання, могутність, має причину в собі, по відношенню до якого всі істоти і предмети є його творіннями; усе створено Богом із нічого. В основі християнської релігії є віра у викупну місію Ісуса Христа, котрий своєю страждницькою смертю викупив гріхи людства; віра у Друге пришествя Христа, котре має відбутись у майбутньому; у Страшний суд, у небесне воздаяння і становлення Царства Божого.

Цивілізація – стадія розвитку людства, яка слідує після дикості і варварства (Л. Морган); це такий рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх його сферах.

Цінності особистості – це відносно стійке та соціально зумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення.

Ціль – це бажаний результат діяльності, яка ґрунтується на інтересах і потребах та слугує для постановлення завдань. Вивчається і досліджується соціологією економіки.

Церква – тип традиційної релігійної організації, соціальний інститут, який провадить релігійну діяльність і характеризується системою централізованого управління, загальними для прихильників принципами релігійного вчення і культури. У більшості країн відокремлена від держави і школи, але підтримує тісні стосунки з основними інститутами суспільства.

Чиказька школа – самостійний напрям, що виник на початку ХХ ст. в США на основі спеціального підрозділу Чиказького університету, який зробив великий внесок у розвиток емпіричних соціальних досліджень, особливо у 20-30-ті рр. Засновниками цієї школи були перший президент Американського соціологічного товариства Л. Ф. Уорд, його учень, перший декан першого у світі факультету соціології А. В. Смолл.

Шлюб – суспільновизнаний і санкціонований юридично, чи звичаєвим правом союз, метою якого є створення сім'ї, її легалізація в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Агеев В. С. Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 440 с.
2. Антонов А. И. Микросоциология семьи / А. И. Антонов. – М.: Наука, 2008. – 473 с.
3. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування / уклад. Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
5. Амелин В. Н. Социология политики: спецкурс МГУ им. М. В. Ломоносова / В. Н. Амелин. – М.: МГУ, 2002. – 183 с.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
7. Анцупов А. Я. Конфликтология / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М.: Наука, 2009. – 413 с.
8. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 635 с.
9. Бабосов Е. М. Общая социология: учеб. пособие / Е. М. Бабосов. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: ТетраСистемс, 2010. – 608 с.
10. Бандурка А. М. Конфликтология: учеб. пособие для вузов / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков, 2006. – 563 с.
11. Бандурка О. Основи економічної безпеки: підручник / О. Бандурка, В. Духов, К. Петрова, Т. Червяков. – К.: Вид. нац. ун-ту Мін. внутр. справ. 2003. – 236 с.
12. Барматова С. П. Політична соціологія: курс лекцій / С. П. Барматова. – К.: Каравела, 2003. – 357 с.
13. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.
14. Бурдые Л. Социология политики / Л. Бурдые. – М.: Мысль, 2001. – 569 с.
15. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
16. Безтелесна Л. І. Юрчик Г. М. Державне регулювання зайнятості: підручник / Л. І. Безтелесна, Г. М. Юрчик. – Рівне: НУВГП, 2006. – 210 с.
17. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Э. Берн. – СПб.: Братство, 1992. – 224 с.
18. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
19. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд / В. В. Білецький. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2003. – 301 с.

20. Богиня Д. П. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики: монографія / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна. – К.: Шторм, 2003. – 382 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 415 с.
22. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
23. Бродська С. С. Класова самоідентифікація населення України / С. С. Бродська, С. М. Оксамитна // Наукові записки. Соціологічні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 44–49.
24. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи / І. Валленстайн // Глобалізація. Регіональна політика. – Луганськ, 2002. – С. 49–66.
25. Вакуленко С. М. Соціологія праці: навч.-метод. посібник / С. М. Вакуленко. – К.: Знання, 2008. – 262 с.
26. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
27. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
28. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – Прогресс, 1984. – 367 с.
29. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
30. Гараджа В. М. Социология религии: учеб. пособие / В. М. Гараджа. – М.: Мысль, 2006. – 542 с.
31. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.
32. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: Практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ / під ред. Н. М. Скорик. – К.: «К.І.С.», 2004. – 76 с.
33. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С. И. Голод. – СПб.: Экон. школа, 2008. – 487 с.
34. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е. И. Головаха // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 37–42.
35. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2001. – 436 с.
36. Головатий М. Ф. Соціологія політики / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2003. – 473 с.
37. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підручник / Л. Й. Гуменюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 564 с.
38. Гурьянов С. Т. Социология управления / С. Т. Гурьянов. – М.: Мысль, 2010. – 387 с.

39. Гелд Д. Глобальна трансформація: Політика, економіка і культура / Д. Гелд, Д. МакГрю, Дж. Перратон. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
40. Гіденс Ентоні. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. – К.: Основи, 1994. – 726 с.
41. Гревцов Ю. И. Социология права: курс лекцій / Ю. И. Гревцов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 312 с.
42. Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / под ред. А. П. Садохина. – М.: ЮНИТИ-Питер, 2002. – 544 с.
43. Гірник А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження / А. Гірник, А. Бобро. – К.: Основи, 2004. – 172 с.
44. Двоименный И. А. Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень / И. А. Двоименный // Социс. – 2000. – № 1.
45. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 538 с.
46. Дюркгейм Э. Самоубийство / Э. Дюркгейм. – СПб., 1998. – 496 с.
47. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник / Г. В. Дворецька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
48. Дворецька Г. В. Соціологія праці / Г. В. Дворецька. – К.: КНЕУ, 2001. – 419 с.
49. Дмитриев А. В. Конфликтология: учеб. пособие / А. В. Дмитриев. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
50. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Летний сад, 2000. – 415 с.
51. Жоль К. К. Философия и социология права: учеб. пособие / К. К. Жоль. – К.: Абрис, 2000. – 634 с.
52. Економічна соціологія / за ред. В. М. Ворони, В. Є. Пилипенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1997. – 237 с.
53. Захарченко М. В. Соціологічна думка України / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
54. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К.: Каравела, 1993. – 336 с.
55. Злобіна О. Г. Суспільні кризи і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. – 256 с.
56. История социологии в Западной Европе и США. – М.: Наука, 2003. – 450 с.
57. Ионин Л. Г. Социология культуры: учеб. пособие / Л. Г. Ионин. – 3-е изд., доп. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
58. Ильин Е. Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины / Е. Н. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
59. Іващенко О. Соціологічні аспекти самостійної зайнятості. – Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 138–145.

60. Избирательные технологии и избирательное искусство: сб. статей / под общ. ред. С. В. Устименко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 548 с.
61. Історія світової культури: Новий посібник / керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – 4-е вид. стереотип. – К.: Либідь, 2003. – 368 с.
62. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.
63. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення: монографія / Н. В. Коваліско. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
64. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: навч. посібник / Н. В. Коваліско. – Львів: Магнолія 2006, 2007. – 328 с.
65. Коган Л. Н. Социология культуры / Л. Н. Коган. – Екатеринбург, 2002. – 613 с.
66. Козирев М. П. Соціологія: навч. посібник / М. П. Козирев. – Ліга-Прес, 2013. – 436 с.
67. Конфліктологія: підручник для студ. вищ. нав. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; за ред. проф. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Х.: Право, 2002. – 256 с.
68. Кистяковский Д. А. Философия и социология права / сост., примеч. В. В. Сапова. – СПб; РХГИ, 1999. – 880 с.
69. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма / Н. В. Ківенко. – Ірпінь, 2002. – 240 с.
70. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.
71. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / Оксана Кісь // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – 27. – С. 37–58.
72. Корнієнко М. В. Організована злочинність в Україні: сучасний стан, кримінологічна характеристика, заходи протидії / М. В. Корнієнко. – К.: Фонд юрнауки, 2004. – 299 с.
73. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе / О. Д. Куценко. – Харьков: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
74. Культурологія: теорія та історія культури: навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. та доп. / за ред. І. І. Тюрменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
75. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 258 с.
76. Кравченко А. И. Введение в социологию: учеб. пособие / А. И. Кравченко. – М.: Новая шк., 1995. – 460 с.

77. Кравченко А. И. Введение в социологию: учеб. пособие / А. И. Кравченко. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 366 с.
78. Кравець М. С. Культурологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. I – IV рівнів акредитації / за заг. ред. Пічі. – Львів: «Магнолія плюс». – 2003. – 231 с.
79. Кравчук В. М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. М. Кравчук. – 2008.
80. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева. – М.: Просвещение, 2010. – 412 с.
81. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / В. В. Лапаева. – М.: Юринком, 2007. – 384 с.
82. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: навч. посібник / Е. Лібанова. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
83. Лібанова Е. Ринок праці: навч. посібник / Е. Лібанова. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 224 с.
84. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц. – М.: Наука, 2004. – 510 с.
85. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія /Л. І. Лойко. – К.: Фоліант, 2005. – 634 с.
86. Летонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Летонян. – М.: Наука, 2007. – 563 с.
87. Лимаренко А. П. Социология религии / А. П. Лимаренко // Социол. словарь / сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. – 2-е изд. – Минск: Университетское, 1999. – 341 с.
88. Лубовський В. Д. Соціологія релігії / В. Д. Лубовський // Соціологія: Короткий енцикл. словник / за заг. ред. В. І. Воловича. – К.: УЦДК, 1998. – 639 с.
89. Лукашевич М. П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навч. посібник / М. П. Лукашевич, М. В. Гуленко. – К.: МАУП, 2004. – 344 с.
90. Лукашевич М. П. Соціологія. Базовий курс: підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.
91. Лукашевич М. П. Соціологія праці: підручник / М. П. Лукашевич. – К.: Либідь, 2004. – 440 с.
92. Лукашенко Н. П. Основа социологии труда / Н. П. Лукашенко. – К.: Каравела, 1999. – 295 с.
93. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунеев. – М.: Наука, 2002. – 383 с.
94. Максимов Б. Д. Психология бизнеса и предпринимательства / Б. Д. Максимов. – К.: Професіонал, 2005. – 256 с.

95. Максимов С. М. Правова реальність: опыт философского осмысления / С. М. Максимов. – Харьков, 2002. – 260 с.
96. Матвеев С. О. Економічна соціологія: навч. посібник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.
97. Мордвинцева Л. П. Японская школа: модели социализации / Л. П. Мордвинцева // РЖ «Общественная наука за рубежом». – Сер. 3. – 1991. – № 3.
98. Москаленко В. В. Социализация личности (философский аспект) / В. В. Москаленко. – К.: Вища шк., 1986. – 287 с.
99. Москалець В. П. Психологія релігії: посібник / В. П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
100. Медведєв В. С. Кримінальна психологія: підручник / В. С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
101. Медведева Е. С. Сущность и существование девиантного поведения: монография / Е. С. Медведева. – Красноярск: Сиб. ГТУ, 2007. – 192 с.
102. Медков В. М. Демография: учебник / В. М. Медков. – М.: ИНФА-М, 2005. – 576 с.
103. Методичні рекомендації для інтерв'юєрів: навч. посібник – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 106 с.
104. Мельник М. Корупція як соціальне явище / М. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С. 63–68.
105. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социал. исследования. – 2002. – № 2. с. 4.
106. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Р. Мертон. – К.: Изд-во ин-та социологии НАН Украины, 1999. – 112 с.
107. Мертон Р. Социальная теория и социальная культура / Р. Мертон. – М.: Наука, 2006. – 319 с.
108. Морено Дж. Социометрия / Дж. Морено // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц. – М.: Моск. ун-т, 1994. – С. 260–292.
109. Настасяк І. Ю. Соціологія права: навч. посібник / І. Ю. Настасяк. – Львів: ПАІС, 2008. – 196 с.
110. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – М.: Основы, 1996. – 319 с.
111. Одайник В. Психология политики / В. Одайник. – СПб.: «Ювента», 2003. – 381 с.
112. Оксамытний В. В. Правомірне поведіння особистості / В. В. Оксамытний. – К.: МАУП, 2010. – 368 с.
113. Онікієнко В. В. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи досягнення / В. В. Онікієнко, Н. І. Коваленко. – К.: Вид-во Принт Експрес, 1999. – 50 с.
114. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98–101.

115. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник / Б. М. Четверухін, П. Р. Левковець, О. І. Мельниченко, О. Б. Четверухіна. – К.: НТУ, 2005. – 272 с.
116. Остроумов В. В. Філософські проблеми дослідження насилля і терору / В. В. Остроумов. – К.: Укр. центр державн. культури. – 2010. – 247 с.
117. Охременко О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних умовах / О. Р. Охременко. – К.: Атіка, 2010. – 210 с.
118. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: навч. посібник / Ю. В. Павленко. – 2-ге вид., стор. – К.: Наукова думка, 2009. – 589 с.
119. Павліченко П. П. Соціологія: навч. посібник для студ. несоцол. спец. / П. П. Павліченко, Д. Л. Литвиненко. – К.: Лібра, 2008. – 140 с.
120. Панін Н. В. Технологія соціологічного дослідження: навч. посібник / Н. В. Панін. – 2-е вид., доп. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 320 с.
121. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій / Н. В. Паніна. – К.: Наукова думка, 2006. – 226 с.
122. Парсонс Т. О. структуре социального действия / Т. О. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
123. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 573 с.
124. Парсонс Т. Человек в современном мире / Т. Парсонс. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 537 с.
125. Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки / Ю. Ф. Пачковський. – Львів: Світ, 2000. – 272 с.
126. Победа Ю. В. Социология культуры / Ю. В. Победа – Одесса, 2007. – 415 с.
127. Подольська Є. А. Культурологія: навч. посібник / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, К. А. Іванова. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с.
128. Подгурецкий Л. Очерк социологии права / Л. Подгурецкий. – М.: Юринком, 2004. – 224 с.
129. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст. / О. І. Погорілий. – К.: Либідь, 1996. – 512 с.
130. Політологія: Академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
131. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
132. Почечцов Г. Г. Психологические войны. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер». – 2000. – 528 с.
133. Пиаже Ж. Теория Пиаже. Р. III: Теория стадий / Ж. Пиаже // История зарубежной психологии. 30-е–60-е годы XX века / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – С. 232–292.

134. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М.: Каравела, 2008. – 435 с.
135. Пилипенко В. Є. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посібник / В. Є. Пилипенко, О. І. Вишняк, О. Д. Куценко та ін. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
136. Піча В. М. Соціологія: загальний курс / В. М. Піча. – К.: «Каравела», 2009. – 248 с.
137. Піча В. М. Соціологія сім'ї / В. М. Піча // Соціологія: курс лекцій / за ред. В. М. Пічі. – Львів, 2003. – 358 с.
138. Піча В. М. Соціологія політики / В. М. Піча, Б. А. Стеблін. – Львів: «Магнолія плюс», 1994. – 385 с.
139. Пірен М. І. Конфліктологія: підручник / М. І. Пірен. – К.: МАУП, 2001. – 378 с.
140. Пітюлич М. Теоретичні основи розвитку самостійної зайнятості / М. Пітюлич // Регіональна економіка. – 2003. – № 3. – С. 89–95.
141. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 549 с.
142. Практикум з соціології: навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти / за ред. В. М. Пічі. – 2-ге вид., стер. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 268 с.
143. Примуш М. В. Загальна соціологія: навч. посібник / М. В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
144. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій – 3-тє вид., стер. / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.
145. Радугин А. А. Социология: курс лекций. – 3-е изд., перероб. и доп. / А. А. Радугин, К. А. Радугин. – М.: Центр, 2000. – 224 с.
146. Руденко І. П. Загальна соціологія: підручник / І. П. Руденко / Націон. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 524.
147. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки / А. Реймон. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с..
148. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
149. Русинка І. І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами / І. І. Русинка. – К.: Професіонал, 2007. – 240 с.
150. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Гангер. – К.: Наук. думка, 2005. – 224 с.
151. Руткевич Е. Д. Социология религии / Е. Д. Руткевич // Энциклопедический социол. слов. / под общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 512 с.
152. Рущенко І. П. Загальна соціологія: підручник / І. П. Рущенко. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
153. Рущенко І. П. Соціологія злочинності: монографія / І. П. Рущенко. – Х.: Вид. нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – 370 с.

154. Римащевская Н. М. Две России – социальная поляризация постсоветского общества / Н. М. Римащевская // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / под ред. Р. В. Рывкина. – М.: Референдум, 2003. – С. 43–55.
155. Сасина Л. А. Социология: учеб. пособие для самост. изуч. дисциплины / Л. А. Сасина, Н. А. Межник / Харьков. гос. экон. ун-т. – Харьков: ИНЖЭК, 2003. – 278 с.
156. Современная американская социология. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 296 с.
157. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1981. – 554 с.
158. Соціологія: курс лекцій / В. М. Піча, О. М. Семашко, Н. Й. Черниш та ін. – К.: Каравела. Львів: Новий світ – 2000, 2006. – 437 с.
159. Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО. – 2003. – 455 с.
160. Соціологія: підручник / А. П. Осипова та ін.; за ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 335 с.
161. Соціологія: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. Г. Городенко. – К.: Академія, 2005. – 560 с.
162. Соціологія: навч. посібник / за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – 566 с.
163. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.
164. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
165. Соціологія і психологія: навч. посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. – К.: Каравела, 2009. – 760 с.
166. Соціологія права: навч. посібник / В. Д. Воднік, Ю. С. Золотарьова, Г. П. Клімова; за ред. Н. П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
167. Соціологія культури в новому тисячолітті: навч.-метод. посібник. – Х.: Константа, 2002. – 512 с.
168. Соціологія культури: навч. посібник / за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, – 2000. – 487 с.
169. Социология труда / Н. А. Сероштан и др. – Х.: Основа, 2010. – 576 с.
170. Социология труда: метод. пособие для студ. / сост. Л. И. Швыдка. – Днепропетровск.: Изд-во ДГУ, 2003. – 548 с.
171. Соціологічна теорія: традиція і сучасність: курс лекцій / за ред. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
172. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / за заг. ред. Б. М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.

173. Семашко О. М. Соціологія мистецтва: навч. посібник / О. М. Семашко. – 2-ге вид. випр. і доп. – Львів: «Магнолія плюс», 2005. – 401 с.
174. Сімейний кодекс України. – К., 2002.
175. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник / Є. В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
176. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований: учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – 316 с.
177. Слінько Т. М. Конституційно-правовий статус об'єднань громадян в Україні: навч. посібник / Т. Слінько, О. Кушнарєнко. – Х.: Арсіс, 1998. – 176 с.
178. Смелзер Нейл. Соціологія / Нейл Смелзер. – М.: Фенікс, 1994. – 453 с.
179. Смелзер Н. Девиация и социальный контроль / Н. Смелзер // Социол. исследования, 1992. – № 1.
180. Степаненко В. Социологические концепции гражданского общества в постсоветском контексте / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2.
181. Танчин І. Соціологія: навч. посібник / І. Танчин. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 351 с.
182. Теорія і практика політичного аналізу: навч. посібник / О. В. Василевський та ін. – К.: Міленіум, 2003. – 226 с.
183. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
184. Туленков Н. В. Социология личности: конспект лекции по социологии / Н. В. Туленков. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
185. Туленков Н. В. Социология общественного мнения / Н. В. Туленков. – КУ: УГУФВС, 1994. – 374 с.
186. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму / Г. Тригубенко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 127–129.
187. Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2007. – 274 с.
188. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко // Культурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. – М.: Прогресс, 1996. – 453 с.
189. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: АСТ, 1998. – 670 с.
190. Фролов С. С. Соціологія: учебник / С. С. Фролов. – 3-е изд., доп. – М.: Гардарики, 2000. – 344 с.
191. Хоманс Дж. Социальное поведение как обман / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Наука, 1984. – 745 с.

192. Чепурко Г. І. Ринок праці в Україні: Проблеми зайнятості в період становлення ринкової економіки / Г. І. Чепурко. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 274 с.
193. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія / М. Ю. Шаповал. – К.: Наук. думка, 2007. – 538 с.
194. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Наука, 2006. – 547 с.
195. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя: колективна монографія / Ю. М. Швалб, О. Л. Вернік, О. М. Гарнець та ін.; за наук. ред. Ю. М. Швалба. – К.: «Педагогічна думка», 2008. – 276 с.
196. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
197. Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання / Н. Й. Черниш. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: 2009. – 468 с.
198. Щекин Г. В. Религии мира / Г. В. Щекин. – К.: МАУП, 1995. – 476 с.
199. Юридическая конфликтология. – М.: Юринком, 2005. – 563 с.
200. Юридическая социология: учебник для вузов. – М.: Юринком, 2010. – 450 с.
201. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Наука, 1998. – 563 с.
202. Яковлев А. М. Социология экономической преступности / А. М. Яковлев. – М.: Наука, 1998. – 539 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Козирєв Микола Петрович,
кандидат філософських наук, доцент

Соціологія

Підручник

Редагування Ю. Р. Глиняна

Макетування Г. Я. Шушняк

Друк А. М. Радченко

Підписано до друку 26.12.2016.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 38,27.

Тираж 100 прим. Зам № 119-15.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.